

40 Jaar

Heemkundekring 'Het Land van Gastel'

Jaarboek 2020 & 2021

Jaarboek 2020 & 2021

**Heemkundekring
'Het Land van Gastel'**

Inhoudsopgave Jaarboek 2020 & 2021

Voorwoord van de voorzitter door Leo van Leengoed **5**

Ten geleide van de eindredacteur door Kees Rademakers **7**

Frans van Merriënboer en Piet Peeters, ‘heemmannen’ van het eerste uur
door Wim van den Broek **9**

Herinneringen aan 40 jaar Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’
door Frans van Merriënboer **17**

Katholieke Thuisfront door Kees Rademakers **28**

Excursies heemkundekring door de jaren heen door Piet Peeters **29**

De Engelse countryside of door Kees Rademakers **34**

Henri Mastboom en heemkunde door Piet Peeters **35**

De restauratie van de schilderwerken in de St. Laurentiuskerk
door Kees Rademakers **39**

Waar maakte Jan Oosterman de schilderijen van de St. Laurentiuskerk
Door Kees Rademakers en Bea Hoeks-de Laat **79**

Hulde aan pastoor Damen door Richard Tak **87**

Vernieuwing van het torenkruis door Kees Rademakers **96**

Bernardus in Oud Gastel door Bea Hoeks-de Laat **97**

Het hekwerk in de H. Laurentiuskerk door Kees de Bruijn **127**

Het Dijkgat door Kees Rademakers **132**

Gastel en Halderberge in de dertiende eeuw door Evert Jan van de Kaa **133**

De ontstaansgeschiedenis van de Kapelberg door Rien Voorbraak **181**

Historische foto’s van de Kapelberg door Kees Rademakers **194**

Henri Mastboom en het kasteel van Wouw door René Hermans **195**

Het Hof gezien vanuit de toren van de St. Laurentiuskerk door Kees Rademakers **212**

Pestilenties, wat vindt men erover in de geschiedenis van Oud Gastel?
door Leo van Leengoed **213**

Oud Gastel en religie tijdens het interbellum door Kees Rademakers **228**

Mei 1945, Mooie Vrede een illusie? door Piet Peeters **229**

Bevrijdingsfoto's uit het Brocatus-archief

door Kees Rademakers, Piet Peeters en Frans van Merriënboer **241**

De “Drie Gezusters Dam” en de soldaten door Kees Rademakers **252**

Oorlogsgraven in Oud Gastel door Piet Peeters **253**

Hoe de heemkundekring in de loop van de jaren de bevrijding herdacht

door Piet Peeters **256**

De St. Joannesschool en St. Bernardusschool in oorlogstijd

door Frans van Merriënboer **259**

De reis van Christ Hagenaars naar Nederlands Indië en zijn aankomst aldaar

door Piet Peeters **263**

Een stoomtram haalt Oud Gastel uit zijn isolement (Deel 4 en Slot)

door Marius Broos **269**

Memorandum van een polderjongen door Rien Voorbraak **301**

Cees Scheepers en zijn Sissy maakten historie door Leo van Leengoed **307**

Vier verkenners uit Oud Gastel naar Sutton Coldfield door Marius Broos **313**

In memoriam Rinus Speek en Cees van Caulil door Piet Peeters **331**

Het was leeg in Gastel door Kees Rademakers **334**

Nieuwe aanwinsten in het museum 2020 door Kees Rademakers **335**

Activiteiten 2020

door Jan Vermeeren, Sandra de Kock, Bea Hoeks-de Laat en Kees Rademakers **353**

Informatie Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ 2020/2021 door het Bestuur **361**

Colofon Jaarboek 2020/2021 door de Redactie **363**

Voorwoord van de voorzitter

U hebt nu de jubileumuitgave van het jaarboek van de Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ opengeslagen en ik heb het voorrecht mij tot u te richten met een voorwoord.

Afgelopen jaar – op 25 november 2020 – bestond onze Heemkundekring 40 jaar en deze jubileumuitgave is het 37^e jaarboek dat Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ uitgeeft. Alle initiatieven, om ons jubileum op gepaste wijze te vieren, zijn gesmoord in de beperkingen die de corona-pandemie ons heeft opgelegd. Deze beperkingen, die nu al meer dan een jaar duren, doen iedereen voelen hoe belangrijk het is de vrijheid te hebben om elkaar te ontmoeten en te gaan en staan waar je wilt. Eeuwenoude gebruiken om elkaar een hand te geven als begroeting, zouden door zo’n pandemie zomaar kunnen verdwijnen.

Nu is de mobiliteit voor ieder van ons, niet alleen in Nederland maar voor iedere wereldburger, enorm ingeperkt. De beperkte mogelijkheid om te reizen, waarbij men nauwelijks de woonomgeving verlaat, doet sterk denken aan het leven van 100 jaar geleden in ons dorp. Het aantal dorpsgenoten dat wat van de wereld gezien had, kon men op de vingers van een enkele hand tellen. En vaak dienden de buitenlandse reizen, die dan nog gemaakt werden een hoger doel, zoals een bedevaart of men verliet het land om heidenen te kerstenen in de missie. Voor de meeste dorpsbewoners bood die tijd het sociale leven en de deelname aan verenigingen een voorspelbaarheid en een zekerheid die nooit leek te veranderen. Ik merk dat het taalgebruik uit die tijd al een vervreemdend effect heeft, terwijl het niet erg lang geleden is. Het documenteren van onze recente geschiedenis in woord en beeld is belangrijk om dit verleden te begrijpen, ook al kijken we nu heel anders tegen dat verleden aan. Dit is ook het belang van onze heemkundige missie, immers geschiedenis is nooit af.

In dit jaarboek wordt aandacht geschonken aan Henri Mastboom, voor wie de zekerheid van het verleden een blauwdruk vormde om zijn toekomst in te vullen. Bijzonder is het dan ook niet dat hij regelmatig aandacht vroeg voor relictten uit het verleden, die behouden dienden te worden, zoals restanten van het kasteel van Wouw. Helaas was hij daarin niet altijd succesvol, want dan had het Hof de Markt in Oud Gastel nog gesierd.

Opvallend was dat zo nu en dan ambitieuze personen in ons dorp kwamen die bedrijven startten, maar ook monniken van de Cisterciënzer abdij van Bornem die grootse projecten realiseerden. Zo voltooide pastoor Damen de bouw van de majestueuze Laurentiuskerk, die met het door Oosterman rijk beschilderde interieur een prachtig voorbeeld van neogotiek is. De restauratie van dit schilderwerk en details van de rijke decoratie, zoals het recentelijk in de Laurentiuskerk geplaatste gesmeed hekwerk, worden in dit jaarboek beschreven. De exotische beelden van het beschilderd interieur waren voor de meeste Gastelaren het referentiekader voor “het buitenland”, aangevuld met de schoolplaten van het koloniale Nederlands-Indië.

Tijdens het interbellum nam de mobiliteit toe, er kwam een tramlijn die het dorp wat meer ontsloot en diverse industrieën en fabrieken ontwikkelden zich. De tweede

wereldoorlog kende markante en dappere personen in ons dorp, maar eiste ook slachtoffers en in dit jaarboek besteden we hier aandacht aan. Toch ging het leven tijdens de oorlog door en gingen de kinderen gewoon naar school.

Enkele jaren na de tweede wereldoorlog werden vele Gastelse jongens ingezet bij de politionele acties in Nederlands-Indië, waardoor het wereldbeeld in vele families compleet veranderde. Men ging corresponderen met familieleden in den vreemde, waardoor in vele families nog brieven bewaard zijn gebleven, die een beeld geven van ons dorp in de 40’er en 50’er jaren van de vorige eeuw.

De periode van de wederopbouw markeerde de laatste decennia van het Rijke Roomse leven en het verenigingsleven bloeide. Diverse verenigingen onderscheidden zich nationaal met hun prestaties en op individueel niveau kende we vele kampioenen, waaronder in de ruitersport een Europees kampioen.

Ook maken we in deze jubileumuitgave een wat grotere reis terug in de tijd, maar zeker ook met een verbinding naar het heden. Wanneer de pastoor van Gastel uit de 13^e eeuw in zijn testament zijn kinderen begunstigt, kan men zich afvragen of we hier met een “moderne” niet-celibataire geestelijke te doen hebben en wat de sociale verhoudingen destijds waren.

Pandemieën zijn van alle tijden en vanaf de 14^e eeuw heeft de pest miljoenen mensen het leven gekost. Het oudste overlijdensregister van de Laurentiusparochie werd gebruikt om na te gaan of tijdens de 80-jarige oorlog deze pandemie ook Oud Gastel getroffen heeft.

Laten we hopen dat de huidige corona-pandemie in ernst en duur wordt bekort door de effectieve vaccinaties. De beperkte contactmogelijkheden door deze pandemie zijn voor veel verenigingen schadelijk geweest. Het enthousiasme van de leden en activiteiten kwamen door de “1,5 meter regel” onder druk te staan.

Gelukkig kon deze jubileumuitgave door bijdragen van vele auteurs tot stand komen onder eindredactie van Kees Rademakers, die zichzelf in deze uitgave wederom heeft overtroffen.

Door een ruimhartige ondersteuning van de Mastboom Brosens Stichting doet het de heemkundekring een genoegen u deze uitgave als ledengeschenk te kunnen aanbieden.

Ik hoop dat u veel leesgenoegen aan dit boek zult beleven.

Leo van Leengoed

Ten geleide van de eindredacteur

Een bijdrage van Kees Rademakers

Toen ik het ‘ten geleide van de eindredacteur’ van vorig jaar nog eens nalas, besepte ik dat we destijds volledig onwetend waren over wat er komen zou en dat we in een volkomen ander tijdperk leefden. Nu, anderhalf jaar later realiseren we ons dat – ondanks alle nare verhalen, die men leest en hoort en vaak ook in de eigen omgeving meemaakt – heel veel mensen toch een enorme veerkracht aan de dag leggen. Als we kijken naar onze vrijwilligersclub, die we rustig de beheerders en bewakers van ons dorpsmuseum mogen noemen, dan valt de energie op waarmee zij nieuwe dingen oppakten. Men leest daarover in de rubrieken ‘Nieuwe aanwinsten’ en ‘Activiteiten’.

Het museum moest “op slot” althans voor bezoekers, activiteiten rond de viering van ‘75 Jaar Bevrijding’ werden afgelast, een groots opgezette tentoonstelling kon geen doorgang vinden en gemaakte afspraken moesten worden teruggedraaid.

Echter, goed twee weken later al hadden we het plan opgevat om een fotopresentatie te maken over de bevrijding van Gastel, die overigens iets meer voeten in aarde had dan verwacht. Weer even later, ongeveer op het moment dat in het museum de tentoonstelling had moeten plaatsvinden, gingen we viraal en konden we een ca. 36 minuten durende documentaire in foto's op onze site presenteren.

Eigenlijk was daarmee de toon gezet. Ook zonder publiek in het museum en zonder gezellige drukte tijdens vergaderingen met een lezing, ging de harde kern door. Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ bestond eind vorig jaar 40 jaar en dat moest worden gevierd. Dat dit niet zou lukken in de lijfelijke aanwezigheid van onze leden en overige belangstellenden werd snel duidelijk. De redactie-commissie stak de koppen bij elkaar en met een energie alsof er buiten onze heemkundesfeer niets aan de hand was, werd een begin gemaakt met het schrijven van een jaarboek, immers na een bemoedigende zomer van 2020 moest die toch met Nieuwjaar wel kunnen worden gepresenteerd. De werkelijkheid was echter anders. Op het moment dat deze ten geleide wordt geschreven (eind april 2021) is er al wel enig optimisme, maar nog geen zekerheid ten aanzien van het moment waarop we u dit jaarboek kunnen aanbieden.

Dit heeft er toe geleid dat de schrijvers van dit jaarboek onder minder tijdsdruk hun werkzaamheden konden vervolgen en was het zelfs mogelijk om extra schrijvers aan de dit jaarboek te verbinden. Dit hebben we geweten. Daar waar een globale limiet was afgesproken ten aanzien van de lengte van de artikelen, gingen uit puur enthousiasme bij sommigen alle remmen los. Als je dan als eindredacteur ziet dat er letterlijk en figuurlijk geschiedenis wordt geschreven, dan stel je je flexibel op en is het geen moeilijke keuze om in plaats van een arbitrair aantal bladzijden te kiezen voor de indrukwekkende nieuwe informatie over de geschiedenis van Gastel. En wanneer je dan het enthousiasme en de gedrevenheid ziet waarmee deze artikelen worden geschreven en vormgegeven, dan is het niet moeilijk te kiezen voor het resultaat dat thans voor u ligt.

Daarom speciale dank aan Evert Jan van de Kaa, Bea Hoeks-de Laat en Marius Broos. Marius is een oude bekende die voor dit jaarboek het slot schreef van de serie ‘**Een stoomtram haalt Oud Gastel uit zijn isolement**’. Hij deed er dit jaar nog een schepje bovenop een schreef ook de Jamboree-herinneringen van ‘**Vier verkenners uit Oud Gastel naar Sutton Coldfield**’. Evert Jan verzorgde in het najaar van 2019 een lezing in ons museum en het was duidelijk dat daar een verhaal in zat. En dat zat er in! Leest u maar eens zijn artikel ‘**Gastel en Halderberge in de dertiende eeuw**’ met als uitgebreide ondertitel ‘**en hoe de kinderen van pastoor Marselis toch nog goed aan hun trekken kwamen**’.

Als eindredacteur ben je voortdurend op zoek naar kopij voor het jaarboek. Er zijn verschillende mogelijkheden. Uiteraard behoren de in ons eigen museum aanwezige archiefstukken daartoe. De komst van de archieven van **Harry Zandbergen** en broeder **Théophile Nijman** opent weer nieuwe mogelijkheden.

Het belang van een goede site van onze heemkundekring wordt onderstreept door het feit dat aanvragen via de site om informatie en intensief overleg daarna, hebben geleid tot minimaal 3 artikelen in Jaarboek 2022.

Maar het kan ook eenvoudiger. Onze betrokkenheid bij de Bernardusdagen heeft in elk geval geleid tot een artikel van Bea Hoeks over **'Bernardus in Gastel'**, waarin de aanwezigheid van de cisterciënzers in ons dorp uitvoerig wordt belicht. Kees de Bruijn kreeg tijdens diezelfde Bernardusdagen het verzoek dieper in te gaan op de komst van het bijzondere hekwerk achter in de kerk. Hoe bijzonder dat hekwerk is beschreef hij in het artikel: **'Het hekwerk in de H. Laurentiuskerk'**.

Ook een interview kan leiden tot een artikel. Tijdens een interview voor 'In Brabant', het tijdschrift van Erfgoed Brabant en afgenomen door René Hermans werd terloops gesproken over Henri Mastboom. René had Henri geïnterviewd voor een hoofdstuk in een boek over het kasteel van Wouw. Een fietstocht die een nietsvermoedende Henri in 1934 maakte in het buitengebied van Wouw, blijkt van enorm belang voor de kennis over de geschiedenis van West-Brabant. Leest u hierover in René's uitgebreide artikel **'Henri Mastboom en het kasteel van Wouw'**.

Laten we echter ook onze eigen schrijversgarde niet vergeten. Frans van Merriënboer heeft dankzij de keuze voor het schrijven van korte verhalen ontdekt dat hij daar een groot talent voor heeft. De zeer mooie en anekdotisch opgeschreven **'Herinneringen aan 40 jaar Heemkundekring Het Land van Gastel'** zijn zeer waardevol en uiterst leesbaar. Piet Peeters heeft naast zijn korte verhalen over de Tweede Wereldoorlog – zijn onbetwiste specialisme – ook andere aspecten van de heemkundekring belicht. De oorlog kwam aan bod in de artikelen **'Mei 1945, Mooie Vrede een illusie?'**, **'Oorlogsgraven in Oud Gastel'** en **'Hoe de heemkundekring in de loop van de jaren de bevrijding herdacht'**. Hiernaast schreef hij ook **'Excursies heemkundekring door de jaren heen'** en **'Henri Mastboom en heemkunde'**. Deze twee heemkundemastodonten worden extra in het zonnetje gezet door Wim van den Broek in een interview **'Frans van Merriënboer en Piet Peeters, 'heemmannen' van het eerste uur'** waarmee dit jaarboek terecht opent.

Ook nadrukkelijk aanwezig zijn de bijdragen van Richard Tak, Rien Voorbraak, Leo van Leengoed en Kees Rademakers. Richard beschreef de wijze waarop het 25-jarig ambtsjubileum van kerkenbouwer pastoor Damen werd gevierd in **'Hulde aan pastoor Damen'**. Rien Voorbraak schreef een vervolg op een eerder artikel van zijn hand in Jaarboek 2019; dat werd **'De ontstaansgeschiedenis van de Kapelberg'**. Ook schreef hij een prachtig verhaal over zijn eigen familie, genaamd **'Memorandum van een polderjongen'**. Leo van Leengoed komen we eveneens twee keer tegen. Hij beschreef de grote prestaties van een Gastelse ruiter in: **'Cees Scheepers en zijn Sissy maakten historie'**. Leo kon in zijn artikel **'Pestilenties, wat vindt men erover in de geschiedenis van Oud Gastel?'** zowel zijn eigen specifieke vakdeskundigheid als zijn grote belangstelling voor de geschiedenis van Gastel kwijt.

Kees Rademakers loste een oude belofte in met het beschrijven van **'De restauratie van de schilderwerken in de St. Laurentiuskerk'** door de plaatselijke zeer getalenteerde huisschilders die onvermoe-de talenten ten toon spreidden. In een artikel geschreven naar aanleiding van een raadselachtige foto uit het archief van Harry Zandbergen, geeft hij het verrassende antwoord op de vraag: **'Waar maakte Jan Oosterman de schilderijen van de St. Laurentiuskerk?'** Andere foto's van Harry Zandbergen werden dankbaar gebruikt om daarmee beschikbare – nog niet gevulde pagina's – van prachtige Gastelse herinneringen te voorzien.

De heemkundekring kreeg ook een map met vele foto's aangeboden van de familie Brocatus. Kees Rademakers, Frans van Merriënboer en Piet Peeters verwerkten die – samen met enige bekende foto's uit het archief van de heemkundekring – in: **'Bevrijdingsfoto's uit het Brocatus-archief'**.

Het jaarboek wordt gecompleteerd met de artikelen: **'In memoriam Rinus Speek en Cees van Caulil'**, geschreven door Piet Peeters, **'Nieuwe aanwinsten in het museum 2020'** van Kees Rademakers en **'Activiteiten 2020'** van Jan Vermeeren, Sandra de Kock, Bea Hoeks-de Laat en Kees Rademakers.

Frans van Merriënboer en Piet Peeters, 'heemmannen' van het eerste uur

Een bijdrage van Wim van den Broek

Het 700-jarig bestaan van Oud Gastel, gevierd in 1975, heeft de belangstelling voor lokale geschiedenis een impuls gegeven. De historische optocht, de zeven eeuwen verbeeldend, was de populaire benadering van dorpsgeschiedenis. Het 'bruine boek' van archivaris Albert Delahaye de meer wetenschappelijke.

Het moet 'de tachtigers' Piet Peeters en Frans van Merrienboer aan het denken hebben gezet al kwam het nog niet met- een tot een heemkundekring. Er gingen nog een paar jaar over- heen. We spreken de 'founding fathers' van 'Het Land van Gastel' op een doordeweekse dag in maart 2021. De huiskamer- tafel bij Frans is voldoende groot om gedrieën op voldoende af- stand van elkaar herinneringen op te halen. Herinneringen, die ondergetekende ook heeft, ook al was ik niet vanaf het prille begin bij de kring betrokken.

Piet Peeters aan de huiskamertafel van Frans van Merriënboer
Foto: Peter van Trijen

Negen jaar (van 1981 tot 1990) is Frans van Merriënboer niet alleen wethouder in de gemeente Oud- en Nieuw Gastel, hij is ook voorzitter van de thans 40-jarige heemkunde-

"Heemmannen" Piet Peeters en Frans van Merrienboer
in hun "heemhuis"

kring 'Het Land van Gastel'. Daarmee is hij tevens voorganger van de schrijver van dit interview met beide pioniers. Want na Frans was het Broeder Cornelius, die de voorzittershamer overnam, vervolgens Arie Haasnoot, Jan de Jongh, ondergetekende en als zesde in de rij Leo van Leengoed. Als een rode draad door de rijke Kringgeschiedenis is Piet Peeters altijd betrokken geweest bij 'Het Land van Gastel'. Kort na de oprichting als penningmeester, bestuurslid en vrijwel alle jaren als redactielid van het jaarboek. Een jaarboek zonder bijdrage van Piet of Frans is nauwelijks denkbaar.

De opvolgers van Frans van Merriënboer als voorzitter van Heemkundekring 'Het Land van Gastel'
V.l.n.r. Broeder Cornelius, Arie Haasnoot, Jan de Jongh en Wim van den Broek

Bestudering van de Gastelse geschiedenis was al eerder in gang gezet. Uitgerekend in oorlogstijd ontstond de oudheidkundige vereniging Sinte Bernaerts. „In 1941 om precies te zijn”, aldus Piet, „Het was de tijd van de Kulturkammer. De Duitsers verboden het verenigingsleven. Als een soort verzetsdaad werd daarmee de belangstelling voor de eigen Heimat/heem aangewakkerd. Het was een studiekring voor Oud Gastel, Oudenbosch, Hoeven en Standdaarbuiten. Toen al was Henry Mastboom één van de sprekers”.

Leo van Leengoed,
voorzitter sinds 2005

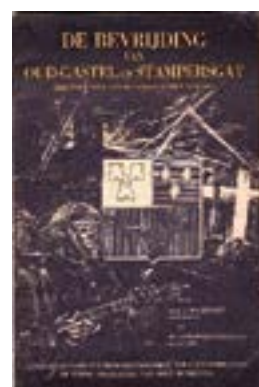
Broeder Théophile
Nijman

De vereniging kon het in de verdere oorlogsjaren niet bolwerken, in 1942 viel reeds het doek. Na de bevrijding volgt heroprichting onder de naam Sint Laurens, maar dan puur voor de Gastelse geschiedenis. Broeder Théophile en priester Dellepoort uit Stampersgat brengen onder meer een boekje over de bezettingsjaren in beide dorpen uit. Deze kring houdt in 1951 op te bestaan.

Frans: „Pas in de jaren zestig toen broeder Théophile weer terugkeerde in het Gastels broederhuis herleefde de animo voor heem. Samen met Wim Hofland en Piet Akkermans richtte hij de ‘Oudheidkundige Kamer Sint Laurens’ op. De materialen die ze verzamelden kwamen in het voormalig gemeentehuis terecht, waar toen woninginrichting Bus juist was begonnen.” Uit de collectie van toen is bijvoorbeeld een grote verzameling foto’s bewaard gebleven. „De gemeente wilde ze van de hand doen, maar gelukkig zijn ze behouden.

Ook nu nog gerubriceerd onder de term ‘gemeentefoto’s’, weet Piet, „Maar ook de twee schilderijen van de familie De Bie, die in de stijkkamer van ‘In de Drie Snoeken’ een plekje vonden, zijn een erfenis van Sint Laurens.”

Of het met het overlijden van broeder Théophile te maken heeft, is niet helemaal duidelijk. Maar ook de ‘Oudheidkundige Kamer’ leidde slechts een kort bestaan. Het

‘De bevrijding van
Oud-Gastel en
Stampersgat’

waren de jaren zestig. Carnaval was in opkomst, nieuwe verenigingen zoals tennis en volleybal kwamen erbij. Gastel verlangde naar een zwembad. Mensen leefden meer in het heden of keken vooruit. Wellicht allemaal factoren, waardoor de animo voor het plaatselijk heem enigszins wegwijnde.

Nieuw elan was er dus beslist in het jubileumjaar 1975, maar het na-ijleffect ontbrak. Het was nota bene de ‘Samenstichting Stampersgat’, waar in 1980 plannen leefden om de eigen geschiedenis meer in kaart te brengen en daartoe toenadering zocht met Gastelaren. Jac Theunisse was contactpersoon voor Stampersgat met ook Antoon en Piet van Aken erbij. Piet: „De oprichtingsdatum is 25 november 1980. Na de eerste gezamenlijke activiteit is Stampersgat met een eigen kring verder gegaan.”

Statutair werd vastgelegd ‘het dorp Oud Gastel en haar inwoners op elk gebied dat onder heemkunde valt, te bestuderen en te onderzoeken’ en ‘dat in brede kring belangstelling gewekt wordt voor de geschiedenis van Oud Gastel en haar bevolking’. Een afgeleide daarvan was de derde doelstelling namelijk ‘te ijveren voor het behoud van het eigen karakter en de schoonheid van Oud Gastel en haar omgeving’.

In maart 1981 was de eerste activiteit, een lezing van mr. Henry Mastboom over Heer Jansland gezegd Nieuw Gastel, het dorp dat verdween. „Daar was meteen veel belangstelling voor. Mastboom gaf in de regio vaak lezingen en nu konden we hem voor eigen publiek strikken. Lang niet iedereen kon zijn wetenschappelijk en ietwat archaïsch taalgebruik volgen, maar alleen al de man zien en horen praten maakte velen nieuwsgierig”, zegt Frans.

In de uitnodiging voor die lezing zit meteen een ledenwerfactie verpakt. Zo lezen we onder meer dat ‘het speuren naar het verleden van de woonplaatsen (Gastel en Stampersgat) een interessante bezigheid is en wellicht zijn er mensen te vinden die mee willen helpen de heemkundige kringen goed leven in te blazen.’

De ambities zijn direct al groot, want behalve het uitnodigen van sprekers, het praten over het verleden en het opsporen van gegevens uit vroeger dagen, willen de initiatiefnemers voor beide dorpen aparte verzamelingen aanleggen. ‘We denken aan dorpsmusea.’ Frans: „Dat was toen nog een droom. We zaten voorlopig eerst met spullen opslag in een bovenzaaltje van het parochiecentrum aan de cour van de Sint Joannes-school en daarna in de bovenruimte van de Schippersschool.”

De collectie breidde zich langzaam maar zeker uit en ook het ledental groeide gestaag. Van 45 bij de oprichting tot zo’n tweehonderd halverwege de jaren negentig. Eerste contributie: 15 gulden. Op zoek naar meer ruimte kwam aanvankelijk het huis van de gezusters Brocatus op Dorpsstraat 87 in beeld. De erfgenamen werden het er niet over eens. Piet: „Kort daarna tipte Harry Sweere ons over ‘De Drie Snoeken’. Daar was de

laatste kastelein Jac de Rooy al gestopt en de brouwerij had dit bij makelaar Sweere onder de aandacht gebracht. Toen ging het heel snel, want in februari 1988 kregen we de sleutel

1988. Dorpsmuseum 'In de Drie Snoeken'

en met de Marterei in juni hadden we de openingstentoonstelling."

Of Frans daar als wethouder nog een duwtje in de goede richting mee kon geven, vraag ik. De oud-gemeentebestuurder is er duidelijk in: „Ik heb misschien wel de juiste kanalen doorgegeven binnen de kring; als het om politieke besluitvorming ging waar de vereniging bij betrokken was, hield ik me afzijdig. Voor de buitenwacht was ik misschien die wethouder met meerdere petten op, maar zelf wist ik

politiek en hobby prima van elkaar te scheiden."

De interesse voor Gastels heem was er bij beide onderwijzers altijd wel. Geschiedenis was hun lievelingsvak op de scholen waar ze les gaven. Frans bezat bovendien de 28 dagboekschriften van Broeder Théophile, een grootse bron van Gastelse historie. „In de oorlog waren het dagboeknotities, daarna schreef de broeder minder frequent. Maar het bleef interessant."

Piet Peeters werd enkele jaren na de oprichting bestuurslid en penningmeester. Hij struinde stad en land af op zoek naar sporen van Gastels verleden. Het leverde legendarische bezoeken op aan Henry Mastboom en pastoor Van Dam (zie elders in dit jaarboek). Bij de laatste kreeg Frans van Merriënboer na lang aandringen toch de gebundelde Sint Laurentiusklokken mee. „Anders waren ze op de brandstapel in Bornem beland."

Als schrijvers kregen Frans en Piet veel advies van archivaris Harry Zandbergen en taalkundig voerde Michel de Koning de eindredactie. „Aan beiden hebben we ook te danken dat het Gastels dialect geboekstaafd werd en dankzij het jaarlijks dictee rond carnaval nog niet verloren is gegaan." Weer later roemen ze de inspanningen, die Kees Rademakers verricht waardoor het jaarboek nieuwe impulsen kreeg. „Zonder hem denk ik niet dat we al 36 jaarboeken vol hadden gemaakt."

Harry Zandbergen, jarenlang eindredacteur

Met de aankoop van 'De Drie Snoeken' (125.000 gulden, jaarlijks af te lossen) beschikte 'Het Land van Gastel' in één klap over het mooiste dorpsmuseum in de verre omtrek. „Het was wel een hele stap, maar secretaris Hans Bonnerman stimuleerde ons om de gewaagde stap te zetten. Hij was thuis in het zakenwereldje, wist de juiste brieven te schrijven voor subsidies en fondsen en zo werd het toch een verantwoorde transactie. De bovenwoning verhuurden we aan Martien. Met de bedoeling ook enigszins sociale controle te houden op de steeds waardevollere collectie in het dorpsmuseum. Dat toezicht pakte overigens niet helemaal goed uit."

Opmerkelijk van Bonnerman was dat de man van boven de grote rivieren kwam, maar oprechte interesse toonde voor het reilen en zeilen in Oud Gastel en dan met name het verleden. Piet herinnert zich de haast poëtische jaarverslagen van de oud-tandarts. „Daar werden de jaarvergaderingen op een warme wijze mee geopend. Daar kon ik als penningmeester met mijn financieel jaarverslag niet tegenop."

Dat compenseerden Piet en ook Frans overigens ruimschoots met hun bijdragen aan de jaarboeken, waarvan de eerste in 1984 verscheen en sindsdien onafgebroken ieder jaar. Piets eerste bijdrage was – hoe kan het ook anders – over de Gastelse molens. Frans zocht de Gastelse bijnamen uit en ook de lange lijst met cafés uit heden en verleden kreeg een plaatsje in het eerste jaarboek.

Gevraagd naar de meest bijzondere verhalen, noemt Frans de geschiedenis met de Joodse oorlogskinderen in het jeugdhuis. „Voor veel Gastelaren was dat een onbekend stukje oorlogshistorie."

Hans Bonnerman adviseerde bij de koop van 'In de Drie Snoeken'

De Joodse kinderen met juffrouw Dop die tijdens de oorlog in het Jeugdhuis verbleven.

V.l.n.r. Bennie van Wageningen, Chaja van Bergen, Joop Stork, Zuster Dop, Loesje Stork, Kees Kolthoff, Richard Bleekrode. (Foto uit archief Chaja van Bergen)

Penschets van Cor Kooger, gemaakt tijdens zijn verblijf in Detentiecentrum voor jeugdige SS-ers St. Antoine

Ook voor Piet levert de periode 1940-1945 een onuitputtelijke bron aan verhalen op, waarover hij niet uitgeschreven raakt. „Mooi voorbeeld is de oude suikerfabriek 'de Westhoek' aan de Sint Antoinedijk, waar al in 1944 NSB-ers uit West-Brabant werden geïnterneerd en na de bevrijding van heel ons land jonge Nederlandse SS-ers zijn ondergebracht. Het is dan mooi om via-via in contact te komen met iemand, die deze periode heeft meegemaakt en er over wil vertellen. Ook het bombardement op de Vacca op 11 mei 1940 leverde een nog niet eerder gepubliceerde verhaal op. De naam van slachtoffer Gideon den Dekker, van huis uit protestants, kwam pas later aan het licht."

Na Mastbooms eerste lezing volgde nog datzelfde jaar (1981) een eerste excursie naar het Tongerlohuys. Het zou het begin worden van vele uitstapjes, reizen naar binnen- én buitenland. „De tweede trip was naar Tholen, daarna Hoogstraten met de kapel van Saint Louis en vervolgens een dagexcursie naar Antwerpen”, zegt Piet, wiens vrouw Tonnie in de reiscommissie zat. „Daarna was het elk voorjaar en najaar ergens heen, afwisselend Nederland en België. En bij het 12½-jarig bestaan maakten we zowaar een driedaagse reis naar Parijs. Weer twee jaar later kregen we al twee bussen vol voor Londen en in 2005 stond Normandië op het programma.”

Affiche Oorlogs- en bevrijdingstentoonstelling in 1984

Als de vele tentoonstellingen ter sprake komen zijn vooral de bevrijdingsexposities eens in de vijf jaar bijzonder in de smaak gevallen. „Mooi om in te richten en publiek gegarandeerd”, zegt Piet, die ook de schilderijtentoonstelling van kunstschilder Jos Aanraad aanhaalt. „Daarmee openden we met de Marterei ons dorpsmuseum. Grote drukte, ook uit nieuwsgierigheid naar hoe het er binnen uit zou zien.”

De reeks speciale activiteiten is eindeloos. Piet en Frans schudden ze zo uit hun mouw: het fotoboekje ‘Gastel in Vroeger Tijden’, een boekje en expo rondom 75 jaar Laurentiuskerk, reünie en boekje Schippersschool, het project oud-Indiëgangers wederom resulterend in een boek. „In samenwerking met de boekhandel van Martijn Akkermans deden we ook diverse dingen. Zo is onder meer het ‘Noastebij’ weer in herdruk gebracht.”

Er waren lesbrieven voor de scholen, het project Jet en Jan. En zo lang Piet voor de klas stond trachtte hij zijn leerlingen enthousiast te maken voor de Gastelse geschiedenis ook al was het dan geen vak voor op je rapport. „Niet dat we plots jonge aanwas van leden kregen, maar voor de uitstraling van de kring is het altijd goed om het onderwijs erbij te betrekken.”

Jan Aanraad en Kees Bus en Frans van Merriënboer, bij de Dondersteen in Oudenbosch. Frans wijst duidelijk aan waar de steen naar toe moet!

Legendarisch was het getouwtrek om de Gastelse zwerfkei, tot ie in Oudenbosch zo ver ingeklemd tussen de hoge gebouwen lag dat zelfs Henk Peeters – broer van Piet – niet meer wist hoe de 5000 kilo zware steen weg te halen en terug te brengen naar Gastels grondgebied. „De kranten smulden van de vermeende vete tussen Gastel en Oudenbosch”, lacht Frans, „Ik werd er nog vaak op aangesproken aan het begin van de gemeentelijke herindeling tot Halderberge.”

Over de herindeling gesproken. Eind 1997 kwam dankzij de vruchtbare penpen van onder meer Frans en Piet het ‘afscheids- en overgangsboek’ ‘Van Gestele tot Halderberge’

uit. Tevens droegen alle kringen bij aan het eerste geschiedenisboek van de nieuwe gemeente: ‘Halderberge, toen en nu’. Overigens besprak het bestuur van ‘Het Land van Gastel’ in de aanloop naar de herindeling ook de nieuw gekozen naam. Piet: „We waren het er niet mee eens. Wil van Oosterhout van ‘De Honderd Hoeven’ had de naam bedacht om tenminste van Groot-Oudenbosch af te zijn. Daar stonden wij wel achter, maar het alternatief ‘Halderberge’ was historisch voor Gastel niet te verantwoorden. De grenzen van de vroegere jurisdictie Halderberge kwamen niet verder dan Oudenbosch. Voor even stonden de kringen lijnrecht tegenover elkaar, maar die storm is snel gaan liggen.”

Om ‘De Meeshoeve’ tot historische zorgboerderij te transformeren deed eigenaar Cees Antes een beroep op de expertise van de heemkundekring. Ook bij ‘Onder de Toren’ was de kring betrokken. Piet: „Voor panden zoals ‘Het Hof’ en de ‘Joannesschool’ en het ‘Schipperinternaat’ kwamen we te laat. Later werden we door de gemeente wel serieus genomen als het om sloopvergunningen gaat.”

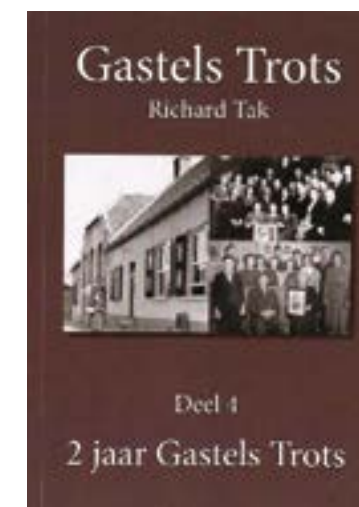

Jan Blommerde en Cees Bus vertegenwoordigden de heemkundekring op de regionale bijeenkomsten van ‘Brabants Heem’

Vrij snel sloot ‘Het Land van Gastel’ aan bij ‘Brabants Heem’. De regionale bijeenkomst werden stevast bezocht door het vriendenkoppel Cees Bus en Jan Blommerde. „Af en toe gingen we ook mee, zoals we ook de regionale heemquizen nooit wilden missen”, zegt Piet. Logisch, want met de inbreng van beide mannen scoorde het Gastelse team stevast in de top vijf. Drie keer wist de heemkundekring zelfs de wisselbeker te veroveren, waarop het andere jaar de kringen te gast waren in Oud Gastel. „Eén keer

mochten we het organiseren en ook nog een team mee laten doen. We wonnen niet en de vragenbedenkers en eigen deelnemers wisten echt niets van de vragen af. Toch werd het daarna niet meer toegestaan een thuiswedstrijd te spelen”, aldus Piet, die nog steeds graag zijn enorme feitenkennis bij allerhande kwissen laat zien.

Terugkijkend op 40 jaar heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ is er ontstellend veel gebeurd. Het museum is nog steeds het paradepaardje onder de dorps- en heemmusea. Frans en Piet laten niet na de energieke en technisch zeer onderlegde klussenploeg te prijzen. „Gelukkig heeft ieder zo zijn capaciteiten. Als we allemaal hetzelfde deden, bleven er zaken liggen. Nu stimuleren we elkaar, doet iedereen waar hij of zij zich goed bij voelt. Dat maakt dat we vooral een kring zijn met tevreden medewerkers. Wie eenmaal een

voet over de drempel van 'In de Drie Snoeken' heeft gezet, komt vaker terug. Of dat nu als bezoeker of als vrijwilliger is. 'Gastels trots' is ontstaan op Dorpsstraat 50 en klinkt na veertig jaar ook door op Facebook en in de waardevolle fotoboekjes van Richard Tak, bij wie de liefde voor Gastelse geschiedenis ook spontaan is ontstaan."

Bij de regionale Heemquiz in Zaal Vogelaars in 1993 was Heemkundekring 'Het Land van Gastel' aanwezig met een zware delegatie. Met de klok mee zitten en staan aan de tafel:

Piet Akkermans, Frans van Merriënboer, Tinus van Nispen, Piet Peeters, Truus van Merrienboer-Van Dongen (staand), Arie Haasnoot, Anton Koevoets, Ad van Nes, Jan van Rijsbergen (staand), Harry Zandbergen en Kees Vermeulen

Zo lang de gezondheid het toelaat hopen Frans en Piet hun steentje bij te kunnen dragen aan het welzijn van 'Het Land van Gastel'. „Op bescheidener schaal dan in de beginjaren, maar nog altijd met evenveel enthousiasme voor onze rijke Gastelse historie.” Symbolisch – want corona – heffen we het glas: 'Op naar het gouden jubileumfeest, door het uitgestelde 40-jarig bestaan zitten we al een jaartje dichterbij.'"

Herinneringen aan 40 jaar Heemkundekring 'Het Land van Gastel'

Een bijdrage van Frans van Merriënboer

Broeder Théophile en het begin van de heemkunde in Oud Gastel

Een man, die we zeker niet mogen vergeten bij het 40-jarig bestaan van heemkundekring 'Het Land van Gastel' is Broeder Théophile Nijman.

De jonge broeder
Théophile Nijman

Hij was een geboren Gastelaar en kende veel Gastelaren, van hoog tot laag. Zijn vader was zadelmaker en er waren 5 kinderen in het gezin, waaronder drie jongens: Gerard, Bertus, Piet en twee zussen. Marieke, één van de zussen, had een sigarenwinkel in de Dorpsstraat, tegenover de winkel van de familie Heshof. Gerard werd broeder-onderwijzer in de orde van de Broeders van Schepers in Mechelen (België). Hij werd na zijn slagen op de Kweekschool van Oudenbosch benoemd tot onderwijzer aan de St. Joannesschool in Oud Gastel. Er waren nog enkele broeders werkzaam op deze school, waaronder de bekende Broeder Willibrord, die hoofd van de school was.

Broeder Théophile is niet oud geworden; hij stierf op 63-jarige leeftijd in oktober 1973. Hij is ook bekend geworden in de wereld van de schippers en de kermisexploitanten als de oprichter (rond 1950) van de R.K. School en het Internaat voor Schipperskinderen in Oud Gastel. De school had een dependance in de Kerkstraat.

Broeder Théophile was op veel terreinen zeer actief. Hier reikt hij een beker uit aan jonge Gastelse voetballertjes

Broeder Théophile
op latere leeftijd

Ik heb bijna 25 jaar met hem mogen samenwerken. Op de lagere school had ik ook al bij hem in de derde klas gezeten en herinnerde ik hem vooral als een uitstekende verteller en voorlezer van verhalen uit de bijbel en ook uit de Nederlandse, de Brabantse en de Gastelse geschiedenis.

Toen we collega's werden op de Schippersschool, heeft hij mij veel verteld over talrijke Gastelse gebeurtenissen en personen, zoals pastoors, kapelaans, burgemeesters en notabelen, die iets te vertellen hadden gehad in het dorpsleven. Hij schreef ook verhalen op in het bekende boek over de Gastelse feesten, dat in het archief van de Heemkundekring wordt bewaard.

Bij zijn overlijden kreeg ik veel historische literatuur over de Brabantse en de kerkelijke geschiedenis. Ook mocht ik zijn “Gastelse Herinneringen” in ontvangst nemen, die hij had opgeschreven in 22 schoolschriften vanaf de jaren 1910 tot 1970. De meeste hiervan heb ik vanaf 1984 kunnen publiceren in de jaarboeken van onze Heemkundekring.

Voor de oorlog was hij zeer actief bij de Jonge Wacht, een katholieke jeugdbeweging voortgekomen uit de Patronaten, met elementen van scouting. De kinderen waren 12 tot 16 jaar. In zijn archief – onlangs verworven door onze heemkundekring – treffen we enige in 1936 en 1937 voor de Jonge Wacht geschreven toneelstukken van zijn hand aan.

In 1941 was hij één van de oprichters van de Heemkundige Kring ‘**Sinte Bernaerts**’. Naast de organisatie van lezingen werd in het najaar van 1941 een tentoonstelling van bakkers- en boerenfolklore georganiseerd. In 1942 verboden de Duitsers alle verenigingsactiviteiten en stopte ook deze heemkundekring. **Zie ook de informatie hieronder.**

Hij vertelde mij, dat hij in de oorlogsjaren veel tijd doorbracht op het gemeentehuis om in de archieven te zoeken en te studeren. Het resultaat van die studies vinden we terug in een tweetal zeer dikke schiften die hij in 1942 en 1943 volschreef met stukken over de Gastelse geschiedenis. Ook had hij veel contacten met bekende Gastelaren die, zoals hij, veel belangstelling hadden voor heemkunde zoals Frans Akkermans en diens zoon Piet, en Henri, zoon van burgemeester Mastboom, de laatste bewoner van het Mastboomhuis.

Na de oorlog werd een nieuwe heemkundige kring ‘**Sint Laurens**’ opgericht. Die heeft slechts 6 jaar bestaan, maar kende niettemin grote successen. Eind jaren zestig is er opnieuw een poging gedaan om de heemkunde nieuw leven in te blazen. Er kwamen enkele initiatieven van Wim, de zoon van burgemeester Hofland en enkele anderen, die het toch nog een keer lukte om een tentoonstelling te houden.

Daarna moesten we wachten tot weer andere initiatiefnemers rond 1980 hun schouders er onder zetten en na drie verhuizingen eindelijk een nieuwe echte heemkundekring kregen met een eigen dorpsmuseum ‘In de Drie Snoeken’.

Heemkundige Kringen ‘Sinte Bernaerts’ en ‘Sint Laurens’

In het archief van de heemkundekring bevindt zich een ordner met een bescheiden archief van de twee voorgangers van de huidige heemkundekring. Laten we bekijken wat we zoal over deze voorgangers aantreffen.

In het begin van de oorlog werden in heel Brabant en dus ook in onze omgeving veel heemkundige kringen opgericht. Wellicht was dat mede geïnspireerd door een initiatief van de toenmalige secretaris-generaal professor V an Dam van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming.

Volgens een krantenartikel in De Tijd van 30 januari 1941 riep hij in een radio-voordracht op tot een vergroting van de kennis en behoud van heem en benadrukte hij dat dit een zaak was voor het hele volk. Op provinciaal niveau werd een Bond der Brabantse Heemkundige Studiekringen opgericht. Hieruit zou in 1947 ‘Brabants

Uitnodiging voor de oprichtingsvergadering van ‘Sinte Bernaerts’

Heem’ voortkomen. Eveneens in 1941 zou Stichting ‘Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos’, opgericht in 1932, haar eerste jaarboek uitgeven.

Op 23 maart 1941 werd in Verenigingsgebouw ‘Fidei et Arti’ in Oudenbosch de Heemkundige Kring voor Oud- en Nieuw-Gastel, Oudenbosch, Hoeven en Standdaarbuiten opgericht. De naam van deze studiekring werd: ‘Sinte Bernaerts’. Broeder Théophile was een van de oprichters en meteen secretaris-penningmeester.

Voor elke vergadering was toestemming nodig van de autoriteiten

Voor elke vergaderingen moest een vergunning worden aangevraagd bij de autoriteiten. Op 26 juni van dat jaar vindt er een vergadering plaats in de Gastelse Harmoniezaal. De 3 sprekers en de onderwerpen, die zij bespreken zijn: Mr. Henri Mastboom: “Het Land van Gastel in de Middeleeuwen”; Broeder Théophile: “Hoe wij de Fransen in 1793 binnenhaalden” en Frans Akkermans: “Enige Gastelse gewoonten en gebruiken”.

Ondanks haar succes was de Heemkundige Kring ‘Sinte Bernaerts’ geen lang leven beschoren. Op last van het steeds strengere regime van de bezetter, moesten de activiteiten in het najaar van 1942 weer worden beëindigd. Uit onlangs gevon-

Oprichtingsvergadering 'Sint Laurens'

den verslagen blijkt echter dat toch nog een beperkt aantal vergaderingen van minder dan 20 personen (!) heeft plaatsgevonden in de verdere oorlogsjaren.

Begin 1945 vindt de heroprichting van de heemkundige kring plaats. Omdat destijds de interesse uit Hoeven en Standdaarbuiten niet zo groot was en ook Oudenbosch een eigen kring wilde oprichten, wordt op 17 maart 1945 de Heemkundige Kring ‘Sint Laurens’ opgericht, die zich op de Gastelse geschiedenis zou richten.

De kring kent heel veel successen, maar heeft toch niet langer dan een zestal jaren bestaan. Haar laatste activiteit was een lezing over Jan Vlekke op 28 maart 1951. Wellicht was de aandacht van Broeder Théophile voor de heemkundige kring niet te combineren met de rond deze tijd opgerichte Schippersschool.

Het is alleszins de moeite waard om de oude glorie van deze voorgangers van ‘Het Land van Gastel’ te herdenken door een speciaal artikel in een van de volgende jaarboeken.

Pastoor van Dam

Hij was een van de eerste leden en een trouw lid van onze heemkundekring. Hij woonde begin jaren tachtig op de oude bejaardenflat ‘Molenweide’ aan de Veerkensweg.

Ik heb hem daar verschillende keren bezocht. Je kwam bij hem binnen in een grijze wolkenlucht van zeer geurige sigaretten. Hij had er een grote boekenkast staan met zeer interessante boeken. Hij was een echte Vondelkenner. Ook zag ik dat hij een exemplaar van een boek van een bekende Duitser ‘Mein Kampf’ er tussen had staan.

Ik was stiekem met een zeker doel naar hem toe gegaan. Hij praatte honderd uit over allerlei zaken. Over

Pastoor Willem van Dam voor zijn rijkgevlude boekenkast

kerkelijke zaken vooral en ook over vernieuwingen daarin, waar hij het helemaal mee oneens was. Toch was hij nog goed op de hoogte van wat er in het dorp gebeurde. Hij sprak over zijn terugkeer naar de abdij in Bornem wellicht of naar elders. Ook aan België had hij prettige herinneringen.

Na een vrij lange monoloog kon ik er eindelijk tussenkomen. Ik vroeg wat er allemaal met zijn boeken en spullen ging gebeuren. Dat gaat allemaal naar de abdij, zei hij. Ik

Pastoor van Dam in zijn element tijdens de bedevaart naar Lourdes in 1960

vroeg ook wat hij met zijn ingebonden jaargangen (ruim 50 exemplaren) van de 'Sint Laurentiusklok, Parochieblad voor Oud-Gastel' ging doen. Hij had de "Klok" overigens samen met meester Rinus Aarssen in 1945 zelf opgericht. Ja, ook die zouden meegaan naar de abdij. Ik probeerde hem voorzichtig duidelijk te maken, dat die jaargangen veel Gastels nieuws bevatten, waarin wij als heemkundekring heel wat gegevens over allerlei zaken konden vinden. Toen was het even stil en mompelde hij, dat het alleen maar over kerkelijke zaken ging en

dat hij daar de abt over moest horen...

Na korte tijd nam ik afscheid van hem en vroeg hem of ik nog eens terug mocht komen. Ik was altijd welkom, zei hij lachend en ik vertrok zonder dat mijn missie geslaagd was!

Mijn tweede bezoek had ook nog geen resultaat. Gelukkig bleef hij nog steeds op de bejaardenflat in de

Veerkensweg wonen en had ik het nog niet opgegeven. Bij mijn laatste bezoek aan hem nam ik mijn auto mee. De rookwolken sloegen me bij binnenkomst weer tegemoet. Na weer een gezellige babbel over koetjes en kalfjes bracht ik weer de 'Klok' ter sprake en zei hem dat ze met zijn jaargangen in de abdij toch niets meer konden doen, nu het bisdom de parochie had

De rijk – met Klokken – gevulde boekenkast van de heemkundekring

overgenomen. Misschien kwamen ze dan wel bij het oud papier terecht, merkte ik wat treurig op. Dat deed hem wat pijn, zag ik. Jij bent ook wel een volhouder, zei hij. Ik merkte op: "Maar mijnheer pastoor, ik doe het niet voor mezelf, maar voor de heemkundekring, waar u toch ook een trouw lid van bent!". Toen zei hij: "Maar hoe wil je ze daar krijgen?". "Maar ik heb mijn auto bij me" zei ik snel. "Neem ze dan maar mee" zei hij. "Dank je wel, mijnheer pastoor", zei ik en sjouwde de jaargangen mijn auto in. Eind goed, al goed!

Werkgroep Verbouw en Herinrichting Dorpsstraat 50

Na aankoop in 1988 van café 'In de Drie Snoeken' was er voor het bestuur heel wat werk aan de winkel om het pand geschikt te maken als Dorpsmuseum en tehuis voor onze heemkundekring. Er werd een werkgroep opgericht van bestuursleden en kundige vrijwilligers om dat doel te bereiken. Elke week kwamen in groepjes bij elkaar om plannen te maken, de nodige materialen te verzamelen en aankopen te doen. Bovendien hadden we al spullen die opgeknapt moesten worden.

Veel van deze stoere mannen en vrouwen zijn inmiddels overleden. Ik wil er enkele noemen die wij zeker niet mogen vergeten. Denken we o.a. aan: Jan Aanraad, Hans Bonnerman, Kees Bus, Wim Willemse, Bart van den Bosch, Nillus van Merriënboer, Jan Blommerde, Toon Koevoets, Jan de Jongh en Kees Kokke. Dagen, weken en maanden kwamen ze samen om te breken, vloeren te leggen, kasten te maken en plafonds te schilderen, spullen te repareren enz.

1988. Kees Bus en Karel Paantjens plaatsen de gangwanden van de Stijlkamer en Heiligenkamer

De woensdagmiddag, dacht ik, was één van de vaste tijden, dat de meeste mannen en vrouwen er waren. Het was dan meestal een gezellige boel, waarbij veel

1988. Jan Aanraad bezig met de lambrisering van de wand van de Stijlkamer

dorpsbewoners en steken onder water gegeven over vrijwilligers onderling en over de samenwerking. En natuurlijk ging soms de moppentrommel open en dan kwam de lach tot een hoogtepunt.

De bijnaam van de Gastelaren was Gastelse messenstekers, omdat op vroegere kermissen hier nogal veel gevochten werd, soms zelfs met dodelijke afloop. Er werd verteld, dat de kapelaan, die 's zondags wel eens in de kerk met de schaal rond ging, ook een litteken op zijn hand had. Of het verhaal over de Gastelaar, die bij de Steur op de Meir een nieuwe band ging halen om zijn oude band op te lappen. Toen hij thuis kwam pakte hij de schaar

"geouwehoerd" en gelachen werd . . . en kunnen koffie gedronken. Er werden ook sterke verhalen verteld over sommige

1988. Kees Bus en Wim Willemse betegelen de vloer van de museumzaal en Frans van Merriënboer, die Wim van het werk houdt

en knipte een groot stuk uit de nieuwe band om de oude te plakken. “Ja en dat is echt gebeurd!” zei Wim dan en iedereen lag dubbel.

Boven: 1988. Na te zijn uitgehakt wordt de muur opnieuw gevoegd door Kees Bus, Willem Veraart en Wim Willemse

Links: 1991. Kees Bus en Karel Paantjens schilderen de kozijnen.

Ook waren sommige Gastelse smokkelaars bij naam en toenaam bekend om hun streken en heldendaden. Er werd tot na de oorlog vooral tabak en boter gesmokkeld en jong vee, kalveren vooral. Met de fiets gingen ze dan van Gastel over Zegge naar Rucphen en dan verder over de heidevelden naar Essen in België. Soms reed er een vooruit op de fiets om de weg te wijzen. Ja, zei Wim Willemse: “Da waar een slimmerik”. De Belgische douane had hem al drie keer in de ‘smiese’ gehad en tegengehouden. Hij had alleen maar een grote zak mee oud kranten achter op zijn fiets zitten. “Halt” riep de douane. “Ik verzamel oud papier” zei de smokkelaar “en da maag toch wel?” En zo had hij al een tiental fietsen over de grens gesmokkeld, voor ze het aan de grens in de gaten kregen.

Dat ging zo door totdat een van de aanwezigen riep: “Opstaan, er moet nog gewerkt worden ook en de koffie is op!”

Op de koffie bij Mr. Henri Mastboom

In de jaren 1980/1990 deden we als bestuur van de heemkundekring regelmatig een beroep op mijnheer Mastboom, als we informatie wilden hebben over de geschiedenis van ons dorp. Ook maakte hij voor onze kring een overzicht van de vroegere bewoners van ons dorpsmuseum. Hij kende veel mensen, vooral veel boeren, die land van hem pachten en bewerkten in de Gastelse en Prinslandse polder. Zijn vader was hier ruim 40 jaar burgemeester geweest en dijkgraaf van Heer Jansland. Tot zijn teleurstelling werd hij niet zijn opvolger.

1950. A.G.J. Mastboom (1868-1954), M.L.C.H. Mastboom-Brosens (1879-1963) en H.P.A.M. Mastboom (1907-1999)

Hij kende de geschiedenis en het ontstaan van de dorpen op zijn duimpje, waarbij de monniken van de abdij van Bornhem door hem als grote ontwikkelaars van West Brabant werden erkend en geroemd. De abdij had na 1275 hier enkele parochies onder haar hoede. Naast Gastel waren dat Oudenbosch, Hoeven en Wouw. Ons Tante Nonneke, een zus van vader, was bij de familie Mastboom lang dienstbode geweest voordat ze in België in Sint Niklaas in het klooster trad. Zij zou in het Mastboomhuis nog wel haar kamertje herkennen.

Mijnheer Mastboom heeft verschillende keren een inleiding gehouden in het Dorpsmuseum over Gastel en ook interviews gegeven, waarvan de opnames op het museum worden bewaard.

1992. Mr. Henri Mastboom staand aan de tafel in een van zijn prachtig ingerichte kamers

December 1994.
Mr Henri Mastboom in zijn werkkamer

Mr. Henri was van beroep advocaat en een bijzondere figuur in het dorp, waar veel mensen een beroep op konden doen, als zij juridische of andere problemen hadden. Hij was in de maand juli jarig. Wijlen Piet Akkermans had regelmatig contact met hem en bezocht hem dan op zijn verjaardag. Hij vroeg mij op een keer om als voorzitter van onze heemkundekring met hem mee te gaan. Daar had ik wel belangstelling voor. En na vooraf aangekondigd en welkom geheten te zijn, stonden we op zekere dag om tien uur 's morgens op Dorpsstraat 44 voor de deur. We trokken aan de bel en al snel werd de deur geopend. Hij ontving ons heel vriendelijk.

Mij vielen direct rechts zijn zwarte jas en hoed op, die hij altijd droeg en links het bekende bankje, waar de pachtboeren jaarlijks konden zitten wachten voor ze door mijnheer Mastboom links in de voorkamer werden ontvangen om de zaken te regelen.

Na onze felicitatie en een kort gesprek over de laatste nieuwtjes uit de krant of het dorp kwam de echte dorpsgeschiedenis aan bod, waarna ook de vaderlandse geschiedenis een beurt kreeg. Wat mij opviel was zijn parate kennis hiervan met data en jaartallen erbij. Het was moeilijk hem te interrumperen; het leek wel een historische waterval die uit zijn mond liep.

Mr. Henri Mastboom aan de tafel in zijn werkkamer in 1998, een jaar voor zijn dood

We hadden twee uur stil op onze stoel gezeten, bijna alleen maar geluisterd en ons, ondanks de gemiste koffie, niet verveeld.

Mr. Henri woonde toentertijd alleen en had een huishoudelijke hulp, die dagelijks kwam om boodschappen te doen en eten te koken. En andere keer mochten we, ik denk op zijn 85ste verjaardag komen, de hulp had een lekkere kop koffie gezet en er was zelfs een gebakje bij! Hij was dus helemaal niet gierig, zoals in het dorp soms werd verteld. We kregen weer een interessant college van hem, alles uit zijn hoofd, zonder versprekingen, heel boeiend, met soms vrolijke opmerkingen over adellijke figuren. Kortom mijnheer Mastboom was tot op hoge leeftijd een rasverteller.

Samenwerking heemkundekring en de lagere scholen: Jet & Jan

Al meer dan 10 jaar heeft onze heemkundekring contact met de basisscholen in West-Brabant in het kader van het zo genoemde Project 'Jet en Jan'. Dus regelmatig bezoeken klassen met kinderen uit groep vijf en/of zes ons museum. Ze komen dan onder begeleiding van de klassenleraar of lerares en enkele ouders. Ze worden verdeeld in groepjes van 5 of 6 leerlingen en gaan dan aan de slag.

De bedoeling is om de kinderen een honderdtal jaren terug in het tijd te brengen en ze inzicht te geven in hoe er toen werd

Een leerling doet de was op een wasbord in een teil

uitgespoeld in een teil met koud water. Nu gebeurt dat met een elektrische wasmachines. Er wordt *echt kousen gestopt* met een stopnaald met wollen draden en een houten paddenstoel om het gat goed zichtbaar te maken. Er wordt hartelijk gelachen als je aan de kinderen vraagt: "Wat doen jullie als je sokken kapot zijn?" Dan antwoorden ze, dat ze die gelijk weggooien en nieuwe kopen.

Frans van Merrienboer verwelkomt de kinderen en geeft een eerste uitleg

geleefd in het gezin en welke mogelijkheden er in het gezin waren op het gebied van werken, wonen, wassen en strijken, slapen en spelen.

Elke tien minuten gaat de bel en wordt er van werkje gewisseld, zodat ze alle werkjes zelf doen en ook de resultaten kunnen zien. Kortom, er wordt *echt kleren gewassen* in een teil met warm water en daarna

Mevrouw Kop-Speak gaat op in haar begeleiding bij het sokken stoppen

Kinderen schrijven op een lei met een griffel

Heel leuk vonden de kinderen het *koffiemalen met de koffiemolen en echte koffiebonen*, die zo lekker kraakten in de molen. Ze kregen na afloop allemaal een zakje koffiopoeder mee naar huis om daarmee thuis voor pa of ma koffie te zetten, door kokend water op de poeder te doen, eventueel aangevuld met suiker en melk.

Daarna werd er gewogen met een *bascule met echte gewichten*. Elk kind wist na afloop, hoeveel kilo hij of zij woog.

Als afsluiting namen ze een kijkje in de stijkkamer uit het jaar 1900, met een echte bedstee er in. Daar mochten ze natuurlijk allemaal even induiken, om te voelen hoe dat sliep, maar dan wel met het deurtje open!

In die kamer waren geen moderne spullen te zien, die we nu gewoon vinden, zoals een t.v., een computer, een douche, elektrisch licht, een wasmachine enz.

Met blijde gezichten gingen de kinderen tegen twaalf uur weer terug naar school. Ze hadden het allemaal leerzaam en leuk gevonden. Met dank aan de ervaren begeleiding van de vele vrijwilligsters en vrijwilligers onder leiding van Mevrouw Kop-Speak.

Een "duik" in de bedstee is voor de kinderen steeds een weer een hoogtepunt

Ook wordt er daarna *echt geschreven op een lei met een griffel*, zoals onze grootouders vroeger deden. Als de lei vol was, werd hij afgedaan met een nat sponsje en kon je weer verder werken. Als ik dan vertelde dat mijn opa, als hij dat sponsje kwijt was, gewoon op de lei tufte (spuwde) en die dan met zijn mouw afveegde, was het weer lachen geblazen.

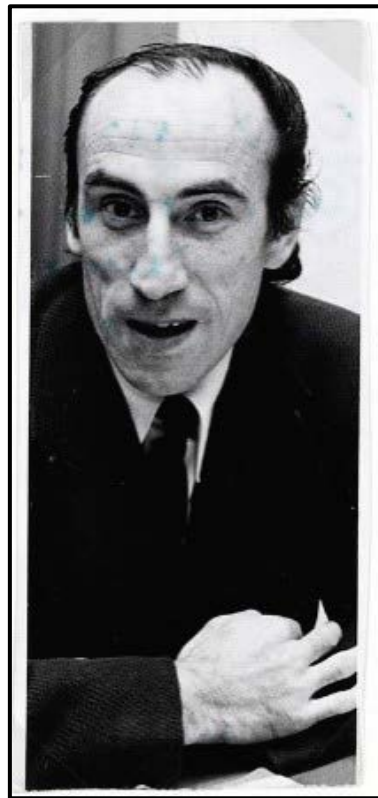
Na de lei kwam de *kroontjespen met echte inktpotjes* in een gat in de bank! Dat kon wel eens een knoeiboel worden, als een slimme-rik per ongeluk daar zijn vinger in stopte.

Speciale aandacht voor 'De werkgroep Oud-Indiëgangsters'

Kijken we terug op de afgelopen 40 jaar van onze Heemkundekring, dan zien we dat er heel veel vergaderingen zijn gehouden, werkzaamheden en activiteiten zijn verricht en tentoonstellingen zijn georganiseerd. Ook passeren veel namen van bestuursleden, gewone leden en leden van werkgroepen. Over de werkgroep Verbouw en Herinrichting van ons dorpsmuseum heb ik al wat verteld.

Denken we echter ook terug aan al die andere mensen, die de heemkundekring hebben gemaakt tot wat hij nu is: de bestuursleden, de reiscommissie, de werkgroep onderhoud museum en materialen, de redactiecommissie, de werkgroep scholen (Jet en Jan-project), de werkgroep inrichting, de genealogiegroep en de groep beheer website: heemkundekringhetlandvangastel.nl.

Laat ik er toch nog één uitlichten: **De werkgroep Oud-Indiëgangsters**. Samen met wijlen voorzitter Jan de Jongh en zijn werkgroep Oud-Indiëgangsters is in 2010 het boek "Zij gingen voor Orde en Vrede" uitgegeven. Inmiddels waren drie leden van deze groep: Bernard Frik, Jack Laros en Jan Waalwijk overleden.

Jan de Jongh

Kaft van boek
"Zij gingen voor Orde en Vrede"

Ongeveer 200.000 Nederlandse soldaten zijn naar Indië vertrokken, waarvan er 6000 gesneuveld zijn en ook daar begraven. Enkele jaren lang heeft Jan bijna wekelijks vergaderd om dit boek over de Gastelse Indiëgangsters te kunnen samenstellen.

Vanuit onze gemeente waren ongeveer 160 jongens naar Indië vertrokken, heel veel eigenlijk voor zo'n kleine gemeente.

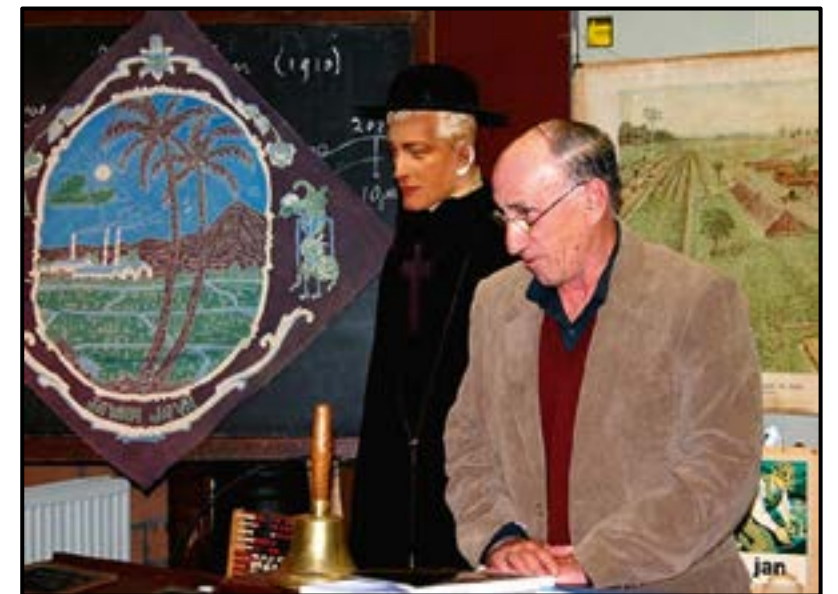
In ons dorp was toen een club mensen actief, het zo genoemde Katholiek Thuisfront, dat regelmatig contact onderhield met de Gastelse jongens. Men stuurde geregeld brieven en pakjes op, zodat zij hun dorp niet zouden vergeten!

Hun thuiskomst moet een gebeurtenis zijn geweest, die ze heel hun hele leven niet meer zouden vergeten. De huizen van de Indiëgangsters waren versierd met erebogen en bloemen, de harmonie speelde voor de deur

en de burgemeester kwam op bezoek. Er werd gelachen, gedronken en gezongen tot in de kleine uurtjes.

Een nieuwe fiets was het meest gevraagde geschenk voor deze mannen. Gelukkig was er daarna werk voldoende te vinden, want 3 of 4 jaar in zo'n onbekend warm land, ging bij veel jongens niet in de kouwe kleren zitten.

Er zijn ook enkele Gastelse jongens daar gesneuveld en begraven. Men kan hierover lezen in bovengenoemd boek, dat prachtig geïllustreerd is met foto's van alle Gastelaren, die in Indië zijn geweest.

Na een welkomstwoord door Jan de Jongh tot de aanwezigen en een toelichting op het boek: "Zij gingen voor Orde en Vrede" wordt het boek aangeboden aan voorzitter Leo van Leengoed van Heemkundekring 'Het Land van Gastel'

Wij moeten er als heemkundekring dankbaar voor zijn dat Jan met zijn doorzettingsvermogen en volharding dit heeft gepresteerd.

Er zijn overigens nog enige boeken bij de heemkundekring beschikbaar.

Katholieke Thuisfront

Een bijdrage van Kees Rademakers

In het boek 'Zij gingen voor orde en vrede' lezen wij op pagina 64 over de Comités Katholiek Thuisfront. De eerste militairen uit Oud Gastel en Stampersgat waren al in 1946 naar Nederlands Indië vertrokken. In beide dorpen was men van mening dat er een band moest blijven bestaan tussen "onze jongens" in Indië en de dorpen. De kartrekker voor dit initiatief was Marinus Aarssen, onderwijzer aan de St. Joannesschool. Hij zorgde er voor dat onze dorpen zich aansloten bij een landelijk initiatief en zo kregen we in begin 1947 ook in Gastel en Stampersgat een lokaal Katholiek Thuisfront.

Zowel in het Harry Zandbergenarchief als ons eigen fotoarchief vonden we een foto van de leden van het Katholiek Thuisfront die zich in 1947 in het kader van een inzamelingsactie hebben verzameld in een lokaal van de St. Bernardusschool.

Op de foto zien we van links naar rechts: Harrie van Nispen, zijn vrouw Naantje van Nispen-Hagenaars, dokter Jan Knitel (bij de deur), Kees van Sprundel, Ad Kuppens-Schouw, Bertus Musters, Tinus van Nispen (met bril), zittend aan de tafel Jan Waalwijk, kapelaan Robertus Peeters, Marinus Aarssen en Wim Roebroeks (zittend)

Het Comité Katholiek Thuisfront stond er niet alleen voor als we zien hoe groot het aantal collectanten was dat zich inzette voor "onze jongens" in Indië.
U zult zich vast velen van hen nog goed herinneren

Excursies heemkundekring door de jaren heen

Bijdrage van Piet Peeters

Verslagen van de excursies zijn te vinden in de verschillende jaarboeken. Maar soms deden zich voorvallen voor die niet in het verslag waren opgenomen. Vandaar wat voorvalletjes "buiten de kaart". In de loop van de jaren werden er om en om excursies in Nederland en België georganiseerd.

Een zedige vrijgezelle dame kwijt in het Schipperskwartier van Antwerpen

Een van de eerste bestemmingen in België was Antwerpen. We maakten daar een rondrit, maar gingen ook de stad verkennen onder leiding van een gids. We kwamen daarbij ook in een buurt waar nog boekenwinkels waren met boeken die verheerlijking vertoonden van het nazitijdperk. We bleven aardig bij elkaar, maar op zeker moment waren we toch

iemand kwijt, een zedige vrijgezelle dame. Die vonden we terug in het Schipperskwartier. Wat zou zij daar hebben moeten zoeken? We zullen er nooit achter kunnen komen want zij hoort intussen tot het rijk der overledenen.

Niet ver van Antwerpen liggen Hemiksem en Bornem; die werden in mei 1982 bezocht. Aan de "kapitteltafel" van de refter in Bornem zitten v.l.n.r. Frans van Merriënboer, Harry Zandbergen en Toine Timmermans

Een regen van chocolade eieren in Mechelen

Een andere excursie ging naar Mechelen. Er waren wat meer gegadigden dan in een standaard bus konden. Dus kwam er een bus bij. Die was kleiner. Het was een busje meer bestemd voor korte ritjes en niet bepaald comfortabel, maar we kwamen toch allemaal op onze bestemming. Op de Markt te Mechelen aangekomen werd er plotseling muziek gespeeld vanuit de kathedraalstoren

Naar Mechelen op 10 september 1989.
Wordt hier gewacht op de "chocolade-regen"?

en een "regen" van chocolade eieren kwam op ons neer. Het bleek dat dit een traditie was, die op een bepaalde zondag

in september plaats vond. We bezochten ook het moederklooster van de broeders van Scheppers en werden daar goed onthaald.

Een echtpaar zoek en een koe met gaten in Brussel

Een reisje naar Brussel ontbrak ook niet aan onze uitstapjes. Door een misverstand konden niet alle gegadigden mee, want ja op een reisje in ons eigen land kon je wel eens iemand meenemen die op het trapje bij de chauffeur ging zitten. Maar dat kon natuurlijk niet in den "*Belziek*". We werden afgezet op een parkeerplaats, maar de chauffeur liet weten dat hij zijn bus op een andere plaats moest parkeren. We gingen een lunch gebruiken om daarna met de bus weer onze tocht te vervolgen. Nu was er een echtpaar dat nog op het laatste moment naar het toilet ging zonder ons te verwittigen. We gingen naar de bus en kwamen er daar achter dat we bedoeld echtpaar misten. Met een paar deelnemers werd de zoektocht ingezet en met een omtrekkende beweging werd het echtpaar gevonden. Het echtpaar was vergeten dat de bus op een andere plek zou staan. De echtgenote was niet zo snel ter been. Haar man trok haar en een van de zoekers duwde haar vooruit naar de plaats waar het gezelschap in de bus zat te wachten. In Brussel zag ik o.a. een beeldhouwwerk van een koe met gaten. Dat kwam enige jaren later nog eens van pas. We gingen in het kader van een cultuurproject vanuit school ook naar Brussel. Een onderdeel was om in die stad een beeldhouwwerk op te zoeken en daarbij een toepasselijk gedicht. Ik dacht weer aan dat beeldhouwwerk en de keuze van een gedicht was toen niet moeilijk. Ik dacht aan het lied "Kem de mot in mijn lijf" van Paul Boei.

Thuisgekomen ging ik de complete tekst opzoeken op Lyrics en ik kon de opdracht afmaken.

Tijdens de excursie naar Leuven op 27 april 1997 viel ons – behalve de schoonheid van het Kleine Begijnhof en het Stadhuis – ook op dat hier het vlees van gevogelte wordt vervoerd door een "vliegend hert"

De Lierse vlaaitjes waren klein

Een andere excursie ging naar Lier. Om zich op de hoogte stellen wat daar te zien was ging een bestuurslid met zijn echtgenote vooraf naar Lier. Ze werden ontvangen bij een gids. Die was bakker en de gasten werden ontvangen met Liers vlaaitjes. Die waren erg klein, zo ongeveer het formaat van een zilveren rijksdaalder. Thuisgekomen vertelden de "verkenner" over de omvang van de Lierse vlaaitjes. Bestuurslid J.B. die rustend bakker

was, besloot om zelf gebakjes te maken en die namen we mee. We werden ontvangen bij de Lierse bakker. Die was: "Not amused" toen Jan de dozen met zijn gebakjes mee naar binnen nam. We moesten die gebakjes maar buiten opeten.

In Luxemburg – het buurland van België vond men tijdens de excursie op 3 oktober 1999 in Vianden geen vlaaitjes, maar des te meer nootjes op de Notenmarkt

Met de paraplu op in de bus door Londen

In de loop van de jaren besloot de reiscommissie om ook meerdaagse excursies te organiseren. Een van de bestemmingen was zuidoost Engeland en Londen. De bedoeling was om Kees de Bruyn te benaderen. Die had veel ervaring in reisjes naar Engeland. Hij was chauffeur bij een Roosendaalse busonderneming en met een bus daarvan zouden we op reis gaan. Voor die reis was behoorlijk wat belangstelling. De liefhebbers stonden in de gang van ons museum om hun beurt af te wachten voor inschrijving en betaling. Om de wachttijd wat te veraangename werd in de stijkamer een video afgedraaid. Maar de video viel stil en een van de wachtenden werd gevraagd om het probleem op te lossen. Intussen ging de inschrijving door. Toen het euvel was opgelost bleek de bus al volgeboekt te zijn. Daarmee zou de behulpzame gast buiten de boot vallen en dat was

Tijdens de excursie naar Engeland werd op 24 september 1995 een bezoek gebracht aan het buitenverblijf van Winston Churchill: Chartwell; deze foto werd in de omgeving gemaakt

dat geen probleem. Hij kende de plekjes in Londen en was vertrouwd met de Engelse verkeersregels o.a. het links rijden. Hij was zelfs al door de pas geopende kanaaltunnel geweest en hij liet ons die ervaring meemaken. We gingen dus ook door die tunnel. De tweede chauffeur was kennelijk nog nooit in Engeland geweest en had voornamelijk ritjes

ook weer niet de bedoeling. Omdat er veel meer liefhebbers nog in de rij stonden werd besloten om een extra bus te bespreken. Om die ook vol te krijgen werd een wervingsactie gedaan en met behulp van nog een paar leden van de Roosendaalse heemkundekring kwam ook bus twee vol. Zo vertrokken we dus met twee bussen. Voor chauffeur Kees met zijn ervaringen in Engeland en in het bijzonder in Londen, was

gereden met RBC. Kees reed door Londen als een ervaren chauffeur en hij wist ook veel te vertellen over wat we te zien kregen. De andere chauffeur volgde de eerste bus en om niet de weg kwijt te raken bleef hij volgen ook door rood licht met het gevolg dat er menige bekeuring later op de deurmat van de busonderneming viel. Hij wist ook weinig tot niets te vertellen. De volgende dag reed Kees met de andere bus voorop.

Op de terugreis hadden we veel regen en op een gegeven moment regende het in een bus binnen. Met opgestoken plu's vervolgden we de reis en dat moest ook gebeuren in bus twee. We konden toch terugkijken op een interessante excursie.

Reisdoel Bourtange of toch de kermis in Heede?

Een meerdaagse excursie had als reisdoel Bourtange. Van te voren was er een hotel gezocht en dat hotel was in Heede West-Duitsland net over de grens van de provincie Groningen. Dat leek voor de reiscommissie het voordeligste. En het was een goed hotel. Toeval: In Heede was het kermis. Er kwamen wat dorpsbewoners in het hotel. Die sloten zich aan in ons gezelschap. Onder ons gezelschap waren er bij die wel zin hadden in een dansje met een van de plaatselijke schone, die ook gekomen waren. En een van onze reisgenoten zou wel eens op zijn Gastels met zo'n deerne aan de zwier gaan. De muziek speelde een walske en hij haalde een danspartner op. Er werd gedanst maar het meisje liet zich natuurlijk niet kennen en ze danste er op los totdat haar partner "afleggens" klaar was. Die kreeg dansles dat de stukken er afvlogen.

Tijdens de excursie naar Bourtange op 18 oktober 1997 werd Janus Luyckx veroordeeld tot het schavot; zo te zien niet tegen zijn zin

Op de terugweg van een excursie naar Texel, werd op 8 september 2013 de historische veiling van Broek in Waterland aangedaan

Misverstanden, maar toch een leuke excursie naar Normandie

In 2005 gingen we voor een vijfdaagse trip naar Normandie. Daar was voldoende belangstelling voor. Mijn echtgenote en ik gingen in de zomervakantie toch al op vakantie in Normandie en dus maakten we van de gelegenheid gebruik om contacten te leggen met de plaatselijke VVV's en het hotel te bekijken waar we zouden logeren. Daar gaven we door dat het aantal deelnemers toch wat meer was dan we oorspronkelijk hadden doorgegeven. We hadden via de busonderneming contact gekregen met iemand die reisjes naar Normandie organiseerde. Die was achteraf niet zo gecharmeerd met het feit

dat we ook nog wel wat eigen inbreng wilden hebben. Toen we dan ook bij het hotel aankwamen bleek dat men daar het verzoek van ons over meer plaatsen was "vergeten." Met zijn drieën werden we ondergebracht in een dependance. Ook was er een vervelend misverstand over een gids die ons langs de bezienswaardigheden zou begeleiden. Onze chauffeur had ervaring in Normandie en zorgde ervoor dat we toch een interessante excursie hebben meegemaakt.

Net als Normandie heeft ook Ieper een rijke oorlogshistorie; deze gaat vooral terug naar de Eerste Wereldoorlog. Op 19 oktober 2003 wordt de imposante Lakenhal bezichtigd

Tot grote verrassing van de Gastelaren ontdekten zij op 12 september 1993 dat men zelfs in Parijs rekening had gehouden met hun komst

De Engelse countryside of

Een bijdrage van Kees Rademakers

Heemkundekring 'Het Land van Gastel' maakte vele reizen naar binnen en buitenland om daar het culturele erfgoed te gaan bezichtigen.

In het onlangs verworven **archief van Harry Zandbergen** vonden wij foto's die genomen konden zijn in de Engelse countryside of ergens in de prachtige Franse campagne.

Ze waren echter genomen in Oud Gastel.

Links: De Korte Dreef in 1933

Boven en links:
Het Hof in 1936

Henri Mastboom en heemkunde

Een bijdrage van Piet Peeters

Het is algemeen bekend dat de interesse van Henri Mastboom lag bij de streekgeschiedenis. Hij was lid van de Heemkundige Kring 'Sinte Bernaerts', die in Gastel actief was tijdens de Duitse bezetting tot die op last van de bezetter moest worden opgeheven. Hij was één van de initiatiefnemers voor de heroprichting in 1945 van deze Heemkundige Kring en dat werd 'Sint Laurens'. U vindt hierover meer informatie elders in dit jaarboek. Hij werd ook lid van onze heemkundekring en bezocht tentoonstellingen. Toen er een tentoonstelling was in het Veerhuis – we hadden nog geen eigen museum – met o.a. als onderwerp de vlasteelt, kwam hij kijken en vond hij dat er wel erg veel aandacht geschonken was aan het vlas. Het onderwerp van de tentoonstelling was gekoppeld aan een zeer uitgebreid artikel van mijn hand over de vlasteelt in Gastel. Zie hiervoor Jaarboek 1987, bladzijden 65 t/m 151.

Ook in de periode vóór de oorlog was zijn belangstelling voor de streekgeschiedenis gewekt, wat o.a. blijkt uit de volgende gebeurtenis.

Henri Mastboom redt de funderingen van het Kasteel van Wouw

Jaren geleden werden mijn vrouw en ik door de voorzitter van de heemkundekring van Wouw uitgenodigd om een lezing bij te wonen over het kasteel van Wouw. Ons werd tevens medegedeeld dat een Gastelaar een belangrijke rol heeft gespeeld bij het behoud van restanten van dat kasteel.

In 1934 maakte Henri Mastboom een fietstocht naar Moerstraten. Deze tocht voerde hem langs de plek – zoals op de kaart goed te zien is – langs de plek waar oorspronkelijk het Kasteel van Wouw lag.

Kaart 1934 van www.topotijdreis.nl

ren stukken muur gevonden en die moesten in opdracht van de gemeente Wouw worden opgegraven en opgeruimd. Henri zag dat en hij maakte de opzichter erop attent dat die muurgedeeltes wel eens van historisch belang zouden kunnen zijn.

Wat was het geval? In de jaren 30 van de vorige eeuw ging Henri Mastboom vaak fietsen. Op een van die fietstochten kwam hij in Wouw. Er heerste in die jaren grote werkloosheid en in het kader van de werkverschaffing waren destijds mensen aan het werk met het uitgraven van stenen uit een landbouwperceel. In de grond wa-

De archeologische dienst werd ingeschakeld en bij nader onderzoek bleek dat die muurresten deel hadden uitgemaakt van een kasteel dat daar vroeger had gestaan. Het was van het kasteel van Wouw. Later zijn de funderingen verder blootgelegd en opgeknapt en die zijn daar nu nog. Het kasteel speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van West-Brabant. Enige tijd is onze streek bestuurd vanuit Wouw.

Inmiddels hebben wij contact gezocht met René Hermans van onze zustervereniging Heemkundekring 'De Vierschaer' te Wouw. Hij is één van de schrijvers van het boek 'Het Kasteel van Wouw' en had op 15 september 1985 een gesprek met Henri Mastboom over bovengenoemd voorval. Elders in dit jaarboek vindt u een bijdrage die René Hermans op ons verzoek schreef.

De heemkundekring krijgt geschiedenisles

Het moet omstreeks 1995 geweest zijn toen Heemkundekring 'Het Land van Gastel' het verzoek van mr. Henri Mastboom kreeg om het vaandel van Handboogschutterij 'Eendragt maakt Magt' op te halen. Anton, de vader van Henri, was lid van die vereniging geweest. De vereniging was intussen opgeheven en het vaandel was terechtgekomen in huize Mastboom en lag daar op zolder. Voorzitter Wim van den Broek en ondergetekende kregen speciaal van hem uitnodiging om het vaandel op te komen halen. Op een woensdagmorgen zouden we langs komen om dat te doen.

Door omstandigheden waren we wat te laat. Het was glad en Wim moest met zijn auto eerst nog een ritje naar Roosendaal maken. We werden ontvangen met de opmerking: "U bent vijf minuten te laat". Ons excuus werd aanvaard. We zaten er een hele morgen en we kregen uitleg over het vaandel en werden vergast op Gastelse geschiedenis tot het lunchtijd was en we de stille wenk kregen om op te stappen. We namen het vaandel mee dat een ereplaatsje in ons museum kreeg na door enige dames te zijn opgeknapt. Het is tot op de dag van vandaag daar nog steeds te bewonderen.

1934. Burgemeester A. Mastboom spreekt Jan Hack toe bij gelegenheid van diens 65-jarig lidmaatschap van handboogschutterij 'Eendragt maakt Magt'

1935. Burgemeester Anton Mastboom waagt een schot

1940. V.l.n.r. Zittend Fien Aarsen, Kees van Ginneken, Kees Verpalen, Burgemeester Anton Mastboom, Marijn Bernaerts, Tinus van Nispen, Bertus Nijman. Staand Bertus Manjé, Laurent Vrolijk, Nard Heshof, Math Ribbens, Toon Aarsen, Piet Melsen, Toine Timmermans, Jan van Iersel, Floor Akkermans, Henri Mastboom, Jot Akkermans, Klaas den Ronden, Piet Akkermans, Geert Vergouwen, Piet Bus, Piet van Iersel, Rinus Dingenouts, Louis Smoor, Steven van As, Jan Slootmans

Vaandel 'Eendragt maakt magt'

Begrafenis van Henri Mastboom

Bij de uitvaart van Henri werden Wim van den Broek en ik, uitgenodigd om de uitvaartmis bij te wonen. Omdat het toch een speciale gelegenheid was, kreeg ik vrij van school. Na de mis en begrafenis werden we verwacht aan de koffietafel, waar we tussen de pachters van Henri zaten.

Kort na het overlijden van Henri werden Wim als voorzitter en ik als bestuurslid van de heemkundekring, uitgenodigd voor een gesprek met leden van de Mastboom-Brosens Stichting.

Ook J. Bedaf, voorzitter van de Heemkundekring 'Broeder Christoffor' uit Oudenbosch was daarbij aanwezig. Een gesprek met de heemkundekringen in de regio was een uitdrukkelijke wens van Henri Mastboom, die beide heemkundekringen een warm hart toedroeg.

1999. De lijkkooets voor het Mastboomhuis

De toenmalige voorzitter van de Mastboom-Brosens Stichting had weinig benul wat een heemkundekring was. We werden door hem dan ook met argusogen bekeken en stelde de vraag: “Wat stelt de heemkunde nu eenmaal voor?” Hij had duidelijk niet hetzelfde idee van heemkunde als de erflater. Wat hem betrof hoefde de heemkundekring er niet bij betrokken te zijn, maar de andere aanwezigen dachten daar gelukkig anders over.

Onze voorzitter Wim werd echter al gauw de deur gewezen. Hij was (en is) reporter van BN DeStem en er zou eens iets naar buiten gebracht kunnen worden en dat was niet de bedoeling.

Naast allerlei mededelingen werd verteld dat in het testament stond dat de z.g. nevenwoning bewoond zou moeten worden door een academisch gevormd persoon die of in Leuven of in Nijmegen was afgestudeerd en van katholieke huize was. De praktijk heeft inmiddels anders uitgewezen. Ook werd verteld dat het woonhuis in de staat moest blijven waarin het verkeerde bij het overlijden van Henri. Hieraan werd wél voldaan. Tot slot kregen we

De ‘cortège funèbre’ passeert Dorpsmuseum ‘In de Drie Snoeken’

mee heemkundig onderzoek te doen. Tot op de dag van heden zijn er goede contacten tussen de stichting en onze heemkundekring.

De lijkkooets staat op punt van vertrek

een rondleiding door het gehele gebouw van zolder tot kelder.

De latere voorzitter was de notaris uit Kaatsheuvel O. Dierckskens.

Hij kende Gastel goed want hij was er eerder kandidaat notaris geweest bij notaris Willemse. Hij was duidelijk meer geïnteresseerd in heemkundezaken en de contacten van de stichting met de heemkundekring werden gaandeweg beter. We kregen als heemkundekring zelfs een mooie gift om daar-

De restauratie van de schilderwerken in de St. Laurentiuskerk

Een bijdrage van Kees Rademakers

De preek van pastoor Van Dam

Op vrijdag 7 mei 1976 verschijnt een bericht in de **Sint Laurentiusklok**, parochieblad voor Oud Gastel, een eerste aankondiging van de plannen van pastoor Van Dam om de schilderwerken in de kerk te gaan restaureren.

Het betreffende bericht draagt de titel: “NU . . . OF NOOIT”.

Het was echter duidelijk dat voorafgaande aan deze aankondiging door de pastoor veel voorwerk was gedaan. Volgens Adrie Heshof, die we over deze periode spraken, vertelde de pastoor tijdens een preek – en afgaande op een verwijzing in het bericht “NU . . . OF NOOIT”, moet dat in het weekend van 1 mei 1976 zijn geweest – dat hij was aangesproken door een parochiaan. Die vertelde: *“Ik heb tijdens de mis niet gebeden maar eens rondgekeken naar het schilderwerk in de kerk. Dat ziet er niet mooi uit en dat is zonde”*. Later zullen we zien dat die betreffende parochiaan wel eens de vader van Adrie kan zijn geweest.

Pastoor Van Dam presenteerde in zijn bericht van 7 mei meteen een uitgebreid restauratieteam, overigens zonder namen te noemen.

Omdat we betrokkenen niet meer kunnen raadplegen, staan ons slechts enkele bronnen ter beschikking: **de Sint Laurentiusklok, kranten uit die periode en het (foto)archief van de familie Akkermans**. Op basis van die bronnen is een poging gedaan te komen tot een reconstructie van de meest aannemelijke aanloop naar de restauratie van de kerk-

Ingebonden jaargangen van de Sint Laurentiusklok, die Frans van Merriënboer pastoor van Dam wist af te troggelen (zie elders in dit jaarboek) en knipselmap uit het Akkermans-archief

schilderingen; een unieke prestatie die nog steeds tot de verbeelding van veel Gastelaren spreekt.

Op basis van alleen de informatie uit de Klok en de kranten van die tijd, is het moeilijk om tot een reconstructie te komen van de ontwikkeling van de plannen van pastoor van Dam om de kerkschilde-

ringen te gaan restaureren. Een bijkomend probleem is dat de berichten in de Klok vrijwel steeds anoniem waren. Hoewel de herkomst van de informatie nooit werd gegeven, laat zich die in de meeste gevallen wel raden. Dit moeten of pastoor van Dam of een lid van het kerkbestuur zijn geweest. Toch menen we op basis van die beperkte informatie en enige opmerkelijke feiten toch te kunnen komen tot de meest waarschijnlijke gang van zaken.

Overzicht van de inkomsten en uitgaven van de parochie

Voorafgaande aan de mededeling van pastoor van Dam om de kerkschilderingen te gaan restaureren en de presentatie van het team van vrijwilligers, had pastoor Van Dam in de Klok 16 januari 1976 het financiële jaarverslag over 1975 gepubliceerd. In punt 4 van de opmerkingen bij dit verslag kondigt hij aan iets te willen doen aan de deplorabele toestand van de wandschilderingen van de St Laurentiuskerk. Het zal duidelijk zijn dat

OVERZICHT VAN DE INKOMSTEN EN UITGAVEN VAN DE PAROCHIE ST. LAURENTIUS OUD GASTEL OVER 1975	
INKOMSTEN:	
Idem: en pachten	10667,62
Bankrenten e.d.	1041,82
Rente vanwege de bouw van scholen	10938,05
Kollekten b.g.v. begrafenis en uitvaart	3075,39
Minuten en kaarten	22849,47
Inkomste begruafplaats	11142,50
Parochiefonds-Grantschijdrage	52720,05
Plaatsongeld	18158,71
Schiedscommissie (aanbode)	13634,62
Giften (o.a. kofschip 700 jaar f 1475,-)	2500,00
Subsidie overname werk grm. Oud Gastel	1805,00
Diverse baten	92,50
Totaal f	153525,29
UITGAVEN:	
Beoogde uitgaven voor de dienst, o.m.b. m.w.v., kaarten, verhuur	6192,88
Kerkverzuim en verlichting	2713,17
Onderhoud en schoonh. van de kerk	4274,20
Onderhoud pastorie	2043,99
Klokken en uurwerk toren	2828,95
Onkosten begruafplaats (gewoon onderhoud)	423,27
Brandverzekering, en belastingen	8443,32
Personenelkosten voor hen, die geheel of gedeeltelijk in dienst van de kerk werken	68724,77
Premies ziekte/pensioen/accident lasten	23584,49
Druckwerk, port., telefoonabonnement	1105,36
Rente van schulden	3347,98
Bijdrage bejaardenbond/parochieraad	605,00
Abonnementen tijdschriften en liturgische boeken	1106,96
Verplichte afdracht bidon	21552,10
Verplichte afdracht diakenat	1544,45
Aankopen elektronisch orgel	3300,00
Liturgische bijdrage	2830,40
comen school	575,00
instruier en grammair	1537,54
leen voor kerkdak	2000,00
Totaal f	159532,03

Overzicht van Inkomsten en Uitgaven, zoals dat verscheen in de Klok van 7 mei 1976. Het belangrijke punt 4 is hiernaast nog eens vergroot afgedrukt

dit werk in de papieren gaat lopen. Om aan de financiële verplichtingen te kunnen voldoen, heeft de kerk zelfs grond aan de gemeente moeten verkopen.

4. Ook dit jaar is aan het kerkgebouw weer een gedeelte klaar gekomen van de algemene opknopbeurt van dit gebouw; dit jaar is de laatste hand gelegd aan het herstel van dak en viering-toren; onkosten voor het jaar 1975 f 59219,06. Daarbij komt ook het tekort op bovenstaande rekening van baten en lasten van f 2648,87. Samen f 61867,93.

Door de verkoop van grond aan de gemeente en door het aanspreken van daarvoor gemaakte reserves hebben we tot nu toe aan onze directe verplichtingen kunnen voldoen.

Het kerkbestuur hoopt toch ook in de komende jaren te kunnen voortgaan met deze herstelwerkzaamheden; o.a. het herstel van 4 grote ramen en 4 kleinere ramen; en herstel van de schilderijen.

Ten slotte willen zij op langere termijn gaan denken aan een reconstructie van het priesterkoor met behoud van het waardevolle en de stijl van dit kerkgebouw.

Wit schilderen van de kerk(schilderingen) is geen optie!

Om uit kostenoverwegingen de kerkschilderingen wit over te schilderen was voor pastoor Van Dam onbespreekbaar. “Om alles maar weg te doen daar voelde ik niets voor” zei hij later. “Die schilderingen moeten behouden blijven. Er is al zoveel verdwenen uit onze Nederlandse kerken”.

Later zal kunstschilder Gerard Wiegmans, die bij de restauratie werd betrokken, het hem nazeggen in een interview in De Stem op 9 september 1977:

“De toestand van het schilderwerk is formidabel slecht..... tien jaar geleden gooiden ze veel kerken een paar weken dicht en kalkten alles wit; dat was toen mode”.

Aan de wens van de pastoor om de schilderingen te restaureren hing echter wel een stevig prijskaartje.

Een reconstructie van de plannen van pastoor Van Dam voor de restauratie van de kerkschilderingen

Ongetwijfeld liep pastoor Van Dam al heel lang rond met deze plannen, maar besepte hij maar al te goed dat dit de draagkracht van de parochie te boven ging.

In dit verband is het opmerkelijk dat in de jaren voorafgaand aan de publicatie van het ‘Overzicht van Inkomsten en Uitgaven’ in januari 1976 (zie vorige pagina) een dergelijk overzicht niet eerder was gepubliceerd, althans niet in de geraadpleegde edities van de Klok vanaf 1973. Waarom dan ineens wél in januari 1976?

In ‘Opmerking 4’ van het overzicht van januari 1976 vermeldt pastoor Van Dam dat dak en viering-toren zijn hersteld. Men zou kunnen veronderstellen dat hiervoor een extra budget is vrijgemaakt te vergelijken met de restauratie van de toren in de periode 1957 – 1959. Echter, deze in mei 1957 gestarte restauratie van de toren, kon alleen maar geschieden – en we citeren hier uit een artikel in het Brabants Nieuwsblad van 26 oktober 1959 – dankzij “krachtig financiële steun van Monumentenzorg” die het kerkbestuur kreeg. De toren had erg geleden onder Duits granaatvuur in oktober 1944 en was enige jaren na de bevrijding provisorisch hersteld. Dertien jaar later, in mei 1957, begon het definitieve herstel.

De toren was dus reeds een rijksmonument; met dank aan Martijn Akkermans weten we dat de kerk pas op 23 april 2002 een rijksmonument werd. In de tijd waarover we hier spreken ontbrak dergelijke financiële steun bij de kostbare herstelwerkzaamheden van dak en viering-toren. Het herstel van de goten, essentieel voor een succesvolle restauratie van de kerkschilderingen, wordt in ‘Opmerking 4’ niet genoemd. Die moeten dus al eerder zijn hersteld en eveneens ten laste zijn gekomen van het reguliere budget voor het onderhoud van de kerk.

Om de kosten daarvoor te dekken was echter een tekort ontstaan op de rekening van “baten en lasten”, zo lezen we in opmerking 4 in de eerste alinea. Om dit tekort weg te werken en te kunnen voldoen aan toekomstige herstelverplichtingen was de kerk genoodzaakt grond te verkopen aan de gemeente. In de wetenschap dat een steun van bijvoorbeeld Monumentenzorg ontbrak, moest de pastoor een ander pad bewandelen om zijn uitdrukkelijke wens te realiseren om de kerkschilderingen te restaureren.

Pastoor Van Dam toont zich een slim strateeg

De publicatie van het overzicht van inkomsten en uitgaven, alsmede de daaraan toegevoegde opmerkingen, zijn bedoeld om de parochianen enerzijds duidelijk te maken hoe de kerk er financieel voorstaat en voorzichtig een voorschot te nemen op toekomstige plannen voor herstel van ramen en schilderwerk. Pastoor Van Dam toont zich hier niet alleen een idealist, maar ook een realist en slim strateeg!

Hij moet zijn plannen al eerder hebben gehad, en die al of niet met medeweten van anderen, hebben uitgewerkt. Dat betreft niet alleen wie de restauratie zou uitvoeren, maar ook hoe die zou worden gefinancierd. Dit voorwerk stelde hem in staat om na 16 januari heel slagvaardig aan het werk te gaan om zowel schilders, stellingbouwers en

dames voor de schoonmaakwerkzaamheden met succes te benaderen en bereid te vinden tot de uitvoering van zijn grootse plannen.

We zullen daarvan nooit een bevestiging krijgen, maar tevens is het zeer waarschijnlijk dat pastoor Van Dam in de aanloop naar januari 1976 enige draagkrachtige parochianen deelgenoot heeft gemaakt van zijn plannen. Zij zullen ongetwijfeld in de aanloop van de restauratiewerkzaamheden anoniem fondsen in het vooruitzicht hebben gesteld. Het enthousiasme dat hij ontmoette bij zowel de uitvoerders van de restauratie als bij potentiële geldschieters, leidde tot het bericht in de Klok van 7 mei 1976, waarin hij het positieve antwoord kon melden op zijn vraag om medewerking voor zijn restauratieproject. Tevens kondigde hij een grote collecte aan voor de komende zaterdag en zondag in zowel de kerk als het St. Jozef-pension.

De eerste collecte van 8 en 9 mei is een groot succes

Bericht "NU . . . OF NOOIT" in de Klok van 7 mei 1976

Opmerkelijk is het grote succes van de slechts kort daarvoor aangekondigde collecte ten behoeve van de restauratie van de kerkschilderingen. Het kan niet anders dan dat behalve het bericht in de Klok ook de inspanningen van pastoor Van Dam tussen 16 januari en 7 mei tot grote bekendheid met zijn plannen hebben geleid. Vergeten we ook niet dat hij tijdens zijn preek in het weekend van 1 mei al over zijn plannen had gesproken.

Het bericht in de Klok van 14 mei 1976 waarin het grote succes van de collecte van 8 en 9 mei wordt gemeld

Bovendien had pastoor Van Dam een groot netwerk in de hechte gemeenschap, die Oud Gastel destijds was. Het bloeiende verenigingsleven kende vrijwel altijd een geestelijk adviseur en vaak was hij dat zelf.

Een week later – op **14 mei 1976** – kon de Klok melden dat de collecte in het weekend van 8 en 9 mei bijna f 3000 had opgebracht. Samen met het bedrag dat in enveloppen werd afgedragen, bedroeg de oogst f 5169,47. Men had eigenlijk gerekend op f 1500; dat zou net voldoende zijn geweest voor alleen de steiger. Nu is er ook geld voor verf en kan men meteen aan de slag.

Het kerkbestuur is de parochianen heel erg dankbaar en concludeert dat zij van hun kerk houden. De gulle gift van de parochianen is ook een grote stimulans voor alle mensen die zich bereid hebben verklaard in hun vrije tijd als vrijwilliger aan de slag te gaan.

Het Gastelse netwerk wordt aangesproken

Om te vernemen hoe de vrijwilligersteams tot stand kwamen, is gesproken met Adrie Heshof, zijn zus Joke, Martijn Akkermans en Kees Verstraten. Wij vroegen hen om in hun herinneringen te duiken. Adrie en Joke zijn de kinderen van Nard (Bernard) Heshof, Martijn is een zoon van Piet Akkermans en Kees Verstraten was één van de steigerbouwers.

Pastoor van Dam kende zowel Nard Heshof als Piet Akkermans van het kerkkoor, waarvan beiden al vele jaren lid waren; bovendien was Nard Heshof lid van het Armbestuur. Deze personen kwamen elkaar dus regelmatig tegen.

Volgens Joke Heshof ergerde haar vader zich al jaren aan de staat van de kerkschilderingen. Hij had het daar vaak over met pastoor van Dam en wellicht heeft hij de pastoor ervan overtuigd dat een restauratie beslist tot de mogelijkheden behoorde, maar dan moesten wel de lekkages in de kerk worden opgelost. Toen dat eenmaal het geval was, is er achter de schermen en in overleg met een aantal Gastelse schilders gewerkt aan een plan.

Adrie Heshof vertelde daarover: *“Pastoor Van Dam kwam op een maandagmorgen op bezoek bij mijn vader, inmiddels gepensioneerd huisschilder. De pastoor kwam met een plan om met vrijwilligers aan de slag te gaan om het restauratiewerk aan te pakken. Mijn vader zag dat wel zitten en hij ging vervolgens op zoek naar andere (decoratie-)schilders die samen het karwei zouden kunnen uitvoeren. Hij benaderde Adrianus Hack en Piet Akkermans.*

Adrie vertelt verder: *“De pastoor ging hier en daar eens langs om geld bijeen te krijgen en in de kerk was er wekelijks een collecte voor de restauratie van het schilderwerk. De opbrengsten werden steeds gepubliceerd in de Sint Laurentiusklok”.*

Kees Verstraten was een van de stellingbouwers; hij was dus de aangewezen persoon om over de restauratie te vertellen: *“De pastoor zocht vrijwilligers voor de stellingbouw, liefst uit de bouwwereld. Die hadden ervaring in het bouwen van veilige steigers. George Peeters was de voorman en de meest deskundige was de zeer ervaren Jan Nagtzaam. Jan deed dat werk ook beroepsmatig op de suikerfabriek in Stampersgat en was daar*

betrokken bij het bouwen van steigers voor het onderhoud van de gebouwen en de grote machines”.

Kees noemde nog enige andere namen van steigerbouwers; we zullen hun namen aan het einde van dit artikel nog tegenkomen. De groep wisselde nogal en er was ook sprake van jongeren van de Jonge Boerenstand of van de K.A.J. (Katholieke Arbeiders Jongeren). Ook koster Frans Antes en zijn zoons werkten soms mee.

Om de missen in het weekeinde in een schone kerk te kunnen laten doorgaan, werd er voor het schoonmaken een ploeg vrijwilligsters ingeschakeld onder leiding van Truike Vooghdén.

Familie Akkermans was al eerder betrokken bij de schilderwerken

Het is interessant om te vermelden dat zowel opa Frans als vader Piet van Martijn Akkermans betrokken waren bij het aanbrengen van de schilderwerken door Jan Oosterman in de periode 1928 – 1937. Jan Oosterman maakte de ontwerpen van de decoratieve versieringen die gedurende al die jaren werden uitgevoerd door zijn plaatselijke “assistent” Frans Akkermans. Die bevestigde deze “aanstelling” bij de beschrijving van o.m. de afbeeldingen in de kerk in zijn handgeschreven verhaal “Onze kerk inwendig” in zijn boek “Aantekeningen 1959 – 1962”.

Frans Akkermans had na zijn kostschooltijd in Goirle en Mechelen een opleiding tot huisschilder gevolgd. Vanwege zijn bijzondere aanleg voor tekenen heeft hij vervolgens een teken- en schildersopleiding genoten op de destijds zeer vermaarde Gemeentelijke Tekenschool in Roosendaal. Hij kreeg daar – volgens een passage op zijn bidprentje – les van enige zwierige Antwerpse meesters en Hendrik Gerard Dirkx, naar wie Roosendaal zelfs nog een straat heeft vernoemd.

In een artikel in De Stem van **15 november 1978** vertelt Piet Akkermans dat hij zijn schilderscarrière begon als hulp van zijn vader toen die “assistent” van Jan Oosterman was; hij begon in het priesterkoor. Hij werkte dus aan hetzelfde schilderwerk als zijn vader. Tijdens de restauratie kwam Piet niet alleen zijn eigen schilderwerk weer tegen, maar las hij ook de namen en datums, die destijds waren achtergelaten op de gewelven en op andere onzichtbare plaatsen, zowel van hemzelf en van het personeel dat destijds bij het bedrijf van zijn vader werkte.

Piet had een gedegen opleiding decoratieschilderen genoten, zo vertelt hij in een interview in De Stem in 1981. Hij leerde als onderdeel van zijn opleidingen decoratieschilderen o.m. “marmeren” bij de Roosendaalse kerkschilder August Notenboom. In hetzelfde interview memoreerde hij dat één van de fijnste dingen, die hij bij de restauratie heeft kunnen doen, het vergulden was. Het was 35 jaar geleden dat hij het had geleerd

Jan Oosterman in 1936

en tot zijn verrassing kon hij het nog steeds. Bij het vergulden werden met een speciaal kwastje met eiwit en lijm zeer dunne velletjes bladgoud, een paar honderdste millimeter dik, aangebracht op decoraties en afbeeldingen: “Je kon niet *asemen*, want dan vlogen ze weg!”

Ook Nard Heshof was een geschoold schilder

In een later interview met één van de regionale dagbladen bracht Piet Akkermans naar voren dat de bij de restauratie betrokken schilders weliswaar “huisschilders” waren, maar dat zij ook waren geschoold in de techniek van decoratieschilderen, zoals marmeren hout-nabootsingen en krullen schilderen. Dit was nadrukkelijk ook het geval bij Nard Heshof. Dochter Joke Heshof wist te vertellen dat haar vader Nard zelfs een onderwijsbevoegdheid tekenen en schilderen had.

Het is dan ook niet vreemd dat op een gegeven moment de werkzaamheden van de “huisschilders” zich niet meer beperkten tot de restauratie van het decoratieve gedeelte, maar dat ook de kerkschilderingen met groot succes werden aangepakt. Ook hebben zij de goudornamenten hersteld – zoals we zagen deed vooral Piet Akkermans dat – en kregen de beelden en neogotische baldakijnen in torenvorm een opknappbeurt.

De aanschaf van de bij de restauratie gebruikte verf ging via Nard Heshof. Huize Heshof was ook de plaats waar regelmatig werkoverleg plaats vond.

Eerst een onderzoek naar de slechte toestand van de kerkschilderingen

Men gaat snel aan de slag. **Eind mei 1976** staan de steigers in een zijbeuk van de kerk. Volgens Kees Verstraten begon men aan de rechterzijbeuk. Het is nu wachten op de steigerplanken.

Toch moesten de verwachtingen van de parochianen worden getemperd. Mensen die met Pinksteren – 6 en 7 juni – al de eerste resultaten verwachtten van hun gift, wordt verzocht toch even wat geduld te betrachten. De pastoor en het kerkbestuur wilden het geld goed besteden en eerst eens goed kijken waar al die narigheid rond de muurschilderingen vandaan kwam. Er werd druk overlegd en deskundigen werden geraadpleegd. Dat kon nog wel een paar weken duren, stond in een bericht in de Klok van **4 juni 1976**.

Lekkage van vocht naar de binnenmuren van de kerk, was er de oorzaak van dat de geschilderde afbeeldingen in steeds slechtere toestand kwamen te verkeren.

Veel van deze lekkages – zo vertelde Piet Akkermans in een artikel in Jaarboek 1990 van Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’ – waren het gevolg van inslagen tijdens oorlogsbeschietingen door de Duitsers in oktober 1944. Niet alleen de toren had daaronder geleden, maar ook de kerk. Door achterstallig onderhoud van dak en goten kon vocht de schilderingen bereiken, die hierdoor werden aangetast. Zoals we hebben gezien, kon de toren dankzij de steun van Monumentenzorg in de periode 1957 – 1959 worden gerestaureerd. De tekenen van verval van de kerk waren in 1976 echter nog steeds zeer goed zichtbaar.

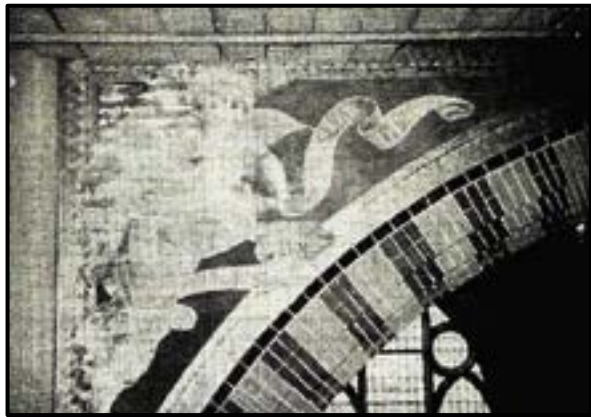
Na onderzoek bleek dat het – voor 1928 moderne verfbindmiddel **caseïne** – toch niet in alle omstandigheden voldeed. Naast alle positieve eigenschappen zoals o.m. het

verkrijgen van vollere kleuren, bleek dit bindmiddel niet bestand tegen de plaatselijk zeer vochtige omstandigheden in de Gastelse St. Laurentiuskerk.

“Laatste Oordeel” was nog voor slechts twintig procent herkenbaar

Voor op plaatsen waar het vocht vrij spel had, kwamen de kleurstofdeeltjes als poeder op de muren te liggen en verdwenen zo uit de schilderijen. Volgens Piet Akkermans moest bij de triomfboog boven het priesterkoor uiterst zorgvuldig te werk worden gegaan. De door Oosterman aangebrachte verf zat zo los dat deze alleen al door te blazen losliet. Door de opstijgende luchtstroom uit de verwarmingsroosters in de kerkvloer, werd dit proces van degradatie nog verder versterkt. Op sommige plaatsen waren de oorspronkelijke schilderijen nog nauwelijks herkenbaar.

In latere krantenberichten wordt het tientallen meters grote schilderwerk “Het laatste oordeel” boven het zangkoor – achter in de kerk – als voorbeeld gegeven. Van dit schilderwerk zou nog slechts twintig procent van de afbeelding te zien zijn geweest; de rest van de afbeelding was “eruit geperst” zoals het plastisch werd omschreven. In de loop van de restauratiewerkzaamheden zou de oplossing van dit probleem begrijpelijkerwijs een belangrijk punt van aandacht zijn.

Fragment van een muurschildering
vóór restauratie

Hetzelfde fragment na de restauratie

In het overzichtsartikel “Een restauratie-prestatie” van Hans Bonnerman in de Klok van 15 juni 1980, laat hij twee voorbeelden zien. Hoewel de kwaliteit van de foto’s te wensen overlaat, is vooral op de linker foto de slechte staat van de kerkschildering goed te zien.

GIFTEN:

Bij gelegenheid van hun gouden
Huwelijksjubileum ontvingen we
van het echtpaar A. Rijdsdijk - v.d.
Aarssen een gift van /32,— voor
het herstel van onze kerk alsook
/32,— voor ons kerkhof.
Onze hartelijke dank aan het jubi-
lerend echtpaar, kinderen en klein-
kinderen en familieleden voor deze
bijdragen.
Tevens mochten we deze week nog
een gift ontvangen van /25,— voor
ons kerkhof, waarvoor eveneens
onze oprechte dank.

De restauratie moest even wachten, maar de giften bleven binnenstromen

De werving van geld stond intussen niet stil en op **4 juli 1976** stond het eerste bericht in de Klok over de gehanteerde bijzondere manier van fondsenwerving. Er zouden nog enige honderden van dergelijke berichten volgen. Die zullen we niet allemaal in dit verhaal opnemen, maar het allereerste bericht verdient zeker vermelding.

Wat hier opvalt – en wat zich nog heel vaak zal herhalen – is dat de gift voor het herstel van de kerk in heel veel gevallen gepaard gaat met een gift voor het onderhoud van het kerkhof.

Experimenten met fixeren door impregneren van de kerkschilderingen; daarna start van restauratie

Voor het “oog van het kerkvolk” lag het werk enige tijd stil, maar dat was maar schijn. Er was weliswaar een warme vakantieperiode overheen gegaan, maar achter de schermen gebeurde veel, lezen we in een bericht van **15 augustus 1976**.

“Er zijn monsters genomen van de “waterverfversieringen” in de bogen en er zijn proeven genomen om te bekijken of door middel van “bespuiting” verdere afbrokkeling kan worden voorkomen. Verwacht wordt dat eendaags met het werk kan worden begonnen”.

Ondertussen werd ook nog gekeken naar de omlijsting van de ramen en beschadigingen aan de buitenmuren.

Een maand later – op **19 september** – wordt in de Klok bericht dat de schilders bijna klaar zijn met het werk op de plek waar de steiger enige maanden heeft gestaan. Zodra de steiger is verplaatst, kunnen vrijwilligsters aan de slag. Enkele dames kunnen van 29 september – 2 oktober de wandtegels en de kruiswegstatie schoonmaken. Nu het voorbereidend werk is gedaan, verwacht men dat de volgende vakken minder tijd zullen vergen.

In hetzelfde bericht van de klok wordt een verantwoording toegezegd van de ontvangen giften en de uitgaven die zijn gedaan.

Hele positieve reacties op de eerste resultaten; wel meer steigers nodig

In het bericht van **3 oktober** wordt bericht dat de parochianen op zondag **26 september** het eerste resultaat van het werk van de schilders hebben kunnen bewonderen; de reacties waren heel positief!

In het bericht werd tevens gemeld dat het opbouwen en afbreken van de steigers erg veel tijd vergt. Vaak moeten er ook nog banken worden losgeschroefd en weggehaald en na afloop weer worden teruggeplaatst. Parochianen wordt gevraagd ergens anders plaats te nemen. Aan dit verzoek werd wel voldaan; zij het door sommigen schoorvoetend. Besloten wordt om extra steigers aan te schaffen, die aan de zijkant van de bestaande steigers kunnen worden geplaatst, zodat op deze manier het schilderwerk minder vaak onderbroken hoeft te worden.

De week daarop krijgen de dames, die niet alleen de tegels en de kruiswegstatie, maar ook de vloer en de banken hebben schoongemaakt, alle lof toegezwaaid. De schrijver van het bericht merkt op dat hij nooit geweten heeft dat de tegels zo zwart konden zijn. Inmiddels melden zich steeds meer mensen als vrijwilliger aan. Dat voor sommige parochianen het schilderwerk in de kerk een ware verrijking is, moge blijken uit een bericht dat op **24 oktober** in de Klok staat.

GIFTEN:

Zondag mochten we een gift van
/100,— ontvangen voor het werk in
onze kant. Daarbij werd de volgen-
de opmerking gemaakt: „Meestal
zit ik daar voor aan de zijkant en
ik vind het zo mooi geworden bo-
ven mijn hoofd”.

Tussentijds overzicht van inkomsten en uitgaven

In een uitgebreider bericht in de Klok van diezelfde **24 oktober 1976** wordt een overzicht gegeven van de inkomsten en uitgaven met betrekking tot het schilderwerk in de kerk. Tot op dat moment hebben de collecte van 9 mei en de giften in de loop van het jaar een totaal opgeleverd van **f 6821,47**. We geven hieronder een opsomming van de uitgaven:

• Eerste zending steigerbuizen met koppelingen	: f 2093,28
• Nieuwe steigerplanken	: f 626,40
• Haspel met elektrische kabel	: f 121,33
• Verfspuitinstallatie	: f 2013,90
• Ladder	: f 293,00
• Verf en vloeistof voor de spuitinstallatie	: f 358,01
• BTW over de laatste 3 posten	: f 426,39
• Kwasten en muurverf	: f 122,95
• Tweede zending steigerbuizen met koppelingen	: f 1820,21
• Rol plastic voor afdekking van de banken	: f 18,75
TOTAAL	: f 7894,22

Men zit dus voor een bedrag van **f 1072,75** in de rode cijfers. Aangegeven wordt dat dit bedrag nog verder zal oplopen vanwege de kosten van de verf, de verzekeringspremie voor de mensen die op de steiger werken, ed. Toch ligt men hiervan niet wakker omdat er nog steeds giften blijven binnenstromen; een collecte op korte termijn vindt men niet nodig. Al met al verwacht men rond nieuwjaar weer met een schone lei te kunnen beginnen.

Toelichting op de aanschaf van de dure spuitinstallatie

Linker foto: Jan van Keep, Nard Heshof, Janus Jack en Fons Scheepens hebben even tijd voor een bak koffie. Helemaal links is de dure spuitinstallatie zichtbaar.
Op de rechterfoto is Jan van Keep er mee aan het werk

Na onderzoek was gebleken dat alle verf op caseïne-basis van de schilderijen in de bogen los kwam. De beschikking kan behouden blijven als die wordt bespoten met een bepaalde fixerende vloeistof*. Hoewel de spuitinstallatie tamelijk kostbaar was, heeft men toch besloten tot de aanschaf daarvan.

Een dankwoord, nu het einde van 1976 nadert

Er wordt op gewezen dat al dit werk niet mogelijk zou zijn geweest zonder de gratis inzet van alle betrokkenen: de schilders, de steigerbouwers en de dames die het schoonmaakwerk doen.

Men verwacht nog dit jaar (1976) één zijbeuk gereed te krijgen. In 1977 wacht een uitgebreid en kostbaar plan, maar dat zal na nieuwjaar verder worden toegelicht.

Nieuwe artikelenserie: "Wat stelt dat voor?"

Het is goed om er op te wijzen dat men tot nu toe de eerste zijbeuk heeft gerestaureerd en er alleen sprake was van **decoratief** schilderwerk. Het laatste vak van de zijbeuk viel erg tegen; daar moest alles opnieuw worden geschilderd.

Pas in de middenbeuk komt men toe aan **figuratieve** schilderijen van Jan Oosterman. Met het oog daarop wordt in de Klok van **2 januari 1977** een initiatief aangekondigd om in een artikelenserie uit te leggen wat de schilderijen van Jan Oosterman voorstellen. De schilderijen zullen stuk voor stuk door **Frans Akkermans** besproken worden in de serie: "Wat stelt dat voor?"

Het nieuwe jaar 1977 begint met een nieuwe collecte onder het motto: "Houdt ze aan het werk!"

De plannen voor 1977 worden uitgesplitst in een voorjaarsplan en een zomerplan. Het voorjaars-programma bestaat uit het werk aan de andere zijbeuk en de 12 pilaren. Om de pilaren heen wordt een steiger gebouwd, zodat de kapitelen kunnen worden schoongemaakt en de pilaren kunnen worden geschilderd. Ten behoeve van de steigers voor de pilaren is het nodig nieuw steigermateriaal aan te schaffen. Om deze noodzakelijke steigers aan te kunnen schaffen en om de mensen aan het werk te kunnen houden, wordt een nieuwe **collecte** aangekondigd voor **zondag 23 januari 1977**.

Update verantwoording van de werkzaamheden over 1976

In de Klok van **23 januari** wordt een update gegeven van de verantwoording van de werkzaamheden over 1976. Er waren weer giften binnengekomen en enige noodzakelijke uitgaven gedaan. Het tekort was op 1 januari 1977 **f 913,02**.

Er moet voor **f 2000** nieuw materiaal worden aangeschaft en het tekort over 1976 moet worden weggewerkt. Men hoopt met de collecte op zaterdag en zondag 22 en 23 januari

* Zie noot aan het eind van dit artikel

rond f 3000 op te halen. Tijdens die dagen zal ook in de kapel van het St. Josef-pension een schaal worden geplaatst.

Opbrengst van de collecte overtreft alle verwachtingen!

Men durfde voor het schilderwerk f 3000 te vragen, maar de totale opbrengst van de collecte op zaterdag en zondag **22 en 23 januari 1977** was aanmerkelijk hoger: f 3692,88. Naast andere grote giften en vele kleine, kreeg de gift van f 150 van het echtpaar Peeters-Roozen bij gelegenheid van hun Gouden Huwelijksfeest een speciale vermelding.

Specialistische steigerbouwers gezocht!

Een paar weken later wordt in de Klok van **13 februari** assistentie gevraagd ten behoeve van de plaatsing van een grote steiger aan de zijkant voorin de kerk. De plaatsing van deze steiger van 12 m lang, 6 m breed en 22 m hoog is volgens de schrijver geen kinderspel. Er is slechts één persoon – en dan nog maar gedurende beperkte tijd – beschikbaar, dus assistentie door mensen met specialistische kennis van de steigerbouw is dringend gewenst. Sjouwers van de materialen zijn er voldoende.

Het is wel duidelijk dat het tegen carnaval loopt

De giften blijven binnen stromen, maar dan is er daar ineens een grote verrassing. Die begon met het volgende gedicht:

*In ut vastellaovendzottelaand
is nog wa d’aanders aon d’aand
dur is nie alleen leut en vurtier
daor is nog iets meer dan pluzier
vor ut onderhoud van de Sient Lauwkeskerk
en ge kunt ut misschien wel snappe
dat da gepaort gaot mee grolle en grappe
die ut waark doen da zijn echt gin niette
waant aon d’un onderkaant begienenne ze op te schiette
durrum kan me da nie wirhouwe
om de pastoor un paor ceintjes toe te douwe
suukses*

Ingesloten bij dit literaire kunstwerk is een prachtige gift van f 200. Het is dat men niet beschikt over onderscheidingen, anders had men die beslist uitgereikt aan de ‘Prins en de Raad van Elf’.

Wie schetst echter de verbazing.....

..... wanneer in de Klok van een week later blijkt dat deze gift helemaal niet afkomstig was van de ‘Prins en de Raad van Elf’, maar van een gewone “**particulier**”. Een rectificatie is dus gewenst en die volgt wederom in letterkundige verantwoorde vorm:

*RECTIFICATIE
Dur m’n vrouw kreek ut klokske in m’n aande gedouwe
maar nou motte is goed onthouwe*

*die gift waar nie van de Prins of de Raod gekomme
maar van ne gewone partekelier...potdomme
misschien is ut un goei carnavals idee
waant mee assewoensdag zitte ze
toch mee un lege portemenee.
dun onbekend*

Eerst het decoratiewerk, dan nu de ernstig beschadigde engelenfiguren

Het kapiteel – helemaal boven in de kerk – met daarop dertig engelenfiguren, die een banderol met daarop het “Te Deum” dragen, was nodig aan restauratie toe. Op deze plaats heeft wateroverlast in de loop der jaren veel schade aangericht. In de Klok van **6 maart** staat dat met name 2 engelenfiguren ernstig beschadigd zijn. Hoe die gerestaureerd moeten gaan worden is een onderwerp van nadere studie. Dankzij de binnenstromende giften is er op **1 april 1977** een overschot van f 1469,48 in kas.

Pasen 1977 in aantocht

De pastoor wil graag de kerk op z’n paasbest laten zien. Er is een overvloed aan schoonmaakwerk, nu er weer steigers zijn afgebroken en verplaatst. In de Klok van **3 april** staat een oproep aan belangstellende helpsters zich op te geven op de pastorie.

Tweede zijbeuk bijna voltooid

Terwijl de giften blijven binnenstromen, kan op **10 april** worden gemeld dat het werk aan de tweede zijbeuk bijna voltooid is. De kerk is hierdoor al merkbaar opgeknapt.

Inmiddels één jaar schilderwerk en een “jubileum-collecte”

Op **9 mei 1976** werd een grote collecte gehouden die ruim f 5100 opbracht; in januari 1977 was dat bijna f 3700. Daarnaast bleven vele grote en kleine giften binnenstromen, die de restauratie van het schilderwerk mogelijk maakten.

Op **zaterdag 14 mei** zal het 70 jaar geleden zijn dat de kerk werd geconsacreerd. Men wil dat herdenken met een meerstemmige H. Mis. Het lag in de bedoeling om in het najaar van 1977 weer een collecte te houden, maar van verschillende kanten wordt er op aangedrongen deze collecte te combineren met de viering van het 70-jarige jubileum van de kerk. Uiteindelijk stemt het kerkbestuur daar in toe en beschouwt men de giften die tijdens deze collecte worden opgehaald als een “**jubileum-gave**”.

Dat deze collecte nodig was blijkt wel uit het financiële overzicht dat op **15 mei** in de klok wordt gepubliceerd en hiernaast is afgedrukt.

INKOMSTEN:	
Collecte op 9 mei 1976	/ 5.169,47
Giften in 1976	/ 3.281,—
Collecte op 23 jan. 1977	/ 3.692,88
Giften in 1977	/ 2.615,—
TOTAAL	/14.758,35
UITGAVEN:	
Buizen, koppelingen en voetplaten	/11.593,73
Steigerplanken	/ 3.609,80
Ladders en verfspuitinst.	/ 2.675,96
Verf	/ 1.481,19
Verzekering	/ 235,—
TOTAAL	/19.595,68
Dus een tekort van / 4.837,33.	
★	

Restauratie bijna een jaar aan de gang; een eerste artikel in De Stem van 8 april 1977

Inmiddels zijn de werkzaamheden in de St. Laurentiuskerk bijna een jaar aan de gang. Op 8 april 1977 verschijnt een artikel in De Stem dat vol lof is over de prachtige Gastelse kerk met zijn 15de eeuwse toren. Het verschil met berichtgeving in de Klok is dat nu wel een foto wordt gepubliceerd en er namen worden genoemd.

Zo lezen we dat op dat moment – in april 1977 dus – 3 gepensioneerde schilders van 's ochtends 10 – 12 uur en 's middag van 2 – 4 uur **“helemaal pro deo en in hun eigen vrije tijd”** bezig waren met het reinigen en bijwerken van een aantal wandschilderingen. Dat waren op dat moment: Nard Heshof, Piet Akkermans en Janus Hack. Tevens waren er 6 stelling-bouwers actief en maakten 10 dames schoon.

Opvallend is dat in de kop van het artikel er vanuit wordt gegaan dat de restauratie nog een jaar zal vergen. Dit was een wel erg optimistische inschatting, zo zal de toekomst uitwijzen.

Karwei vergt nog een jaar
**Restauratie interieur
Laurentiuskerk door
drie gepensioneerden**

Piet Akkermans en Nard Heshof aan het werk op een steiger

“Help ze van de grond”; geld nodig voor meer steigermateriaal

Er wordt naar gestreefd om het opbouwen van de halve steiger vóór in de kerk rond Pinksteren (**29 mei**) klaar te hebben; daarna wordt begonnen met de andere helft.

Behalve om het tekort weg te werken is de collecte ook nodig om materiaal voor de 2de helft van de steiger aan te schaffen. De collecte krijgt behalve de naam “Jubileum-gave”, nog een tweede motto: **“Help ze van de grond”**. In het zelfde artikel worden alle mensen hartelijk bedankt die het voorgaande jaar een bijdrage hebben geleverd aan het vele werk.

Bij de collecte “Help ze van de grond” lieten nogal wat mensen weten dat ze, indachtig de spreuk uit het H. Evangelie: “Laat uw linkerhand niet weten wat uw rechterhand geeft”, anoniem een gift wilden doen. Samen met de collecte in de kerk werd uiteindelijk het mooie bedrag van **f 3696,28** ontvangen. Behalve dit bedrag bleven ook weer giften binnenstromen die werden gegeven bij vieringen van bruiloften en zilveren en gouden

huwelijksfeesten. Hoewel niemand van het Kerkbestuur had meegereden in de Ronde van Gastel op 17 april, schonk het Comité “Gastel Vooruit” toch een mooie premie van **f 250**. In de Klok van **19 juni** wordt gemeld dat de steigerbouwers de grote steiger klaar hebben.

“Wat voeren jullie daar eigenlijk uit?”

Zeer binnenkort kan worden begonnen met herstelwerk van de ramen, muren en de beschilderingen van Jan Oosterman. Men is erg trots op het werk dat is gedaan en nodigt parochianen uit voor een excursie om zowel het werk van de schilders als de steigerbouwers te komen bewonderen.

De echtgenote van één van de schilders was daar niet bij, want hoewel ze op een zondagmorgen tegen haar man zei: **“Nou zitten jullie daar al enkele weken boven op de stelling en in de kerk kun je niet zien, dat er iets gebeurt. Wat voeren jullie daar eigenlijk uit?”**, wilde ze toch niet mee naar boven.

Degenen die dat wel deden waren erg onder de indruk en zeiden: **“Onbetaalbaar!”** Het kerkbestuur was het daar helemaal mee eens, zo’n operatie is voor geen enkele parochie betaalbaar.

Nard Heshof, Janus Hack en Piet Akkermans
aan het werk

In de zomerperiode werken de steigerbouwers ook 's avonds van 6 – 9!

Midden augustus kan de hoogste vloer van de steiger worden afgebroken en een paar weken later de twee volgende. Dan zal vanuit de kerk te zien zijn welk werk daarboven is verzet (Klok 7 augustus).

Rond deze tijd wordt ook aangekondigd dat een van de gebrandschilderde ramen naast het zijaltaar van de H. Familie uit de kerk wordt genomen om te worden hersteld. Men hoopt dat het na 4 weken weer kan worden teruggeplaatst.

Vermeldenswaard is het om te zeggen dat in deze zomerperiode er door de steigerbouwers ook 's avonds van 6 tot 9 wordt gewerkt. Men kan nog enige extra krachten gebruiken.

Enkele engelen zien er bleek en grieperig uit

Naarmate het restauratiewerk vordert, wordt het verschil tussen het gerestaureerde schilderwerk en de inmiddels 50 jaar oude afbeeldingen van heiligen en engelen, steeds duidelijker. Die hebben jarenlang in de “drup” gestaan door de vele lekkages van het dak. Vooral de H. Gregorius heeft zodanig veel geleden, dat hij bijna onherkenbaar is geworden. Volgens de schrijver in de Klok, zien enkele engelen er bleek en grieperig uit.

Een specialist dient te worden aangetrokken; maar die kost geld!

De herstelwerkzaamheden van de decoratieve elementen in het schilderwerk konden onze schilders prima zelf aan. Echter, om ook de afbeeldingen van engelen en heiligen te herstellen, was wel wat veel van hen gevraagd. Wil men de kerk in oude luister herstellen, dan moet het in elk geval wél worden gedaan. Het zal nodig zijn om voor dit werk iemand aan te trekken die dit al vaker heeft gedaan. Een dergelijke specialist zal dit echter niet kosteloos doen. Door de grote uitgaven, die in de loop van de afgelopen maanden zijn gedaan, raakt het project diep in de rode cijfers. Men ontvangt regelmatig gulle giften, maar dat is echter onvoldoende om deze extra kosten te kunnen voldoen.

Sponsors gevraagd

De volgende uitspraak is van een parochiaan op leeftijd die zei: *“Vandaag of morgen is mijn tijd hier voorbij en gaat het rijk met een groot gedeelte (van mijn geld) schuiven. Als ik een gedeelte hiervan besteed aan de restauratie, weet ik in ieder geval dat het goed besteed is.* Misschien dat er meer mensen zo over denken en bereid zijn het werk van een specialist te sponsoren.

Kunstschilder Gerard Wiegmans gaat aan de slag

Het verheugde het kerkbestuur in de Klok van **28 augustus** te kunnen melden dat de Bredase kunstschilder en glazenier Gerard Wiegmans bereid was gevonden te beginnen met het restauratiewerk van 8 schilderijen (4 heiligen en 4 engelen).

Sommige schilderijen waren zodanig aangetast dat Wiegmans met een loepje kleine zwart-wit foto's moest bekijken om te achterhalen hoe een afbeelding er oorspronkelijk uit moest hebben gezien. Wiegmans had dit werk al eerder gedaan. Hij was een groot voorstander van het behoud van de schilderijen. Van hem zijn de woorden: *“Tien jaar geleden gooide men de kerk een paar weken dicht en kalkten ze alles wit, dat was toen de mode”.*

De vergoeding die Wiegmans voor dit werk vraagt vindt men schappelijk, maar het is niettemin zeer plezierig dat zich een sponsor heeft gemeld die de restauratie van de H. Gregorius helemaal voor zijn rekening neemt. De restauratie van de overige 3 heiligen gaat f 250 per afbeelding kosten; voor de engelen vraagt Wiegmans f 125 per afbeelding.

“Heb je nog een heilige of een engel voor me?”

Meteen na het bericht in de Klok werd er dagelijks gebeld met de vraag: *“Heb je nog een heilige of een engel voor me?”* In de Klok van **4 september** kan worden gemeld dat ze allemaal een sponsor hebben. Over enige weken is hun make up bijgewerkt en hun kleding gefatsoeneerd. Wel werd er steeds de voorwaarde gesteld dat de naam van de sponsor onbekend bleef.

Artikel in De Stem van 6 september 1977

De komst van Gerard Wiegmans is voor De Stem weer aanleiding om aandacht te besteden aan hetgeen in Gastel aan de gang is. Men heeft blijkbaar door dat hier iets unieks wordt gedaan. Op 6 september pakt De Stem groots uit en geeft Wiegmans het woord. We citeren hem:

“Alles is aangevreten door het vocht doordat de dakgoten nooit gerepareerd werden. Het is allemaal verwaarloosd omdat men er geen interesse in had”.

Gerard Wiegmans voor één van de bekendere schilderwerken

In het bericht wordt verder nog gemeld dat intussen ook **Fons Scheepens** zich bij de schilders heeft gevoegd. Hij was weliswaar geen schilder, maar niettemin op vele plaatsen inzetbaar.

In een interview, gepubliceerd in Jaarboek 2004, zegt Fons hierover dat **toen pastoor Van Dam om vrijwilligers vroeg, hij zich meteen aanmeldde. De deskundige schilders leerden hem de eerste beginselen van het schilderwerk en daarna was ook hij actief op de hoge steiger. Hij vond het een gezellige periode en zorgde meestal voor de koffie en koek.** In het bovengenoemde interview vertelde Fons dat hij ook een fiets ter beschikking had. Waar die voor werd gebruikt, onthulde Joke Heshof, de dochter van Nard Heshof, tijdens een recent telefoongesprek. Fons bracht er de worstenbroodjes mee rond.

Hier moet de schrijver van dit artikel toch een en ander nuanceren. Wellicht had hij beter kunnen zeggen dat er geen geld was.

Even verderop in het krantenartikel zegt hij:

“..... dit is een monument, is een cultuurmonument. Je kunt het beoordelen zoals je wilt maar de man, Jan Oosterman, heeft hier formidabel vakwerk afgeleverd, de kleurcompositie is erg goed”.

Fons Scheepens bezig met de reiniging van houtwerk

Zowel Fons Scheepens in het interview als later Kees Verstraten verklaarden dat pastoor van Dam zeer regelmatig van zijn grote interesse blijf gaf door veelvuldig bezoek aan de werkzaamheden van zowel de schilders, de steigerbouwers als de schoonmaaksters. Vaak kwam hij bij hen “op de koffie”.

Terwijl kunstschilder en restaurateur Gerard Wiegmans aan het werk is, komt pastoor van Dam de activiteiten bewonderen

Janus Hack en Nard Heshof aan het werk hoog op de steiger

Het werk aan de pilaren nadert zijn voltooiing

Het werk aan de kapitelen en de pilaren aan de dameskant nadert zijn voltooiing en de herenkant volgt de komende weken. Dat betekent weer werk voor de steigerbouwers en de dames die het schoonmaakwerk verrichten. Ook een andere stelling kan worden verplaatst naar de linkerkant van de kerk. De schilders beginnen aan de zijkant bij het altaar van de H. Familie. Daar kan binnenkort het herstelde gebrandschilderde raam weer worden teruggeplaatst. Een week later kan worden gemeld dat het werk aan de pilaren aan de herenkant bijna gereed is.

Groot financieel tekort

Er volgt nu een periode waarin noest wordt doorge- werkt. Herhaaldelijk wordt gemeld dat giften zeer wel-kom zijn en gelukkig blijven die nog steeds zeer regel-matig binnenstromen. Dat dit nodig is blijkt wel uit het financieel overzicht van de schilderwerken dat op 20 november in de Klok wordt gepubliceerd.

Het tekort is niet gering: f9151,81. In de opmerkingen bij dit overzicht wordt aangegeven dat men geen hele grote uitgaven meer verwacht te moeten doen. Mocht er nogmaals een beroep gedaan moeten worden op

FINANCIEEL OVERZICHT SCHIL- DERWERK IN DE KERK.	
INKOMSTEN:	
Opbrengst van 3 gehouden kollek- tes voor dit doel	f 11558,63
Giften in 1976	f 3281,00
Giften in 1977	f 13712,58
TOTAAL /	28552,21
UITGAVEN:	
Buizen, koppelingen en voetplaten	f 18762,68
Steigerplanken	f 10231,80
Ladders en verfspuitin- stallatie	f 2907,14
Verf en verkwasten ..	f 2850,08
Verzekering	f 235,00
Consumpties	f 138,67
Kunstschilder - reis- kosten en verf	f 2578,65
TOTAAL /	37704,02
Het tekort bedraagt dus /	9151,81.

een kunstschilder dan durft men te rekenen op de financiële steun van enkele sponsors. De regelmatig binnenkomende giften zorgen er voor dat dit tekort geleidelijk aan minder wordt. Bovendien is men van plan bij de jaarwisseling (Oudejaarsavond en Nieuwjaarsdag) weer een collecte te houden.

Ook wordt een korte toelichting gegeven op de post consumpties. Tijdens de hete zomer gingen er regelmatig – behalve verfpotten – ook flessen frisdrank mee naar boven. In de koude winterdagen werd er een kopje koffie gezet. Tevens werd vermeld dat onder de giften die in 1977 werden ontvangen, ook grote bedragen waren die niet mochten worden vermeld in het parochieblad.

Een bron van lekkage ontdekt

Op 11 december 1977 wordt gemeld dat de schilders tijdens hun werk een plaats hebben ontdekt waarlangs jarenlang water de kerk binnendrong. Het gevolg hiervan was dat ook op die plaats het schilderwerk werd aangetast. De exacte plaats wordt in het bericht niet genoemd, maar uiteraard wordt onmiddellijk actie ondernomen om te voorkomen dat dit in de toekomst weer gebeurt.

Verschoten gewaden à la St. Nicolaas

Een week later kunnen de bovenste 3 vloeren van de steiger weer worden afgebroken. Giften komen nog steeds binnen; deze week één van f 50, één van f 100 en nog eens f 500 van een onbekende.

De schilders staan nu voor de meest bewerkelijke vakken met veel decoratief werk. Op 18 december heeft de schrijver [waarschijnlijk de pastoor KR] in de Klok een prozaïsche bui en schrijft hij:

“De schilders ontmoeten daar 4 Heiligen in verschoten gewaden, die meer geschikt zijn om als St. Nicolaas rond te gaan in het dorp, dan om te dienen als Heiligen in de kerk. Daaronder kijken vier Engelenfiguren de laatste maanden in hun versleten plunje met een jaloerse blik naar de overkant naar hun hemelse medeburgers, die enkele maanden geleden in een nieuw ornaat werden getooid”.

Weer een kunstschilder en sponsors nodig

Zoals we al eerder hebben gezien, kan veel van het herstelwerk van de decoratieve vlakken door onze schilders zelf worden gedaan, echter ten behoeve van herstelwerk van de Heiligen en Engelen zal weer een kunstschilder aangetrokken dienen te worden. Aangezien dit werk voor hem kostwinning is, zullen er centen op tafel moeten komen. Op dit moment wordt er gewacht op een prijsopgave. Misschien vinden ook déze heiligen en engelen een sponsor in onze parochie. Dan zijn ze er meteen weer helemaal bovenop en zo besluit de schrijver: “Hoop doet leven!”

Kerstmis 1977, een terugblik en de aankondiging van een collecte op Oudejaarsavond en Nieuwjaarsdag: “Verf voor 1978”

Op Kerstmis wordt teruggeblikt op een zeer succesvol jaar 1977. In dit jaar werden de zijkant van de dameszijde, de pilaren en de rechterzijde vooraan in de kerk geschilderd. Inmiddels staat de steiger aan de andere kant en is men dáár druk bezig. Dat werk gaat

in januari 1978 weer verder. De kapel rond de H. Familie wordt ook onderhanden genomen.

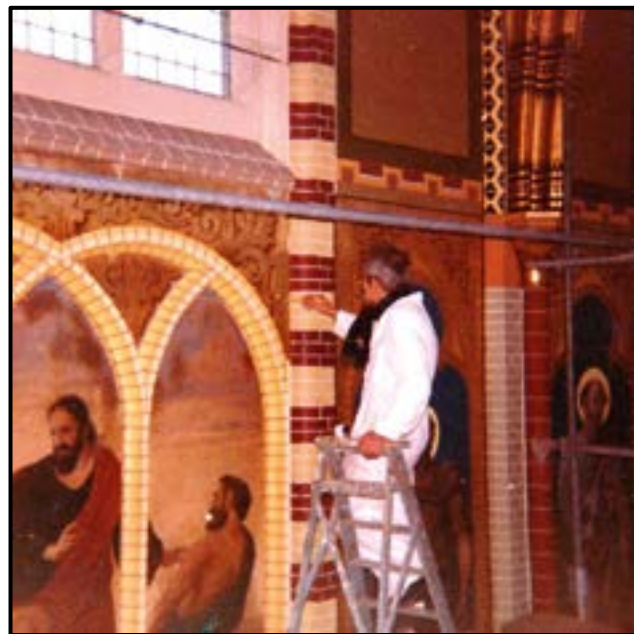
De restauratiewerkzaamheden oogsten heel veel waardering

De kerk heeft in het afgelopen jaar 1977 een heel ander aanzien gekregen. De meest beschadigde plaatsen zijn hersteld. Heel veel mensen hebben grote waardering getoond voor de schilders, steigerbouwers en de schoonmaakster door hun gulle gave. Die liepen in het afgelopen jaar op tot bijna f 15.000.

De verf is op en de schilders hebben nog veel nodig voor de ruwe muren. Na Kerstmis is Oudejaarsavond en Nieuwjaarsdag een heel druk weekend. Daarom wil men dan collecteren onder het motto: **“Verf voor 1978”**. Het tekort bedraagt inmiddels rond f 8000, dus een collecte is beslist nodig! (Zie de Klok 25 december).

Piet Akkermans en Nard Heshof hebben werkoverleg

Nard Heshof bezig met decoratiewerk

Jan van Keep tekent voegen in

Natuurlijk was er ook tijd voor een bak koffie

Vooruitblik 1978

Op 1 januari 1978 spreekt de organisatie het vertrouwen uit dat – evenals het vorige jaar – het project voorspoedig zal verlopen, zowel wat betreft de werkzaamheden als de waardering van de gemeenschap. Op jubilea en huwelijksdagen werd veel geschonken voor het herstel van de kerk. Ook van de zijde van particulieren en verenigingen kwamen veel giften binnen.

De schilders zijn in gesprek met kunstschilder Wiegmans. Zodra de gesprekken zijn afgerond volgen hierover nadere mededelingen.

Opbrengst collecte: “Verf voor 1978”

Het kerkbestuur is erg blij met de giften die zijn gedaan tijdens de afgelopen jaarwisseling. Zij noemen in de Klok van 8 januari 1978 het bedrag een echte uitschieter. De opbrengst was: f 2.359,87.

De steigerbouwers gaan het materiaal dat vóór in de kerk vrij komt weer opbouwen achter in de kerk.

Even een zijpad. De telling van het aantal parochianen

De laatste jaren – we spreken hier over eind jaren '70 – wordt gedurende twee weekenden in januari het aantal kerkgangers geteld. Dat gebeurt door leerlingen van de 6de klas van de St. Bernardusschool.

Hier volgend de resultaten:

- Zaterdagavond : 543 aanwezigen;
- Zondagmorgen : 08.00 uur 111, om 09.30 uur 268 en om 11.00 uur 392;
- In de kapel van het St Josef-pension waren 118 aanwezigen

*Alles bij elkaar waren dat **1432 kerkgangers**; vorig jaar werden er 1403 geteld. Geconcludeerd mag worden dat het verloop niet schijnt toe te nemen.*

Wel vraagt men zich af ook in de toekomst alle kerkgangers deze goede gewoonte trouw zullen blijven. De toekomst zal het leren.....

De kosten voor de kunstschilder zijn bekend; weer sponsors gevraagd

In de Klok van 29 januari wordt gemeld dat de kunstschilder weer is begonnen met zijn werk. Ziekte belet hem echter deze week zijn werk voort te zetten. De schilders hebben weer een gedeelte van hun werk klaar, zodat de steiger afgebroken had kunnen worden als de kunstschilder niet ziek was geweest.

Inmiddels is wel bekend dat de kunstschilder bereid is voor elk schilderstuk f 125 te rekenen; minder dus dan zijn eerdere werk aan de andere zijde van de kerk. Wellicht dat er – net als de vorige keer – weer sponsors zijn die de kosten voor het herstel van deze tweede serie Heiligen en Engelen voor hun rekening willen nemen.

Drie heiligen hebben een sponsor; de H. Alphonsus nog niet!

Reeds op 8 februari 1978 kan in de Klok worden gemeld dat de kunstschilder hersteld is van de griep en dat de Heiligen op stap zijn geweest om een sponsor te vinden; bij 3 van de 4 Heiligen is dat gelukt. De H. Alphonsus heeft nog niemand gevonden.

De 4 Engelen zijn nog niet op stap geweest. Zij worden aangeraden dat snel te doen zodat zij ook na Carnaval in het nieuw kunnen worden gestoken.

De Engelen worden gesponsord door een jong gezin

Carnaval is voorbij en de schilders gaan weer aan de slag. Intussen hebben zich weer 3 sponsors gemeld; voor de laatste 2 Engelen gaat de zoektocht verder. Ook andere giften blijven binnenkomen. Daar waren giften bij die waren ingezameld bij een huwelijksfeest. Ook Duivenvereniging 'Het Zuiden' bedacht de kerk met een leuk bedrag. De laatste twee Engelen vonden ook een sponsor en dus kunnen alle vlekken en scheuren van hun gewaad worden hersteld. Opvallend was dat alle Engelen werden gesponsord door een jong gezin.

Vanaf links boven met de klok mee: Janus Hack de "voegenspecialist", Nard Heshof, Piet Akkermans en Jan van Keep bezig met decoratiewerk

De steiger voor in de kerk wordt afgebroken en verhuist naar achteren

In de Klok van 26 februari 1978 wordt gemeld dat de grote steiger in de loop van de volgende week geheel uit het voorste deel van de kerk zal verdwijnen. Hij heeft daar ongeveer een jaar gestaan. Dat betekent dat de dames weer aan de slag kunnen met de

schoonmaakwerkzaamheden. Zij zullen er voor zorgen dat met Pasen alles er weer netjes uitziet.

De schilders en steigerbouwers gaan voorlopig door. Eerst in de zijkapel rond het altaar van de H. Familie. Daarna verplaatst het werk zich naar het achterste deel van de kerk. Gelukkig blijven de giften nog steeds binnenkomen.

Verwondering over wat er in de St. Laurentiuskerk mogelijk is

In de Klok van 19 maart wordt bericht dat de schilders na Pasen achterin de kerk aan de slag zullen gaan op de opnieuw opgebouwde steiger. Het kerkbestuur is er trots op te kunnen melden dat mensen van buiten de parochie zich er erg over verwonderen dat het in Oud Gastel lukt een dergelijk werk in onderlinge samenwerking te realiseren. Regelmatig zijn een twintigtal mensen bij het werk betrokken.

Voor het "Laatste Oordeel" is er beroerd aan toe

Pas weer op 23 april verschijnt een bericht in de Klok over ontvangen giften en de voortgang van de werkzaamheden. De schilders zijn dagelijks aan het werk achterin de kerk. Hier dient erg veel te worden hersteld. Niet alleen de ramen en muren moeten geheel worden vernieuwd, maar ook de grote beschildering op de achtermuur, voorstellend "Het Laatste Oordeel", heeft erg geleden. De steiger blijft voorlopig achterin de kerk staan.

Financieel overzicht van schilderwerk in onze kerk.	
Nu alle rekeningen weer betaald zijn en er binnenkort aan een nieuw gedeelte van de kerk begonnen zal worden, willen we nog eens een overzicht geven van de inkomsten en uitgaven voor dit werk. Sommige posten blijven natuurlijk hetzelfde, zoals de aanschaf van steigermateriaal, andere groeien mee met het werk. Verreweg de hoogste post n.l. die van het arbeidsloon, ontbreekt nog altijd.	
INKOMSTEN:	
Opbrengst van 3 gehouden collectes voor dit doel	/ 11.558,63
Giften in 1976	/ 3.281,—
Giften in 1977	/ 14.737,58
Collecte 31 december 1977 - 1 januari 1978	/ 2.359,87
Giften in 1978	/ 2.150,—
	/ 34.087,08
UITGAVEN:	
Bulzen, koppelingen en voetplaten	/ 18.762,68
Steigerplanken	/ 10.231,80
Ladders en verfspuitinstallatie	/ 2.907,14
Lampen en elektrische kabels	/ 99,23
Verf en verkwasten	/ 3.890,08
Verzekering	/ 235,—
Consumpties	/ 357,24
Kunstschilder - reiskosten en verf	/ 3.587,05
	/ 40.070,22
We hebben dus nog een tekort van / 5.983,14, dus bijna / 6000,—. Dat is tijdelijk ook eens / 14.000,— geweest, dus het gaat zoer snel de goede kant uit. Natuurlijk zijn we nog altijd heel blij met elke bijdrage, want ook de uitgaven, welke nu al ruim / 40.000,— bedragen, blijven stijgen.	

Een vreemde aanleiding voor een bijzonder gift van de brandweer

Volgens een bericht op 14 mei stromen weer giften binnen. Ze kwamen van o.m. 3 bruidsparen en een 40-jarig huwelijk. Van de brandweer kreeg men f 100 omdat op een zaterdag een paar weken eerder op de zolder van de pastorie een aantal mensen van een wisse dood werd gered. Wat er in het bericht echter niet bij stond, was dat het hier – aldus Nol van Poeyer – ging om districtswedstrijden van de brandweer, waarbij de pastorie als oefenruimte mocht worden gebruikt.

Financieel overzicht van het schilderwerk op Pasen 1978

Steiger verhuist naar priesterkoor en de Bernarduskapel

Het loopt inmiddels tegen Pinksteren. Hierna volgen 2 zondagen voor de Eerste Communicanten. Als dat voorbij is zal het schilderwerk zover gevorderd zijn dat er

waarschijnlijk 3 vloeren kunnen worden afgebroken van de steiger achter in de kerk. Het steigermateriaal verhuist dan naar een gedeelte van het priesterkoor en de kapel rond het altaar van St. Bernardus.

Twee jaar geleden begon het schilderwerk in de St. Laurentiuskerk

Op 7 mei 1976 stond in De klok het bericht: “Nu....of nooit”. Hiermee werd het startschot gegeven voor de restauratie van de beschilderingen die intussen al 2 jaar aan de gang is en het aanzien van de kerk danig ten goede is gekomen. De werkzaamheden vorderen gestaag en geheel volgens plan.

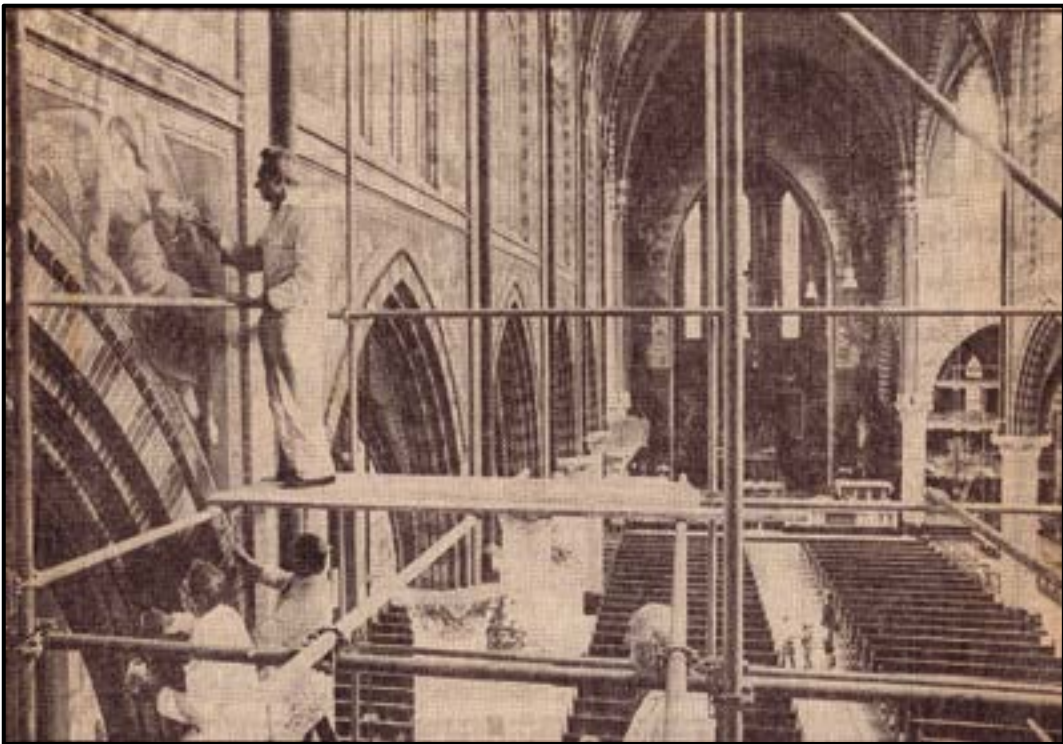
Berichtgeving in de Klok wordt spaarzamer; meer aandacht voor de rubriek: ‘Wat stelt dat voor?’

De berichtgeving rond de werkzaamheden wordt in deze periode spaarzamer. In juli lezen we dat de steigerbouwers op vakantie gaan nadat ze een gedeelte van de steigers hebben afgebroken. De schilders werken nog even door aan de grote en rijk beschilderde achtergevel. Daarna kan men ook beginnen aan het priesterkoor en de St. Bernardus-kapel. Eind juli zal er ook aandacht worden besteed aan de portalen.

Wat in deze periode duidelijk meer aandacht krijgt is de rubriek: “Wat stelt dat voor?”, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de inhoud van de afbeeldingen die deel uitmaken van de kerkbeschilderingen.

Artikel in Brabants Nieuwsblad van 11 juli 1978

Ook in het artikel in het Brabants Nieuwsblad wordt de start van de restauratie van het priesterkoor aangekondigd met een mooie foto van de schilders die aan het werk zijn op de steiger.

De vier schilders op de steiger, bezig met het bijwerken van de gehavende muurschilderingen. Boven: Nard Heshof; onder hem: Janus Hack en Piet Akkermans; middenonder: Fons Scheepens

En weer is men erg optimistisch met betrekking tot het tijdstip waarop de werkzaamheden kunnen worden afgerond. Men hoopt dat eind 1979 de laatste getuigen van de daklekkages verdwenen zijn.

Giften blijven binnenstromen

In de Klok van 6 augustus wordt gemeld dat er in de vakantieperiode een bedrag is binnengekomen van f 485. Tot nu toe is in 1978 een bedrag van f 4.086,42 ontvangen. Daarmee is het tekort gedaald tot f 4.795,92.

Extra steigerbouwers gevraagd!

De reeds aangekondigde opbouw van de steiger op het priesterkoor is een behoorlijke klus. Men is nu op een zodanige hoogte gekomen dat de steigermaterialen opgetakeld moeten worden. De steigerbouwers werken doorgaans op dinsdagavond van 6 tot 9 uur. Het werk zou heel wat sneller gaan als een paar flinke mannen op dinsdagavond 12 september bereid zouden zijn een handje te helpen. Op 8 oktober is deze klus klaar en kunnen de schilders op het priesterkoor aan de slag. Bij de Bernarduskapel moet eerst het metselwerk worden gerepareerd en de ramen worden geplaatst, voordat de schilders daar verder kunnen.

Pastoor Van Dam kondigt afscheid aan

In diezelfde Klok van 8 oktober lezen we dat pastoor Van Dam de bisschop om ontslag heeft verzocht. Verwacht wordt dat de bisschop hem dit binnenkort zal verlenen. Jammer dat hij de restauratiewerkzaamheden, die hij in gang heeft gezet, niet meer zelf als pastoor mag meemaken.

NOS maakt opnamen van restauratie kerk in Oud Gastel...

... Zo lezen we op 2 november 1978 in een artikel in het Brabants Nieuwsblad.

Wie heeft gedacht dat deze uitzending helemaal uit de lucht kwam vallen, heeft het echter mis.

In één van de plakboeken uit het ‘Akkermans-archief’, in 2019 door Martijn Akkermans aan de heemkundekring geschonken, verzamelde zijn vader Piet allerlei zaken met betrekking tot de restauratie van de kerkschilderingen. Hierin vonden wij een brief die de schilders op 10 oktober 1978 hebben verstuurd naar de NOS.

In de door Piet Akkermans, namens de “schildersploeg” ondertekende brief, wordt aangegeven dat de restauratie van de schilderwerken mogelijk past in de interessante Rubriek: “Van Gewest tot Gewest”.

En zie: op **1 en 2 november** worden opnamen gemaakt in de St. Laurentiuskerk.

Gedurende deze twee dagen is een reportageteam van de NOS-televisie bezig geweest met het filmen van de restauratiewerkzaamheden. Uiteraard werden zowel pastoor Van Dam als de schilders geïnterviewd.

In het korte bericht dat in het Brabants Nieuwsblad was gewijd aan de opnamen, werd echter niet alles gepubliceerd. In het interview met Fons Scheepens in Jaarboek 2004, lezen we dat er tijdens de opnamen een dure camera van boven naar beneden viel. Dit voorval en de verbale reacties daarop haalden de film niet. Bij gebrek aan een dolly – een professioneel verrijdbaar onderstel voor een filmcamera – werd gebruik gemaakt van een verrijdbare lijkbaar. Zie hiervoor ook de foto, die bij het artikel werd geplaatst.

Later vertelde Adrie Heshof nog een aardige anekdote over deze opnamen. Truike Vooghtden had gehoord dat er Tv-ploeg in aantocht was en was onmiddellijk naar de kapper gestapt. Later zei ze tegen Adrie: “Och Adrie toch, nou ben ik speciaal naar de kapper geweest, maar ze hebben me niet gefilmd”

De filmploeg van de NOS aan het werk in de St. Laurentiuskerk van Oud Gastel. De camera werd gereden op een lijkbaar.

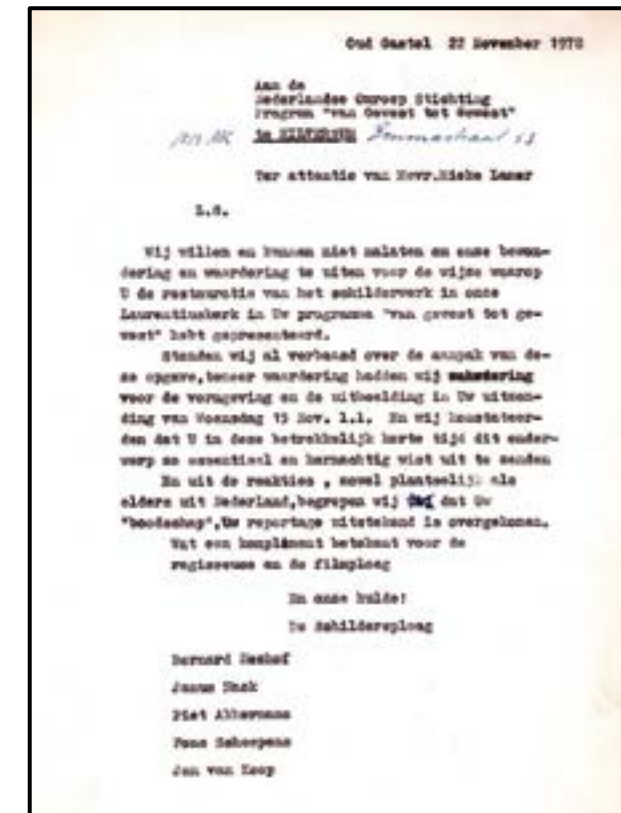
Presentatrice Mieke Lamers samen met belichtingsman en cameraman bezig met de opnamen voor "Van Gewest tot Gewest"

Restauratie Gastelse Laurentiuskerk op TV 15 november 1978

Zowel het Brabants Nieuwsblad als De Stem brengen op woensdag 15 november 1978 het nieuws dat die avond een reportage zal worden uitgezonden van de restauratiewerkzaamheden.

Dat de uitzending in goede aarde viel blijkt uit een brief die de schilders al op 22 november 1978 naar de makers van het programma stuurden.

Ook deze brief, waarschijnlijk wederom een concept, vonden we in het eerder genoemde “Akkermans-archief”.

Dankbrief van de 5 schilders naar aanleiding van de uitzending van de reportage in het programma: "Van Gewest tot Gewest"

De Stem pakte groots uit

Vooral De Stem pakt in haar editie van 15 november 1978 groots uit met een indrukwekkende foto.

Uiteraard wordt in deze krant nog eens gememoreerd dat het schilderwerk gratis wordt gedaan door een vijftal gepensioneerden, die variëren in leeftijd van 68 tot 73 jaar en dat alle benodigdheden zoals verf en steigermaterialen zijn betaald door giften van de parochianen.

Tijdens het interview brengt Piet Akkermans in herinnering, dat de schilders van oorsprong weliswaar huisschilders zijn, maar dat zij vroeger wel degelijk de techniek van decoratieschilderen zoals o.m. marmer- en houtnaboetsingen en krullen schilderen, hebben geleerd.

Het is dan ook niet vreemd dat op een gegeven moment de werkzaamheden van de “huisschilders” zich niet meer beperkten tot de restauratie van het decoratieve gedeelte, maar dat ook de kerkschilderingen met groot succes werden aangepakt. Ook hebben zij de goudornamenten hersteld, terwijl de beelden en neogotische baldakijnen in torenvorm, een opknappbeurt kregen.

Zoals eerder gemeld heeft Piet Akkermans, samen met zijn vader en de medewerkers van hun bedrijf, nog aan de decoraties gewerkt als assistenten van Jan Oosterman. “Bovenin de gewelven en op andere onzichtbare plaatsen hadden we onze naam en datum geschreven, zodat ik mezelf en het personeel dat destijds bij ons werkte, na zoveel jaren weer tegenkwam”, zo vertelde Piet.

Voor het eerst lezen we over de aanpak rond het bepalen van de juiste verf en kleur. Helemaal aan het begin van het project staken de enige Gastelse schilders op verzoek van pastoor Van Dam de koppen bij elkaar en zetten een lage stelling

bij één van de zijbeuken om proeven te nemen met verschillende soorten verf. Nard Heshof zou alleen al een maand bezig zijn geweest om de verf zodanig te mengen dat die overeenkwam met de oude kleuren. Later hoorden we van Adrie Heshof dat hij vervolgens de opdracht kreeg de kleuren, die zijn vader had gemengd, te maken op de verfmengmachine, die destijds in hun winkel aanwezig was.

Vier van de vijf schilders: V.l.n.r.: Piet Akkermans, Janus Hack, Bernard Heshof en Jan van Keep; Fons Scheepens ontbreekt op deze foto

Schilders druk met het priesterkoor

Eind oktober vorderen de schilders goed met hun werk in het voorste deel van het priesterkoor. Men hoopt nog voor de viering van Allerheiligen een flink deel van de steiger te kunnen afbreken. Men zal dan kunnen zien dat dit gedeelte van de kerk er ook weer mooi uit ziet.

Begin november hopen de schilders over twee of drie weken helemaal klaar te zijn met het priesterkoor en kunnen de steigerbouwers weer aan de slag. Wanneer de herstelde ramen weer in de St. Bernarduskapel zijn gezet, kunnen de schilders daarna weer verder. Toch is er eind november overleg nodig waar de steiger vervolgens naar toe moet. Omdat het altaar wellicht moet worden verplaatst, wordt overlegd met het koor, omdat deze kwestie ook hen aangaat.

Op 3 december wordt gemeld dat de steigerbouwers hebben besloten de steiger weer op te bouwen op de plaats waar het altaar stond. Tevens is na grondig onderzoek besloten om de beide gebrandschilderde ramen boven het priesterkoor ter plaatse te herstellen. Het herstel van de ramen van de St. Bernarduskapel duurt echter langer dan verwacht.

Men is afhankelijk van de specialisten van een Tilburgs bedrijf. Dat heeft daarvoor twee mensen in dienst, waarvan er één helaas sinds augustus ziek is.

Voor de eerste keer is een bericht in de Klok ondertekend

Het is goed er op te wijzen dat sinds het begin de restauratie van de schilderijen geen enkel bericht was ondertekend. Onder een kort bericht van 3 december stond B.K. Dat kan niemand anders zijn dan de nieuwe pastoor Krijbolder, met de toepasselijke voornaam Bernard, de opvolger van pastoor Van Dam. Dit werpt natuurlijk de vraag op wie dan alle voorgaande berichtjes – lang en kort – heeft geschreven? Was dat pastoor Van Dam?

Spin-off uitzending “Van gewest tot gewest”

Waar een Tv-uitzending toe kan leiden, wordt duidelijk wanneer we in de Klok van 17 december het hiernaast afgebeelde bericht lezen.

Vorstverlet voor de schilders

Op 7 januari 1979 wordt heel dichtertlijk gemeld dat vanwege de hevige kou het werk wordt vertraagd; in de tochtige hoek, bij het St. Bernardusaltaar, was het “niet bekwaam” om te werken. De steigerbouwers hebben blijkbaar geen last van die kou, want die slagen er in om op één avond per week er een steigerverdieping bij te bouwen.

Inspectie met een verrekijker

Toen de steiger op 28 januari op hoogte was, konden men van dichtbij de staat van de gebrandschilderde glas-in-lood ramen bekijken. Men had dat aanvankelijk gedaan met een verrekijker. Bij inspectie vanaf de steiger bleek dat aan het lood bijna niets hoefde te gebeuren. Ook de raambruggen van goed gemenied ijzer bleken, ondanks hun 40 jarige ouderdom, in goede staat. Alleen het metselwerk waarin de ramen zijn gevat, diende te worden gerepareerd.

De winter van 1978 op 1979 was zeer streng

Pas op 4 maart vinden we een volgend bericht in de Klok. Recent raadplegen van internet bevestigt dat de winter van 1978 op 1979 zeer streng is geweest. Dat heeft de vordering van het schilderwerk uiteraard danig beïnvloed. Niet alleen de schilders konden niet vooruit, maar ook het herstel van de gebrandschilderde ramen liep ernstige vertraging op. De firma die dat werk uitvoert zegt toe dat, zodra het 's nachts niet meer vriest, onze kerk het eerst aan de beurt is.

Gelukkig laten de parochianen de kerk niet in de kou zitten. Er komen zeer regelmatig giften binnen, waaronder wederom van Postduivenvereniging ‘Het Zuiden’ en van verschillende huwelijksfeesten.

De vorstperiode is voorbij; men kan weer aan de slag

Nu half maart de vorstperiode voorbij is, kan gelukkig worden gemeld dat de ramen van de St. Bernarduskapel zijn geplaatst en de schilders ook weer aan de slag kunnen.

Op **25 maart** kan dan ook met grote trots worden gemeld dat de St. Bernarduskapel klaar is. De ramen, die in 1910 door de Roermondse glazeniers Frans Nicolas en Zonen zijn gemaakt, worden omlijst door opnieuw geschilderde raambogen en herstelde schilderijen. Het is prachtig om te zien. De schilders, steigerbouwers en de schoonmaakploeg hebben allemaal – op een eigen wijze – eer van hun werk.

De hoge steiger staat nog steeds vóór in de kerk. Vóór Pasen zal nog niet te zien zijn wat daar tot nu toe is gedaan, maar dat er veel is gedaan, is zeker. De verwachting is dat eind april het bovenste deel klaar zal zijn. Bij iedereen is de spanning merkbaar over hoe de schilderijen er straks uit zullen zien.

Op **6 mei** kan worden verteld dat de schilders bijna klaar zijn en de steiger vóór in de kerk wordt afgebroken. De steiger verhuist dan naar bank 10; niet fraai, maar wel nodig. De steiger wordt zo gebouwd dat men er onder kan plaatsnemen; de steigerbouwers zijn namelijk vakmensen.

Waar komt het altaar?

De steiger in het priesterkoor wordt laag voor laag afgebroken. De vraag is nu waar het altaar gaat worden geplaatst. Moet het altaar – bij deze lange kerk – weer worden teruggebracht achter de communiebanken? Op woensdagmiddag **16 mei** zal daarover in de kerk beraad plaats vinden. Verschillende leden van kerkbestuur, parochieraad, koor, kerkschilders en deskundigen van het bisdom, zullen daarbij aanwezig zijn.

Schilderwerk gaat verder in middenschip, zijaltaren en doopkapel

Op **10 juni** kunnen we in de Klok lezen dat de steiger het hoogste punt heeft bereikt in het middenschip. De schilders hebben de zijaltaren onder handen genomen en hebben een begin gemaakt met de vroegere doopkapel.

De financiën

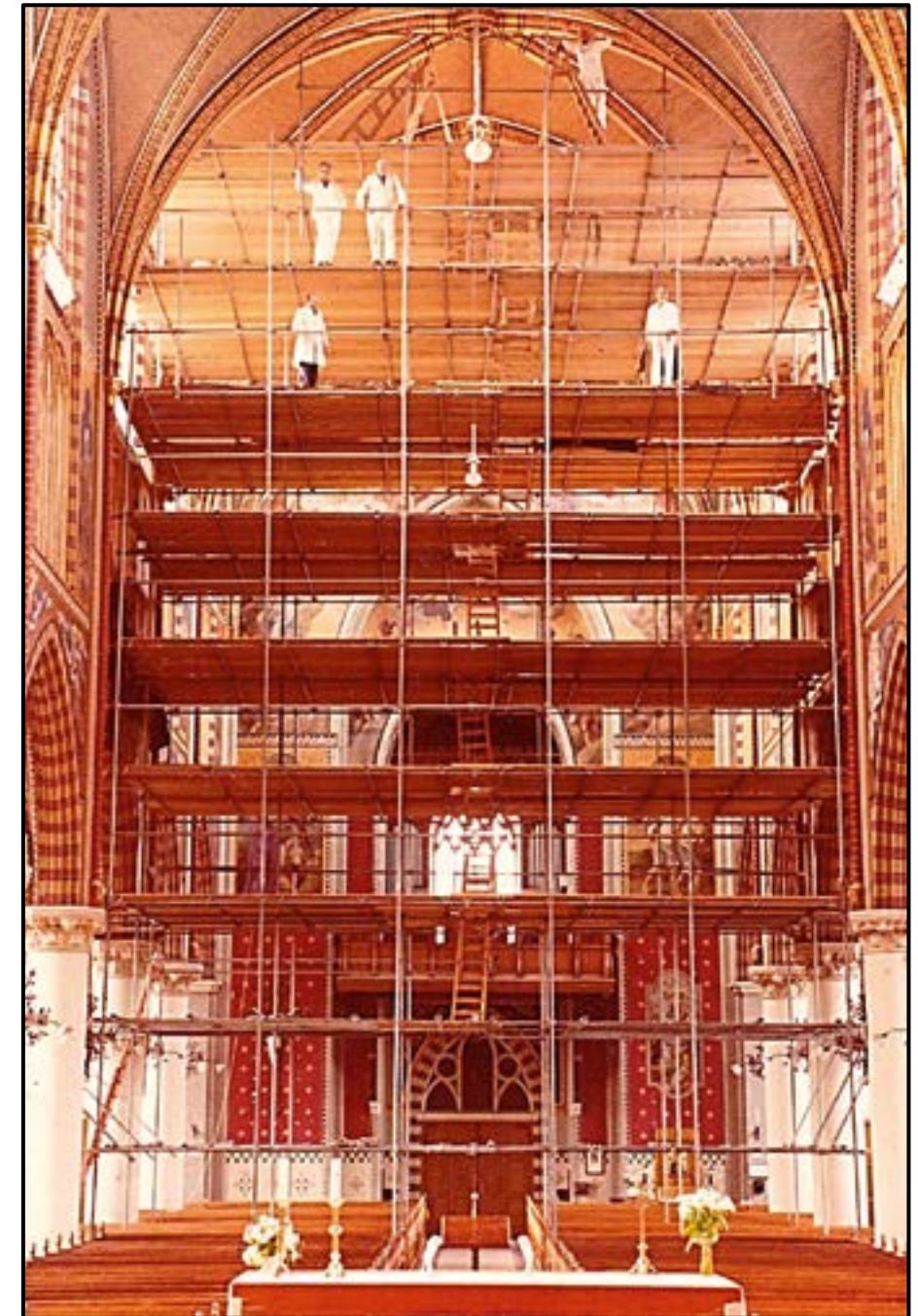
Het kerkbestuur wendt zich in de Klok van **17 juni** tot de parochianen.

Vanaf 15 november vond zij het niet nodig om weer een beroep te doen op de parochianen om de beschrijving van de kerk te kunnen afmaken. Er was toen geen schuld en kon worden begonnen met een gift van de nieuwe Rabobank van f 2.000. Sindsdien ontving de kerk f 1.012,51 aan giften, terwijl de uitgaven f 1.068,60 waren. In kas is dus nog f 1.952,91.

Niettemin hoopt het kerkbestuur op de blijvende steun van de parochianen te mogen rekenen om er voor te zorgen dat

**.....ONZE KERK EEN MOOIE KERK BLIJFT
EN EEN BRUIKBARE KERK WORDT!**

Het kerkbestuur is op dit moment dan ook erg blij met de giften die nog steeds binnen blijven komen. Die zullen met name worden aangewend voor de beschrijvingen en de plannen die men heeft met het altaar en het orgel.

De grote steiger in het middenschip. Bovenin: Fons Scheepens, daaronder: Nard Heshof en Jan van Keep en onderaan: Piet Akkermans en Janus Hack (foto Klok 10 februari 1980)

De wens was de vader van de gedachten

Veertien dagen geleden stond in de Klok dat de steiger in het middenschip zijn hoogste punt had bereikt. Hier was de wens de vader van de gedachten, want dat bleek pas afgelopen dinsdag te zijn gelukt. Dat heeft de schilders er niet van weerhouden om toch aan de slag te gaan. De vier zijaltaren zijn onderhanden genomen en het linkerportaal

van de voormalige doopkapel is helemaal opnieuw geschilderd. De week daarop – op **1 juli** – gaan ze weer de hoogte in.

Veertien dagen later maken de schilders bovenop de grote steiger in het middenschip goede voortgang. Men vindt hen bijna alle dagen – als er geen diensten zijn – in de kerk aan het werk.

Dat ook de steigerbouwers bijzonder worden gewaardeerd blijkt wel uit de lofzang die hen wordt toegezongen in de Klok van **12 augustus**. Nu het 's avonds langer licht is, gaan ze maandag weer verder omhoog en daarna omlaag. Een vaste ploeg van vier tot vijf mensen is van 6 tot half 10 aan het werk. Als er nog meer mensen zijn die willen komen helpen, zijn ook die zeer welkom.

Vele giften blijven binnenkomen

We schrijven inmiddels **26 augustus 1979**. Het is voor de kerk een geschenk uit de hemel dat, gedurende al die jaren dat er in de kerk wordt gewerkt, er nog steeds heel veel mensen zijn die bij huwelijken en jubilea aanzienlijke bedragen aan de kerk doneren.

In het weekend kunnen de parochianen met eigen ogen de vorderingen van de schilders zien en dit stimuleert zeker het doen van een gift. Nog een paar vakken tussen de pilaren dienen te worden geschilderd en dan is het grootste werk voltooid.

Veertien dagen later wordt weer een nieuw gedeelte van het middenschip aangepakt. De steigerbouwers trekken weer een nieuwe grote steiger op.

Nieuwe plaats gemaakt voor het altaar en een zeer gulle gaven

In een bericht op **23 september** komt een aantal punten aan de orde. Op de eerste plaats is een nieuwe plaats gevonden voor het altaar. Voorts hebben de steigerbouwers het hoogste punt bereikt en blijven de parochianen weer gulle gaven geven.

Bijzonder was wel dat een weldoener een gift deed van f 1.000. Alsof het niet op kon, kwam in de week daarop een totaal bedrag van f 650 binnen.

Blijkbaar zijn de parochianen in een zeer gulle stemming. Dat bleek ook weer tijdens de dienst van het **'Oogstdankfeest'** op zondag **7 oktober**, dat volgens de schrijver van het bericht *“zo aandachtig beleefd en zo druk werd bezocht”*. De collecte tijdens dit feest leverde nog eens een bedrag van f 456,29 op.

Wederom een hoogste punt

Nadat op 10 juni een hoogste punt werd bereikt, kon worden gemeld dat er op dinsdag **9 oktober** wederom een hoogste punt zal worden bereikt. Een goede maand later wordt de ene steiger in het middenschip afgebroken, terwijl de andere weer wordt opgebouwd. De werkzaamheden vorderen gestaag.

Bijbeltentoonstelling; het werk ligt even stil.

In verband met een bijbeltentoonstelling ligt het werk van de steigerbouwers even stil; de schilders hebben echter in alle stilte nog wel wat kunnen doen. De kerk heeft een prentbriefkaart laten maken van het interieur van de kerk. De kaart wordt verkocht voor één gulden per stuk. De opbrengst is bedoeld om de kosten van de bijbeltentoonstelling terug te verdienen.

Honderden meters witte strepen worden getrokken!

Na zondag **25 november** gaan de werkzaamheden weer verder en op **16 december** kan worden gemeld dat op donderdag 13 december de steigers weer tot bovenin het gewelf zijn opgebouwd. De schilders hebben tijdens dit werk niet stil gezeten, maar hebben in de zijpaden de grijze zijkolommen een wat helderder tint gegeven en hebben weer honderden meters witte strepen getrokken.

De wensenlijst van pastoor Krijbolder

Het kerkbestuur is zeer ingenomen met zowel de nieuwe plaats van altaar en koor als met het herstel van het kleine orgel. Toch heeft de pastoor op **16 december** nog een tweetal wensen:

Allereerst zou hij de komende jaren een mooie en waardige plaats willen verwezenlijken voor het altaar, aangepast aan de kerk, maar ook aangepast aan een veelzijdig gebruik daarvan bij gewone H. Missen en voor bijzondere vieringen zoals een huwelijk of een uitvaart. De plaats van het altaar dient ook geschikt te zijn voor plechtige vieringen van Kerstmis, Goede Week en Pasen, alsmede doopdiensten en kinder-vieringen.

Daarbij is ook een goede plaats van het koor van belang. Hierbij moet worden gedacht aan een goed geluid en het betrekken van de koorleden bij de diensten, zonder dat het toneelachtig wordt.

Een tweede wens van de pastoor is dat ook het grote orgel weer gebruikt kan worden. Op dit ogenblik heeft het veel gebreken. Het is een te kostbaar orgel om zomaar op te lappen. Dat vraagt vakmanschap en veel deskundigheid.

De pastoor spreekt de hoop uit dat door de bijzondere giften van de parochianen deze wensen kunnen worden gerealiseerd. De pastoor is dankbaar voor de medewerking die hij tot nu toe van de parochianen heeft mogen ondervinden.

In 1980 krijgt de Sint Laurentiusklok een nieuw aanzien

Met ingang van het eerste nummer van 1980 krijgt de Klok een nieuw aanzien. Het meest opvallend is dat er foto's worden geplaatst. De Klok krijgt tevens een nieuwe schreefloze letter. In het nummer van **6 januari** zien we dan ook een foto van de schilders bovenop een stelling in het middenschip met daaronder een korte melding van ontvangen giften.

Pastoor doet suggestie met betrekking tot toekomstige plaats van het altaar

In aansluiting op zijn pleidooi voor een nieuwe plaats van het altaar, laat pastoor Krijbolder op **13 januari 1980** een foto in de Klok opnemen van het interieur van de Martinuskerk in Cuijk aan de Maas. In deze kerk, die qua plattegrond vergelijkbaar is met onze kerk, is de plaats van het altaar z.i. aangepast aan de tegenwoordige tijd.

Interieur Martinuskerk in Cuijk met mogelijke plaats van het altaar

Laatste steiger wordt geplaatst

Het einde van restauratiewerkzaamheden komt langzaam maar zeker in zicht, zo wordt op **3 februari** gemeld. Woensdag 23 januari was daarom voor met name de steigerbouwers een gedenkwaardige dag. Na ruim drie jaar steigerbouwen wordt dit hun laatste grote steiger. Een dag later bereikten zij het hoogste punt van deze steiger. De verwachting is dat deze steiger nog een maand zal blijven staan om de schilders de gelegenheid te geven op die plek in het middenschip hun werk af te maken. In de Klok van zondag **10 februari** stond een foto van de steigerbouwers. Uiteraard vindt u die terug in dit artikel.

Toch nog werk aan de winkel

Als het middenschip gereed is, willen de schilders in de zijgangen de raamranden nog rood-beige “blokken” en de kleine tussenbogen bijkleuren. Daarom zullen nog enige weken na Pasen er steigers in de zijgangen staan. De pastoor hoopt dat even na Pinksteren – behoudens nog wat schilderwerk in de vertrekken vóór in de kerk – een einde komt aan 4 jaar schilderen.

Op **2 maart 1980** wordt gemeld dat het afbreken van de laatste grote steiger al een heel eind is gevorderd. Over de gehele lengte van de rechter zijgang staat nu een steiger, zodat de schilders daar de raamranden rood-beige kunnen maken. Deze klus wordt rond half maart afgerond. Daarna pakken de schilders enige kleine ruimten aan, zoals de drie portalen en de ruimten van de sacristie.

Steigerplanken te koop

Een groot gedeelte van het steigermateriaal is nu niet meer nodig en wordt opgeborgen. Steigerplanken van 6 meter, 30 cm breed en 3 cm dik zijn voor f 15 per stuk te koop.

Alle steigers uit de kerk verdwenen

Op **6 april** kan worden gemeld dat er voor het eerst in 4 jaar geen steigers meer in de kerk staan. Het resultaat van het werk, dat op initiatief van pastoor van Dam werd opgepakt en door vele, vele uren arbeid van 5 schilders, 8 steigerbouwers en de vele schoonmaaksters werd uitgevoerd, is prachtig geworden.

De pastoor gaat op zoek naar een geschikte dag om dit grootse werk plechtig af te sluiten. In de Klok van **18 mei** meldt hij dat hij denkt aan 31 mei of het feest van de H. Laurentius in het weekend van 9 en 10 augustus. Terwijl de schilders ogenschijnlijk in alle stilte hun laatste klussen afmaken, komen er nog steeds giften binnen om alle werk te bekostigen.

De kerk is af!

Op **1 juni 1980** werd de berichtgeving door pastoor Krijbolder in de Klok even overgenomen door de in 1978 aangetreden wethouder van Welzijn en Onderwijs, Frans van Merriënboer. Hij schreef een gloedvol betoog waarin hij hulde bracht aan de mannen en de vrouwen, die de Gastelse St. Laurentius weer kleur hebben gegeven. De schilders hebben zich waardige “gezellen” van Jan Oosterman betoond.

Op de volgende pagina drukken wij de enthousiaste bijdrage van de wethouder af naast een brief van Mgr. H. Ernst, de bisschop van Breda.

Wethouder van Welzijn en Onderwijs Frans van Merriënboer prijst de geleverde prestatie

De brief van Mgr. H. Ernst, bisschop van Breda

Brief van bisschop van Breda

Bisschop Mgr. H. Ernst van Breda meldt zich af voor de viering van de afsluiting van het werk, die plaats vindt op **zaterdag 31 mei 1980**. Hij steekt zijn waardering voor hetgeen in Oud Gastel is gedaan, niet onder stoelen of banken en laat dat de parochianen weten in een brief die op **8 juni 1980** in de Klok verschijnt.

Dankplechtigheid op zaterdag 31 mei 1980

De al eerder aangekondigde dankplechtigheid vindt uiteindelijk plaats op zaterdagavond 31 mei. Tijdens een avondmis werden de personen die als schilder, steigerbouwer of als schoonmaakster hun bijdrage hebben geleverd één voor één naar voren geroepen om van pastoor Krijbolder hetzij een herinneringsbord of een mooie bos bloemen te ontvangen. Uiteraard zijn van deze plechtigheid foto's gemaakt, maar we hebben er niet veel kunnen traceren. In het Akkermans-archief vonden we de foto's van het uitreiken van de herinneringsborden aan Piet Akkermans en Nard Heshof.

Piet Akkermans en Nard Heshof nemen uit handen van pastoor Bernard Krijbolder een herinneringsbord in ontvangst

Voor de schilders en steigerbouwers een persoonlijk herinneringsbord

De schrijver van dit artikel heeft niet alleen gesproken met de al eerder genoemde Kees Verstraten, maar ook met Rien Hoevenaars en Ger den Ouden.

Ze hebben allemaal nog goede herinneringen aan de jaren in de kerk. Als ze weer eens aan de slag moesten, werden ze door voorman George Peeters opgeroepen. Tijdens het werk was er natuurlijk ook tijd voor een bak koffie met iets lekkers erbij. Ger bevestigde nog eens wat Kees Verstraten al eerder had gezegd, namelijk dat George Peeters als voorman functioneerde en dat de specialist Jan Nagtzaam was. Ger had het bord nog

steeds in de huiskamer hangen en dankzij hem kon er een foto van voor- en achterzijde van het bord gemaakt worden. Zoals we zien waren de borden op naam gesteld.

Gelukkig verscheen er op 10 februari 1980 een foto van de steiger-

bouwers op de laatste door hen gebouwde steiger, zodat we hen in gepaste werk-outfit kunnen presenteren.

De steigerbouwers

V.l.n.r. Wim van Oosterhout, Kees Verstraten, Kees van Zundert, Ger den Ouden, Jan Nagtzaam, George Peeters, Rien Hoevenaars, Jack Robbeson

Eén van de schoonmaaksters is nog steeds actief!

Was er van de schilders niemand meer in leven en van de steigerbouwers gelukkig nog een drietal, bij de *“poetsploeg”*, want zo noemde zij de *“schoonmaakploeg”*, konden wij voor mooie herinneringen terecht bij de enig overgeblevene: **Riet Buurste – Snijders**.

Deze inmiddels 81 jaren oude, geboren Standdaarbuitense, was al rond 1973 actief in de kerk. Het bijzondere is dat zij dat nog is. Tot vorig jaar heeft ze in de kerk naast het poetsen, ook nog *“de bloemen gedaan”* vertelde ze. Op een gegeven moment was dat niet meer te combineren met het vrijwilligerswerk dat ze ook nog doet bij Pluspunt.

Toen indertijd Cor Kerstens haar vroeg om mee te gaan poetsen bij de restauratie van de schilderijen, deed ze meteen mee. Deze zeer actieve vrouw, die er 47 jaar V&L op heeft zitten en zeer actief was bij KBO-gym, totdat corona roet in het eten gooide, heeft voor al

De schoonmaakploeg

V.l.n.r. Jeanne Donkers – Hagenaars, Luus Hopstaken – Schijvenaars, Nel Akkermans, Mien Rijdsdijk – Broos, Cor van Hassel – Jongenelen, Jo van der Vorst – van Oosterhout, Truike van Opdorp – Vooghden, Riet Buurste – Snijders, Cor Kerstens – van Wezel, Riet van den Bos – van der Veen

dat (vrijwilligers)werk dat ze jarenlang – samen met haar twee jaar geleden overleden man Frans deed – in 2006 een lintje gekregen en werd zij ‘Lid in de Orde van Oranje-Nassau’.

Leuk ook om van haar te vernemen dat pastoor Van Dam niet zo vaak langs kwam, maar pastoor Krijbolder desté meer. Die liep zeer regelmatig bij de dames binnen.

Riet anno 2019

Ook vertelde ze dat de specialiteit van Nel Akkermans het houtwerk van de altaren was. Die ging dan op het altaar staan zodat ze goed bij het houtwerk kon.

Riet herinnert zich nog goed dat ze toch wel zenuwachtig was toen in de kerk tijdens de dankplechtigheid haar naam werd “afgeroepen” en zij naar voren moest komen om een mooie bos bloemen in ontvangst te nemen.

Gelukkig vonden we in het archief van Piet Akkermans een mooie foto van de schoonmaaksters, zodat we die hierbij kunnen opnemen.

Na afloop een koud buffet in de pastorie

De dag werd afgesloten met een koud buffet waarvoor iedereen was uitgenodigd in de pastorie. Ook daarvan vonden we een tweetal foto's in het Akkermans-archief.

V.l.n.r.
Janus Hack, Nard Heshof en Jan van Keep heffen het glas tijdens de “nazit” in de pastorie

Gezellig napraten na de koude schotel in de pastorie
V.l.n.r.
Piet Akkermans, Eduard van Keep, Fons Scheepens, Mientje Heshof – Dingenouts, Jaantje van Keep (de zus van Jan) en nog net zichtbaar de vrouw van Piet Akkermans

Slotaccord in de vorm van een dankwoord

In de Klok van 8 juni vinden wij ook een dankwoord voor de feestelijke en sfeervolle dankplechtigheid die op de avond van 31 mei plaats vond in de kerk en pastorie:

Slotaccord

“Naar aanleiding van de plechtige Eucharistieviering en de gezellige bijeenkomst op de avond van 31 mei laatstleden, als afsluiting van de restauratie van het schilderwerk in onze Laurentiuskerk, willen de kerkschilders, de steigerbouwers en de dameswerkgroep graag hun waardering uitspreken voor de stijlvolle avond. De aangeboden wandborden en bloemen demonstreerden heel duidelijk de erkentelijkheid en de dank voor de verrichte werkzaamheden. En hoewel het daarom niet was begonnen, zijn we toch blij met deze welgemeende erkenning. Wij danken dan ook de heren Pastores, het Kerkbestuur voor dit mooie gebaar, alsmede het Zangkoor St. Cecilia voor de goed klinkende medewerking”.

Een restauratie-prestatie

De restauratieperiode wordt afgesloten in de Klok van 15 juni 1980 met een – in bloemrijke taal geschreven – samenvatting van het project door Hans Bonneman. Hij vertelt gepassioneerd over de wijze waarop de Gastelse vrijwilligers deze restauratie-prestatie, zoals hij die noemt, tot stand hebben gebracht.

Hij vat in zijn bijdrage samen wat we al eerder hebben kunnen lezen in de Klok en in de regionale pers, maar lardeert zijn verhaal bovendien met niet eerder gepubliceerde informatie en anekdotes. Zo vertelt hij dat Nard Heshof had uitgerekend dat tijdens het gehele project 300 kg verf is gebruikt en er 7000 arbeidsuren zijn gemaakt.

Ook het *kuisen* van schilderijen was nog niet eerder ter sprake gekomen. In dit geval praten we niet over kuisen in de Vlaamse betekenis van het woord, maar het bedekken van – volgens de toenmalige pastoor – bedenkelijk bloot.

Hans sluit zijn uitgebreide verhaal af met een zeer toepasselijke en treffende alinea: *“Tot meerdere eer en glorie van God”* werkte hier een parochiegemeenschap samen, om het aanzien van hun Godshuis in oorspronkelijke staat te herstellen en zó te kunnen doorgeven aan hun nageslacht.

Bronnen:

Jaargangen 1976 tot en met 1980 van de Sint Laurentiusklok, parochieblad voor Oud Gastel
Knipselarchief Piet Akkermans
Fotoarchief Piet Akkermans
Artikelen uit Brabants Nieuwsblad d.d. 11 juli 1978, 2 november 1978
Artikelen uit De Stem d.d. 8 april, 1977, 6 september 1977 en 15 november 1978
P.F.A. Akkermans, Jan Oosterman en de beschilderingen van de St. Laurentiuskerk, Jaarboek 1990, Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’
Persoonlijke mededelingen Adrie en Joke Heshof, Martijn Akkermans, Kees Verstraten, Ger den Ouden, Rien Hoevenaars, Riet Buurstee-Snijders en Hannie de Keijzer.
Een bijzonder woord van dank aan fotograaf Ben Steffen, die ons de originele versies ter beschikking stelde van krantenfoto's uit 1977 en 1978.

*** Welke “bepaalde fixerende vloeistof” werd gebruikt?**

In het begin van dit artikel wordt gesproken over de aanschaf van een dure spuitinstallatie. Na onderzoek van de muurschilderingen was gebleken dat de door Jan Oosterman gebruikte verf op caseïne-basis onder invloed van vocht in de bogen los kwam. De beschikking zou behouden kunnen blijven als die zou worden bespoten met een “bepaalde fixerende vloeistof”. Welke stof dat nou precies was, werd in de berichtgeving in De Klok echter nooit vermeld. Wel werd er in de film van de uitzending ‘Van Gewest tot Gewest’ door Piet Akkermans vernis genoemd.

Om hierover toch enige informatie te krijgen is contact opgenomen met restauratieschilder Hannie de Keijzer, eigenaresse van het bedrijf ‘Het mooie werk’ in Amsterdam. Zij kwam een tiental jaren geleden bij de restauratie van de schilderijen van ‘De HH Engelbewaarderskerk’ in Badhoevedorp eveneens ernstige problemen tegen met de in de jaren dertig gebruikte caseïneverf. Ook hier kwam het pigment vrij op de muur te liggen en was die op veel plekken verdwenen. In de jaren 60/70 is “bij een schoonmaakactie de rechterkant van de schildering gestofzuigd en hierdoor is het losliggende pigment opgezogen”. Dit liet een lichtgekleurd vlak achter, zoals dat op sommige plaatsen ook het geval was bij onze St. Laurentiuskerk. Tot overmaat van ramp besloot een pastoraal werker in 1997 in Badhoevedorp deze plekken over te schilderen. In Oud Gastel is de zaak gelukkig anders aangepakt.

Omdat destijds door de Gastelse schilders geen logboek werd bijgehouden – er was dus geen sprake van z.g. “restauratiedocumentatie” – en omdat we bij het schrijven van dit artikel niet de beschikking hadden over een zorgvuldig bijgehouden boekhouding, konden we Hannie de Keijzer niet nader informeren en bleef het ook voor haar gissen welk “fixeermiddel” bij de restauratie van de schilderijen in de Gastelse kerk werd gebruikt.

We weten – uit een bericht in De Klok – dat deze “verfspuitinstallatie” f 2013,90 heeft gekost en de “verf en vloeistof” f 358,01. Het gebruik van de term “verf en vloeistof” zou kunnen wijzen op een verdunning van verf/vernis. Het door velen als onwenselijk geachte gebruik van latex werd door Hannie de Keijzer niet meteen naar de prullenbak verwezen. Met het oog op voldoende dieptewerking gebruikte men een verdund product in plaats van onverdund die de toplaag van de schildering zou afsluiten. Welke product uiteindelijk werd gebruikt is niet bekend.

Adrie Heshof heeft gedurende het project de latex verf gemengd, die werd echter gebruikt voor de decoratieve vlakken in de kerk en voor zover hem bekend, niet voor de muurschilderingen. Een andere leemte in de informatie is het ontbreken van een naam van de geraadpleegde deskundige. Is dat wellicht kunstschilder Gerard Wiegman geweest; een duidelijke verwijzing naar hem is niet gevonden. Helemaal uit te sluiten valt dat echter niet omdat hij al eerder restauratiewerk had gedaan.

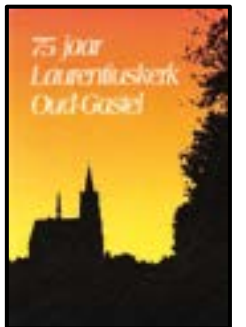
Blijft er na al dat prachtige schilderwerk toch nog een klein mysterie over; we zullen er mee moeten leven.

Waar maakte Jan Oosterman de schilderijen van de St. Laurentiuskerk?

Een bijdrage van Kees Rademakers en Bea Hoeks-de Laat

Het fotoarchief van Harry Zandbergen bevat veel unieke foto's. Eén van die foto's riep vragen op, die wij niet meteen konden beantwoorden. Uiteraard zijn we op zoek gegaan naar een antwoord op die vraag. In dit artikel zullen we aangeven om welke foto het ging en wat onze vraag was. Voorts vonden we enige foto's die betrekking hadden op de wijze waarop de kerkschilderingen in de periode 1928 – 1937 door Jan Oosterman werden uitgevoerd.

De kerk was in 1907 door Gastelaar Mgr. J.C. Meeuwissen ingewijd. In eerste instantie kreeg vooral de inrichting van de kerk de meeste aandacht; die kwam tot stand dankzij vele giften. Frans Akkermans schreef mede daarover een 12-delige artikelenreeks in de ‘St. Laurentiusklok’. Deze artikelen werden later opgenomen in het gedenkboek ‘75 Jaar Laurentiuskerk Oud-Gastel’. Dit boekje werd uitgegeven in mei 1982 en was samengesteld door leden van de pas opgerichte Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’.

Tot 1928 waren de muren van de kerk nog “wit”

1907. Inwijding van de St. Laurentiuskerk door Mgr. J.C. Meeuwissen

1915. De kerk is nog steeds niet beschilderd maar wel deels ingericht

Op de linker foto is duidelijk te zien dat de kerk bij de inwijding in 1907 nauwelijks was ingericht. In 1915 – zie foto hierboven – is dat al wel het geval dankzij de vele giften. Op beide foto ontbreken echter de beschikkingen.

In oktober 1926 werd besloten om de kerk te gaan beschilderen. De opdracht om dat te doen werd gegeven aan de Blaricumse kerkenschilder Jan Oosterman. De keuze voor Oosterman kwam tot stand door

bemiddeling van de architect van de kerk prof. Gerardus van Swaaij. In 1928 kon Oosterman met zijn werk beginnen.

Hoe dat schilderwerk in de periode 1928 – 1937 verliep kunnen we lezen in een artikel van Piet Akkermans, getiteld **'Jan Oosterman en de beschildering van de St. Laurentiuskerk'**. Dit artikel verscheen in Jaarboek 1990 van onze heemkundekring.

Hierbij dient te worden aangetekend dat de jonge Piet Akkermans bij de werkzaamheden in de kerk zijn vader Frans assisteerde.

Jan Oosterman huurde in de voorzomer van 1928 een kamer in het St. Jozefgesticht. Hij zette daar 's avonds zijn ideeën en ontwerpen op papier om die dan overdag te gebruiken bij zijn schilderwerk aan de kerk.

Hij begon met de beschildering van het priesterkoor en absis, daarbij rekening houdend met de **"iconografie"** van de af te beelden figuren. In die tijd hield de kerk strak vast aan de beeldensymboliek, dat wil zeggen dat heel veel zaken zoals lijnen, kleuren, bloemen en dieren hun eigen gewijde symboliek hadden. St. Lucas werd afgebeeld met een rund, St. Marcus met een leeuw en St. Laurentius met een rooster; immers hij was de marteldood gestorven door het vuur. Deze uitdrukkelijke wens van de kerk betekende voor een schilder zowel een beknotting van zijn artistieke vrijheid als een grote uitdaging om binnen de gestelde grenzen toch een mooie schildering te kunnen realiseren. We weten inmiddels dat Jan Oosterman daar wel degelijk in is geslaagd.

Ontwerpschets van Jan Oosterman, niet gedateerd

Om Oosterman zijn werk te kunnen laten doen maakte Janus van Keep, timmerman en bouwkundige uit de Kerkstraat een modulaire houten steiger, die na gebruik weer kon worden afgebroken en ergens anders opgebouwd.

Oosterman maakte de ontwerpen voor de beschilderingen ter plaatse. Die voor de **"versieringen"** moesten met behulp van sjablonen en ponstekeningen worden uitgevoerd door zijn plaatselijke assistent Frans Akkermans, die daarbij werd geassisteerd door enige medewerkers, waaronder zijn zoon Piet.

Oosterman maakte de ontwerpen voor de beschilderingen ter plaatse. Die voor de **"versieringen"** moesten met behulp van sjablonen en ponstekeningen worden uitgevoerd door zijn plaatselijke assistent Frans Akkermans, die daarbij werd geassisteerd door enige medewerkers, waaronder zijn zoon Piet.

'De opwekking van Lazarus' met daaronder een steiger van Janus van Keep

Deze manier van werken was zeer arbeidsintensief. Zo nam het schilderen van de grote triomfboog met daarop afgebeeld het 'Koningschap van Christus' boven het priesterkoor en absis anderhalf jaar in beslag.

Eigenlijk wilde Oosterman daarna meteen doorgaan achter in de kerk om daar boven het zangkoor 'Het Laatste Oordeel' te gaan schilderen. Pastoor Damen, het kerkbestuur en ook Van Swaaij stonden er echter op om van voor naar achteren te werken.

De triomfboog met daarop 'Koningschap van Christus'
Deze foto werd pas in 1932 genomen toen de steiger in het middenschip stond

Dus ging eind 1929 de steiger naar het middenvak, de z.g. "viering" om daar eerst de decoraties te schilderen. Begin 1930 verhuisde de steiger naar de noordertransept (noordelijke dwarsbeuk) om daar twee tableaux te schilderen in de **muurnissen** die zich boven de bogen van de zijbeuken bevinden.

Eén van die twee tableaux was **"Maria Boodschap"**. 'Maria Boodschap' of 'Aankondiging van de Heer' is het hoogfeest ter gedachtenis van de aankondiging (annunciatie) van de geboorte van Jezus aan Maria. Deze feestdag valt op 25 maart, dus negen maanden vóór Kerstmis. In de christelijke iconografie verwijst het woord naar de voorstelling van de aartsengel Gabriël die Maria in haar huis te Nazareth een bezoek brengt en haar meldt dat God haar uitverkoren heeft om de moeder van zijn Zoon te worden.

De aartsengel Gabriël brengt de boodschap aan Maria

Een probleem en een zeer dankbare oplossing: “losse dragers”

Bij de plaatsing van het tableau “Maria Boodschap” deed zich echter een probleem voor. De oplossing van dat probleem heeft er echter voor gezorgd dat de kerk uiteindelijk veel sneller en beter kon worden beschilderd.

In één van de muurnissen bevond zich namelijk een deur die leidde naar de ruimte boven de gewelven van de zijbeuken van de kerk. Op die deur kon niet worden geschilderd. Iemand – en het is zeer wel mogelijk dat deze oplossing door Jan Oosterman zelf werd geopperd – bedacht dat je dan vóór die deur in de betreffende nis een plaat kon aanbren-gen, die je wél kon beschilderen.

Deze mogelijkheid komt namelijk in vele verschijningsvormen uitgebreid aan de orde in het standaardwerk ‘**De genade van de steiger**’ van **Bernadette Van Hellenberg Hubar**. Dit boek, dat als ondertitel heeft ‘**Monumentale kerkelijke schilderkunst in het inter-bellum**’, geeft in een hoofdstuk “Losse dragers” vele voorbeelden om het probleem van aantasting van muurschildering door vocht of temperatuurschommelingen tegen te gaan door het gebruik van voorzetmuren of een losse drager voor het schilderwerk. Zo werd in Engeland een houten raamwerk met kalkbepleistering gebruikt waarop barokke olieverfschilderingen werden aangebracht.

In het interbellum – dus in de periode waarin Jan Oosterman de Gastelse kerk beschil-derde – werd er veelvuldig gebruik gemaakt van losse dragers. Een grote variëteit aan materialen werd daarbij gebruikt. Naast het conventionele doek werd bijvoorbeeld door Antoon Derkinderen bij zijn “Bossche Wanden” linoleum gebruikt. Anderen gebruikten triplex, eterniet en hard- en zachtboard.

We merken hier op dat het in dit geval niet ging om de aantasting van het schilderwerk door vocht e.d., maar als oplossing voor een ander probleem. Dat dit besluit verstrek-kende gevolgen had, zullen we nader bespreken.

Janus van Keep maakte platen die precies pasten in de nissen. De platen werden eerst

aan de achterzijde geme-nied, naar Blaricum ge-stuurd en daar door Jan Oosterman beschilderd in zijn eigen atelier.

Janus van Keep gebruik-te **Beaver Board-platen** van 305 cm hoog, 91 cm breed en 7 mm dik. Op internet zijn nog afbeel-dingen te vinden van de platen die in feite middel-harde vezelplaten zijn, die wij tegenwoordig **hard-board** noemen. Ze houden het midden tussen zachtboard en masonite.

Een Amerikaanse advertentie voor Beaver Board. Er bestond overigens ook een Zweedse variant. Boven een voorbeeld van de gebruikte platen

De tableaus werden bij terugkomst uit Blaricum in de juiste nissen geplaatst en definitief bevestigd. Nergens vermeldt Piet Akkermans hoe dat geschiedde, maar het feit dat de tableaus al 90 jaar op hun plaats zitten, bewijst volgens hem dat dit werk goed is uitgevoerd.

Toch weten we inmiddels wél hoe die platen werden bevestigd. Bea Hoeks nam onderstaande foto van ‘**De doop van Christus door de H. Johannes (de Doper)**’.

Detailfoto's afbeelding "Johannes de Doper"

Bij een vergroting van een detail van deze foto ontdekten we dat de beschilderde Beaver Board-platen ruim in de nissen waren aangebracht. Er is een spleet zichtbaar tussen de nis en de platen. Tevens is zichtbaar dat de platen op hun plaats worden gehouden met haken. Dat is met name goed zichtbaar in de rechter detailfoto. Of de Beaver Board-platen ook nog op de muur waren gelijmd, wordt nergens vermeld.

De procedure van het op maat maken van de Beaver Board-platen en het beschilderen van de opgestuurde platen in Blaricum, is vervolgens toegepast bij alle beschilderingen in de kerk. Een bijkomend voordeel van deze manier van werken was de tijdwinst die kon worden geboekt.

Zo troffen we bij een vergroting van de foto die werd gemaakt van de steiger van Janus van Keep, duidelijk zichtbare haken of klemmen aan waarmee een driehoekig paneel was bevestigd.

Vergroting van een fragment uit de eerder getoonde foto van de steiger van Janus van Keep onder 'De opwekking van Lazarus'

Dat het gebruik van "losse dragers" niet in alle gevallen een garantie was om te voorkomen dat de schilderijen werden aangetast door vocht moge wel blijken uit een foto die Hans Bonnerman maakte tijdens de restauratiewerkzaamheden in de periode 1976 – 1980.

Een ernstig door vocht aangetaste schilderij. Foto gemaakt door Hans Bonnerman in de periode 1976 - 1980

Sommige tableaus zijn op de muur gelijmd met . . . gekookt roggemeel!

We komen nu bij de zwart-wit foto uit het fotoarchief van Harry Zandbergen waarop een grote afbeelding van de "Barmhartige Samaritaan" op een communiebank rust. We konden deze foto niet goed plaatsen en hij riep vragen op. Dat was voor ons voldoende reden om nog eens het eerder genoemde artikel "Jan Oosterman en de beschildering van de St. Laurentiuskerk" van Piet Akkermans te raadplegen.

Uit dat artikel werd duidelijk dat de vier grote tableaus die in 1931 twee aan twee boven de biechtstoelen dienden te worden geplaatst, allemaal in Blaricum **op doek waren geschilderd**, daarna naar Oud Gastel waren vervoerd om vervolgens daar door Frans Akkermans c.s. op de muur te worden geplakt.

In die tijd – aldus Piet Akkermans – waren er nog geen moderne synthetisch lijmp producten voorhanden, maar wel een beproefde lijn die bestond uit *gekookt roggemeel en Venetiaanse terpentijn*.

Het doek 'Barmhartige Samaritaan' in 1931 rustend op de communiebank

De doeken werden na bevestiging omrand door een band van echt bladgoud; die rand is op onderstaande foto uit 2016 goed te zien.

In zijn artikel uit 1990 concludeert Piet Akkermans dat die lijn van een zodanige kwaliteit was dat die in staat was al 60 jaar het doek op de muur te houden.

De 'Barmhartige Samaritaan' op een foto uit 2016

In 1934 begon Oosterman met het laatste vak (travee) van de kerk. De steiger was weer verder naar achteren geschoven en moest worden aangepast om het vak boven het zangkoor te schilderen.

Los van het feit dat dit gedeelte evenals het priesterkoor uit twee muursegmenten bestond, kon hier geen gebruik worden gemaakt van losse dragers. Oosterman zou met dit deel van zijn werk dan ook bezig zijn tot 1937.

De voorstelling: 'Heilige Dominicus ontvangt de rozenkrans uit de handen van de Heilige Maagd' werd als laatste schilderwerk **op doek** afgeleverd en op de wand gelijmd. Op de foto is zichtbaar dat op een enkele plek het doek is los gekomen.

Op dit tafereel heeft Jan Oosterman zichzelf afgebeeld als pausfiguur.

Jan Oosterman als pausfiguur op de schilderij van de H. Dominicus die uit de handen van de H. Maagd de rozenkrans ontvangt

De duurzaamheid van de kunstwerken

In de verschillende bijdragen die we hebben gebruikt bij het beschrijven van het werk van Jan Oosterman is weinig aandacht geschonken aan de duurzaamheid van de kunstwerken. Dat er op een bepaald moment werd gekozen voor het gebruik van “losse dragers” van de schilderijen had – voorzover dit werd aangegeven in de artikelen van zowel Frans als Piet Akkermans – eerder een praktische achtergrond dan dat die was bedoeld om het behoud van de schilderijen te vergroten.

De restauratie van de schilderijen in 1976 – 1980 was broodnodig, ofschoon in feite de schilderijen niet ouder waren dan ruim 40 jaar.

Bernadette Van Hellenberg Hubar benadrukt in haar boek ‘De genade van de steiger’ dat de vervaardiging van een duurzaam kunstwerk voor schilders zonder ervaring met het maken van muurschilderingen geen sinecure was. Zij noemt als voorbeeld de slechte staat van de schilderijen van Toorop in een kerk in Oosterbeek. Een schilder als Charles Eyck, die vele monumentale muurschilderingen maakte, leverde werk dat ook nu nog weinig problemen kent. Jan Oosterman was ook een echte kerkenschilder en moet dus bekend zijn geweest met de gevaren die de duurzaamheid van de schilderijen bedreigden.

Mogelijk dat met name de Duitse beschietingen op het Gastelse kerkgebouw tijdens de Tweede Wereldoorlog, relatief kort na het gereedkomen van het schilderwerk, en het langdurig achterwege blijven van adequaat onderhoud aan dak en goten een te grote wissel hebben getrokken op het schilderwerk.

Jammer dat bij de restauratie van de kerkschilderingen in 1976 – 1980 niet systematisch is gekeken welke schilderijen het best bewaard zijn gebleven. Er was

toen veel – en terecht – aandacht voor de invloed van het gebruik van caseïneverf op de vochtige muren. Men koos toen voor een bepaald impregneermiddel dat, gezien de huidige staat van het schilderwerk, een positieve bijdrage heeft geleverd aan het behoud van de beschikbare schilderijen van Jan Oosterman. Laten we zuinig zijn op zijn werk!

1935. Schilderswerkplaats op Markt 11 van Frans Akkermans, de plaatselijke assistent van Jan Oosterman

1936. Jan Oosterman bezig met het onderste deel van het ‘Laatste Oordeel’

Foto's:

Harry Zandbergen-archief, Akkermans-archief, Bea Hoeks-de Laat en Kees Rademakers

Hulde aan pastoor Damen

Een bijdrage van Richard Tak

Wie was Pastoor Damen?

Joannes Godefridus Damen werd geboren te Zevenbergen 29 Juni 1865 als zoon van Johannes Hendrikus Damen en Adriana Nollen. Zijn studie volgde hij aan het klein seminarie te Culemborg. Daarna volgde hij zijn roeping voor het kloosterleven en ging hij naar de abdij van de Heilige Bernardus te Bornem als religieus van de cisterciënzer-orde.

Zijn H. Professie legde hij af op 21 oktober 1886, waarna hij op 7 juli 1889 de H. Priesterwijding ontving. Zijn eerste priesterjaren besteedde hij aan de jeugdopleiding aan de Zondagschool te Bornem. Slechts enkele jaren bleef hij aan deze school verbonden. Zijn oversten stuurden hem in 1892 naar Oud Gastel, waar hij is gebleven. Eerst was hij daar kapelaan, daarna sinds 2 september 1902 pastoor. In 1902 nam hij de plaats in van zijn voorganger Rumoldus van Aalst, die in ruste ging. Vijf en twintig jaren heeft pastoor Damen in Oud Gastel de herdersstaf gedragen.

Als pastoor van Oud-Gastel kreeg hij al snel de naam van *bouwpastoor*. Onder zijn leiding werd de nieuwe St. Laurentiuskerk gebouwd, daarna een nieuwe pastorie aan de Veerkensweg en vervolgens een nieuwe R.K. Meisjesschool St. Bernardus met een zusterklooster aan de Kerkstraat. Tenslotte bouwde hij ook nog een R.K. Jongensschool St. Joannes met een broederklooster en een patronaat aan de Veerkensweg.

De viering van het zilveren jubileum van pastoor Damen

In 1927 vierde pastoor Godefridus Antonius Damen O.C zijn zilveren pastoorsjubileum. In de lokale pers werd daarover natuurlijk geschreven. In het Roosendaalse dagblad ‘De Grondwet’ van vrijdag 16 september 1927 lezen we een verslag van de kinderfeesten die ruimschoots vooraf gingen aan de grote viering zelf.

Donderdag 15 september 1927: De viering in de scholen

“Zoals bekend, zal het op Zaterdag 1 Oktober 1927 25 jaar zijn geleden, dat de Zeer Eerw. heer G. A. Damen, Ord. Cist., benoemd werd tot pastoor der St. Laurentiusparochie te Oud-Gastel, welk feest daar de daarop volgende Zondag, dus de 2^e October, zal gevierd

worden. Gisteren, Donderdag, is het feit echter reeds met de schoolkinderen herdacht. Reeds voor de vakantie werden de kinderen ingelicht dat er groot feest zou gevierd worden ter ere van de Herder der parochie, die 25 jaren zijn gewichtig ambt heeft uitgeoefend. 's Morgens om 8 uur werd door de Z.E. Jubilaris een H. Mis van dankbaarheid opgedragen, waaronder alle kinderen van beide scholen ter H. Tafel gingen. Na de H. Mis werd door een 300 kinderen een priesterfeestlied van J. A. van Schaik gezongen onder de kundige leiding van het hoofd der school. Om half tien werd Zeer Eerw. van de pastorie afgehaald en naar de jongensschool geleid waar alle jongens reeds in de feestzaal op de Jubilaris zaten te wachten. Als aandenken werd hem een prachtig portret aangeboden. Om half elf had de huldiging door de kinderen van de Meisjesschool plaats in de Harmoniezaal, die kwistig met bloemen en guirlandes was versierd. Hier ontving de Jubilaris een 'velum' en 'albe. Des namiddags werd het feest voor de kinderen voortgezet en hebben deze mogen genieten van het prachtig pedagogisch poppenspel van de heer Henri Nollens uit Den Haag, die dit spel meesterlijk vertolkte. Na het spel gaf de heer Nollens nog enige goocheltoeren, die de lachspieren in beweging zetten. De kinderen beschouwden hem bijna als een "tovenaar" zo wonderbaarlijk waren de door hem verrichte toeren. Zo gaf deze dag een voorsmaak van het grote feest dat de hele parochie haar herder zal bereiden op Zondag 2 Oktober, te hopen maar, dat de zon het geheel dan ook in feestgewaad zal zetten."

Pastoorsfeest op Zondag 2 oktober 1927

Gisteren was het dan feest in Oud-Gastel, maar die dag had 's morgens een wel wat droef begin, windvlagen en regen dreigden het feest lelijk te zullen verstoren. Gelukkig echter, juist tegen het begin kwam de zon ons helpen en zo werd de dag een ware triomfdag voor onzen beminden herder, voor wie vrijwel alle Gastelsche inwoners de vlaggen hadden uitgestoken. Om half tien werd Z. Eerw. aan de Pastorie afgehaald door tachtig bruidjes met levende bloemen getooid, welke in de kerk aan weerszijden zich schaarden in de langen brede gang geheel met tapijt belegd, waarna Z. Eerw. zijn intrede deed in de majestueuze tempel, die omgetoverd was in een bloementuin, zoals wij die hier nooit nog zagen. Het machtige orgel en koor zetten het 'Ecce Sacerdos' in, terwijl de stoet bestaande uit het feestcomité en een talrijke schaar geestelijken, die het priesterkoor geheel vulden, de kerk binnenkwam. Dan droeg de jubilaris de plechtige Hoogmis op, waaronder het koor een Mis van H. Cuypers verdienstelijk uitvoerde. Na het H. Evangelie hield een Pater Jezuïet de feestpredicaten. Na de H. Mis zong nog het koor een cantate van Dobbelstein, waarna – in dezelfde orde als bij het binnenkomen – de geestelijkheid uitgeleide werd gedaan. Hierna bood het feestcomité het grootse huldeblijk van de parochie aan, en begon de receptie, waarvan druk gebruik werd gemaakt, waarbij wij o.a. opmerkten Z. Exc. de oud-minister van Swaay. Om half twee werd een serenade gebracht door de fanfare 'Concordia' en om drie uur volgde een Plechtig Lof met 'Te Deum', waaronder onze Herder d'n kansel besteege om in hartelijke woorden zijn innige dank te betuigen. Blijkbaar was het echter menig ogenblik hem te machtig en sprak meer het hart dan de mond. Om vijf uur bracht 'Gastel's Fanfare en Mannenkoor' een serenade, die deels buiten en deels binnen de pastorie werd uitgevoerd. Hiermede waren de

feestelijkheden afgelopen. 'Gastel's Fanfare en Mannenkoor' zal a.s. Zondag en Maandag hun Erevoorzitter nog een feestconcert aanbieden.

Heilig Hartbeeld geschenk voor de herder op 4 December 1927

In het 'DAGBLAD VAN NOORDBRABANT', dat werd uitgegeven in Breda, verscheen op maandag 5 december 1927 een artikel met een zeer uitgebreide beschrijving van de aanbidding van het H. Hartbeeld aan pastoor Damen. In het vervolg van deze bijdrage gebruiken we graag de gloedvolle bewoordingen die in het krantenartikel zijn gebruikt. De koppen en tussenkoppen laten er geen misverstand over bestaan dat het hier een zeer belangrijke gebeurtenis in de Gastelse gemeenschap betrof.

Het artikel werd met een zelden vertoonde opeenstapeling van krantenkoppen ingeleid:

ONTHULLING VAN H. HARTMONUMENT

OUD- EN NIEUW GASTEL AAN ZIJN KONING

Zij stapelden heel veel schoone bloemen op tot een berg van schoonheid

EEN MONUMENT VAN KUNSTEN EN LIEFDE

Hulde die men zal blijven brengen

Van onzen redacteur

Het Heilig Hartbeeld was een geschenk van de parochianen aan pastoor. Beeldhouwer Kees Smout verbeeldde Christus als Goede Herder. Het beeld werd niet geplaatst in de directe nabijheid van de Sint-Laurentiuskerk, maar op een eigen terrein verderop in de Dorpsstraat, waarvan de grond beschikbaar was door mej. Akkermans. Zij onthulde het beeld op zondag 4 december 1927, waarna het door de pastoor werd ingewijd.

Het is in de katholieke geschiedenis een overtuigend en verheugend feit, dat Brabant de traditie van de pastoor, die gebaseerd was en is op de beginselen van het ware geloof, steeds heeft gehandhaafd. En het behoeft dan ook geen al te grote verwondering te wekken, dat het Brabant was, dat onmiddellijk aan de warmen begeesterende strijdkreet van pater Matteo gehoor gaf. "Nederland aan den Koning". En in dat Brabant was het voorzeker het diocees Breda, dat vooraan wilde staan bij de hulde aan de groten Koning, die als *Rex Eucharisticus* met Maria op zo bijzondere wijze wordt geëerd.

Talrijke steden, dorpen, gehuchten en plekken kregen hun H. Hart-monument, getuigen van kunstzin soms, maar heerlijker getuigenis van waren godsdienstzin altijd. De woningen, fabrieken, scholen en werkplaatsen werden gepatroniseerd en hij, die Brabants mooie land en speciaal de landouwen van het Bredase Bisdom bezoekt, zal met vreugde constateren, hoe het volk is toegewijd aan de H. Eucharistie, middelpunt en redding der wereld. Het sprak dan ook van zelf, dat Oud- en Nieuw-Gastel zich eveneens wilde toewijden aan Hem, Die heerst over de hele wereld met zijn goddelijk regiem der liefde. Men wilde Hem in het openbare leven erkennen als de Koning, zonder wie er niets is en

hem de plaats toekennen, waar hij redden kan nu de avond van het bederf nadert. Het 25-jarig herderschap van de Zeer Eerw. Heer pastoor Damen O.C., was een gerede gelegenheid om de parochie een H. Hartmonument aan te bieden, dat een ereplaats in de gemeente zou gaan innemen. IJverig is er door het comité gewerkt. Vele en grote moeilijkheden waren te overwinnen, maar Zondag kon de plechtige onthulling plaats vinden, die vooraf gegaan was dooreen triduüm, dat 's morgens gesloten werd met een generale H. Communie, waaraan niet minder dan ruim 2000 gelovigen deelnamen.

De feesttooi

Het was een koude decemberdag, met een grauwe lucht vol nevels en regen. Van de gevels hingen de vlaggen stijf als bevroren en poogden tevergeefs de bevolking feeststemming bij te brengen. Er scheen geen warmte gevende zon om de plechtigheid van dezen middag kleur en leven bij te zetten. En toch vlamde geestdrift op onder de bevolking die in de namiddag uitliep om deel te nemen aan de plechtigheid, toch spraken die vaandels, waarachter talrijke organisaties en verenigingen optrokken in de stoet van innig en vast geloof.

Gastel was in feesttooi. Op de buitenwegen zag men, dat er iets bijzonders gebeuren moest. De bewoners, de vrouwen met de heldere mutsen en strakke zwarte mantels, trokken naar het dorp. De rijtuigjes voerden de bezoekers van de omgeving aan, de paarden, extra geroskamd, het tuig gepoetst, de kinderen, mannen en vrouwen op zijn Paasbest. In het dorp zelf flapperden de vlaggen in de lozen koude wintermiddag. Mannen met blaasinstrumenten begaven zich naar hun lokalen. Er werden bloemstukken aangedragen. Vaandels gaven kleur aan het grijs van de winter. Alles vertelde, dat er feest zou zijn, een groot kerkelijk feest.

De stoet

Te ongeveer half twee stelde zich op het binnenplein van het patronaatsgebouw de talrijke verenigingen en corporaties op. Er waren daaronder verschillende uit de omliggende plaatsen. In de stoet welke te omstreeks 3 uur naar de Dorpsstraat trok, werden o.m. opgemerkt: De geestelijke overheid, voorafgegaan door acolieten, de burgerlijke autoriteiten, burgemeester en wethouders en raadsleden, het Genootschap van het H. Hart, R.K. Zangkoor, Congregatie, Derde Orde, H. Familie, R.K. Vrouwenbond, R.K. Boerenbond, met Jongen Boerenstand, R.K. Hanze, R.K. Werkliedenvereniging, de altijd zo lieve, grote schare schoolkinderen, Groot- en Klein Patronaat,

Er was voor een goede regeling gezorgd zodat de lange stoet in volmaakte orde naar het monument optrok

Gastels Fanfare en Mannenkoor. Door politie en marechaussee was een uitstekende regeling getroffen. Voorafgegaan door de fanfare 'Concordia' zette de stoet zich in beweging. De beide muziekkorpsen voerden gewijde liederen uit. Er was voor een goede regeling gezorgd zodat de lange stoet in volmaakte orde naar het monument optrok. Allen met hun banieren en bloemen, heel veel schone bloemen, die zij aan de voet van het nog omhulde monument opstapelden tot een geurige berg van schoonheid. Even voor de plechtige Inwijding waren al een groot aantal bloemstukken voor het beeld geplaatst.

De onthulling

Door de zorgen van kapelaan Van den Elzen, die overal was, waar regeling nodig bleek, schaarden allen zich om het monument. De geestelijkheid had zich in kerkelijke kleding aan de voet van het monument op het afgesloten gedeelte begeven. Onder de aanwezigen merkten wij o.m. op de geestelijkheid van Gastel, de volgende E.E. H.H. den rector der Jezuiten te Oudenbosch, verschillende professoren dier Orde, pater Joachim O.S.C, de grooten promotor der intronisatie, de rector van Klooster Brakkenstein der Paters van het H. Sacrament te Nijmegen, pastoor De Wit O.C. uit Oudenbosch, burgemeester en wethouders met vele raadsleden, de beeldhouwer C. A. Smout en talrijke andere geestelijke en wereldlijke autoriteiten en belangstellenden. Dan trad Mej. Akkermans, de schenkster van de grond, naar voren en onthulde het monument. Wij stonden een ogenblik verrast,

...dan trad Mej. Akkermans, de schenkster van de grond, naar voren en onthulde het monument toen wij het kunstwerk van de Amsterdamsen beeldhouwer C. A. Smout zagen. Het beeld dat in kalm-moderne opvatting is gedacht, wijkt af van het gebruikelijke

onderwerp. Het is een zuivere weergave van de Christus en Diens Zegepraal niet door macht en verhevenheid, maar vooral door oneindige liefde. Christus, die het Lam torsch. Het beeld is mooi van proportie, nobel van lijn De Christusfiguur lijnt uit de zware val van de mantel omhoog en de gehele liefde, die de figuur uitstraalt, culmineert in de schouders, die krachtig door liefde, het lam torsen. Het gelaat is edel zacht, zonder de minste strengheid. De sokkel is stijlvol en eenvoudig. Het omringende metselwerk een werk van eigen bodem, de heer van Merriënboer was er de vervaardiger van, past volkomen bij het geheel.

De overdracht

Dr. Knitel droeg het monument over aan het Kerkbestuur. Hij wees op de totstandkoming van het beeld en bracht dank aan de schepper A. C. Smout en diens helper van

Dr. Knitel droeg het monument over aan het kerkbestuur zich richtend tot de Zeer Eerwaarde Heer Pastoor, hoopte spreker dat het monument mocht beantwoorden aan het doel, het verlevendigen en verinnigen van de godsdienstzin in de parochie

Merriënboer. Zich richtend tot de Zeer Eerw. Heer Pastoor, hoopte spreker, dat het monument mocht beantwoorden aan het doel, het verlevendigen en verinnigen van de godsdienstzin in de parochie. Vervolgens verrichte de Zeer Eerw. Heer Pastoor Damen O.C., geassisteerd door Rector van Brakkenstein en kapelaan Mouwen O.C, de toewijding. De compacte menigte, die zich tot ver in de straten verdrong en zich bevond voor ramen en vensters tot in wijden omtrek, bad devoot de kerkelijke gebeden mee. Na het zingen van het intronisatie-lied riepen de beierende klokken de menigte op naar het

machtig kerk gebouw, waar door Pastoor Damen met dezelfde assistentie werd gecelebreerd.

Het plechtige lof

De godstempel straalde in de luister van vele kaarsen en er bevonden zich duizenden gelovigen. Het kerkkoor voerde onder leiding van de Eerw. broeder Canisius op voortref-

Vervolgens verrichte de Zeer Eerw. Heer Pastoor Damen O.C. de toewijding. De compacte menigte, die zich tot ver in de straten verdrong en zich bevond voor ramen en vensters tot in de wijden omtrek, bad devoot de kerkelijke gebeden mee

felijke wijze de kerkelijke gezangen uit. Hier sprak Pater Josaphat O. C. de feestrede uit. De gewijde redenaar ontwikkelde het onderwerp, dat Jezus niets is dan Liefde. Boven de volmaaktheden van zijn Goddelijk Wezen straalt: "Deus est Caritas", "God is Liefde". Deze Liefde straalt ons tegen vanaf het handvol stro in Bethlehem, de dag van Jezus' intronisatie. Deze Liefde uit zich in het H. Evangelie. Hij beminde de armen, troostte de zieken, de kinderen waren hem dierbaar, Hij genas blinden, doven, lammen, wekte de doden op "Misereor super turbam": "Ik heb medelijden met de schare". Alles heeft Hij goed gedaan.

De Liefde straalde van Golgatha, opdat wij zouden leven voor Hem. Deze Liefde tenslotte straalt uit het H. Sacrament, waar Hij de Gevangene en Goddelijke Bedelaar is. Dan behoren wij, zo

Pater Josaphat O.C.

luidde de slotconclusie van spreker de Liefde te beantwoorden in de Veelvuldige H. Communie. . .

Zij stapelden heel veel bloemen op
tot een berg van schoonheid

Bronnen:

"Zilveren Pastorsfeest te Oud Gastel. De viering in de scholen". De Grondwet. Roosendaal, 1927/09/16.

"Onthulling H. Hart-monument Oud- en Nieuw-Gastel aan zijn koning". Dagblad van Noord-Brabant. Breda, 1927/12/05.

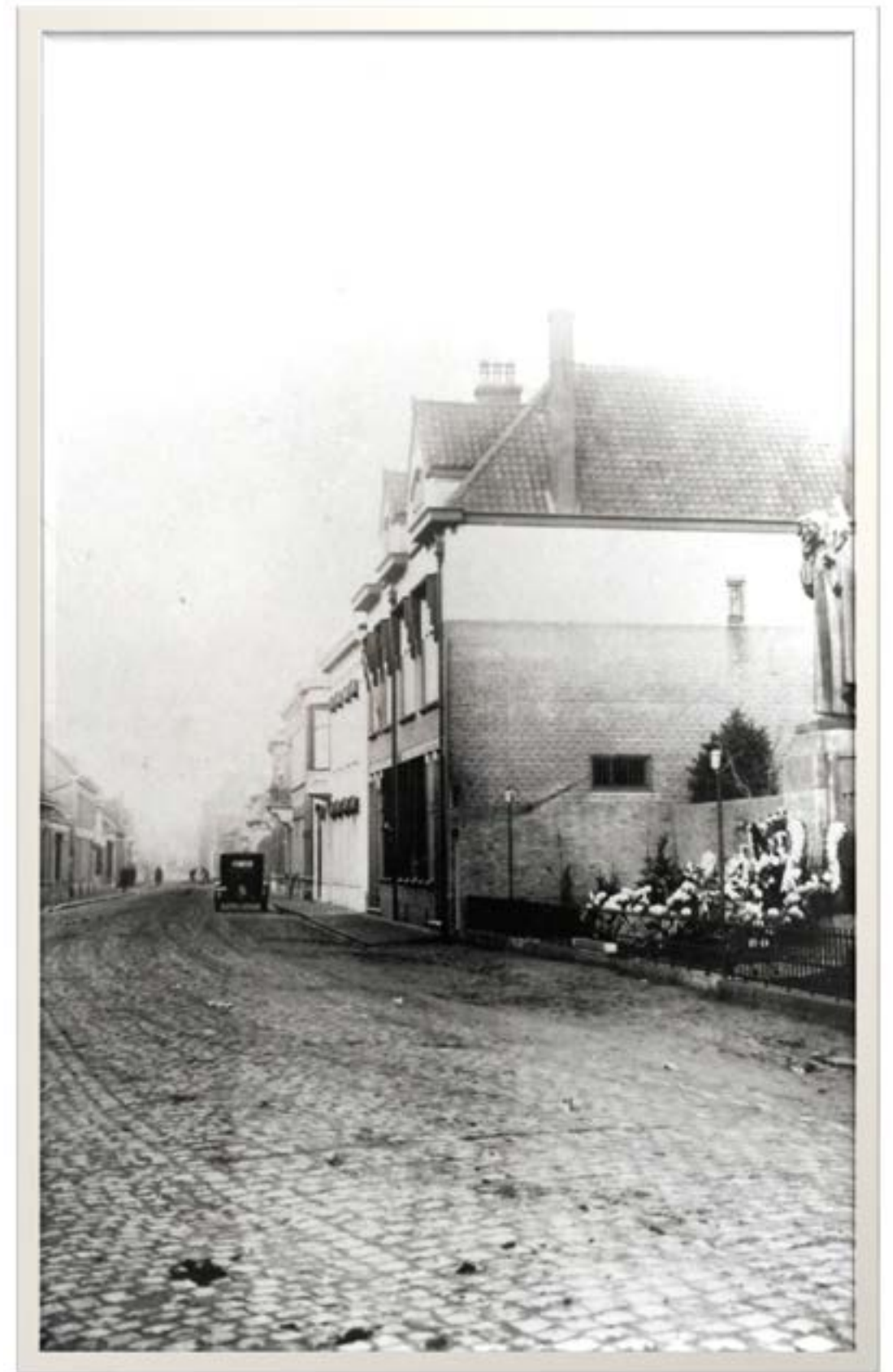
"Gastel's toewijding aan Christus, Koning. Algemeene deelname van bevolking, corporaties en verenigingen". De grondwet. Roosendaal, 1927/12/05.

"Het H. Hart-monument te Oud-Gastel". De Tijd, Godsdienstig-staatkundig dagblad, 's-Hertogenbosch, 1927/12/07.

Foto's: Archief Gastels Trots en Heemkundekring 'Het Land van Gastel'

Toen wij des avonds Oud-Gastel verlieten, baadde het H. Hart-monument in een zee van eclectisch licht en allen die passeerden ontblootten het hoofd, een openbare hulde, die de Gastelaars, men mag daar op vertrouwen, zullen blijven brengen aan de Koning van Liefde aan wie hun parochie op zo plechtige wijze Zondag is toegewijd. Het zal zijn een openbare bevestiging van hun innerlijke geloofsovertuiging.

Op het van mueslikalksteen (bedoeld wordt Muschelkalksteen) en Beiers graniet vervaardigde voetstuk staat gebeiteld: "Ik ben de goede Herder" (Luc. 15-4-6 en Joan. 10-1-10. Het geheel is plm. 7 m. hoog, het beeld alleen plm. 3,20 m. De totale breedte van de prachtige gemetselde ommuring van gele en donkerrode waalsteen, is 21 m

Toen we des avonds Oud Gastel verlieten, baadde het H. Hartbeeld in een zee van eclectisch licht en allen die passeerden ontblootten het hoofd, een openbare hulde, die de Gastelaars, men mag daarop vertrouwen, zullen blijven brengen aan de Koning van Liefde aan wie hun parochie op zo plechtige wijze Zondag is toegewijd

Vernieuwing van het torenkruis

Een bijdrage van Kees Rademakers

Kort nadat pastoor Johannes Godefridus Damen in augustus 1935 was overleden werd hij opgevolgd door pastoor Gregorius Antonius Mouwen. Of pastoor Damen Klaas den Ronden al opdracht had gegeven voor het maken van een nieuw torenkruis is niet bekend. Het torenkruis werd in elk geval in 1936 gemaakt en op de torenspits geplaatst. De foto's zijn gemaakt in 1936 en afkomstig uit het **Harry Zandbergenarchief**.

Onder: Smid Klaas den Ronden met op de achtergrond het vernieuwde torenkruis.
Rechts: Het torenkruis

Links:
Smid Klaas den Ronden naast
het vernieuwde torenkruis

Bernardus in Oud Gastel

Een bijdrage van Bea Hoeks-de Laat

In 2015 verscheen het boek 'Schiere monniken en grijze vrouwen. Cisterciënzers in Nederland, 1165-1797'. Van de 34 cisterciënzerkloosters die Nederland aan het eind van de middeleeuwen rijk was is er niet veel meer over. In de reformatietijd zijn alle kloosters binnen de grenzen van de Republiek der Verenigde Nederlanden opgeheven. Toch is er in West-Brabant veel over deze kloosterorde terug te vinden, sommigen beweren zelfs dat Oud Gastel haar bestaan te danken heeft aan cisterciënzers.....

Inleiding

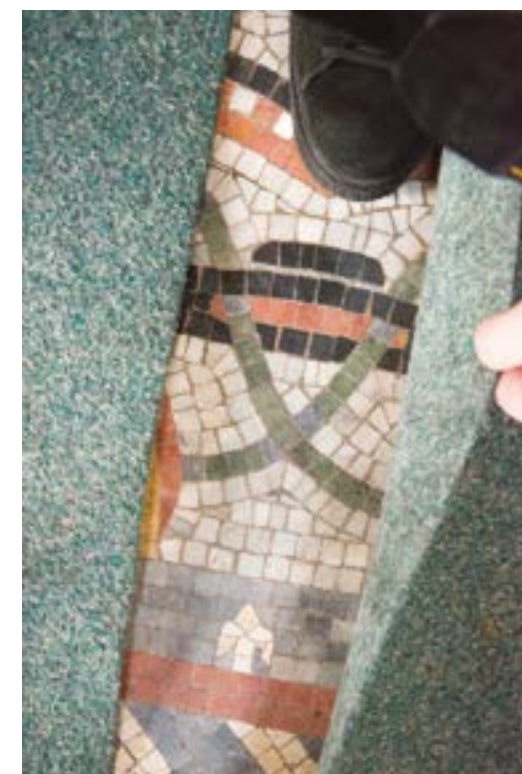
In het bovenstaande boek, waarvoor ik de beeldredactie en samen met mijn man de fotografie verzorgde, kwam een hoofdstuk met de titel: *Monniken van Sint-Bernards in Noord-Brabant*. Hierin werd de band van de vier dorpen Hoeven, Oudenbosch, Oud Gastel en Wouw met een cisterciënzerabdij bij Antwerpen beschreven. Na onderzoek bleken over deze band nog veel sporen verborgen te zijn; voor mij de uitdaging om op onderzoek uit te gaan. Met het resultaat van deze zoektocht startte ik in 2017 met de organisatie van de Bernardusdagen: op vier achtereenvolgende zondagen (na 20 augustus de feestdag van Bernardus van Clairvaux) zijn de vier parochiekerken geopend en worden alle kunstvoorwerpen uitgelicht die aan deze eeuwenlange band herinneren.

In Wouw zijn de zeventiende-eeuwse koorbanken uit de abdijkerk van Hemiksem terecht gekomen. Veeboeren in West-Brabant gingen jarenlang op Bernardusbedevaart naar de oude kerk in Hoeven. Straatnamen zoals de Hemiksemstraat en de Bornhemweg in Oudenbosch en de vele afgebeelde cisterciënzer heiligen in de basiliek herinneren aan de band met Oudenbosch. We beperken ons in dit artikel echter tot Oud Gastel.

Maar eerst: wat zijn nu cisterciënzers?

Expositie tijdens de Bernardusdagen in de Laurentiuskerk

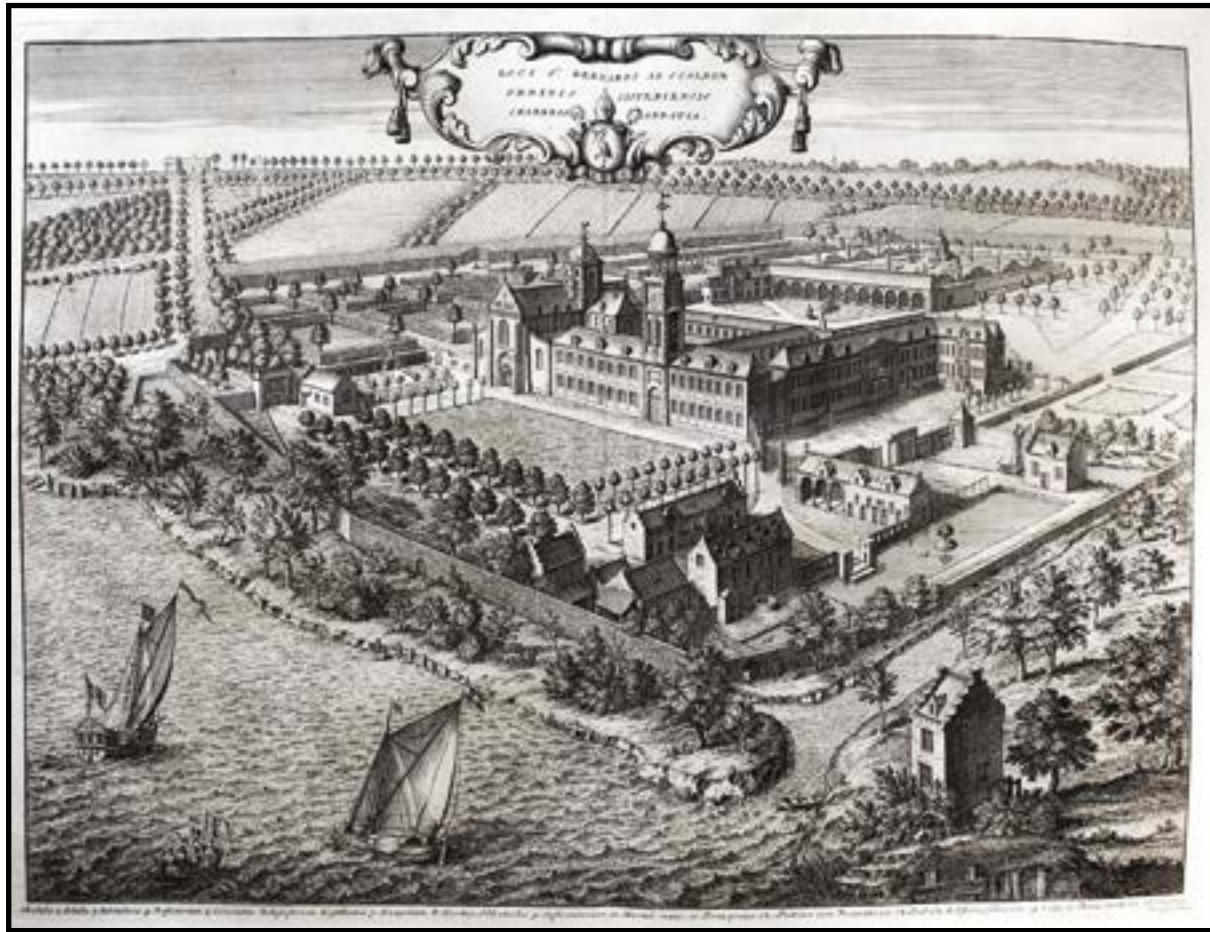

In de kerk van Oud Gastel kwam onder de vloerbedekking het wapen van de cisterciënzerorde te voorschijn

Cisterciënzerorde

In 1098 stichtte Robertus van Molesme een abdij in de bossen bij Cîteaux in Frankrijk, dit werd het begin van een nieuwe kloosterorde; de cisterciënzerorde genoemd (Cîteaux is in het Latijn Cistercië). Deze orde kende in de eerste eeuw van haar bestaan een ongeken- de bloei. Er werden vanuit Cîteaux in alle windstreken van Europa kloosters gesticht: van Spanje tot Zweden en van Syrië tot Ierland. In 1115 kreeg Bernardus, een monnik van Cîteaux, van zijn abt de opdracht om in Clairvaux (Fr) een nieuw klooster te stichten. Vanuit dit klooster werden weer vele nieuwe kloosters gesticht. Bernardus van Clairvaux bracht de cisterciënzerorde tot hoge bloei en werd daarom ook wel de tweede stichter genoemd. Ruim twintig jaar na zijn dood, in 1174, werd Bernardus heilig verklaard. Naar zijn naam werden de cisterciënzers ook wel bernardijnen genoemd.

Villers bij Brussel is het laatste klooster dat onder de leiding van Bernardus gesticht werd. Vanuit deze abdij in Villers, waarvan de ruïnes nog te bezoeken zijn, werd in Hemiksem vlak bij Antwerpen aan de Schelde in 1246 een nieuw klooster gesticht. Deze abdij kreeg de naam van Bernardus.

De Bernardusabdij in Hemiksem aan de Schelde, 1726. (West-Brabants Archief)

Bernardusabdij Hemiksem

De eerste gebouwen waren nog in vakwerk maar jaren later is men begonnen met bakstenen gebouwen. In 1275 verkreeg de Bernardusabdij het tiendrecht in een groot gebied in West-Brabant. Dit was in die tijd wel meer gebruikelijk; zo bezaten bijvoorbeeld de Norbertijnen uit Tongerlo (B) een groot gebied in en rond Roosendaal en de abdij van Thorn (Limburg) bezat vele pachthoeven rond Breda.

Vanuit de Bernardusabdij werden lekenbroeders naar hun land in West-Brabant gestuurd om het in cultuur te brengen. Vanwege de lange afstand naar de abdij hadden de monniken er een onderkomen: Uithof Bovendonk. Al na enkele jaren ontstond naast deze uithof het dorp Hoeven.

In 1276 verkreeg de Bernardusabdij ook het patronaatsrecht in hun gebied in West-Brabant. Vanaf die tijd mocht het klooster in zijn parochie Gastel de pastoor aanstellen; het waren voornamelijk monniken uit de abdij. In 1277 werd Wouw de tweede West-Brabantse parochie waar de abt van de Bernardusabdij mocht bepalen wie er als pastoor werd aangesteld. In 1310 splitst Hoeven zich van Gastel af en krijgt het dorp een eigen parochie. In 1358 krijgt ook Oudenbosch een eigen parochie.

Het gebied waar de Bernardusabdij tiendrecht had, aangegeven op de Mauritskaart uit 1590. (Nationaal Archief, Collectie Hingman)

In 1797 werden de monniken door de Franse Revolutionairen uit hun abdij in Hemiksem verdreven, waarna ze onder andere toevlucht vonden op hun West-Brabantse bezittingen.

Er is nog geprobeerd om vanuit hier een nieuw klooster te stichten maar dat is op niets uitgelopen. Met het idee een herstart te kunnen maken zijn er kostbare meubelstukken uit de abdijkerk van Hemiksem in Antwerpen opgeslagen. Later is het hoogaltaar in de Sint-Andrieskerk in Antwerpen geplaatst. Een aantal biechtstoelen en de preekstoel zijn in de O.L.V. kathedraal in Antwerpen terechtgekomen. Ook zijn er kostbaarheden uit de kerk verscheept naar Oud Gastel en in een schuur opgeslagen. De barokke koorbanken zijn in 1827 in de kerk van Wouw geplaatst. In de kerk van Oud Gastel zijn ook de verschillende kostbaarheden terecht gekomen, daarover later meer.

De Bernardusabdij in Hemiksem, 2019. Links stond de kerk die afgebroken is nadat in 1797 de monniken verdreven waren

Bernardusabdij Bornem

In 1833 konden de gevluchte monniken een leegstaand klooster in Bornem betrekken, op zo'n tien kilometer van hun oude abdij in Hemiksem. In Bornem kwam de Bernardusabdij weer tot bloei. Hier traden talrijke West-Brabantse jongemannen in; veel van hen waren, na hun opleiding in Bornem, werkzaam in de Brabantse parochies.

Hoeven ging in 1839 als eerste parochie over naar (de voorloper van) bisdom Breda, Wouw volgde in 1872, Oud Gastel in 1968 en Oudenbosch in 1996. De monniken van de abdij waren zo'n 720 jaar actief in onze regio.

Het kan daarom ook niet anders dat hiervan nog vele sporen terug te vinden zijn.

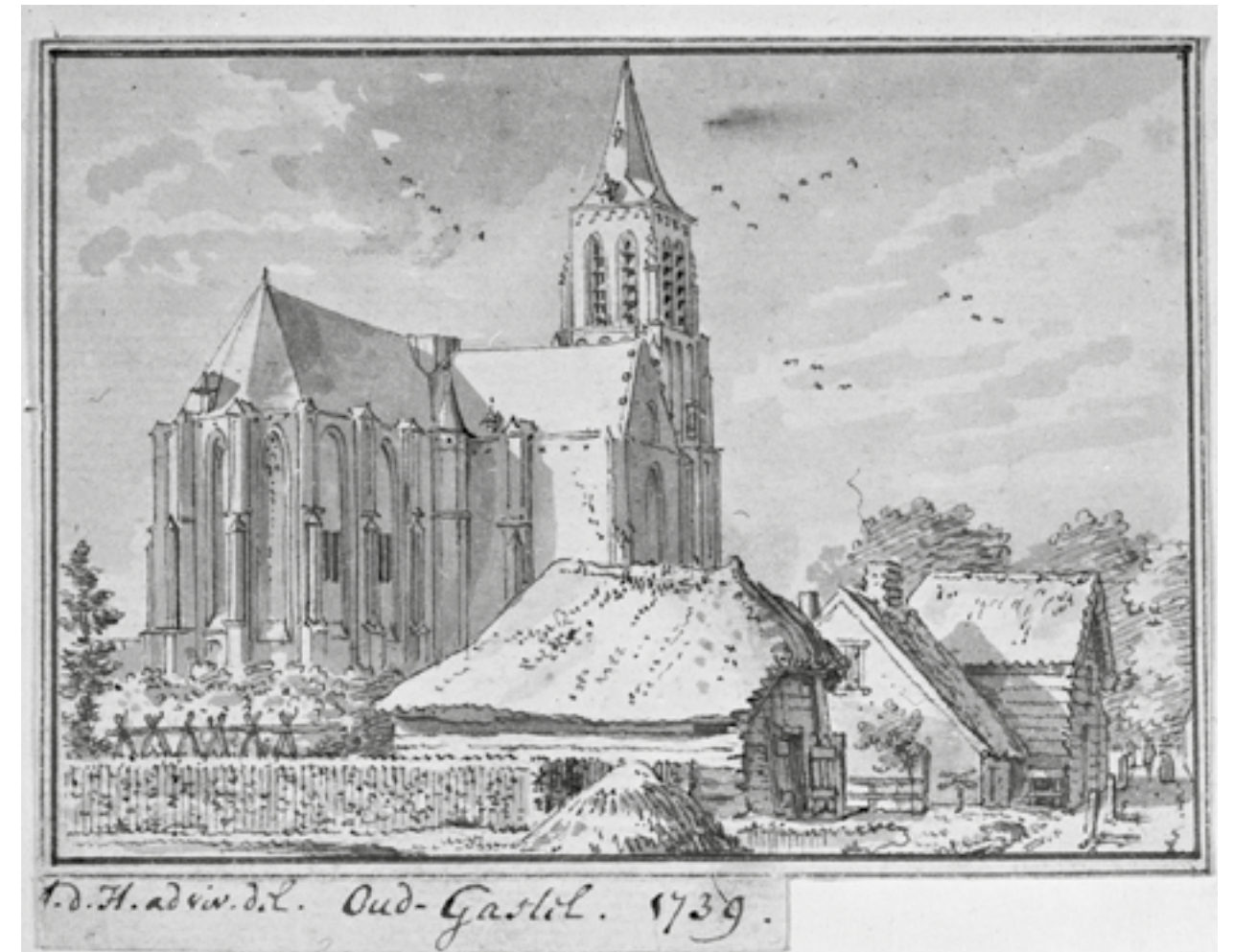

De Bernardusabdij in Bornem. De abdij wordt op dit moment gerestaureerd en de bibliotheek herbestemd tot erfgoedcentrum. De benedenverdieping krijgt een gemeenschappelijke functie. De bovenverdiepingen en de bijgebouwen worden verbouwd tot appartementen. Hier woont ook de laatste monnik van de abdij: abt Leo Van Schaverbeeck. De historische abdijs tuin wordt in ere hersteld. De kerk blijft als parochiekerk functioneren

De cisterciënzers in Gastel

In Oud Gastel stond tot 1905 nog de oude middeleeuwse kerk ook wel Spaanse kerk genoemd. Hij dateerde van omstreeks 1425-1450 en had de H. Laurentius als patroon. Pastoor Van Aalst (1883-1902) had al jaren het plan om de oude kerk door een nieuwe te vervangen. De kerk was in slechte staat en werd te klein bevonden. De Rijkscommissie voor Monumenten verzette zich met alle kracht tegen de slooping. Dr. P.J. Cuypers, lid van het College van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst, werd opgedragen een ontwerp te maken voor een mogelijke verbouwing en vergroting van de bestaande kerk. Dit plan kon geen genade vinden in de ogen van pastoor Van Aalst. De toestand bleef zoals ze was; de kerk werd ieder jaar bouwvalliger.

Toen de abt van de Bernardusabdij zijn kloosterling Joannes Godefridus Damen in 1892 naar Oud Gastel stuurde, stond in dit dorp nog de middeleeuwse kerk. Totdat pastoor Van Aalst in 1902 zijn ambt neerlegt en wordt opgevolgd door Damen. In het najaar van 1904 neemt pastoor Damen de zaak van nieuwbouw weer ter hand; drie jaar later stond er in het dorp een gloednieuwe kerk - in neogotische stijl.

Gezicht op de oude kerk te Oud Gastel, door Abr. de Haen 1739.
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Nadat er toestemming voor het bouwen van een nieuwe kerk is gekomen van de bisschop van Breda, Mgr. Leijten, wordt ingenieur Van Swaay door het kerkbestuur uitgenodigd. Van Swaay is hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft. Deze oud-leerling van St. Louis in Oudenbosch had eind negentiende eeuw als jonge ingenieur veel voor Oudenbosch betekend. Hij leverde de bestektekening van de ijzerconstructie van de koepel van St. Louis en zorgde voor de voltooiing van de voorgevel van de basiliek. In 1905 diende Van Swaay zijn plan in voor een nieuwe kerk in Oud Gastel dat niet veel later goedgekeurd werd.

Ondanks protest van velen ging de middeleeuwse kerk tegen de vlakte, alleen de oude toren bleef nog overeind. Op 3 juli 1905 werd er begonnen aan de afbraak en vóór de winter van datzelfde jaar konden de funderingen al worden gestort. In het voorjaar van 1906 begonnen zo'n 35 metselaars aan het optrekken van de muren.

In juli 1905 is men met het afbreken van de oude kerk begonnen zodat alleen de toren nog overeind stond. Links is het in 1901 gebouwde Bernardusgesticht te zien. (Foto's Hkk 'Het Land van Gastel')

De eerste steen van de kerk werd 7 mei 1906 gelegd. Bij die gelegenheid werd deze groepsfoto gemaakt. In het midden zien we bouwpastoor Damen met links naast hem kapelaan Mouwen en rechts kapelaan Van den Kerkhoven, omringd door werklieden. Derde persoon van links is Van Swaay, de architect van de kerk. Burgemeester A. Mastboom, die in 1903 penningmeester van het parochiebestuur was geworden, ontbreekt op de foto. Hij nam uit protest tegen de afbraak van de oude kerk in 1905 ontslag als penningmeester. (Foto Hkk 'Het Land van Gastel')

Achter de eerste steen van rood graniet is een loden koker ingemetseld met een oorkonde waarin in het Latijn de voorgeschiedenis van de totstandkoming van de nieuwe parochiekerk is beschreven. Ook bevat de koker geldstukken uit die tijd

Pastorie 1

Toen Damen werd benoemd tot kapelaan van Oud Gastel, was hier net een nieuwe grote pastorie aan de Veerkensweg gebouwd. Dit was de derde pastorie die de Bernardusabdij in Oud Gastel heeft gebouwd.

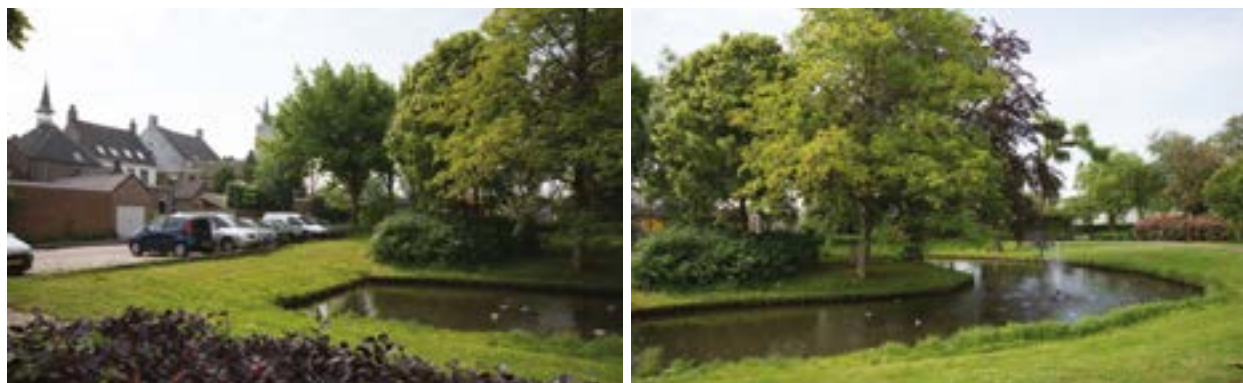
De eerste pastorie is in 1565 door de Bernardusabdij aangekocht. Het was een vrijstaand gebouw door water omgeven; de vijver in de Parkstraat is er nog een restant van. Na de in beslagname van de kerk in 1648 door de Staten Generaal bleef de pastorie in het bezit van de abdij, maar moest verplicht verhuurd worden aan de dominee. De abdij was ook verplicht het inkomen van de dominee te betalen. Waarschijnlijk heeft de parochie enige tijd zonder pastorie gezeten.

De eerste pastorie die de Bernardusabdij in Oud Gastel bouwde, op een tekening uit 1832 van jonkheer Gevers van Endegeest. (Kaartboek Hemiksem)

De eerste pastorie 'Thuis tot Gastel'.
(Kaartboek Hemiksem)

Hier stond de eerste pastorie. De vijver in de Parkstraat is nog een restant

Pastorie 2

In 1685 werd voor de katholieken aan de Meir een schuurkerk gebouwd. In 1711 werd daar niet ver vandaan een perceel door de abdij aangekocht. Het was aan het einde van de Dorpsstraat, vlak voor de bocht naar de Meir. Het huis werd afgebroken en door een nieuw vervangen: de tweede pastorie. Naast de pastorie is in 1765 een nieuwe schuurkerk gebouwd.

De oude pastorie aan Dorpsstraat 95- 97,
nu woonhuis, 1998

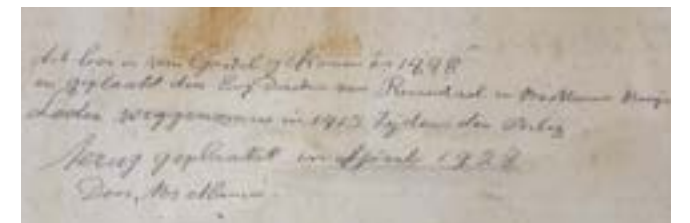

Plan van de nieuwe pastorie, 18e eeuw.
(Kaartboek Hemiksem)

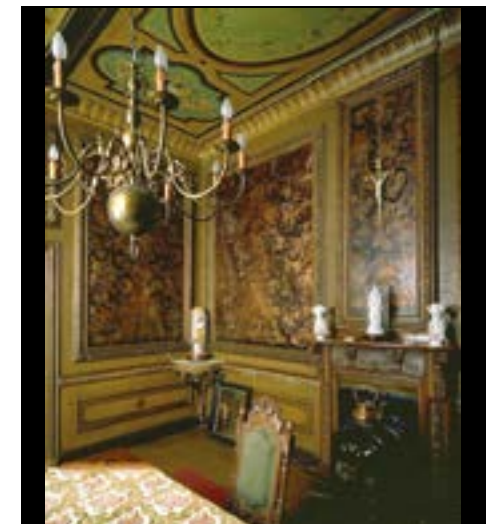
De Bernardusabdij liet in 1890 een nieuwe pastorie aan de Veerkensweg bouwen. Het goudbehang uit de grote eetzaal van de pastorie werd verhuisd naar de abdij in Bornem. Op de foto rechts ziet u een ontvangstkamer in de abdij. Hier kreeg het goudbehang in 1898 een nieuwe plaats.

In een onderzoeksrapport over het behang lezen we: *negen, kamerhoge panelen goudleder behangsel uit de periode 1760-1780, afkomstig uit de Sint-Bernardsabdij van Hemiksem. [!]* In 2000 is het behang vanwege de verbouwing van Bornem van de muur gehaald en kwam deze tekst te voorschijn:

'Dit leer is van Gastel gekomen in 1898 en geplaatst door Eug. Dirckx van Rosendaal en Br. Alanus Buijs.
Leder weggenomen in 1915 tijdens den Oorlog terug geplaatst in april 1928 door Br. Alanus...'
[Beiden staan op de groepsfoto pag.109]

Deze pastorie was ruim en deftig ingericht. In de pastorie woonde een pastoor en twee kapelaans. Ze beschikten over een privékapel. Het gebouw had verder een ontvangstruimte, een prelaatskamer -voor als de abt op bezoek kwam- een kamer voor de provisor, en twee eetkamers. In de grootste eetkamer, met goudbehang aan de muren, kon men 24 gasten ontvangen. Toen in 1797 de monniken uit hun abdij werden verdreven, vonden de abt en de prior in de pastorie van Oud Gastel onderdak.

Spreekkamer in de westvleugel van de Bernardusabdij in Bornem, 1991.
(id.erfgoed.net, foto Oswald Pauwels)

Het behang ligt opgeslagen en zal na de restauratie weer een plekje krijgen in de abdij.

Pastorie 3

Eind negentiende eeuw wilde pastoor Van Aalst een pastorie dichterbij de kerk laten bouwen. Er is geprobeerd de grond naast de kerk te kopen, dat is toen niet gelukt. Een poging om aan de andere kant van de kerk ‘Het Hof’ aan te kopen liep ook op niets uit. In 1889/1890 gaf de pastoor aan architect Petrus van Genk de opdracht om aan de Veerkensweg een nieuwe pastorie te bouwen. Tot 1982 hebben hier de pastoors en kapelaans gewoond, toen werd de pastorie omgebouwd tot gemeentehuis. Na de opheffing van de gemeente Oud en Nieuw Gastel op 1 januari 1997 heeft de nieuwe gemeente Halderberge de pastorie nog twee jaar als gemeentehuis gebruikt. Daarna is het pand verkocht en verbouwd tot het appartementencomplex *De Burgemeester*; misschien was *De Pastoor* een meer logische naam geweest?

De derde pastorie in de Veerkensweg, links stond tijdens de bouw van de nieuwe kerk (1905-1907) de noodkerk. (Foto's Hkk 'Het Land van Gastel')

Bouwpastoor Damen met zijn kapelaans in de pastorie, 1907. Vlnr: Grégorius Mouwen, kapelaan 1902-1935, pastoor 1935-1942. Maurus Roomer, assistent 1883-1885, kapelaan 1895-1935. Pastoor Joannes Damen, assistent 1892-1895, kapelaan 1895-1902, pastoor 1902-1935. Albericus van den Kerkhoven, kapelaan 1902-1911

Dit altaartje stond tot de tachtiger jaren in de huiskapel van de Gastelse pastorie. Priesters werden vroeger geacht elke dag de mis op te dragen. Bij ziekte hoefde de kapelaan of de pastoor de deur niet uit. Nadat de parochie overging in handen van het bisdom en pastoor Van Dam als laatste cisterciënzer pastoor afscheid nam, is het via het museum van kerkelijke kunst (Valkenswaard) in de Hofkerk in Bergeijk terecht gekomen. Misschien niet geheel toevallig: deze parochie wordt ook vernoemd naar Bernardus van Clairvaux. Waarschijnlijk stond dit altaar ook al in de privékapel van de vorige pastorie en is het zelfs nog uit Hemiksem gekomen....

Pastorie 4

In 1982 is aan de Korte Dreef de nieuwe pastorie gebouwd, die tot op heden in gebruik is.

Cisterciënzer pastoors

Om meer te weten te komen over de cisterciënzer monniken in Oud Gastel maken we een rondgang door de kerk.

Als we deze pastoorslijst bekijken, die bij de ingang van de kerk hangt, zien we alle namen staan van de cisterciënzer pastoors die werkzaam zijn geweest in de parochie Oud Gastel. De lijst is gemaakt ter nagedachtenis aan Willem van Dam, de laatste cisterciënzer pastoor van Oud Gastel. Met hem kwam er een einde aan de eeuwenlange band tussen de Bernardusabdij en de parochie. Als je zijn naam opzoekt op de lijst, zie je dat hij ook een kloosternaam had: 'Malachias'. Bij het intreden in een cisterciënzerklooster kreeg je van de abt een nieuwe naam. Op deze lijst van de cisterciënzer pastoors is te zien dat de abten van de Bernardusabdij hun nieuw ingetreden monniken vaak de naam gaven van een cisterciënzer heilige.

Gerardus Franciscus de Bie

Naast de pastoorslijst is in 1906 deze steen in de toren ingemetseld. Het was een geschenk van Amadeus de Bie, die van 1875 tot 1895 kapelaan in Oud Gastel was. De Bie is geboren in Wouw en op 23 juni 1862 ingetreden in de Bernardusabdij in Bornem. Hij kreeg van de abt de kloosternaam ‘Amadeus’. Na 13 jaar kloosterleven en na 20 jaar te hebben gewerkt als kapelaan in Oud Gastel, werd hij in 1895 door de monniken gekozen tot hun nieuwe abt. Vijf jaar later maakte hij nog een keer promotie: de cisterciënzers wereldwijd kozen hem tot hun generaal-abt. Tot zijn dood in 1920 heeft hij leiding gegeven aan de ‘orde van de cisterciënzers van de gewone observantie’.

Vertaling: “Deze steen voor de kerk van Oud Gastel is gewijd door Pius de Tiende, Pontifex Maximus [hoogste priester] 1906”.
De letters achter de naam van De Bie “A.G.O.C.” staan voor: Generaal-Abt van de Orde der Cisterciënzers

In de kloostergang van de Bernardusabdij in Bornem is het wapen van De Bie afgebeeld. De drie bijen in het wapenschild verwijzen naar zijn naam. De drie oranje ruiten verwijzen naar het Markiezaat van Bergen op Zoom

Intermezzo: een groepsfoto

Op deze foto gemaakt voor de abdij in Bornem staat een groep monniken in cisterciënzer kledij: een wit habijt met daarover een zwart scapulier, sommigen dragen hierover een lange witte mantel: de kovel genoemd. Middenvoor zitten drie abten, te herkennen aan het abtskruis. De foto is gemaakt ter ere van een bezoek van Generaal-Abt De Bie aan de Bernardusabdij en moet van vóór 1920 zijn. Al eerder was te lezen dat vele West-Brabantse jongemannen in Bornem intraden en na hun opleiding uitgezonden werden door de abt naar de Brabantse parochies. Dat is goed te zien op deze groepsfoto, in het bezit van de Heemkundekring.

Links naast **Amadeus De Bie** (5) zit de abt van Bornem Thomas Schoen (4). **Petrus Johannes ‘Thomas’ Schoen** is geboren in Steenberghe, was kapelaan in Gastel 1872-1890, een jaar kapelaan in Oudenbosch en daarna abt in Bornem 1901-1935. Zijn opvolger was **Hubertus ‘Godefridus’ Indewey** (39), geboren 1882 in Oud Gastel. Indewey was kapelaan in Oud Gastel 1914-1919, kapelaan in Oudenbosch 1919-1935 en van 1935 tot zijn overlijden in 1940, abt van Bornem. Zijn opvolger **Joseph ‘Eugenius’ Dirckx** (10) is geboren in Roosendaal in 1878. Hij was kapelaan in Oudenbosch 1904-1935, pastoor Oudenbosch 1935-1941, abt 1941-1955. Links van abt Schoen zit ook een jongeman uit Oud Gastel die ingetreden is in Bornem: **Guido Meijers** (3). Hij was prior 1906-1939. (Een prior is een plaatsvervanger van de abt). Op nummer (30) staat broeder **Alanus Buijs** uit Oudenbosch. Prominent in het midden achter De Bie zien we pastoor **Damen** (16) staan. Zijn kapelaans op dat moment van den **Elzen** (37), **Mouwen** (?) en **Roomer** (1?) zijn ook afgereisd naar Bornem. Ook herkennen we **Lambertus ‘Gonuinus’ den Ronden** (28), geboren Oud Gastel 1887, kapelaan Oudenbosch 1931-1942 en overleden Oudenbosch 1942. Op (11) staat **Cornelius Johannes ‘Albericus’ van den Kerkhoven**, geboren in Oudenbosch 1870, kapelaan Oud Gastel 1901 - 1911. Hij moest onder protest van de Gastelaren terug naar de abdij van Bornem.

Het hoogaltaar dat in de oude kerk stond zou uit Hemiksem gekomen zijn of in opdracht van de abdij gemaakt zijn. Het was een groot z.g. Romeins altaar van hout met opgaande kolommen die beschilderd waren, vermoedelijk marmer-imitatie. Het was gewijd aan de patroonheilige van de kerk de H. Laurentius. Na het afbreken van de kerk kreeg het een plaats in de noodkerk. Het altaar is niet meer in de nieuwe kerk geplaatst en is verdwenen. Alleen het schilderij uit 1790 van de patroonheilige van de kerk H. Laurentius, geschilderd door P.J. Verhaghen, is behouden en hangt nu in de sacristie.

Het interieur van de oude kerk op een ansicht van eind negentiende eeuw. Verschillende beelden die geen plaats in de nieuwe kerk kregen staan bij de heemkundekring in de Heiligenkamer. (Foto Hkk 'Het Land van Gastel')

De noodkerk naast de pastorie aan de Veerkensweg (1905-1907)

Pieter-Jozef Verhaghen (1728-1811), was een van de laatste schilders uit de school van Rubens. Hij schilderde grote historiestukken met religieuze en mythologische thema's. Zijn voornaamste opdrachtgevers waren kerken en abdijen. Links het schilderij uit 1790 van Verhaghen uit Oud Gastel, rechts Het martyrium van de Heilige Laurentius van Rubens circa 1600. (Foto Wikipedia)

Bij de inwijding van de nieuwe kerk in 1907 was het interieur nog vrij kaal: alle schilderijen en beelden moesten nog worden aangebracht. Pastoor Damen is tot aan zijn dood in 1935 bezig geweest de inrichting van de kerk te vervolmaken en benaderde hiervoor verschillende kunstenaars en ateliers. Zo kreeg de kunstschilder Jan Oosterman in 1928 de opdracht voor het beschilderen van de muren; taferelen uit de bijbel en heiligenlevens. De Vriendt uit Antwerpen kreeg de opdracht voor het maken van de kruiswegstaties en de kapitelen.

Inwijding van de nieuwe kerk 14 mei 1907. Goed is te zien dat links de vrouwen zaten. (Foto Hkk 'Het Land van Gastel')

Het levenswerk van pastoor Damen is vandaag de dag nog in volle glorie te bewonderen: mede dankzij de restauratiewerken (ook in dit boek beschreven) van de schilderijen van Jan Oosterman, is het interieur sinds 1935 nauwelijks veranderd

Er kwamen altaren van het H. Hart, de H. Maria, de H. Familie en H. Bernardus vervaardigd door de firma Custers, soms met beelden uit de oude kerk. Het hoogaltaar uit 1907 met fragmenten van het leven van Laurentius, is een samenwerking van ingenieur Van Swaay en firma Jan Brom (Utrecht). De ontwerp-tekening van dit altaar hangt bij de heemkundekring.

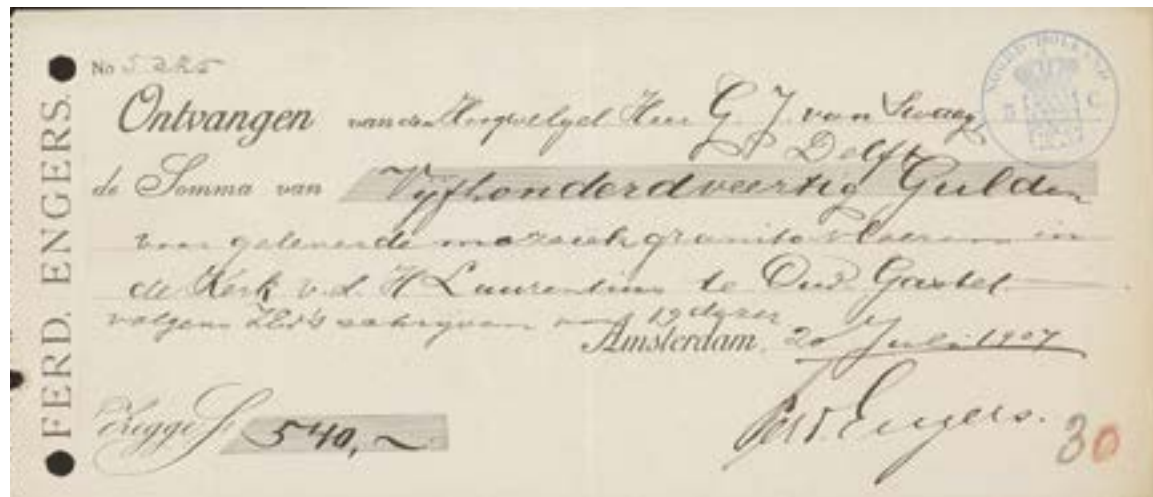
Een bijzondere vloer

Op het priesterkoor zijn niet alleen geornamenteerde randen gelegd maar is er aan weerszijden een wapen te zien. Aan de linkerkant van het priesterkoor is het wapen van de toenmalige bisschop van Breda, monseigneur Petrus Leijten in mozaïek ingelegd.

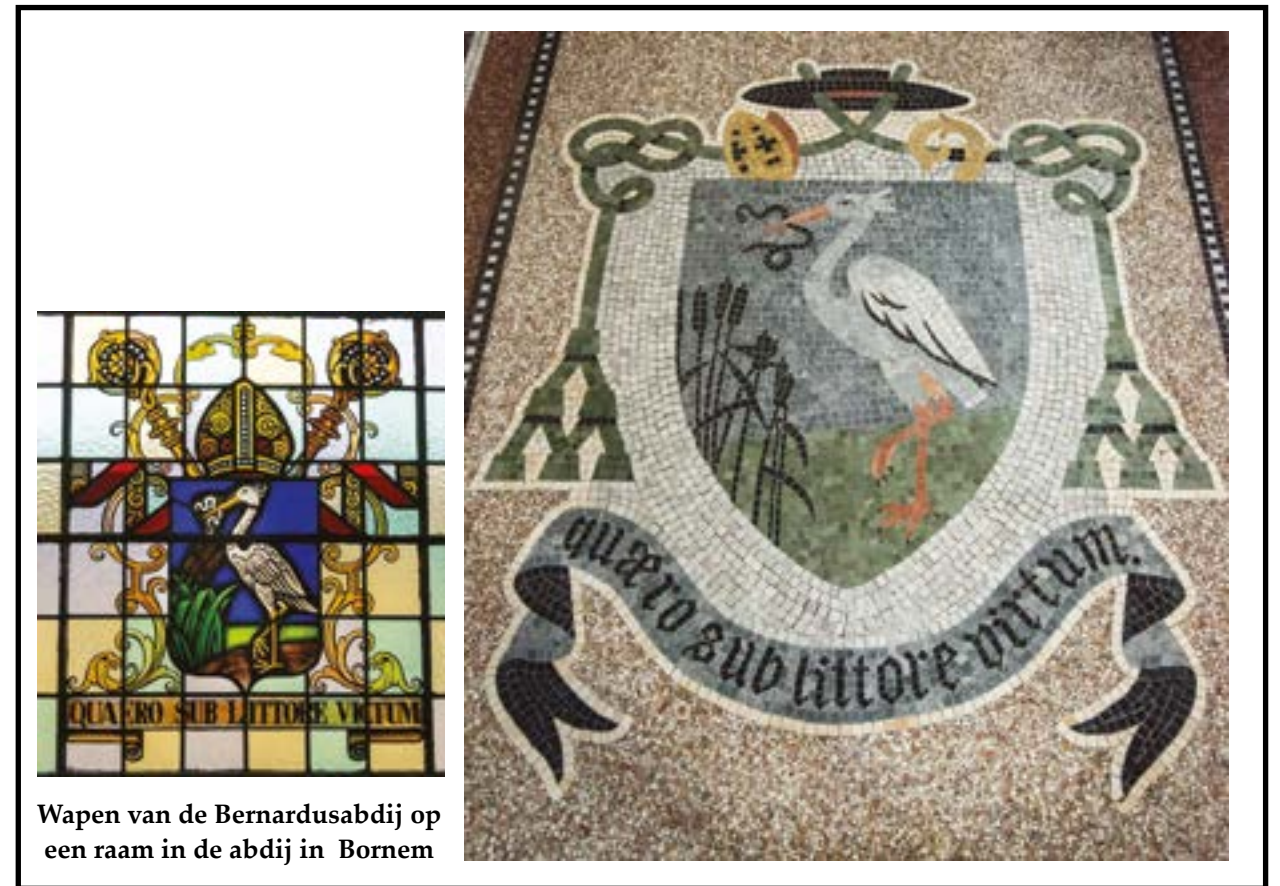

Wapen van Petrus Leijten, bisschop van Breda (West-Brabants Archief)

Op de ruwe betonnen ondergrond met daaroverheen een afgestreken cementvloer, is de terrazzovloer gestort en zijn de mozaïek figuren ingelegd. Het werk werd aangenomen door het bedrijf Ferd. Engers uit Amsterdam. Het leggen van de terrazzo bovenlaag is een bij uitstek Italiaans ambacht. In de kerk werd dit werk gedaan door een tiental Italiaanse werknemers onder de leiding van de uitvoerder.

Rechts op het priesterkoor vinden we het wapen van de Bernardusabdij. Onder de afbeelding van de reiger met een kronkelende paling in zijn bek staat in het Latijn: "Aan de oever vind ik mijn voedsel". Deze spreuk verwijst naar de ligging van de Bernardusabdij: aan de oever van de Schelde.

Wapen van de Bernardusabdij op een raam in de abdij in Bornem

Onder de vloerbedekking voor het Bernardusaltaar kwam het wapen van de cisterciënzerorde te voorschijn. De diagonale zwart-witte banen in het wapenschild verwijzen naar het witte habijt met het zwarte scapulier dat de cisterciënzers dragen.

Bernarduskapel

Dat Bernardus in Oud Gastel een eigen kapel heeft gekregen geeft wel aan dat bouwpastoor Damen als cisterciënzer ook een speciale verering had voor Bernardus. Het altaar werd eveneens gemaakt door firma Custers in Stratum. Onder de baldakijn staat het beeld van de H. Bernardus. In zijn hand houdt hij een model van de kerk vast. Bernardus wordt hier voorgesteld als de beschermer van de parochie. In de oude kerk zou begin negentiende eeuw ook een Bernardusaltaar geplaatst zijn. Hier is (nog) weinig over bekend.

(Foto A. J. van der Wal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2003)

Pastoor Prasing heeft de Bernardus-verering weer nieuw leven ingeblazen. Tijdens het Bernardusoctaaf draagt hij dit kazuifel met de afbeelding van Bernardus begroet Maria

De parochie van Oud Gastel fuseerde in 2013 met de omliggende parochies. De naam van deze fusieparochie werd geheel toepasselijk: R.K. 'Parochie H. Bernardus van Clairvaux'

Links op het altaar is de bekende afbeelding te zien van Bernardus die de gekruisigde Christus omarmt. Rond het kruis staan de voorwerpen die verband houden met het lijden van Christus. Hiermee wordt Bernardus vaak afgebeeld. Rechts staat een andere bekende afbeelding: Bernardus in extase bij Onze Lieve Vrouw.

De glas-in-loodramen achter het Bernardusaltaar verbeelden scènes uit het leven van de beroemde cisterciënzer heilige. Op 20 augustus, de feestdag van Bernardus, werd vroeger elk jaar aan dit altaar een mis opgedragen. De ramen werden vervaardigd door de firma Nicolas & Zonen te Roermond.

H. Bernardus als schrijver

H. Bernardus preekt

H. Bernardus draagt de mis op

Bernardus geneest de zieken

Bernardus toont de H. Hostie aan een ketter

H. Bernardus met de paus

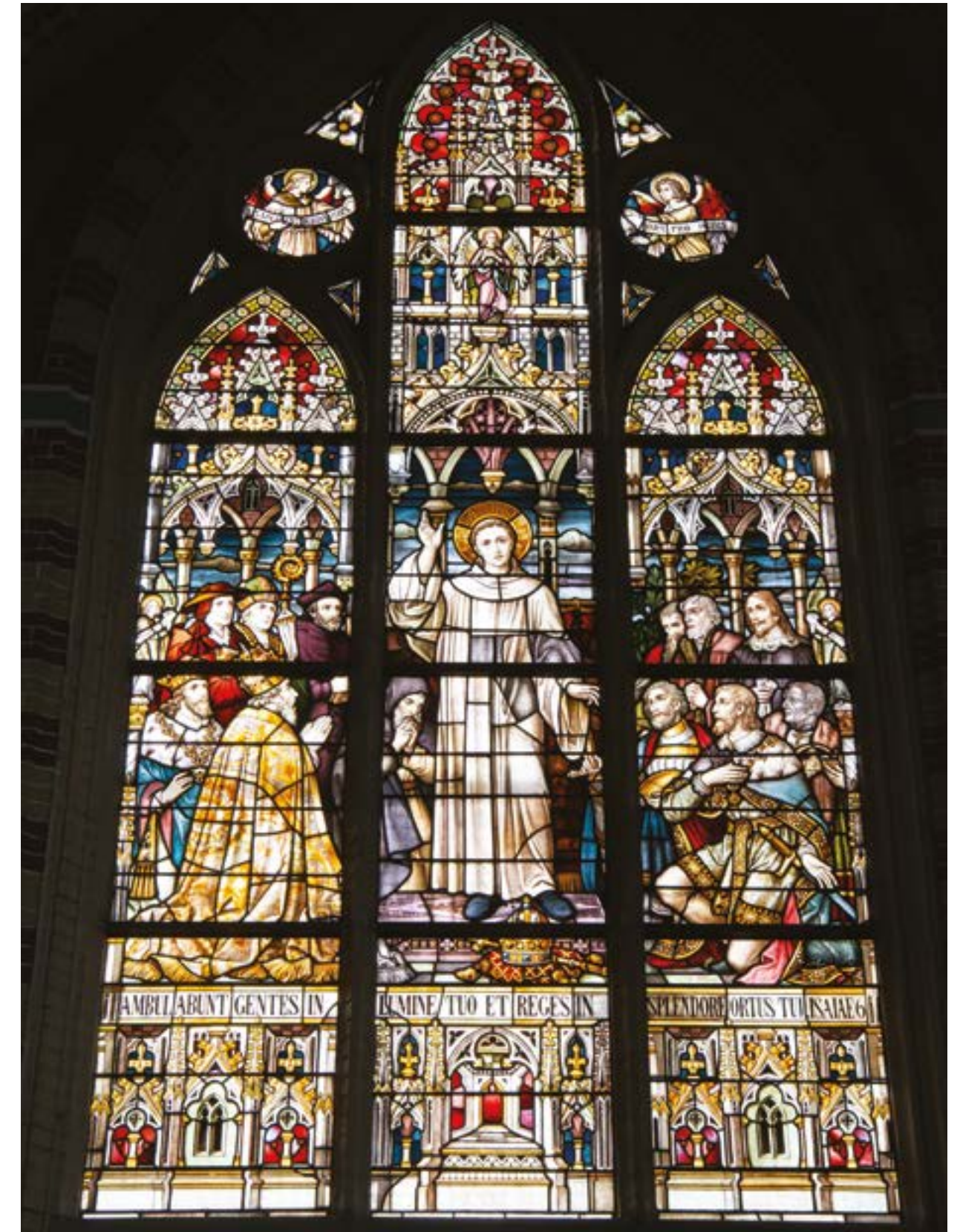

H. Bernardus preekt tijdens de Kruistocht

H. Bernardus op zijn sterfbed

Rechts van het Bernardusaltaar bevindt zich een groot glas-in-lood raam. Op het raam is Bernardus afgebeeld als kerkleraar. Een koning, een paus, een monnik en een groep ridders zijn voor hem neergeknield en luisteren aandachtig naar zijn woorden. Bernardus kreeg in 1830 de eretitel 'kerkleraar' - een teken dat hij werd gerekend tot de allergrootsten binnen de Kerk.

Op de muur links en rechts van het glas-in-loodraam staan een monnik en een moniale afgebeeld. Het zijn Humbelina, de zus van Bernardus, en Tezelinus, de vader van Bernardus. Tezelinus, was na de intrede van zijn dochter Humbelina de enige van de familie die niet in het klooster zat. Maar op zijn oude dag werd ook hij cisterciënzer

Predikend tegen de ketters, geneest hij allen met gezegende broden. Dat is de vertaling van de tekst onder dit tegeltableau onder het grote glas-in-loodraam. In 1147 bezocht Bernardus het stadje Sarlat, in de Périgord. Hij preekte er tegen de "ketterse Katharen" en zegende brood, water en zout. Hij sprak: "alle zieken die hiervan eten zullen genezen". Een aanwezige bisschop verbaasde zich hierover en zei, wijzend op de aanwezige ketters: "allen die gelóven zullen genezen". Bernardus antwoordde: "Nee: állen die ervan eten zullen genezen". Uit deze woorden concludeerde men later dat dus ook dieren kunnen genezen als ze van gewijd Bernardusbrood eten. De gewoonte om rond 20 augustus Bernardusbroodjes te wijden, bleef in West-Brabant tot in de jaren 60 bestaan. De broodjes werden voornamelijk aan het vee gevoerd.

Klokje uit 1656

In het Heemhuis staat een klein klokje met op de rand 'Ora pro nobis A° 1656 S. Laurenti'. Het staat op een gietijzeren standaard met de cijfers 700. We gingen op onderzoek uit:

In het archief van de Laurentiuskerk wordt er regelmatig geschreven over de vele strubbelingen tussen de parochie en de Bernardusabdij; over de slechte toestand van de kerk en

wie de kosten van de restauraties moest betalen. Begin 17e eeuw wordt er weer geklaagd over het noodzakelijk herstel van het dak. In jaarboek 1989 lezen we: 'De abdij had als tiendheffer de plicht om bepaalde delen van de kerk te onderhouden. Zij kon zich daaraan niet onttrekken. Anth. Proost, rentmeester van de abdij regelde dit. Zo werd in 1661 vastgesteld dat de abdij al meer dan 10 jaar het priesterkoor, de kruiskoren en het daktorentje had onderhouden.'

Het kan dus zijn dat in 1656 tijdens de restauratie van de dakruiter het nieuwe klokje

in opdracht van Hemiksem geplaatst is. Frans Akkermans schrijft in een verslag over de afbraak van de kerk in 1905:

..En toen het klokje uit den dakruiter naar beneden kwam, zei het mij, de plaatsvervanger te zijn van een veel ouder klokje uit 1656, dat vier medaillons droeg, met afbeeldingen van den H. Laurentius en den H. Norbertus [?], dat twee wapens droeg, eens ten onrechte werd genomen, in het dorps huis werd opgehangen en thans op het raadhuis is ondergebracht.'

Het klokje was volgens Akkermans dus opgehangen in het oude dorps huis (wat vóór de kerk stond en wat in 1926 is afgebroken). Het zal dus later meeverhuisd zijn naar het Raadhuis Dorpsstraat 14 en 2 en de Veerkensweg.

In Brabants Nieuwsblad 15-01-1976 lezen we: Jacques Wezenbeek vervaardigde een klokkenstoel voor de uit stof herrezen ruim drie eeuwen oude alarmklok als blijvende herinnering aan het Gastelse 700 jarig bestaan. Het klokje zou volgens dit bericht dienst hebben in de kleine klokkentoren voor het oude gemeentehuis.

Op 7 juni 1982 lezen we in Brabants Nieuwsblad: 'Gemeentesecretaris bood een eigentijdse klok aan tijdens de opening van het nieuwe gemeentehuis'. [De oude pastorie aan de Veerkensweg].

Onze (voorlopige) conclusie is dat het klokje gemaakt is voor het dakruitertje van de kerk, dit vanwege de inscriptie: 'Bid voor ons H. Laurentius'.

(Foto West-Brabants Archief)

Kunstschaten uit Hemiksem in Oud Gastel

In 1672 brandde de kerk van de Bernardusabdij in Hemiksem in zijn geheel af. Hierbij gingen talrijke kunstwerken verloren. Abt Spanoghe (1679-1716) startte met de wederopbouw van het klooster en heeft veel voor de verfraaiing van de abdij en de kerk gedaan. Aan de voornaamste Antwerpse kunstenaars gaf hij opdracht tot het maken van nieuwe koorbanken voor de monniken. Er kwam een orgel van de beroemde orgelbouwer Forceville met een prachtig houten orgelkast gemaakt door een van de beeldhouwers die aan de koorbanken werkte: de Antwerpse beeldhouwer Henrik Frans Verbrugghen. De kast was van eikenhout in rijke barokstijl met veel ornamentwerk en bazuin blazende en vedel spelende engelen. Ook gaf de abt opdracht voor een nieuw uurwerk voor de klok.

Zoals eerder vermeld zijn in 1797 de monniken van de Bernardusabdij in naam van de Franse Republiek met geweld uit hun klooster verjaagd. De kloosterkerk werd leeggehaald en afgebroken, en de vele kunstvoorwerpen die het klooster rijk was, zijn per opbod verkocht. Een deel van hun bezittingen hebben de monniken kunnen terugkopen. Met het idee een herstart van de abdij te kunnen maken werden deze kunstvoorwerpen in een kerk in Antwerpen opgeslagen. Een gedeelte van de kunstvoorwerpen kwam later in Oud Gastel terecht waar het in een schuur naast de kerk werd opgeslagen. In 1827 werd het koorgestoelte in de kerk van Wouw geplaatst. Het barokke orgel en het uurwerk vonden in de kerk van Oud Gastel onderdak.

Het mysterie van een verdwenen orgel

Na de voltooiing van de nieuwe kerk in 1907 besloot pastoor Damen het orgel aan te passen aan de gotische stijl van de nieuwe kerk. Architect Van Swaaij kreeg de beelden die op het orgel stonden. Het oude barokke orgelfront zou verdwenen zijn maar.....

....dit mysterieuze verhaal leest u in het volgende Jaarboek ...

Plaatje van de orgelbouwer Jos. Stevens uit Duffel op het 'nieuwe' orgel uit 1909 in Oud Gastel. (Foto A. J. van der Wal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2003)

Deze foto maakte we in een kerkje in België. Het zou in 1900 uit de kerk van Oud Gastel gekomen zijn...

Het uurwerk uit 1704

Ook het uurwerk dat in de toren van de kerk jaren lang dienst heeft gedaan zou uit de kerk van Hemiksem gekomen zijn. Op het uurwerk is te lezen: *Petrus Meganck- Fecit 1704 Bruxelles*. Omdat we vanwege Corona niet verder in de archieven van de parochie konden duiken, gaan we in het komende jaarboek ook hier meer over vertellen!

Op de communiebank in de kerk staat dit houten beeld van Bernardus. Het beeld was een geschenk van de parochie aan pastoor Janssens ter gelegenheid van zijn zilveren priesterjubiläum in 1964

Bernardusgesticht en Bernardusschool

Eind negentiende eeuw is er door de parochie een poging gedaan de grond naast de kerk te kopen om hier een nieuwe pastorie te bouwen. Dat is ze niet gelukt en moest men uitwijken naar de Veerkensweg. In 1901 is het wel gelukt en is er in opdracht van pastoor van Aalst door architect P. van Genk het *Bernardusgesticht* met schoollokalen gebouwd. De Congregatie van de Penitenten-Recollectinen van Etten hadden hier van 1901 tot 1959 hun zusterhuis met de *Bernardusschool* voor meisjes.

In de gevel staat een beeld van de H. Bernardus. Hij is hier afgebeeld in cisterciënzer habijt, met de lijdenswerktuigen van Christus, met regelboek en met de bijenkorf aan zijn voeten: honingvloeiende (zoete) leraar.

In 2018 stond dit bericht in BN/DeStem: *Bijenhouders en veehoeders in Oud Gastel kunnen gerust zijn: het beeld van de heilige Bernardus is terug in de topgevel van het voormalige zusterklooster in Oud Gastel. De kalkstenen sculptuur raakte in 2013 bij de grote brand in het pand aan de Kerkstraat ernstig beschadigd. Na de brand stond de patroon van de cisterciënzers opgeslagen in gemeentelijk depot. Toen aannemersbedrijf Karel Bartelen een jaar geleden [2019] begon met het weer gebruiksklaar maken van het afgebrande pand, besloot het college de geblakerde Bernardus in oude glorie te herstellen en terug te plaatsen in de topgevel.*

In het Bernardusgesticht worden momenteel twee appartementen gerealiseerd. De Bernardusschool achter het Bernardusgesticht is inmiddels afgebroken. Hier verschijnt binnenkort een geheel nieuwe woonwijk: De Bernardushof

Naast de pastorie in de Veerkensweg, op de plaats waar tijdens de bouw van de nieuwe kerk van 1905 tot 1907 de noodkerk stond, werd in 1921 de Joannesschool gebouwd, genoemd naar de initiatiefnemer pastoor Joannes Damen. Aan een muur van de gymzaal (1961) aan de achterkant van de Joannesschool werd een keramisch reliëf van St. Bernardus aangebracht. Na de afbraak van deze zaal in 1983, werd het beeld tijdelijk opgeslagen en in 1986 ingemetseld op een muur bij de Bermardusschool aan de Mgr. Meeuwissenstraat. De bedoeling is dat het reliëf ook gerestaureerd wordt en in een van de (nieuwe) gevels een plaats krijgt.

Het reliëf van Bernardus aan de buitenmuur van de gymzaal van de Joannesschool

Afbraak in 1984. (WBA, Foto Ben Steffen)

De oude ingang van de inmiddels afgebroken Bernardusschool. Bernardus van Clairvaux wordt hier afgebeeld in cisterciënzer habijt met een vredesduif, aan zijn voeten een hond (omdat zijn moeder, voor zijn geboorte, gedroomd zou hebben dat zij een wit blaffend hondje in haar schoot droeg) een boek (regelboek) en een bijenkorf (honingvloeiende leraar). (Foto's Hkk 'Het Land van Gastel')

Intermezzo vaandels

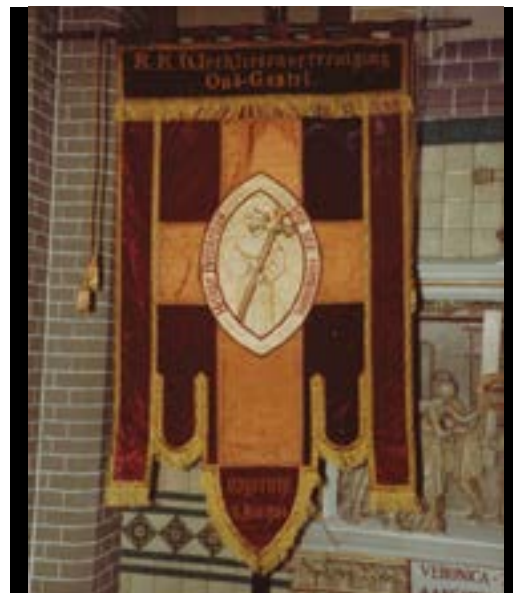
Dat Bernardus een grote betekenis had in de vele verenigingen die in Gastel zijn geweest blijkt wel uit de onderstaande vaandels: alle hebben de afbeelding van Bernardus. Ook zijn naam komen we vaak tegen: de eerste heemkundekring had de naam 'Sinte Bernaerts'!

Tijdens de Bernardusdagen hebben wij dit vaandel, in het bezit van de kerk, mogen exposeren

Foto gemaakt ter ere van het 25-jarig bestaan van de R.K. Werkliedenvereniging 'St. Bernardus' (juni 1929). Het nieuwe vaandel (rechts) werd ingewijd. Kapelaan Van den Elzen tussen de bestuursleden. Links het vaandel van de Ned. R.K. Fabrieksarbeiders bond afd. Oud Gastel

R.K. Werklieden vereniging Oud Gastel opgericht 3 juni 1904
Fabrieksarbeiders bond afd. Oud Gastel

R.K. Boerenbond Gastel 1918. Onderin is het wapen van de Bernardusabdij met de reiger te zien. (Foto's Hkk 'Het Land van Gastel')

De laatste cisterciënzer pastoor

Met het overlijden van pastoor Van Dam is er een einde gekomen aan de eeuwen lange band van de Bernardusabdij met Oud Gastel. Wilhelmus van Dam is in 1914 geboren in Ter Aar en is ingetreden in 1934 in Bornem onder abt Schoen en later abt Indewey uit Oud Gastel. Guido Meijers was tijdens zijn studie zijn professor. In 1940 werd Van Dam onderpastoor in Mariekerke bij Bornem. In 1945 werd hij kapelaan en in 1964 pastoor in Oud Gastel. Pastoor Van Dam keek met veel eerbied op naar de vroegere pastoor Damen. Hij was het die de kale muren en lege nissen door middel van muurschilderingen in een bijbels kleedje wist te steken, het boek van de middeleeuwse kerkganger, die niet kon lezen, maar uit de afbeeldingen in de kerk zijn geloof kende. Van Dam op zijn beurt zorgde vóór zijn vertrek voor de restauratie van deze schilderijen.

Op het kerkhof van Oud Gastel liggen verschillende cisterciënzers begraven: pastoor 'Albertus' van Aalst (1883), pastoor Hellemons (de laatste cisterciënzer pastoor van Wouw 1887), kapelaan 'Maurus' Roomer (1935), pastoor 'Antonius' Mouwen (1942), pastoor 'Leo' Janssen (1951) en pastoor 'Clemens' van den Elzen (1959)

Op 5 juni 1997 overleed op 82 jarige leeftijd de laatste cisterciënzerpastoor van Oud Gastel Malachias van Dam. Hij werd naast pastoor Joannes Damen begraven, samen maken ze de cisterciënzer cirkel rond.

Op het kerkhof van de Bernardusabdij in Bornem liggen verschillende Brabantse cisterciënzers begraven. Hier ligt ook de jongere broer van pastoor Van Dam begraven: Edmundus van Dam was de voorlaatste abt in de Bernardusabdij van 1987 tot 1993

Bronnen:

Voor het schrijven van dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van:

- Archivaat 'Nassau Brabant', *Gastel. Land van Abten en Markiezen*, gedenkboek 700-jarig bestaan van de gemeente Oud- en Nieuw Gastel. Gemeente Oud- en Nieuw Gastel, 1975.
- Heemkundekring Het Land van Gastel, *75 Jaar Laurentiuskerk Oud-Gastel*, gedenkboek 75 jarig bestaan van St. Laurentiuskerk Oud Gastel, 1982.
- Archief van de parochie van St. Laurentius te Oud Gastel, 1661-1975. West-Brabants Archief, raw - 0272.
- Parochieblad *De Klok - St. Laurentiusklok*.
- Heemkundekring 'Het Land van Gastel', website, afbeeldingen.
- Jaarboeken 'Land van Gastel' o.a. 1987, 1989, 1990, 1997, 1998, 2008, 2015.
- Broeder Theophile Nijman, verschillende artikelen.
- J.G.L. Theunisse, *De Gastelse toren in gevaar*, Ghulden Roos Jaarboek 21, 1961 pag. 92-97.
- F.A. Akkermans, verschillende artikelen, oa:
- F. A. Akkermans, *Historie rond Gastels kerkgebouwen*, Jaarboek Ghulden Roos 1946 no 6, pag. 81-101.
- F.A. Akkermans, *Historie rond Gastelse kerken*, handgeschreven uitgave, 1953.
- Gemeentebestuur van Oud en Nieuw Gastel, *Van Gestele tot Halderberge*, uitgave bij de opheffing van de gemeente, 1997.
- Rijksarchief België, *Kaartboek van de Sint-Bernardsabdij, Hemiksem 1666-1671*, 2005.
- M. Van de Cruys en M. Cheron, *Heraldiek van abdijen en kloosters, St. Bernardus aan de Schelde*, heruitgave 2018.
- Meertensinstituut, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, Uitgeverij Verloren 1998.
- Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen. Cisterciënzers in Nederland 1165-1797*, uitgeverij Damon, 2015.
- J.B. Krüger, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda*, circa 1890, pag. 369-398.
- Ann Bergmans en Eloy Koldewij 'Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen'. In: Monumenten & Landschappen, Jrg. 11, No.,1992, pag. 33-46.
- V. Vandekerchove en P. Carpeau, *Pieter-Jozef Verhagen In het spoor van Rubens*, 2011.

Internet 2021:

- www.heemkundekringhetlandvangastel.nl
- www.bernardusdagen.nl
- www.kloosterboek.nl
- Facebook groep 'Gastels Trots'
- www.westbrabantsarchief.nl
- www.inventaris.onroerenderfgoed.be
- www.meertens.knaw.nl/bedevaart
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Pieter_Jozef_Verhagen

Afbeeldingen:

De bron staat onder de afbeelding vermeld.

WBA= West-Brabants Archief

Bij geen vermelding foto Bea & Dick Hoeks

Het hekwerk in de H. Laurentiuskerk

Een bijdrage van Kees de Bruijn

Halverwege de jaren negentig kreeg het kerkbestuur van de H. Laurentiusparochie de tip van het Bisdom van Breda dat er een hekwerk in de Sint Annakerk in Breda overbodig was. Deze kerk zou op korte termijn gesloten worden en de inventaris moest uit de kerk verdwijnen in verband met een verbouwing; in de kerk zouden appartementen komen.

Misschien is het goed om hier iets te vertellen over de St. Annakerk. De kerk aan de Bredase Haagweg werd in de jaren 1904 en 1905 gebouwd door de architecten Joseph Cuypers, zoon van de grote Pierre Cuypers, en Jan Stuyt; twee zeer bekende kerkenbouwers uit die tijd. Jan Stuyt was overigens één van de leermeesters van Jan Oosterman, die de Gastelse kerk schilderde. De kerk werd ingewijd op 26 april 1905.

In 1997 werd de kerk aan de eredienst onttrokken en raakte snel in verval, totdat zij in 2002 eerst zou worden verbouwd tot een appartementencomplex, maar uiteindelijk een kantoorbestemming kreeg onder de naam ANNastede.

St. Annakerk in Breda in 1973

Destijds bestond het bestuur van de H. Laurentiuskerk uit: Ben Kortmann (voorzitter), Sjef Theunissen (vicevoorzitter), Kees de Bruijn (secretaris), Frans van Merriënboer (penningmeester), Ad van Nes (pachtzaken), Jacques van Galen (gebouwen), Rianne Goossens (verantwoordelijk voor vrijwilligsters), Annemie Oomen (diakonie) en Jenny Gulden.

Op een zaterdagmorgen zijn Sjef Theunissen, Jacques van Galen en Kees de Bruijn samen met Piet en Corné Backx en George Peeters afgereisd naar Breda. Er werd gebruik gemaakt van een personenauto en een bedrijfsbusje met aanhangwagen. Tevens werd het nodige materiaal meegenomen om het hekwerk te demonteren.

Het smeedijzeren hekwerk met de eikenhouten panelen in de St. Annakerk was de afscheiding tussen de Lourdesgrot en het Anna-altaar (Foto's RCE 1999)

Rond tienenvijftig kwam het gezelschap aan in Breda. Daar wachtte een bestuurslid van de Sint Annakerk om de kerk te openen.

Binnen in de kerk was het een chaos: overal lagen verpakkingen van etenswaren, lege flessen, e.d. Het was duidelijk dat de kerk een tijdje door krakers bewoond was geweest. In de hoek van de kerk stond het ijzeren hekwerk met eikenhouten panelen. Aan de binnenzijden van de panelen waren lappen, doeken en kleding vastgeniet om het aan de binnenzijde tochtvrij te maken.

Vrij snel na het zien van het hekwerk werd besloten dat het een aanwinst zou zijn voor de Sint Laurentiuskerk in Oud Gastel. De doeken werden van het hekwerk losgemaakt en met behulp van schroefmachines werden de bevestigingsschroeven uit de vloer en de muren losgemaakt. Zodra er een paneel los was, werd het tegen een muur geplaatst. De panelen waren vrij zwaar en vanwege de hoogte moeilijk te hanteren.

Een kleine anderhalf uur later waren alle panelen los en kon de aanhangwagen – die zo dicht mogelijk bij de ingang van de St. Annakerk werd gereden – geladen worden. Om beschadigingen te voorkomen werden de panelen voorzichtig op de aanhangwagen gelegd en vervolgens met spanbanden vastgemaakt.

Vlak voordat we vertrokken, vertelde het bestuurslid ons dat er ook houten beeldjes bij het hekwerk hoorden. Deze beeldjes waren tijdelijk opgeslagen in een depot van het bisdom.

Oorspronkelijk waren in de St. Annakerk ter versiering beeldjes bovenop het hekwerk geplaatst
Na een korte opslag in het depot van het Bisdom van Breda zijn ze verkocht

De bijpassende beeldjes zijn niet meer tevoorschijn gekomen. Navraag bij het bisdom leert dat ze zijn verkocht, omdat het depot leeg gemaakt moest worden. Mogelijk zijn de beeldjes gekocht door iemand uit Polen. Dat is jammer, maar het ontbreken van de beeldjes doet verder geen afbreuk aan het hekwerk.

Bij terugkomst in Oud Gastel werden de panelen één voor één tegen de muren van de loods gezet. Dat deze tijdelijke opslag uiteindelijk 25 jaar zou duren, had niemand kunnen vermoeden.

In de daarop volgende kerkbestuursvergaderingen werd regelmatig gesproken over het mogelijk plaatsen van het hekwerk in de kerk. De bedoeling was om het hekwerk over de volle breedte achterin de kerk te plaatsen. Daarvoor waren er echter te weinig panelen.

Bovendien zou de plaatsing van het hekwerk behoorlijk wat geld kosten. Het kerkbestuur vond deze investering te groot en besloot om het hekwerk opgeslagen te laten liggen in de loods.

Kerkbestuursleden traden af; er kwamen nieuwe opvolgers. Als pastoor van de H. Laurentiusparochie werd Peter de Rooij aangesteld. Over het hekwerk werd niet of nauwelijks meer gesproken.

Het hekwerk werd door Karel Bartelen verplaatst naar zijn bedrijfspand in Roosendaal, zodat Karel de loods naast de H. Laurentiuskerk kon gebruiken voor opslag ten behoeve van de restauratie van 'Onder de Toren'.

Na een visitatie op 30 mei 2018 van de parochie H. Bernardus van Clairvaux deelt vicaris Paul Verbeek zijn bevindingen in een parochiebestuursvergadering. Bij de rondvraag wordt hem gevraagd om het hekwerk te mogen plaatsen. De vicaris verzoekt het parochiebestuur een brief te sturen naar bisschop Liesen met de vraag om toestemming en geeft aan dat het dan wel goed zal komen.

In 2019 wordt door de Parochiekerncommissie (PKC) Oud Gastel/Stampersgat gesproken over de mogelijkheid van plaatsing van het hekwerk in de kerk. Stichting Jacques Mastboom-van der Loo uit Oud Gastel wordt om een financiële bijdrage gevraagd. In één van hun vergaderingen wordt het plan van plaatsing van het hekwerk verder toegelicht. De stichting zegt een bijdrage toe van € 1000.

In het voorjaar van 2020 worden de panelen van het hekwerk teruggehaald uit de loods van Karel Bartelen. Om het vervoer te vergemakkelijken worden de smeedijzeren delen losgeschroefd van de houten panelen.

Na het nodige denk-, teken- en rekenwerk van drie vrijwilligers uit de geloofsgemeenschap in Oud Gastel en Stampersgat beginnen Aad Overdeest, Nol van Poeyer en José Frijters aan de plaatsing van het hekwerk. De losse panelen worden naar de kerk vervoerd en op hun plaats gezet. Het houtwerk wordt opgeschuurd en voorzien van een nieuwe laklaag. De panelen passen zodanig, dat het gedeelte van de linkerzijde van de kerk tot het middenpad kan worden afgeschermd.

Een bijkomend voordeel van het hekwerk is dat de kerk nu dagelijks te bezoeken is. De bezoekers kunnen bidden of een kaarsje opsteken in de Mariakapel, die is ingericht op de plaats waar vroeger de doopvont stond. Tevens kan de bezoeker een kijkje in de kerk nemen zonder dat deze daadwerkelijk het

Aad Overdeest, Nol van Poeyer en José Frijters
hebben het hekwerk geplaatst in de
H. Laurentiuskerk

kerkgebouw hoeft te betreden. Toezicht van vrijwilligers is niet meer noodzakelijk.

Toch was er tijdens het plaatsen van het hekwerk en de eikenhouten panelen enige improvisatie nodig. Uit de St. Annakerk kwam ruim voldoende hekwerk om in de Gastelse H. Laurentiuskerk de gewenste afscheiding te realiseren.

Omdat niet alle onderdelen van het hekwerk dezelfde afmetingen hadden, moest een selectie worden gemaakt. Sommige onderdelen konden meteen voor het hekwerk worden gebruikt; van wat overbleef kon een andere wens worden gerealiseerd. Tijdens het werk aan het hekwerk ontstond namelijk het idee om ook de inrichting van de achterkant van de kerk onder handen te nemen. Aad Overdevest maakte van overgebleven panelen aan de achterzijde van de achterste kerkbanken een kast met schuifdeuren waarin losliggend drukwerk ed. voortaan netjes kon worden opgeborgen. Tevens zijn er rode tapijttegels gelegd om een en ander iets warmer aan te kleden.

Door dit “geschuif” met de panelen en hekwerk kon de – in de St. Annakerk gebruikte – volgorde van de teksten op de bovenlijsten, niet meer worden gehandhaafd. Toen Sjef Theunissen het verzoek kreeg om de Latijnse teksten op de bovenlijsten te vertalen, liep ook hij tegen dit feit aan. Nol van Poeyer bevestigt dat de oorspronkelijke volgorde niet altijd kon worden gehandhaafd, maar dat er niettemin moeite is gedaan die zoveel mogelijk overeind te houden. Na enig puzzelwerk kwam Sjef Theunissen tot de conclusie dat de Latijnse tekst in de St. Annakerk waarschijnlijk de volgende moet zijn geweest:

Tota pulchra es, Maria
Et macula originalis non est in te
Tu gloria Jerusalem
Tu laetitia Israel
Tu honorificentia populi nostri

Tu advocata peccatorum
O Maria virgo prudentissima
Mater clementissima
Ora pro nobis
Intercede pro nobis
Ad dominum Jesum Christum

Gij zijt helemaal rein, Maria
En de erfzonde rust niet op u
U bent de glorie van Jerusalem
U bent de vreugde van Israël
U bezorgt ons volk eer

U bent de advocaat van de zondaars
O Maria, zeer wijze maagd
Goedertieren moeder
Bid voor ons
Kom op voor ons
Bij onze Heer Jezus Christus

‘Tota pulchra es’ is een gebed dat terugvoert naar de 4de eeuw; de auteur is onbekend. Het gebed is samengesteld uit verzen uit het Oude Testament met een verwijzing naar de Onbevleete Ontvangenis van Maria. De beginzin is afkomstig uit het Hooglied, een andere zin verwijst naar het Evangelie naar Mattheus en de slotzin komt uit het Bijbelboek Judit.

In de huidige vorm is het bekend sinds de 14de eeuw. Het is een gregoriaanse antifoon (beurtzang) die in de liturgie van vóór het Tweede Vaticaanse Concilie, dat plaats vond in de jaren zestig, werd gezongen in de voormis tussen epistel en evangelie. Het lied past liturgisch in de mis bij het Hoogfeest van Maria Onbevleete Ontvangenis op 8 december. Later is de liedtekst door verschillende componisten op muziek gezet. De bekendste zijn: Robert Schumann, Anton Bruckner en Pablo Casals.

De plaatsing van het hekwerk en het maken van de kasten verloopt voortvarend en wordt nog vóór de zomervakantie afgerond. Vanwege de coronamaatregelen kon het hekwerk echter nog niet worden ingezegend door pastoor Maickel Prasing.

Linkerhoek achter in de kerk na plaatsing van het hekwerk

Parochianen van de H. Laurentiuskerk zijn heel tevreden over het resultaat. Met name het hekwerk kan rekenen op complimenten als: *“het past heel mooi bij de rest van het interieur”* en: *“het is, dat ik weet dat het hekwerk later geplaatst is, anders zou je zeggen dat het hekwerk er altijd gestaan heeft”*.

Geraadpleegde bronnen:

<https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>
[https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Annakerk_\(Breda\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Annakerk_(Breda))
<https://rijksmonumenten.nl/monument/10191/sint-annakerk/breda/>
https://reliwiki.nl/index.php/Breda_Haagweg_1_-_Anna
[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sint-Annakerk_\(Breda\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sint-Annakerk_(Breda))
https://de.wikipedia.org/wiki/Tota_pulchra_es_Maria

Gesprekken met: Nol van Poeyer, José Frijters en Sjef Theunissen

Foto's van:

Kees de Bruijn, Bea Hoeks-de Laat, Dolf Piederiet en Kees Rademakers
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) op Rijksmonumenten.nl

Het Dijkgat

Een bijdrage van Kees Rademakers

Het komt wel vaker voor dat een straat anders wordt genoemd dan haar officiële naam. In mijn jeugd werd ik door mijn vader naar de Achterstraat in Roosendaal gestuurd, om na lang zoeken te langens leste een Roosendaler aan te spreken en de weg te vragen. Bleek dat men in Roosendaal daarmee de Raadhuisstraat bedoelde. Zou mijn vader me naar de “Kerremelkstraat” in Gastel hebben gestuurd, dan zou dat geen probleem zijn geweest. Als oorspronkelijke bewoner van de Markt kende ik 2 “piesgangetjes”. Kijk ik op een recente plattegrond van Gastel, dan hebben die tegenwoordig de namen ‘Kerkpad’ en ‘Marktstraatje’ gekregen, maar ik betwijfel of ze zo in de volksmond ook worden genoemd.

Iets soortgelijks treffen we aan bij het **Dijkgat**, een naam die we mijns inziens moeten koesteren omdat die sterk verbonden is met de plek waar heel lang geleden de Gastelse kerk is gebouwd en die haar “droge voeten” bezorgt.

Het Dijkgat in 1958 met op de achtergrond Café Rademakers aan Markt en Korte Dreef

De straat maakt onderdeel uit van de Veerkensweg en is de verbindingsweg tussen de Markt en Achterdijk/ Ouden-dijk. Veel Gastelaren spreken echter nog steeds van het Dijkgat.

Op beide foto's is te zien dat de kerk op een hogere plaats is gebouwd. Op de bovenste foto zie je dan ook duidelijk dat de Korte Dreef lager ligt en op de onderste foto moet je echt naar de Markt klimmen.

Beide foto's zijn afkomstig uit het Harry Zandbergen-archief.

Het Dijkgat in 1933 met rechts het gesloten Tramstation. In het artikel van Marius Broos opgenomen in dit jaarboek wordt vermeld dat op 7 juli 1933 de tram haar laatste rit maakte. Werd de foto wellicht juist daarom genomen?

Gastel en Halderberge in de dertiende eeuw

en hoe de kinderen van pastoor Marselis toch nog goed aan hun trekken kwamen

© Evert Jan van de Kaa

Er was eens, heel lang geleden, in een land niet ver hier vandaan, een rooms-katholieke parochie Ghestele. Die omvatte toen vrijwel het hele grondgebied van de tegenwoordige gemeente Halderberge en een flink stuk van Moerdijk. De pastoor van die parochie heette Marselis. In Latijnse teksten noemt hij zich Marselius of Marsilius. Hij is de hoofdpersoon in dit verhaal.

Afb. 1 Dertiende-eeuwse waterburcht van Wouw. Links: plattegrond van de opgegraven resten^[1]. Rechts: Ruud Cleveren's artist impression op maquette, Collectie Museum Het Markiezenhof Bergen op Zoom.

Pastoor Marselis leefde tijdens de overgang van Hoge naar Late Middeleeuwen, meer dan 700 jaar geleden. Volgens de tegenwoordige tijdvakindeling van het Nederlandse geschiedenisonderwijs was dat halverwege de Tijd van steden en staten. De Vroege Middeleeuwen, ofwel de Tijd van monniken en ridders, waren toen al een paar eeuwen verleden tijd. Maar voor het dagelijkse leven van Marselis' parochianen waren monniken nog steeds veel belangrijker dan de pas gestichte ministadjes in de buurt en ridders waren er ook nog volop. Zo was de waterburcht van Wouw het eerste kasteel op loopafstand van Gastel, en dat verrees tijdens Marselis' leven. Welnu, we mogen het kasteel toch wel *het* symbool van de ridderstand noemen...

Beter bewaard gebleven burchten uit die tijd zijn kasteel Doorwerth nabij Arnhem en het Muiderslot in Noord-Holland. Dergelijke bouwwerken hebben duidelijk de ontwerpers van de sprookjesachtige bouwsels in de Efteling en het kasteel van Doornroosje in

Eurodisney geïnspireerd. Maar wie na deze inleiding verwacht dat ik sprookjes ga vertellen over Marselis en de wereld waarin hij leefde kan de rest van dit verhaal beter terzijde leggen. Want ik ga uit van rationele analyses, van wat de pastoor zelf heeft geschreven, van onverdachte beweringen van tijdgenoten en van gedegen onderzoek in verschillende vakgebieden¹. En waar de uitkomsten daarvan afwijken vergelijk ik ze met die in Delahaye's overzicht over ontstaan en groei van Gastel^[9]. Die werden al bijna 50 jaar geleden gepubliceerd maar ze worden nog steeds her en der ongewijzigd geciteerd.

De opbouw van dit artikel is verder als volgt: eerst ga ik in op de bronnen waaraan ik mijn kennis over het 13de-eeuwse Ghestele² ontleen. Daarna schets ik hoe West-Brabant³ en Halderberge er in pastoor Marselis' tijd uitzagen. Vervolgens komen hij en zijn testament uitgebreider aan de orde. Ik sluit af met hoe het zijn nalatenschap verging.

Oorkonden: Stille getuigen uit een ver verleden

Marselis leefde in de 13de eeuw. Wat ik over hem te weten ben gekomen vond ik in een aantal oorkonden die in de tweede helft van die eeuw zijn opgesteld. Met name zijn testament was daarbij van onschatbare waarde. Het maakt deel uit van het archief van de de cisterciënzerabdij in Hemiksem van Sint-Bernardus aan de Schelde⁴. Dat archief zou zich nu in de Trappistenabdij van Westmalle bevinden maar het originele testament kon ik daar niet inzien. Gelukkig is het in het oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 uitgebreid beschreven^[1nr.1348-1349]. Het bestaat uit een dichtbeschreven perkament, gemaakt op 14 september 1295, en een aanvulling daarop die krap een maand later werd gedateerd. Die aanvulling was ook op een stuk perkament geschreven. Het was een transfixbrief, dat is een aanhangsel dat bedoeld is om één geheel te vormen met een ander document en daarom ook fysiek daaraan is verbonden.

Afb. 2 Onscherpe kopie van de transfixbrief bij Marselis' testament uit de Antwerpse vestiging van het Belgisch Rijksarchief.

¹ Informatie die niet voor iedere lezer van belang is staat in voetnoten. Veronderstellingen van mij heb ik naar beste weten als zodanig verwoord. Voor verwijzingen naar de literatuurlijst gebruik ik een getal tussen rechte haakjes, waar relevant gevolgd door bladzijde- of oorkondennummers.

² Ghestele, ook wel als Gestele geschreven, was in de 13de eeuw de naam van zowel de parochie als de 'gemeente' die onder meer vrijwel het hele gebied van de huidige gemeente Halderberge omvatte. In het Middelnederlands dat in de Middeleeuwen werd gesproken trad de klankverschuiving naar Gastel pas op nadat Oudenbosch en Hoeven aparte parochies waren geworden. Ik spreek hierna van Ghestele als ik het 13de-eeuwse gebied bedoel en gebruik Gastel als aanduiding van het gebied van de voormalige gemeente Oud en Nieuw Gastel of het dorp Oud Gastel.

³ Zo duid ik hierna het deel van Noord-Brabant ten westen van de lijn Waspik-Alphen aan.

⁴ Omdat deze organisatie in dit artikel vaak wordt besproken noem ik hem hierna kortweg Sint-Bernards.

Onderzocht: Marsilius, Marcellus, Marselis - what's in a name?

Of je nu de Nederlandse familie- of voornamenbank raadpleegt of een verklarend namenboek in het Engels of een andere taal maakt niet uit: alle namen hierboven en nog tientallen meer zouden afgeleid zijn van de Latijnse naam Marcellus. Maar omdat ik daaraan twijfelde ben ik daar wat dieper ingedoken. Hier geef ik een paar voorlopige uitkomsten van dat onderzoek¹.

In de Romeinse keizertijd was de naam Marcellus over heel het rijk verbreid, ook in Nederland. In een databank van Latijnse inschriften waren er honderden terug te vinden. Het aantal vermeldingen van Marcilius of iets dat er op lijkt was op de vingers van één hand te tellen. In Noordwest-Europa waren dat er 0. In klassiek Latijn stond de *c* voor een *k*-klank, en in het Grieks sprak je dan ook van Markellos. Sinds de nadagen van het West-Romeinse rijk werd de *c* voor een *e* en *i* in de volkstaal als *s* uitgesproken, zonder dat de schrijfwijze veranderde.

Na de Romeinse tijd bleef de naam Marcellus in Noordwest-Europa algemeen bekend, niet in het minst door sommige heiligen met die naam en hun naamdagen. In het Frankische rijk verschijnt daarnaast de naam Marcili op munten en enkele oorkonden, als deel van de plaatsnaam Marcili-acum. Dat betekende 'domein van Marcilius', blijkbaar van een Frank met een 'gelatiniseerde' naam. Verspreid over Noord- en Midden-Frankrijk hebben nu nog steeds zo'n 50 plaatsen een daarvan afgeleide naam zoals Marcilly. Diverse andere Franse plaatsnamen hebben Marcellus als vroegmiddeleeuwse wortel.

In de 11de en 12de eeuw duikt Marsilius op in een honderdtal oorkonden, in Nederland en België soms en in Frankrijk nog vaak geschreven als Marcilius. Veruit de meeste dragers van die naam woonden in de noordelijke helft van België, Noord-Brabant en Limburg in Nederland, Noordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz in Duitsland en het destijds Nederlanstalige deel van Frankrijk. Dat valt ruwweg samen met Frankische taalgebied van omstreeks 450.

Marsilius bleef in het grootste deel van Duitsland ongewijzigd voortbestaan. In Italië werd het door Marsilo of Marsiglio vervangen. In het Nederfrankisch trad er vanaf het midden van de dertiende eeuw een klankverschuiving op van *i* naar *e*, waardoor Marseli(u)s hier gebruikelijk werd. In de late dertiende eeuw komen al die schrijfwijzen naast elkaar voor. In Noord-Brabant verschijnen dan ook Ceel en Chele als bijnaam van Marselius. Later verschuift op diverse plaatsen in het Middelnederlands de *a*-klank van *Mar* naar *Mer*, en met 'afkortingen' van -szoon in -se(n) komen in Nederland nu honderden achternamen voor die ooit van Marsilius zijn afgeleid.

¹ van de Kaa EJ (in voorbereiding) *Marcellus and Marsilius in Medieval Europe. Sibling names, common origin?*

Helaas zijn negen van de 12 zegels van bijenwas, waarmee het testament werd ‘ondertekend’, verloren gegaan, waaronder die van Marselis. Beide perkamenten hebben de tand des tijds beter doorstaan. Ze zijn wel enigszins beschadigd en van elkaar losgeraakt maar de teksten zijn nog volledig leesbaar. Marselis heeft die vrijwel zeker zelf⁵ geschreven. Uit zijn omvangrijke giften is wel duidelijk dat hij heel erg rijk was toen hij zijn testament maakte. Zijn bewoordingen geven me ook de indruk dat hij een echte levensgenieter was. Vele belangrijke personen hingen als getuigen hun zegel aan zijn testament of werden erin begunstigd. Je kunt daaruit opmaken dat hij een heel goede netwerker was. Daarmee lijkt hij me vooral zijn persoonlijke belangen en die van zijn familieleden te hebben behartigd.

Naast Marselis’ testament is er een vijftal andere oorkonden bewaard waarin hij met naam en toenaam voorkomt. Maar om een beeld te krijgen van zijn leefwereld zijn er veel meer oorkonden bruikbaar. Al die oorkonden waren juridisch bindende mededelingen of overeenkomsten, die ook wel charters worden genoemd. Voorbeelden zijn besluiten van kerkelijke autoriteiten als pausen en bisschoppen, uitspraken van rechtscolleges, door een heer verleende markt- of stadsrechten, testamenten, enz. Daarbij moet je je wel realiseren dat, afgezien van een select gezelschap van geestelijken, in de 13de-eeuw vrijwel niemand kon lezen en schrijven. De meeste mensen moesten dus hun oren gebruiken om zo’n mededeling te leren kennen, vandaar ‘oorkonde’. Ze zullen bij gelegenheid wel zijn voorgelezen door een omroeper of door de pastoor vanaf de kansel ... Hoewel, dorpsomroepers verschenen pas vele jaren later op het toneel en op een paar uitzonderingen na werden alle oorkonden toen nog in het Latijn geschreven. Voor zover de ‘gewone man’ er al wat over te horen kreeg zal de pastoor of een andere boodschapper toen wel een samenvatting in de volkstaal hebben gegeven, vast wel gekleurd door zijn persoonlijke belangen.

Schrijven van oorkonden was vaak letterlijk: Monnikenwerk

De boekdrukkunst liet in Marselis’ tijd nog zo’n 150 jaar op zich wachten en als iemand toen zou hebben beweerd dat je ooit teksten kon fotokopiëren zou die niet voor vol zijn aangezien. Oorkonden moesten dus met de hand worden geschreven en dat gold ook voor de afschriften ervan. Dat schrijven was destijds, vaak letterlijk, monnikenwerk. Dat kwam omdat onderwijs in de 13de eeuw praktisch alleen werd gegeven in klooster- en kapittelscholen⁶. Het ‘basis-lessenpakket’ bestond daar uit lezen en schrijven, in het Latijn wel te verstaan, en uit zingen^[3]. Dat was onderdeel van de opleiding tot geestelijke – van de Rooms-Katholieke kerk, want ‘iedereen’ hing toen dat geloof aan. Vrijwel iedere student die niet van aanzienlijke en rijke komaf was kwam daarna als monnik in een klooster, anderen werden pastoor of kanunnik of bijvoorbeeld klerk van een landsheer.

⁵ Het testament start met ‘ego Marselius’. Beide delen zijn in ik-vorm en in hetzelfde handschrift. Het lijkt me uiterst onwaarschijnlijk dat iemand anders ze zou hebben geschreven.

⁶ Een kapittel is een college van priesters, kanunniken genaamd, dat verbonden is aan een belangrijke kerk. In West-Brabant werd in 1303 het eerste gesticht: het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Breda.

Afb. 3 Scriptorium van Miélot, klerk van hertog Filips de Goede. De inrichting van het vertrek en het meubilair is al wat uitbundiger dan van de 13de-eeuwse kloosterruimtes. Maar de stoel, zonder rugleuning, vereist dezelfde ongemakkelijke werkhouding (Prent van Le Tavernier, ca. 1460).

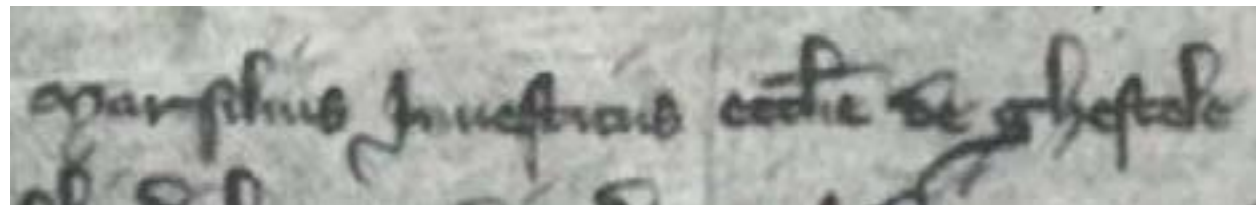

Hoe dan ook, veruit de meeste nu nog bekende oorkonden uit de 13de eeuw die ik voor dit verhaal heb geraadpleegd waren geschreven door geestelijken. In Noordwest- en Midden-Europa gebruikte iedereen het Gotische schrift^[4]. Daarbinnen kun je heel veel verschillende schrifttypes onderscheiden. En iedere schrijver had weer zijn eigen handschrift, zie de fragmenten uit Maerlant’s^[5] ‘Der naturen bloeme’.

Afb. 4 West-Vlaamse en Brabantse Middelnederlandse teksten in Gotische textura (boekschrift) uit de Detmoldse (links) en Brusselse (rechts) handschriften van ‘Der naturen bloeme’.

Het Gotische ‘boekschrift’ in de verschillende versies van *Der naturen bloeme* is meestal heel regelmatig, net als in de meeste andere handgeschreven boeken uit die tijd. De Gotische letters zijn zorgvuldig ‘getekend’ en daardoor goed te onderscheiden. Oorkonden werden meestal vlotter geschreven, in lopend schrift (*Gothica cursiva*). Iedere schrijver had daarvoor zijn eigen handschrift. Het aanhangsel bij zijn testament geeft een indruk van dat van Marselis.

Afb. 5 Zo introduceerde Marselis zich in 1295: ‘Marsilius Investitus ecclesie de ghestele’: Marselis, pastoor van de kerk van Gastel (intro van het aanhangsel van zijn testament).

Het lezen van originele 13de-eeuwse oorkonden is dan ook voer voor specialisten. Gelukkig zijn de meeste getranscribeerd en gepubliceerd in hedendaagse lettertypen. De Noord-Brabantse oorkondenboeken lopen tot 1312 ^[1]. Iedere oorkonde wordt daarin voorafgegaan door een regest (een samenvatting in het Nederlands), een datering⁷ van de originele tekst, vindplaatsen van het origineel en/of afschriften daarvan, eventuele valsheid enz. Ze staan samen met boeken over andere provincies op de site van Huygens ING. Duizenden andere oorkonden zijn gepubliceerd op sites als Archivesportal Europe, Diplomata Belgica ^[2] en Chartae-Galliae.

Oorkonden bevatten nog een schat aan informatie over Gastel - maar er is heel wat werk nodig om die te onthullen

Vrijwel alle nog bekende oorkonden over Noord-Brabant van voor 1312 zijn dus gemakkelijk in te zien. Samen bevatten ze een schat aan informatie over het 13de-eeuwse leven in Gastel en omgeving. Toch is die informatie maar in beperkte mate onderzocht. Dat komt omdat de relevante teksten allemaal in een voor ons niet of matig begrijpelijke taal zijn geschreven – meestal in een soort Latijn, waarvan de betekenis van sommige woorden discutabel is. Een klein deel van die oorkonden is wel vertaald in modern Nederlands ^[7]. Maar toen ik een paar jaar geleden Marselis’ testament tegenkwam – ook in het Latijn geschreven – ben ik het in arren moede zelf gaan vertalen⁸. In 1269 kwam de eerste oorkonde in een West-Brabantse variant van het Middelnederlands uit, in 1276 gevolgd door een tweede. Pas vanaf 1289 neemt het aantal instanties dat oorkonden in

⁷ In sommige oorkonden staat geen uitgiftedatum. Uit andere worden dan de vroegste en laatste datering afgeleid. Verder wordt rekening gehouden met de jaartijl. Die definieert de eerste kalenderdag van het nieuwe jaar. Hier in Brabant was dat destijds de paastijl, waarin het nieuwe jaar op paaszaterdag begint. Zo was de oorkonde waarin de oprichting van de parochie Hoeven werd geregeld gedagtekend in 1310, vóór paaszaterdag. Dat was dus in 1311, in onze tijdrekening. Let wel: her en der kom je nog steeds tegen dat de parochie Hoeven in 1310 ontstond.

⁸ Latijn vertalen had ik ooit op middelbare school geleerd maar het was nu, bijna 60 jaar later, echt ‘monnikenwerk’. Zonder de uitleg en vertalingen op internet, met name op de wiktionary-site, was me dat nooit gelukt. In dit artikel baseer ik me op deze vertalingen wanneer ik naar Marselis’ testament verwijs. Overigens is inmiddels ook een Nederlandse vertaling gemaakt door Van Synghel^[7].

de volkstaal opstelt geleidelijk toe. De eerste plaatselijke bestuurders die dat deden, in 1302, waren die van Gastel. Tien jaar later was het gebruik van Latijn uitzondering geworden en het Middelnederlands regel^[8]. Ook die teksten zijn vaak moeilijk te begrijpen. Middelnederlands is echt een andere taal dan onze moedertaal, of dat nu Standaardnederlands is of een van de hedendaagse Brabantse dialecten.

Vroeg- en hoogmiddeleeuwse oorkonden over Noord-Brabant

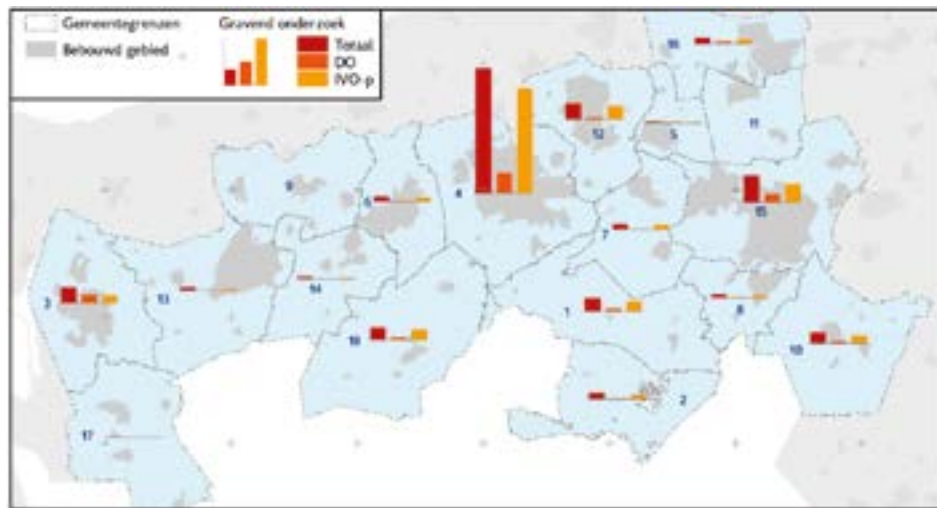
Uit de periode vóór 1100 zijn heel weinig oorkonden bewaard gebleven die betrekking hebben op Nederland. De meeste daarvan betreffen het bisschoppelijk bestuur in Utrecht. Vanaf 1100 neemt het aantal oorkonden overal exponentieel toe. Dat kan verklaard worden uit een combinatie van een sterke groei van bevolking en economie, opkomst van steden, nieuwe abdijen, territoriale schaalvergroting in het landsbestuur, ontstaan van een geldeconomie, toenemende geletterdheid enz.

Afb. 6 Oorkonden waarin personen of zaken uit het Land van Breda, het Land van Bergen op Zoom en de Meierij van 's-Hertogenbosch worden genoemd ^[1].

Delahaye ^[9 blz. 22] stelde in 1975: ‘Gastel wordt voor de eerste maal in 1275 genoemd’ en onderbouwde dat met: ‘vooral de zeer merkwaardige gelijktijdigheid der opkomst van alle plaatsen in West-Brabant in de tweede helft van de 13de eeuw dwingt ons tot de conclusie dat de streek een nieuwland was, voorheen nog niet bewoond en gekultiveerd’. Maar gezien de vele nog bekende oorkonden uit die tijd lijkt die opkomst in West-Brabant in de voorgaande eeuwen juist voor te lopen op de rest van Nederland. Dat gold zeker in vergelijking met de rest van Noord-Brabant (afb. 6). Niet onlogisch: West-Brabant lag dicht bij Antwerpen en de steden in Vlaanderen, waarvan de expansie al eerder begon. Het wijst er bepaald niet op dat West-Brabant vóór 1250 onbewoond zou zijn geweest. Bedenk daarbij ook dat er, naarmate je verder teruggaat in de tijd, er steeds minder oorkonden werden gemaakt en er daarvan ook steeds minder zijn bewaard.

Afb. 9 West-Brabant, gravend onderzoek tot medio 2013 in Archis geregistreerd (kopie fig. 2.1^[10]).

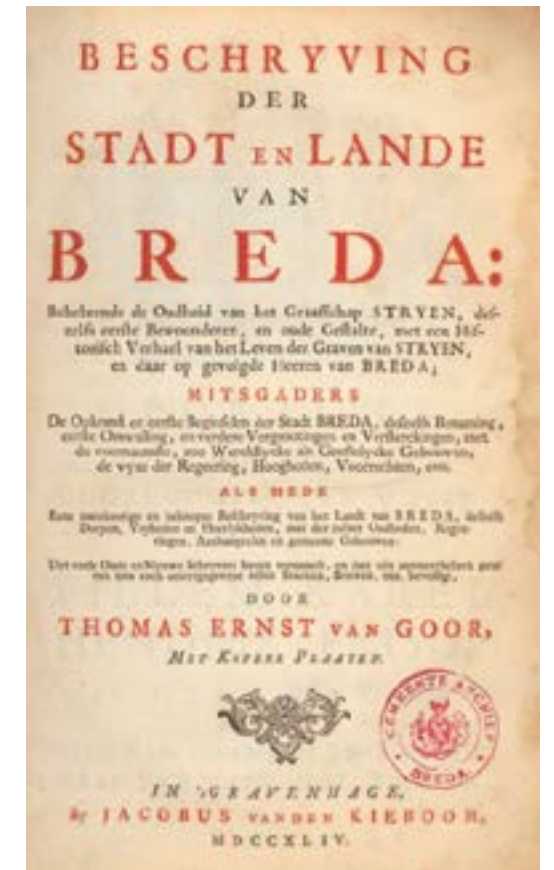
Alleszins de moeite waard om serieus te zoeken naar resten van waterputten, gebouwplattegronden enzovoort, lijkt me. Maar het vervolgonderzoek was beperkt tot zes proefsleuven in twee percelen. Daarmee werd 1500 m² afgegraven, minder dan 0,2% van de vierkante kilometer bedrijventerrein. Anders gezegd: het was prikken met een naald in een klein stukje van de hooiberg. Geen wonder dat er geen verdere vondsten van middeleeuwse bewoning in dit gebied aan het licht kwamen.

Komt daarvan bij het huidige beleid nog ooit iets aan het licht?

Met geen enkel 'gravend onderzoek' dat in 2013 was geregistreerd stak Halderberge erg ongunstig af bij de andere gemeenten in West-Brabant (afb. 9). Helemaal verwonderlijk vind ik dat dat niet. De archeologische verwachtingskaarten voor de gemeente zijn in 2005 gemaakt. In de onderbouwing daarvan komt her en der aan de orde dat er tot 1250 van bewoning en landbouw geen of nauwelijks sprake was. De kaarten zijn ongewijzigd overgenomen in de archeologische beleidsnota die in 2011 door Halderberge werd vastgesteld^[20]. Ook in die nota klinkt her en der het idee door van een archeologische leegte vóór 1250. Zo wordt er bijvoorbeeld voor de Vroege Middeleeuwen geen of een onbekende verwachting aangegeven voor het grootste deel van Borchwerf. Daar zou binnen het huidige beleid destijds dan helemaal geen archeologisch onderzoek nodig zijn geweest. De omvang van gebieden met een hoge verwachting van vroegmiddeleeuwse resten is ook elders beperkt. Daar wordt een ongespecificeerd aantal boringen voldoende geacht om af te zien van verder onderzoek wanneer geen resten worden gevonden. En anders is het ontbreken van vondsten in een paar proefsleuven voldoende om het terrein 'vrij te geven'. Wanneer in de Vroege Middeleeuwen op zo'n terrein toch een waterput of houten huis stond is de kans uitermate klein dat die bij deze aanpak ontdekt zou worden, zoals ik hierboven voor Borchwerf liet zien. Ik verwacht dan ook niet dat we bij ongewijzigd gemeentelijk archeologiebeleid veel meer te weten zullen komen over de bouwwerken die zich voor 1250 in Halderberge bevonden.

Secundaire bronnen van kennis: een uitdaging!

Naast archeologische, bodemkundige en geologische informatie zijn oorkonden en andere geschriften van tijdgenoten de primaire bronnen van kennis over de Middeleeuwen. Daarnaast zijn historische publicaties van derden, zogenaamde secundaire bronnen, onmisbaar. Maar zeker in oudere teksten kom je soms ongefundeerde of achterhaalde stellingen, bewuste vervalsingen en regelrechte verzinsels tegen. Die kunnen zijn opgeschreven met politieke bijbedoelingen, vanuit iemands levensbeschouwelijke overtuiging, gewoon om op te leuken of gebaseerd op onjuiste informatie. Zo bleek hiervoor al dat een aantal beweringen van Delahaye over het ontstaan van Gastel geen hout snijden. In veel publicaties worden zulke onjuiste 'feiten' vaak zonder bronvermelding herhaald. Wanneer er bij zulke beweringen niet een heldere onderbouwing met primaire bronnen staat of daarnaar wordt verwezen adviseer ik ze met een grote korrel zout te nemen.

Afb. 10 Titelblad van Van Goor's geschiedenis van Breda, waarin veel 'koren': transcripties en vertalingen van oorkonden, streekbeschrijving van de Baronie in die tijd; en 'kaf': overgenomen, door voorgangers verzonden historische gebeurtenissen en enkele oorkonden die een paar eeuwen na de gesuggereerde uitgaven door een onbekende werden vervalst.

Alle christelijke gelovigen in Brabant waren Rooms-Katholiek

In de 13de eeuw bestond er al een flink aantal verschillende christelijke kerken maar in heel West-Europa was 'iedereen' lid van de Rooms-Katholieke kerk. Dat gold ook voor West-Brabant. Dat behoorde in zijn geheel bij het bisdom Luik. De grens daarvan met Utrecht werd in het noordwesten gevormd door de Maas, de Schelde en de Striene. Die laatste volgde ruwweg het tracé van de huidige Schelde-Rijnverbinding. Iedere bisschop had in zijn hele bisdom het laatste woord in alle kerkelijke aangelegenheden. Alleen de kloosterorden vielen niet onder zijn gezag. In Luik kwam de bisschop steeds uit een van de belangrijkste vorstelijke families. Hij was ook wereldlijk heerser in grote delen van zijn bisdom, maar niet in West-Brabant. De hoofdlijnen van de organisatie van het bisdom ontleen ik hierna aan Bijsterveld^[13] naar wie ik verwijs voor nadere info.

Afb. 11 Luik, bisschoppelijk paleis en Sint-Lambertus kathedraal, domicilie van de aartsdiakenen. De bouw van de kathedraal begon in 1194 en duurde tot na 1400. Pastoor Marselis was één uit velen die in zijn testament middels een legaat bijdroeg in de bouwkosten (18de-eeuwse tekening van onbekende kunstenaar).

De meeste Luikse bisschoppen waren vooral bezig met het bestuur van de gebieden waar ze ook de wereldlijke macht hadden. Direct onder hen stond een kerkelijk gerechtshof. Die zal destijds de beschikking hebben gehad over de *Decretalia Gregorii Noni*. Dat was een verzameling van de kerkelijke rechtsregels die tussen 1234 en 1298 van kracht waren. Het was in essentie een bewerking en aanvulling van een vergelijkbaar handboek uit het midden van de 12de eeuw, het *Decretum Gratiani*. Van beide 'handboeken' zijn rijk geïllustreerde manuscripten uit de 13de eeuw bewaard. Enkele zijn als *illuminated manuscripts* online gezet door de British Library. Daaruit heb ik enkele illustraties overgenomen van de velen die, denk ik, een indruk geven van de toenmalige samenleving.

Het ultieme machtsmiddel van een bisschop was dat hij 'zondaars' kon excommuniceren, ofwel uitsluiten van eucharistie, biecht enz. Als de veroordeelde dan berouw toonde, zijn overtreding ongedaan maakte en beloofde zich voortaan aan de kerkregels te houden, kon de bisschop de excommunicatie opheffen. Maar voordat dat gebeurde kon zijn heer of vorst hem vogelvrij verklaren. Dat betekende dat de zondaar volledig rechteloos werd. De vorst – dat kon de bisschop zelf zijn – kon dan al zijn bezittingen (laten) inpikken. Dat kon hem nog wel eens op duivelse gedachten brengen...

Afb. 12 Duivel benadert bisschop, in Zuid-Frans afschrift (tussen 1275 en 1325) van Decretalia.

De 13de-eeuwse organisatie van de kerk in West-Brabant

De bisschop had de meeste kerkelijke zaken gedelegeerd aan acht aartsdiakenen. Heel Noord-Brabant en omstreken viel onder de aartsdiaken van Kempenland. Iedere aartsdiaken was in zijn ambtsgebied verantwoordelijk voor jaarlijkse visitatie (inspectie) van de grote en middelgrote parochies en hun kerkgebouwen. Daarbij hoorde ook het toezicht op functioneren en gedrag van pastoors en andere geestelijken. Via een eigen rechtbank kon de aartsdiaken misdragingen van parochianen en geestelijken, zoals het breken van hun huwelijks- of celibaatsgeloften, bestraffen. Meestal kwam dat er op neer dat die zondaars berouw moesten tonen en een geldboete aan hem moesten betalen om een ergere straf te voorkomen. Een van de andere taken van de aartsdiaken was de investituur (ambtsbevestiging) van de pastoors van de grotere parochies. Dat was lucratief, want de voorgedragen kandidaten moesten hem daarvoor een aanzienlijk bedrag betalen. Ook mocht hij bepaalde kerkelijke belastingen innen. Uit hoofde van hun functie waren aartsdiakenen lid van het kapittel van de Sint-Lambertuskathedraal in Luik. Ze werden geacht daar te wonen, al hielden ze zich daar niet altijd aan.

Zondaars konden hun straffen, als ze berouw toonden, vrijwel altijd bij aartsdiaken of deken met een som geld afkopen

Het enorme landoppervlak van het bisdom in relatie tot de gebrekkige verbindingen maakten het destijds onmogelijk het toezicht op de parochies en de coördinatie van de pastorale zorg helemaal vanuit Luik te doen. Een deel van de aartsdiakonale taken was dan ook gedelegeerd aan (land)dekens. Heel West-Brabant viel, samen met Midden-Brabant en delen van Noord-Brabant, Zuid-Holland en Antwerpen, onder het dekenaat Beke (Hilvarenbeek). Dekens waren een soort 'eersten onder hun gelijken' want ze bedienden ook een eigen parochie. Ze hadden voor de kleinste parochies dezelfde verantwoordelijkheden en rechten als de aartsdiakenen in de grotere. Daarnaast moesten ze periodieke bijeenkomsten van alle pastoors in hun dekenaat organiseren. Daar werd informatie uitgewisseld en zo nodig werden kerkelijke zaken gecoördineerd. Maar ook konden priesters die bijvoorbeeld met een vrouw samenwoonden daar ter verantwoording worden geroepen en beboet. De deken inde dan die boetes. Uit de oorkonden kreeg ik niet de indruk dat die hun best deden om dergelijke overtredingen te voorkomen. Het leek er eerder op dat ze geneigd waren ze, na afhandeling van de bijbehorende financiële transacties, met hun deken der liefde te bedekken...

Afb. 13 Monnik betrapt met vrouw, in Zuid-Frans afschrift (tussen 1275 en 1325) van Decretalia.

In de spotlights: de dertiende-eeuwse landdekens van Beke

‘Beke’ was tot begin 14de eeuw de naam van Hilvarenbeek^[1]. Al in 1157 was daar een kapittel verbonden aan de *ecclesie sancti Petri apud Beke* ^[2nr.1663] (Sint-Pieterskerk). Dat was een college van kanunniken, inwonende priesters die onder meer de kerk bestuurden, het altaar bedienden en onderwijs gaven. Aan het hoofd daarvan stond een deken. Maar dat is een heel andere functie dan die van een landdeken.

Godfried^[1nr.135,939,944] was de eerste landdeken van Beke wiens naam we kennen. Hij trad omstreeks 1212 en in 1215 op in West-Brabant. In of voor 1225 is *Godefridus decanus de Beko* ook getuige in een geschil over de kerk van Helvoirt. Omstreeks die tijd heeft ridder Willem van Gestel – nee, niet Gestel maar Moergestel – zich goederen toegeëigend van het Sint-Janskapittel in Luik. Daarvoor wordt hij in 1225 geëxcommuniceerd en wordt de *decano de Bekene* ^[1nr.131,132] daarover van hogerhand op de hoogte gesteld. Kort daarna krijgen hij en de pastoor van Gestel de opdracht om die excommunicatie af te kondigen. Typisch iets voor een landdeken om te doen, lijkt me, maar het is niet helemaal zeker dat Godfried toen nog in functie was.

In 1263 wordt *Th. decanus Bekensis* ^[1nr.288,1164] genoemd als een van de *nobiles viri* (edellieden) die getuigen bij de overdracht van (o.a.) het patronaatsrecht van de kerk van Tilburg. En in 1277 verzoekt *Thomas, investitus de Wesele* (Wuustwezel), *decanus concilii de Beke* de bisschop om goedkeuring voor de overdracht van o.a. het patronaatsrecht van Wouw aan Sint-Bernards. Kort daarna was hij geen deken meer (zie hierna). Ik denk daarom dat Th. en Thomas één en dezelfde persoon waren.

Al in 1278 was zijn opvolger Theoderik^[1nr.1176,1180] betrokken bij de stichting van het klooster in Huijbergen. Twee maanden later bezegelde hij samen met o.m. de pastoor van Ekeren en de abt van Sint-Bernards het testament van Ekeren’s kapelaan. Wie weet was dat niet helemaal belangeloos: de kapelaan begiftigde daarin pastoor, deken en abdij, naast diverse kerkelijke instellingen. Maar ook de huisvesting en het levensonderhoud van zijn dochter (!) regelde hij daarin.

Jacob Consey^[1nr.535,1177,1438] bezegelde als pastoor van Merters (Princenhage) in 1278 een acte, samen met pastoor Marselis en edelen, ridders en bestuurders van Breda en Bergen op Zoom. Na de abt van Sint-Bernards is hij de belangrijkste kerkelijke functionaris die het testament van pastoor Marselis bezegelt. In 1303 maakt hij zelf zijn testament op. Hij liet een enorm grootgrondbezit in Breda en omstreken na, dat jaarlijks een waarde van ongeveer 150£ opleverde. Dat bestemde hij voor het stichten van een kapittel aan de OLV-kerk van Breda. Blijkbaar had hij geen wettige erfgenamen want het testament werd na onderzoek geaccepteerd. Daarmee kreeg West-Brabant, begin 14de eeuw, zijn eerste Latijnse school.

Afb. 14 Pastoor doopt kind.
Miniatuur uit afschrift van
Decretum Gratiani
(Frankrijk, 1250-1275).

Aan de basis van de kerkelijke organisatie stond de parochie. Dat is een begrepsd gebied met daarin een eigen kerk. Alleen dáár mochten de bewoners ervan ter kerke gaan. Een pastoor is er verantwoordelijk voor de zielzorg en andere kerkelijke zaken. Denk bij dat laatste aan mislezing, biecht, doop, huwelijksluiting, begrafenissen en inning van kerkelijke belastingen. In grote, landelijke parochies kreeg de pastoor van de kerk (*ecclesia*) vaak assistentie van een kapelaan die in een kapelanie (*capellania*) de zielzorg deed. Zo kreeg Leur in 1284 een eigen kapel met kapelaan, binnen de parochie Etten.

De parochie Ghestele

Ghestele was een kleine parochie en Marselis moest het ‘alleen’ doen. Hij had niet veel te maken met de aartsdiakenen van Kempenland in het verre Luik maar des te meer met de dekens van Beke. Een aantal van hen heb ik op de vorige bladzijde in de spotlights gezet. Van hen waren Thomas, Theoderik en Jacob ieder een aantal jaren toezichthouder op het functioneren van pastoor Marselis. Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat hij met één van hen een minder goede relatie had. Met Jacob lijkt die eerder vriendschappelijk te zijn geweest. Wellicht begon die vriendschap in de jaren 1270, toen Jacob nog Marselis’ collega-pastoor van Merters (Princenhage) was. Beiden waren van edele komaf en bezaten daar onroerend goed. Alle kans, lijkt me, dat Marselis daar soms bij Jacob kwam buurten. In ieder geval heeft hij er zijn sporen nagelaten: in 1295 noemt hij in zijn testament zijn daar wonende, kennelijk volwassen dochter Ymma. Haar erfdeel lijkt royaler dan van zijn andere kinderen, je vraagt je haast af of hij iets goed te maken had...

Afb. 15 Voltrekken van
huwelijk door pastoor.
Miniatuur uit *Decretum*
Gratiani (Frankrijk, 1250-
1275, afschrift).

Naast de pastoor waren de houders van het patronaats- en tiendrecht het belangrijkste voor het reilen en zeilen van de parochie. Wanneer iemand een nieuwe kerk stichtte verkreeg die daarmee beide rechten als erfelijke en overdraagbare goederen. In Marselis' tijd werden beide rechten, al dan niet afzonderlijk, waar dat uitkwam als economisch goed verhandeld. Het patronaatsrecht betekende dat de houder bij vacatures een nieuwe pastoor mocht voordragen aan de bisschop. Die kon dan b.v. een zoon voordragen of de voordracht aan de meestbiedende pastoor-in-spe 'verkopen'. Als houder van het tiendrecht liet je de tienden innen die de parochianen moesten opbrengen. Het was de bedoeling dat je de opbrengsten gelijkelijk besteedde aan sociale zaken, de parochiekerk en de pastoor. Hoe en door wie de tienden destijds in Ghestele werden geïnd weet ik niet, en dat geldt ook voor de sociale zaken en het beheer en onderhoud van het kerkgebouw. Wel blijkt uit Marselis' testament dat er in 1295 zowel een Heilige Geesttafel was voor de armenzorg als een kerkfabriek voor beheer en onderhoud van het kerkgebouw.

Afb. 16 De betaling van de tienden. Pieter Breughel de Jongere, schilderij, ca. 1620.

In 1275 hielden de heren van Breda zowel het patronaats- als het tiendrecht in Ghestele. Dat blijkt uit de oudste bewaard gebleven oorkonden^[1nr.1125-1127] waarin de parochie werd genoemd. In die van december 1275 'schonk' Arnoud van Leuven, heer van Breda, de gehele bestaande en toekomstige novale tiende (*omnem decimam novalium*) aldaar aan Sint-Bernards⁹. Dat is de kerkelijke belasting op de opbrengst van nieuwe gewassen en nieuw ontgonnen land. Een paar maanden later droeg Arnoud ook het patronaatsrecht van de kerk aldaar over aan de abdij. En weer een maand later ging pastoor Marselis

⁹ Hoewel er in de oorkonde geen sprake is van verkoop blijkt dat wel uit een oorkonde uit 1279. Algemene info over tienden en tiendrecht heb ik ontleend aan^[21].

akkoord met een en ander, in de oudste overgeleverde tekst waaruit zijn bestaan blijkt. Daarin merkt hij op dat (vrij vertaald) 'Arnoud en zijn voorgangers hebben voorzien in een passend en voldoende levensonderhoud voor hem, middels de volledige oude tiende (*in tota veteri decima*) en de overige kerkelijke inkomsten'. Naast het 'pastoorsdeel' van de tienden hadden de heren van Breda aan Marselis dus ook andere kerkelijke inkomsten toegekend.

Hoe dom zou die pastoor Marselis kunnen zijn geweest?

Zoals eerder besproken was Delahaye^[9] er van overtuigd dat Gastel pas in 1275 werd bevolkt en ontgonnen. Hij ging er daarom van uit dat Marselis de term 'en zijn voorgangers' had gebruikt om zijn rechten tegenover de abdij veilig te stellen. Maar ik denk dat zo'n bewering dan bij alle betrokkenen alleen maar achterdocht zou hebben gewekt. Want als kerk en parochie inderdaad in 1275 werden gesticht mag je aannemen dat alle betrokkenen dat een jaar later nog scherp op hun netvlies hadden. Immers, Marselis tekende begin 1276 als *investitus*, dus hij zou dan, na voordracht en betaling van het vereiste 'sleutelgeld', hooguit een paar maanden eerder door zijn deken in zijn ambt bevestigd zijn. En dat kon die dan alleen doen als, hooguit een paar maanden daárvóór, de parochie en het patronaatschap door de bisschop waren ingesteld en geaccepteerd. Desondanks zou, volgens Delahaye, de bisschop van Luik 'de kanonieke oprichting van de parochie' pas in 1277 hebben geregeld. Maar de oorkonde waarnaar hij verwijst^[1 nr.1147] bevat niet meer dan de formele kerkelijke goedkeuring van de overdracht van patronaat en novale tienden van een 'normale' parochie. Tenslotte: was Gastel voor 1275 nog niet ontgonnen en bevolkt dan zouden alle in dat jaar aldaar opgebrachte tienden novaal zijn geweest^[21], dus onderdeel van de schenking/verkoop aan Sint-Bernards. Ik kan me niet voorstellen dat Marselis dan de oude tienden had geclaimd want die waren er dan niet geweest. Kortom: ook deze onderbouwing van Delahaye's bewering dat Gastel pas in 1275 gesticht werd snijdt geen hout.

Afb. 17 Sint-Petruskerk van Jistrum, Friesland (Drewes at [fy.wikipedia](https://fy.wikipedia.org)); Misschien wel de best bewaarde 13de-eeuwse Nederlandse dorpskerk; schip ongeveer even groot als dat van de eerste Gastelse kerk; toren met in Brabant niet gebruikelijk zadeldak; de beide spitsboogvensters in de zijmuur zijn later uitgebroken, het derde venster heeft nog de originele maat.

Kerkenbouw: christelijke goedheid of berekenend eigenbelang?

De voorgangers van Arnoud van Leuven waren Hendrik IV (1246-1254) en Hendrik V (1254-1269). Als je Marselis op zijn woord gelooft dan had Hendrik IV hem een aandeel in de tienden en andere kerkelijke inkomsten toegezegd. Die had dus omstreeks 1250 het patronaats- en tiendrecht van Ghestele. We weten niet hoe hij die had verkregen. Maar omstreeks die tijd is vermoedelijk het eerste bakstenen kerkje van Gastel gebouwd (zie het kader over de bakstenen ervan), ongeveer in dezelfde periode als dat van Etten en wie weet welke andere parochies in het Land van Breda. Misschien was de bouw van de

Gastelse kerk onderdeel van een meeromvattende policy: er zijn geen aanwijzingen dat de heren van Breda in Ghestele veel grond bezaten, afgezien van recent ontgonnen en nog niet uitgegeven venen en woeste gronden. In 1251 liet Hendrik IV^[1nr.1015] al die eigendommen van hem op schrift stellen en, waar mogelijk, vercijsen (belasten). Maar de andere agrarische gronden zullen eigendom zijn geweest van andere grootgrondbezitters en/of vrije boeren. Door een kerk annex parochie te stichten zou hij middels het tiendrecht ook invloed kunnen krijgen op het economisch reilen en zeilen van die vrije onderdanen.

Afb. 18 Ingekleurde kopie van Kalf's schets^[23] van de 13de-eeuwse kerktoeren van Etten. In Brabant was toen een piramidedak op toren met vierkant grondvlak gebruikelijk.

In Marselis' tijd was in Brabant vrijwel iedereen christen. En dan werd je in gewijde grond begaven, in een graf in de kerk of op het kerkhof daaromheen. Dat was al een paar honderd jaar zo. Volgens zijn testament bezat Marselis een halve bunder weiland 'gelegen naast dat huis van Basilius niet ver van de oude begraafplaats.' Blijkbaar wisten de betrokkenen in 1295 nog waar dat kerkhof lag. Of iedereen helder op het netvlies had dat daar ook een kerk had gestaan lijkt me minder waarschijnlijk – in dat geval zou iets in de trant van 'niet ver van waar vroeger de kerk stond' wel zo duidelijk geweest.

Afb. 19 Kerk van Uitwijk (Google Earth); ca. 1100: zaalkerk, tufsteen; ca. 1280: kooruitbouw, baksteen; vensters veel later vergroot; ca. 1300: toren, baksteen, ca. 1400 (blikseminslag) ingekort.

Opgediept: 13de-eeuwse bakstenen onder Gastel's kerkvloer

De parochie Ghestele liep in Marselis' tijd van de Lede¹ tot de Halderberg, waar eeuwenlang de kerk van Hoeven stond. Dat is hemelsbreed ongeveer 11 km. Van de Lede tot de kerk van Oud-Gastel is minder dan 2 km. De middeleeuwse akkercomplexen² lagen allemaal oostwaarts, ver van de kerk. De afstand tot de dichtstbijzijnde complexen, rond Stoof, Kuivezand enz. was één tot drie km en de grote complexen rond Hoeven lagen bijna 10 km weg. Oud-Gastel lag dus zeker niet in het midden van de parochie Ghestele. Misschien daarom beweerden enkele 19de-eeuwse auteurs dat de eerste kerk van Gastel in Kuivezand stond.

Dankzij Frans Akkermans (zie ook^[24]) mogen we nu aannemen dat de Gastelse kerk in Marselis' tijd al op dezelfde plaats stond als de Sint-Laurentiuskerk nu. Hij noteerde de steenmaten van de fundamenteën van een zaalkerkje die nu nog onder de vloer van de nieuwe kerk liggen (zie volgende blz.). Volgens hem zouden die van een vroeg-12de-eeuwse privé-kerkje^[1nr.894] van Fastraad Scherebaard zijn. Maar overal in Nederland en België namen de afmetingen van baksteen in de loop van de jaren af. Ik heb geen enkele aanwijzing gevonden dat er voor het midden van de 13de eeuw waar dan ook in Nederland of België bakstenen van 26 cm lengte werden toegepast. In West-Brabant werden kerken toen trouwens nog in hout opgetrokken, of een enkele keer in natuursteen. Je mag er daarom gerust van uitgaan dat, als Fastraad al een kerkje bezat in Ghestele, dat geen bakstenen fundering had.

De bakstenen die Frans in Babyloniënbroek, Dussen en Oosterhout zag werden pas na 1289 gelegd. Ik heb de maten ervan niet gevonden, maar wel die van honderden andere middeleeuwse gebouwen. Vergelijking daarvan met die van het Gastelse kerkje leverde 1275-1300 als meest waarschijnlijke datering, maar 1250-1275 en 1300-1350 zijn niet uit te sluiten. Ook in Hoeven werden bij de afbraak van de oude dorpskerk resten van een eerdere kerk aangetroffen^[25]. Eind 13de eeuw is daar onder het patronaat van Sint-Bernards een kapel gebouwd^[1nr.1382]. De bakstenen waren groter dan die in Gastel. In de abdijkerk in Hemiksem werden zelfs na 1330 nog bakstenen van 29x13,5x7 cm³ toegepast^[26]. Daarom geloof ik niet dat Gastelse kerk, met zijn bakstenen van 26x13x6,5 cm³, door de abdij van Sint-Bernards (en dus na 1275) is gebouwd. Meer voor de hand ligt dan de periode waarbinnen de bakstenen kerk van Etten^[23] is opgetrokken. Dat was vrijwel zeker in de regeerperiode van Hendrik IV (1246-1254). Het schip van de eerste kerk van Etten (ca. 14x7 m²) was waarschijnlijk wat kleiner dan dat van Gastel (ca. 18x9 m²) maar had dezelfde lengte-breedte verhouding, net als de meeste West-Brabantse parochiekerken uit die tijd.

¹ Oude loop van de Vliet en Dintel; zou nu van Roosendaal langs Stampersgat naar Dintelsas lopen.

² Nu op de bodemkaart als enkeerdgronden te vinden.

Onder: tekstpassage (blz. 24-25) over de kennelijk nog steeds bestaande bakstenen fundering van de 13de-eeuwse kerk van Oud-Gastel, rechts: Frans Akkermans' impressie van dat kerkgebouw.

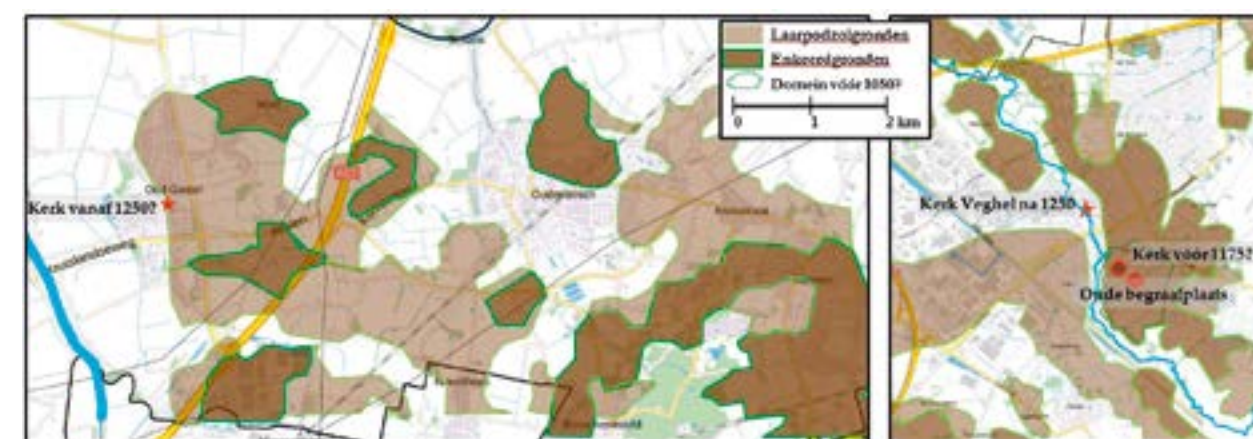
Uit: F.A. Akkermans (1953) *Historie rond Gastels kerken* (manuscript; scans beschikbaar gesteld door Martijn Akkermans)

Er is echter meer. Toen in het jaar 1905 het oude kerkgebouw jammerlyk onder de hand van den sloper viel, had ik het geluk, met nog een paar anderen, by het nader bekyken der oude grafkelders, onder den vloer der kerk, even buiten de kolommenry, een fundering te ontdekken van een groot gebouw, die by den toren begon en eindigde en in omvang, vorm en grootte, een gebouw aanwees, dat kennelyk een vroegere kerk was geweest. Als ooit de vloer der tegenwoordige kerk zou worden afgebroken, zou men die fundering, nu juist binnen de kolommenry nog vinden, want ze is blyven zitten. Merkwaardig was, dat ze niet bestond uit steen van klein formaat, als de afgebroken kerk en de toren, maar uit de zogenaamde kloostermoppen: 26 x 13 x 6 1/2 c.m., het model-steen, dat in de vroege middeleeuwen veel werd verwerkt, de steen, die b.v. nog te vinden is aan de resten van het kasteel van Stryen te Oosterhout, door Willem van Strien of Stryen, de eerste Heer van Zevenbergen, in 1290 gebouwd. In 't Land van Altena trof ik die steen aan in het aloude kerkje van Babiloniënbroek en aan het oudste deel van het kasteel van Dussen.

Het bakstenen kerkje waarvan de fundamenteën nog onder de kerk van Gastel liggen had dus waarschijnlijk een voorloper op een andere plaats in Ghestele. In 19de-eeuwse publicaties werd stellig beweerd dat dat in Kuivezand was. Maar er is nog geen enkel steekhoudend argument bekend waaruit dat blijkt. Ook de kapel op eigen landgoed (*capella in proprio fundo*) die in 1125 ergens in Ghestele zou hebben gestaan^[1nr.894] wordt wel als voorloper gezien. Dat zou een zogenaamde 'eigenkerk' zijn geweest, die door Fastraad Scherebaard zou zijn geschonken aan het klooster Oostbroek. Fastraad was heer van Uitwijk en we weten uit diverse andere bronnen zeker dat hij heeft bestaan. Wel is aangetoond dat de oorkonde die op 1125 gedagtekend is een 13de-eeuwse vervalsing is. In de gereconstrueerde 'echte' 12de-eeuwse oorkonde^[1nr.900] wordt helemaal niet over een kerk gesproken. Maar uit die reconstructie mag je, denk ik, wel aannemen dat er in de eerste helft van de 12de eeuw ergens binnen de grenzen van het huidige Halderberge tenminste één zo'n landgoed lag. De 'oude begraafplaats' in Marselis' testament zou dan in zo'n landgoed hebben kunnen liggen, te midden van de akkers. En in de 12de eeuw zou in de buurt van die begraafplaats dan waarschijnlijk een houten kerkje hebben gestaan. Als resten daarvan de tand des tijds hebben doorstaan zullen die nu wel ergens onder de enkeerdgronden ten noordoosten, oosten of zuidoosten van Oud Gastel liggen.

Uit het oosten van Brabant kennen we de zogenaamde laatmiddeleeuwse transitie^[28] (1175-1250). Toen verhuisden daar kerkhoven, kerken en andere gebouwen naar de overgangszones tussen akkers en hooilanden. Voordien lagen die in Zand-Brabant te midden van de akkers op de laarpodzolgronden – daarop werden door herhaalde bemesting uit potstallen later de enkeerdgronden gevormd. Van Asseldonk^[29] analyseerde dit proces voor Veghel. Het eerste bakstenen kerkje van Gastel lag ook in zo'n overgangszone. Bovendien was de afstand tot de Lede er beperkt. Gezien de lagere zeewaterstand in die tijd was dat waarschijnlijk het dichtstbijzijnde vaarwater naar de hoge gronden tussen Gastel en Hoeven. De baksteen zal wellicht van elders zijn aangevoerd. Een en ander maakt de plaats van de kerk in Gastel minder onlogisch dan het op het eerste gezicht lijkt.

Afb. 20 Kerkverplaatsingen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie in Veghel (rechts) en ligging van de kerk in Gastel (links). Bronnen: van Asseldonk^[29], pdok viewer: BRT & BRO bodemkaart.

Het is niet helemaal zeker dat de bakstenen onder de vloer van de Gastelse kerk omstreeks 1250 zijn gelegd. Ik hoop dat ze ooit nog eens met de thans bestaande technieken worden onderzocht. Wie weet vindt men er dan resten van een eerdere houten kerk, of juist materiaal uit een latere periode. Tot dan lijkt ca. 1250 me de beste datering.

Van grensgebied via hoge heerlijkheid tot gemene land

Voor het wereldlijk bestuur was West-Brabant, ook al voordat de Hoge Middeleeuwen begonnen, onderdeel van het hertogdom Neder-Lotharingen dat weer onderdeel was van het Heilige Roomse rijk¹⁰. In de eeuwen daarna kwam de echte macht in het hertogdom te liggen bij graven, bisschoppen en andere landsheren, met bestuurlijke en juridische rechten binnen een ‘eigen’ territorium. De grenzen van die territoria veranderden voortdurend, als gevolg van oorlogen en huwelijkspolitiek. De graven van Leuven kregen begin 12de eeuw de hertogstitel maar ze hadden het alleen in hun ‘eigen’ landen voor het zeggen. Later in die eeuw werden hun landen samengevoegd tot het hertogdom Brabant en werd Neder-Lotharingen opgeheven, al bleven de heersers van Brabant zich nog enige tijd hertog van Lotharingen noemen.

Afb. 21 Globale ligging van Gastel en Ghestele in de 13de eeuw, ten opzichte van de omringende wateren en staatkundige eenheden (Ondergrond: Sir Iain (2011), politieke situatie in de Nederlanden omstreeks 1350).

Gedurende de hele 12de eeuw claimden de graven van Holland en van Leuven beiden de macht over Breda en de rest van West-Brabant. Omstreeks 1145 had Holland het blijkbaar in Gastel voor het zeggen^[1nr.900]. Tegen het einde van die eeuw had ene Godfried van Schoten het kasteel van Breda in bezit, samen met landerijen in Hage (nu deel van de gemeente Breda). Omstreeks 1198 droeg hij een en ander over aan hertog Hendrik van Brabant, die trouwens familie van hem was. Hij kreeg het vervolgens als leengoed terug^[1nr.924-925]. Een goede deal, want hij kreeg er ook een lucratief tolrecht bij, plus de ‘*venne usque Strine*’ ofwel de uitgestrekte veengebieden van Breda tot Zeeland. Kort daarna, in of kort na 1200, kwamen Holland en Brabant tot een vergelijk over hun grenzen

¹⁰ De in dit hoofdstuk samengevatte ‘algemene’ informatie over bestuur, leenstelsel, kerk enz. in de Middeleeuwen is met behulp van tal van geschiedenisboeken, naslagwerken en websites te verifiëren. Ik zie daarom af van verwijzingen naar de specifiek door mij geraadpleegde werken. Alleen waar ik primaire bronnen gebruik over West-Brabant verwijst ik daarnaar.

^[1nr.244]. Daarbij gaf de hertog van Brabant zijn aanspraken in Zeeland op, en de graaf van Holland die van hem op Breda en de rest van het gebied tussen Schelde, Striene en Mark. Tot ver in de 16de eeuw verliep de grens daarna volgens de oude loop van de Mark.

Zeer waarschijnlijk stonden tegen het einde van de 12de eeuw naast Breda en omgeving ook grote delen van de rest van West-Brabant onder Godfried’s gezag. Dat was in ieder geval zo in 1212. Toen erkende hij hertog Hendrik als leenheer over al zijn kastelen, al zijn land en zijn mensen. Godfried kreeg er daarvoor wel Schakerlo, Ossendrecht en interessante tolrechten bij. Ter bevestiging zwoeren al zijn ridders, hun zonen en 240 vertegenwoordigers van 12 *villae* (zeg maar ‘gemeenten’) trouw aan de hertog^[1nr.937-938]. Destijds zullen alleen de grotere gemeenten die 20 weerbare volwassen mannen hebben kunnen leveren. Of Ghestele er daar een van was weten we niet. Maar ook als dat niet zo was lijkt het me waarschijnlijk dat Godfried toen ook daar al de lakens uitdeelde. Uit niets blijkt dat er daar nadien anderen dan de heren van Breda regeerden, totdat in 1287 de heerlijkheid Breda werd opgesplitst in de landen van Bergen op Zoom en van Breda plus een gemeenschappelijk gebied^[1nr.1249].

Ghestele in de 13de eeuw: parochie, allodium, villa of gemeente?

Uit 1279 zijn een aantal in het Latijn opgestelde oorkonden bewaard over de grenzen van Ghestele^[1nr.1191-1194]. Ze zijn opgesteld naar aanleiding van een verzoek van Sint-Bernards, die zoals we eerder zagen daar in 1275 de novale tienden had verworven. Blijkbaar werden de grenzen waarbinnen die geheven konden worden door de ‘buren’ rondom Ghestele betwist. Twee door de heer van Breda gevolmachtigde heren riepen daarop inwoners en omwonenden bijeen ‘van het *allodium* of bezit van genoemde *villa* van Ghestele’ (*allodii seu proprietatis dicte ville de Ghestele*). Nergens in de betreffende stukken is sprake van een parochie; blijkbaar vielen de grenzen daarvan samen met die van de begrippen allodium en villa.

Een Frankisch allodium was oorspronkelijk een geografisch begrepsd gebied, zeg maar een landgoed, waarin één persoon alle stoffelijke en onstoffelijke zaken bezat en waarover niemand boven hem zeggenschap had. In de Vroege Middeleeuwen was een villa aanvankelijk een nederzetting met één bezitter. Omdat verschillende bezitstitels los van elkaar vervreemd konden worden en volgens Frankisch erfrecht^[33] onroerende zaken onder de naaste familieleden verdeeld werden vielen de meeste *allodia* en *villae* al in de Vroege Middeleeuwen uiteen in een lappendeken van terreinen en bezitsrechten. In de 13de eeuw hadden *allodium* en *villa* hun oorspronkelijke betekenis al lang verloren. Wel kwamen beide termen toen nog voor in tientallen oorkonden die over plaatsen in en om het Land van Breda gaan. Op de volgende bladzijden wordt nader ingegaan op wat in de 13de eeuw waarschijnlijk onder het *allodium* en de *villa* van Ghestele werd verstaan. Omdat het bij dat *allodium* vooral leek te gaan om de uitoefening van bevoegdheden en rechten van de ‘hogere’ overheid en bij de *villa* om lokaal bestuur vertaal ik ze hier in hedendaags Nederlands als ‘gemeente Ghestele’.

Onderzocht: het *allodium* van Ghestele in de 13de eeuw

Hoewel niemand boven hem daarover zeggenschap had mocht de bezitter van een Frankisch *allodium* zijn onroerende zaken toch niet naar willekeur verkopen of schenken. Vervreemding daarvan was alleen toegestaan met instemming van zijn erfgenamen: zijn kinderen en indien overleden hun kinderen; bij kinderloosheid zijn broers en zusters; enz. Bij overlijden werd de nalatenschap verdeeld onder de ‘naaste kring’ van wettige erfgenamen^[33]. Kinderen die niet binnen een erkend huwelijk waren geboren waren onwettig en erfden hier niets van. Dit gold tenminste voor *die* onroerende zaken die de erflater bij overlijden bezat, voor zover hijzelf die *van zijn vader of moeder had geërfd*; al zijn geld, andere roerende zaken en tijdens zijn leven verworven onroerend goed mocht hij aan wie dan ook legateren, dus ook aan onwettige kinderen. Hoe dan ook, door het Frankisch erfrecht en bevolkingsgroei waren de ‘originele’ *allodia* in Marselis’ tijd allang uiteengevallen^[30].

Uit de context waarin in 13de-eeuwse oorkonden *allodia* werden genoemd maak ik op dat het toen gebieden waren waarbinnen een persoon of organisatie een niet aan een hoger gezag onderworpen recht had op bepaalde stoffelijke en/of onstoffelijke zaken. Binnen zijn *allodium* Ghestele bezat de heer van Breda de heerlijke rechten: het tiendrecht, het cijnsrecht van alle woeste en pas ontgonnen gronden enz. Op zijn *allodiaal* bezit van oude cultuurgronden ga ik hieronder wat dieper in.

Kennelijk doelend op de 14de eeuw stelde Leenders^[22]: ‘Binnen Gastel treffen we alleen gronden aan van de heer van Bergen op Zoom. Het betreft eigen domeingronden ... Daarnaast waren er enkele leengoederen... Voor het overige was Gastel waarschijnlijk helemaal cijnsplichtig¹ aan de heren van Bergen op Zoom.’ Hij verwijst daarvoor naar Van Loon^[31] en concludeert vervolgens: ‘Wat dat betreft is het beeld in Gastel duidelijk: een jong dorp’. Dat zou betekenen dat er daar in de 13de eeuw vrijwel geen *allodiale* onroerende goederen van andere bezitters waren.

Van Loon^[31] publiceerde informatie uit een cijnsboek uit 1389. Ik heb dat boek zelf niet ingezien. Van Loon vermeldde onder meer dat er uit Oud-Gastel 16 £Vlaams aan heerlijke cijnsopbrengsten kwam. Globaal doorgerekend met destijds gebruikelijke cijnstarieven zou dan hooguit één-derde van de enkeerdcomplexen in Gastel cijnsplichtig kunnen zijn geweest. Daarbuiten kon in 1251 in Gastel nog veel meer moer en woeste grond worden uitgegeven dan nodig was om 16 £Vlaams cijns te heffen. Een deel van de oude landbouwgronden in Gastel, en dus in Ghestele, kan dus in de 14de eeuw vrij van heerlijke cijnsheffing zijn geweest. Daar zouden dan één of meer eeuwenoude *allodia* gelegen kunnen hebben. Zie Van Asseldonk^[29] voor een soortgelijke redenering over het grondgebruik in Veghel.

¹ Cijns of tijns was een soort van middeleeuwse OZB voor het gebruik van onroerend goed.

Opgezocht: de *villa* van Ghestele in de 13de eeuw

Villa komt uit het Latijn en betekent landhuis. Ook nu nog bedoelen we er een landhuis of ander ‘vrijstaand, aanzienlijk woonhuis’ mee. Maar uit de vroegmiddeleeuwse oorkonden waarin een complete *villa* of een onderdeel daarvan aan de kerk worden geschonken is duidelijk dat het om een nederzetting ging met een aantal woningen en agrarische bedrijfsgebouwen, een hoofdgebouw/hof, soms een eigenkerk, horige bewoners, landerijen en andere terreinen¹. Oorspronkelijk zal vrijwel elke *villa* deel uit hebben gemaakt of zijn samengevallen met een *allodium*.

In 13de-eeuwse oorkonden worden veel plaatsen aangeduid als *villa*. Voorbeelden zijn Etten, Wouw, Nispen en Sprundel. Het is gebruikelijk *villa* als ‘dorp’ te vertalen maar van Dale’s definitie daarvan, ‘(bebouwde kom van) een gemeente op het platteland’, zet je dan op een verkeerd been: kleine en grote steden, van Steenbergen en Oosterhout tot Breda en Bergen op Zoom werden net zo aangeduid. Zelfs Antwerpen – destijds veruit de belangrijkste metropool in de omgeving van West-Brabant – werd een *villa* genoemd.

Wanneer een plaats in het Land van Breda in een 13de-eeuwse oorkonde *villa* werd genoemd blijkt het een geografisch begrensde gebied te zijn, met daaraan gebonden inwoners. Daarbinnen fungeerde een informeel en/of formeel ‘wereldlijk’ bestuur. Vanaf het begin van die eeuw bestond dat kennelijk uit de oude/wijze/aanzienlijke mannen die in consensus de wet en gewoonten van het land toepasten. Daar kwamen later de door de landsheer formeel benoemde schepenen enz. bij, zie b.v. de afspraak uit 1239 tussen Breda en de Sint-Michielsabdij over Zandvliet^[1nr.986]: heer en abt benoemen samen de schepenen *op advies van de wijze mannen van die villa*.

In de laat-13de-eeuwse vervalsing van de eerdergenoemde oorkonde van Fastraad en zijn vrouw^[1nr.894] beschrijven zij hun aan Oostbroek te schenken eigendommen als ‘bezittingen die ze vrij bezitten, vanaf Markemunde (...) tot Doerlechtervenne, inclusief de kapel op hun eigen grondbezit in het omschreven gebied gelegen, met de dorpen, de cijns, de horigen, de kleine en grote tienden, de rechtsmacht, de beemden, de weiden, de ontgonnen en onontgonnen velden, de bossen, de viswateren, de waterlopen, de verworven en nog te verwerven roerende en onroerende goederen’ (vertaling mw. Van Synghel, dorpen voor *villis*). Ik denk dat het Ghestele van de laatste helft van de 13de eeuw hiervoor model heeft gestaan, met bewuste anachronismen, zoals die ‘horigen’ en de aanduiding van nederzettingen als *villis*, om geloofwaardig te blijven. In ieder geval kwamen toen naast Ghestele ook de nederzettingen *Halderberge* (in 1279 ook als *locus*¹), Hesselake (Overesselijk) en *Mere* (Meir) als toponymische bijnamen van personen in oorkonden voor.

¹ In de Vroege Middeleeuwen werden meerdere plaatsen soms een *villa* en een andere keer een *locus* genoemd.

En nu zoeken we de grenzen op...

De bijeenkomst waar de gemeentegrenzen van Ghestele werden vastgelegd zal een hele gebeurtenis zijn geweest^[1nr.1191-1194,1201]. De leiding was in handen van landdrost¹¹, ridder Egidius van Buizegem, en de proost van het vrouwenklooster Sint-Catharinadal bij Wouw. Er waren geen ‘buren’ uit de aangrenzende Hollandse heerlijkheid Strijen aanwezig, wel 48 getuigen uit Ghestele en van elders uit het Land van Breda. In de oorkonde werden vier grenswateren en drie ‘keerpunten’ in het grensverloop genoemd. Die laatste heb ik in het kaartje hieronder met rechte lijnen verbonden. Uit latere bronnen blijkt dat de grenzen daar veel minder rechtlijnig waren. Er werden tijdens de bijeenkomst twee ‘voorlopige’ en een definitieve oorkonde opgesteld. Het gezelschap zal daarom, denk ik, meerdere dagen in Halderberge zijn verbleven. Kennelijk was daar toen voldoende geschikte accommodatie beschikbaar, ruim drie jaar voordat die plaats door de ‘honderd hoeven transactie’ grotendeels in handen van Sint-Bernards kwam.

Afb. 22 Globale 13de-eeuwse grenzen van Ghestele. Ondergrond: BRO, pdok viewer; velen (paars) en meren: Leenders^[16]; Getijdewateren (blauw): mijn inschatting.

¹¹ De landdrost was destijds de hoogste bestuursambtenaar van het land van Breda. De proost van een vrouwenklooster was de (mannelijke) priester die daar in de leiding zat.

Overwogen: de kinderschaar van pastoor Marselis, bloody bastards of betrouwbare bestuurders?

Marcelius filius sacerdotis was één van de deelnemers aan de bijeenkomst in 1279 over de grenzen van Ghestele^[1nr.1191-1194]. *Filius* betekent zoon en *sacerdos* priester. Hij was een volwassen zoon van pastoor Marselis. Voor wie daaraan mocht twijfelen: hij staat in 1295 in diens testament genoemd als al overleden zoon wiens kinderen een legaat krijgen. Ook tien andere zonen en twee dochters worden daarin met name genoemd. Al bijna 1000 jaar eerder had de katholieke kerk voor zijn priesters de celibaatsverplichting ingesteld. Dat betekende dat ook pastoors niet mochten trouwen, en omdat seks buiten het huwelijk sowieso verboden was mochten ze geen kinderen krijgen. Deze leefregels werden door de kerk herhaaldelijk bevestigd. Ook in de Luikse synodale statuten van 1288 namen ze een prominente plaats in^[13].

Pastoor Marselis was zich er terdege van bewust dat hij zijn celibaatsgelofte had geschonden en dat zijn kinderen daardoor onwettige ‘bastaarden’ waren. De onroerende zaken die hij zelf van zijn ouders had geërfd en bij het opmaken van zijn testament nog bezat vermaakte hij immers niet aan hen maar aan zijn wel *wettige* erfgenamen. Ik ben het daarom oneens met de suggestie van Delahaye^[9] dat Marselis een weduwnaar met kinderen zou kunnen zijn die op latere leeftijd priester werd.

Vier zonen van Marselis hadden in 1295 meerdere kinderen en vier waren nog minderjarig. Daarom schat ik het leeftijdsverschil tussen de oudste en jongste op minstens 25 jaar. Dochter Ymma woonde in Princenhage en Gerard heette vast niet voor niets ‘van Kalfsdonk’. Maar van zoon Marselis zagen we dat hij in 1279 in Ghestele woonde, ‘papenzoon’ Jan was daar in de jaren 1290 schepen en diens broer Willem bezat er landerijen. Tenminste een paar kinderen zullen daar dus wel geboren en getogen zijn. En hun onwettige afkomst had blijkbaar geen nadelige invloed op hun maatschappelijke acceptatie.

Zowel abt en prior van Sint-Bernards als Marselis’ deken ‘tekenden’ voor zijn testament. Kennelijk was Marselis’ levenswijze bekend en geaccepteerd door de kerkleiders die er in West-Brabant toe deden. Hij zal de boetes die daar op stonden wel braaf betaald hebben. Voor wat betreft de acceptatie door zijn parochianen, waarvan niet de minsten familie van hem waren, zal hetzelfde gegolden hebben als wat Bijstervelt^[13] hierover vond voor de Late Middeleeuwen: ‘zelfs al werd een concubinaat van de pastoor niet uitdrukkelijk goedgekeurd, het werd meestentijds wel geaccepteerd zolang het binnen de muren bleef. Er werd namelijk wel een onderscheid gemaakt tussen een monogaam concubinaat en ongeregelde of openlijke ontucht met meer dan één vrouw’. Ik denk daarom dat veruit de meeste, zo niet Marselis’ kinderen voortkwamen uit een monogame samenwoningsrelatie.

Hoeveel inwoners had Ghestele toen?

De 23 mannen uit Ghestele die in 1279 aan de grensbepaling deelnamen waren niet zomaar aan komen lopen. Ze moesten onder ede verklaringen afleggen en waren hiervoor uitgenodigd als *testes antiquiores*^[1nr.1194]. Dat wordt vaak ten onrechte vertaald als (in leeftijd) ‘oudere getuigen’ maar dat is niet juist. Een van hen was bijvoorbeeld een volwassen zoon van pastoor Marselis die hooguit begin 40 zal zijn geweest. Volgens mijn Latijnse woordenboek gaat het om ‘belangrijkere’ of ‘voornamere getuigen’. Het waren kennelijk handelingsbevoegde gezinshoofden die op zijn minst enige invloed hadden. Rekening houdend met enkele afwezigen, waaronder de pastoor, en met een gemiddelde gezinsgrootte van vijf tot zes personen kom je dan op zo’n 150 tot 200 inwoners. Hoeveel minder welgestelden er toen woonden is daarmee niet te zeggen.

Ik heb ook enkele andere schattingen gemaakt van de bevolkingsomvang. Uit oorkonden blijkt dat Hoeven en Oudenbosch in 1279 nog grotendeels uit veenland en andere woeste grond bestonden. Maar van het zandgebied in Gastel zijn dergelijke uitgiften nauwelijks bekend. De bevolkingsdichtheid op zandgronden in Zuid-Nederland zou volgens een recente studie van Groenewoudt en Van Lanen^[34] tussen 1000 en 1500 van 12/km² naar 33/km² zijn gestegen. Toegepast op Gastel alléén leverde dat meer dan 400 inwoners in 1279. En terugrekenend vanuit de woningtelling van 1472 heb je, om op die 400 inwoners uit te komen, een meer dan tweemaal hogere jaarlijkse bevolkingsgroei nodig dan Groenewoudt en Van Lanen vonden^[34]. Daarnaast was Halderberge destijds kennelijk bewoond en bleven daar tenminste vijf boerderijen buiten de latere uitgifte aan Sint-Bernards^[1nr.1218]. Voor heel Ghestele lijkt me al met al een bevolkingsomvang in 1279 van 500+/-200 inwoners een redelijke schatting.

Schepenbank: college van B&W, notaris en kantonrechter inéén

Bestuur en rechtspraak waren in het land van Breda niet in verschillende handen. De heer van Breda was op beide gebieden de hoogste bestuurder van Ghestele. Maar in het begin van de 13de eeuw liet hij zich daarvoor ‘overal’ vertegenwoordigen door zijn *dapifer* (landdrost), later per gemeente door een *scultetus* (schout). Die was zowel voorzitter van de schepenbank (zie hierna) als openbaar aanklager en hoofd van de politie. De eersten werden genoemd in een oorkonde uit 1278^[1nr.1177]. In Ghestele verschenen er in 1291^[1nr.1290] opeens twee op het toneel: *Marselius filius Spirigi* en *Iohannes de Mere*.

Een oorkonde^[1nr.984] laat zien dat er in 1289 in het land van Breda in sommige plaatsen al schepenen (*scabini*) waren. De oudste vermelding in Ghestele is bij de grensvaststelling in 1279. Schepenen werden benoemd door de heer, op voordracht en uit het midden van de ‘belangrijke’ inwoners – het ambt was praktisch erfelijk. Met de schout vormden zij de schepenbank, een soort college van B&W. Maar daarnaast spraken ze recht in aan hen gedelegeerde zaken en zagen ze toe op vervreemding en vererving van onroerend goed.

Dynastie in Gastel: adellijke grootgrondbezitters

Zoals in het tekstkader over het allodium Ghestele staat was het 14de-eeuwse grondbezit van de heren van Breda en Bergen op Zoom beperkt. Dat wijst erop dat daar ‘vanouds’ allodiaal grondbezit van anderen was. Dat zou in het land van Breda trouwens niet uitzonderlijk zijn geweest. De eerdergenoemde deken Jacob Consey^[1nr.1438] bezat bijvoorbeeld in de wijde omtrek van Breda tientallen landerijen waarvan hij, en niet de heer, cijns ontving. In pastoor Marselis’ testament staan ook duidelijke aanwijzingen dat hij zulk bezit had. Hij bepaalde daarin onder meer dat (letterlijk vertaald) ‘alle onroerende goederen die aan mij van mijn vader of moeder zijn toegekomen, ..., en die ik tot aan mijn dood heb en bezit, aan mijn wettige erfgenamen blijven, dat wil zeggen aan mijn broers en zusters en hun erfgenamen’ en voegde daaraan toe: ‘Toch sluit ik van deze goederen uit mijn huis, waarin ik woon’. Dat huis wilde hij inzetten om zijn schenkingen mogelijk te maken^[1nr.1348]. Maar een maand later kwam hij daar in een transfix^[1nr.1349] op terug: ‘op advies van eerbiedwaardige mannen’ moesten *al* de van zijn vader en moeder verkregen onroerende goederen, *met* zijn grote(re) woning (*domo mea maiore*) zonder voorwaarde of uitzondering door zijn broers en zussen en hun wettige erfgenamen worden verdeeld volgens wet en gewoonten van het land. Kennelijk had ook Marselis zich daaraan te houden.

Blijkbaar woonde Marselis dus in Ghestele in een huis, vast nog in houtbouw, dat hij van zijn ouders had geërfd. De omschrijving ervan maakt duidelijk dat het geen eenvoudig optrekje was. Hij noemde zijn broers Herman, Willem Vromboud en Gerard en zijn zus Geertrui in zijn testament^[1nr.1192-1194]. Broer Willem Vromboud was toen al overleden. Die was in 1279 schepen van Ghestele en drie van diens vijf kinderen werden dat later ook. Ook broer Gerard was in 1295 overleden; hij liet vier kinderen na. Een daarvan kan Herman Gerardszoon zijn geweest, die ook meermalen schepen van Ghestele was, maar zeker weten we dat niet. Zus Geertrui en broer Herman leefden nog in 1295. Van geen van beiden is bekend of ze kinderen hadden. Herman bezegelde zowel Marselis’ testament als, een maand later, het aanhangsel daarbij. Misschien woonde hij ook nog in Ghestele. Al met al lijkt het zeer waarschijnlijk dat de ouders van Marselis daar ook woonden en er een omvangrijk bezit hadden. Dat is des te geloofwaardiger daar Marselis van adel was: in een opsomming van personen aangeduid als ‘*dat waeren edele liede*’ stond ‘*heer Marselis, pape van Ghestele*’ na Wouter Berthout¹² en drie ridders en vóór acht andere, ‘burgerlijke’ heren^[1nr.1130].

In een aantal andere 13de-eeuwse oorkonden komen herhaaldelijk bestuurders en andere aanzienlijke inwoners van Ghestele voor die Marselis, Willem, Gerard of Johannes (een andere populaire naam binnen zijn familie) heetten of een vader met die naam hadden. Dat was onder meer zo bij leden van twee andere leidende families, Van (der) Mere en Spierink, waartoe de schouten Johannes en Marselis behoorden. En *Marsilius de Ghestele*

¹² Wouter Berthout VI ‘de Grote’ was heer van Mechelen en destijds een van de invloedrijkste edelen van Brabant.

Afb. 23 Naar de Noordwest-Europese mode geklede edele lieden in het midden van de 13de eeuw: blauw was een populaire kleur; de rijken droegen leren schoenen, het gewone volk liep blootvoets of op houten sandalen; mannen hadden lang haar en een baard; vrouwen droegen zedige kleding, enkels bedekt, taille geaccentueerd; gehuwde vrouwen bedekten hun haar. Crusader Bible, Parijs, ca. 1250, uitsnede uit miniatuur.

was rond 1280 schepen van Bergen op Zoom, toen de belangrijkste stad van West-Brabant, en vazal van de heer van Breda. Het ligt voor de hand dat hij in Ghestele was geboren en een oom of neef van pastoor Marselis was.

Een Fastraad Scherebaard van Uitwijk-connectie?

Het voorgaande leidt tot de gedachte dat voorouders van Marselis in Ghestele een almaar groter allodium bezaten naarmate we verder teruggaan in de 13de en 12de eeuw. In het oorkondenboek wordt uit een Middelnederlandse vertaling de vermoedelijke echtheid onderbouwd van een verloren gegane oorkonde uit ca. 1144. Daarin verklaren Fastraad Scherebaard en zijn vrouw Sofie ‘dat wi ghegheven hebben in aelmosse den cloestre van Oesbroeke al dat leeght binnen desen palen: dat es van der Opperster mere ten Hoghen Alderberghe ... up Dorlechten venne ... up Hoemaerleede toten Boteroleete’^[1nr.900]. Voor zover valt na te gaan heeft de Oostbroek-abdij (in De Bilt bij Utrecht) dit allodium nooit bestuurd. In het oorkondenboek wordt geopperd dat de schenking door familieleden van Fastraad is

aangevochten. Volgens Frankisch erfrecht moet zo’n allodium in de familie blijven, tenzij alle wettige erfgenamen nadrukkelijk met de overdracht instemmen. De eventuele bezwaarmakers zouden dan zeer wel in het gelijk kunnen zijn gesteld. Als er zo’n proces is gevoerd dan zijn daarvan en van de uitspraak tot nu geen stukken teruggevonden. Dat is natuurlijk niet echt verwonderlijk – het bewaren ervan was niet in het belang van abdij Oostbroek, en voor zover ik weet is er geen familiearchief van de Van Uitwijks bewaard.

Het lijkt me dus heel wel mogelijk dat Fastraads bezittingen in het latere Ghestele in bezit van een familielid uit Uitwijk kwam. Die, of een erfgenaam van hem, zou zich dan op dit domein hebben kunnen vestigen, of misschien woonde hij daar al als zaakwaarnemer. Die zou zo een Ghestels adellijk geslacht hebben gesticht. Het is zelfs niet uitgesloten dat diens naam zo in West-Brabant belandde. Al in de jaren 1180 is ene *Marcilius de Doavern* (Doeveren) schepen in Aalburg. Beide plaatsen liggen op minder dan 10 km van Uitwijk. Maar dat hoeft natuurlijk niet: vóór het midden van de 12de eeuw kom je in oorkonden edellieden en hoge geestelijken tegen die Marsilius heten, op meerdere plaatsen in Noord-Frankrijk, heel België, Brabant, Limburg en het Duitse Rijnland.

Hoe plausibel een en ander ook lijkt, of er wel of niet zo’n Marselis-Fastraad connectie is geweest zullen we nooit zeker weten. Maar in beide gevallen hebben de heren van Breda Ghestele in hun macht gekregen. Daarvoor zijn verschillende verklaringen te bedenken: overdracht onder militaire druk, en/of in ruil voor bescherming tijdens een van de de Hollands-Brabantse oorlogen, en/of in ruil voor leengoederen elders in het land van Breda, enz. Nog een mogelijkheid is dat een heer of vrouwe van Breda aan de familie van Fastraad was geparenteerd – dat zou pastoor Marselis tot een verre verwant van Isabel van Breda maken. Maar dat is allemaal speculatie. Hoe het gegaan is weten we niet, maar op enig moment heeft een heer van Breda de heerlijke rechten over heel Ghestele verkregen. Mijns inziens moet dat gebeurd zijn tussen 1144, toen Holland het daar nog voor het zeggen had en 1198, toen de hertog van Brabant hen de ‘*venne usque Strine*’ gaf.

Geboren en getogen in Gastel!

Pastoor Marselis overleed op 9 februari 1296. Dat blijkt uit een aantekening op een, op die dag gedateerde, oorkonde in het archief van Sint-Bernards^[1nr.1354]. In een 14de-eeuws handschrift staat daar: ‘...*ad anniversarium domini Marcelii de Ghestele...*’: bij de jaardag van heer Marselis van Ghestele. Nee, dat ging niet over diens verjaardag. Veel aanzienlijken regelden destijds bij testament dat ze jaarlijks op hun sterfdag werden herdacht. Ook Marselis had dat gedaan, door voldoende geld aan Sint-Bernards na te laten waarmee op zijn sterfdag (*in die anniversaria obitus mei*) voor een royale jaarlijkse traktatie van de kloosterlingen moest worden gezorgd.

Iemands geboortedag werd destijds niet jaarlijks gevierd. Die van Marselis is dan ook volstrekt onbekend. Voor het jaar waarin hij werd geboren zijn er alleen indirecte aanwijzingen. In een wikiboek over de Middeleeuwen vond ik, zonder bronvermelding,

dat wie ouder dan 40 werd een gemiddelde levensverwachting van 60 jaar had. Verder was een zoon van Marselis al in 1279 één van de belangrijke getuigen bij de grensbepaling van Ghestele. Die zal toen, denk ik, dan wel ruim in de twintig zijn geweest. Al met al schat ik dat Marselis tussen 1230 en 1235 is geboren.

Marselis had tenminste drie broers en een zus. Zijn ouders bezaten waarschijnlijk behoorlijk wat landerijen. Ze kunnen nog lijfeigenen gehad hebben – die aan slavernij grenzende vorm van horigheid werd in het land van Breda pas in 1246 afgeschaft^[1nr.999]. En in ieder geval hadden ze vast wel een paar horigen. Die leefden van een boerenbedrijf op een deel van het domein, dat ze niet zonder toestemming mochten verlaten. Ze moesten ook nog hand-en-spandiensten verrichten voor en cijns betalen aan hun grondheer. De kleuter Marselis groeide dus op in een tijd waar dat soort maatschappelijke ongelijkheid ‘natuurlijk’ was.

Afb. 24 Graanoogst door lijfeigenen onder toezicht. Miniatuur uit *The Queen Mary Psalter*, ZO-Engeland, ca. 1315

Naar kostschool

Marselis zou pastoor worden. Of hij dat zelf zo had verzonnen of dat zijn ouders dat voor hem beslisten weten we niet, ik denk dat laatste. Maar hoe dan ook moest je daarvoor een priesteropleiding volgen. Daarvoor had je klooster- en kapittelscholen. In Ghestele of waar dan ook in het land van Breda waren die er niet – er was daar zelfs geen enkele onderwijsvoorziening. Veruit de meeste mensen, ook uit de betere kringen, waren toen analfabeet. Vrijwel alle overeenkomsten werden daarom mondeling afgedaan. Alleen kerkelijke instanties en vorsten waren in staat hun zaken schriftelijk vast te (laten) leggen. Er zijn uit die tijd vrijwel geen financiële administraties of onroerend goed transacties van particulieren bekend. Dat komt ook omdat er nog vrijwel geen geldeconomie

bestond. Landbouwers waren grotendeels zelfvoorzienend, cijnsen en tienden werden vrijwel zonder uitzondering ‘in natura’ geheven en voor het overige volstond ruilhandel.

Hoe dan ook, Marselis heeft een opleiding tot priester gevolgd, dat staat vast. En de dichtstbijzijnde scholen waren in Antwerpen^[35] dat je als ruiter te paard vanuit Ghestele maar net binnen één dag kon bereiken. Dat betekende dat hij daar of elders intern is geweest. Het dichtst bij huis kon dat in de kapittelschool aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. Maar ook de Sint-Michielsabdij aldaar en vanaf 1243 Sint-Bernards in Hemiksem of een klooster verder weg waren een optie. Volgens de regels van Benedictus had ieder klooster immers een verblijf van novicen die daar onderricht ontvangen, aten en sliepen. Er was ook een regel voor het ‘afstaan’ van jongens van aanzienlijke stand aan het klooster, waarbij ervan werd uitgegaan dat daar een offergave bij hoorde. Niets in die regels belette een edelman om een van zijn kinderen, samen met zo’n betaling, aan welk klooster dan ook ‘af te staan’ om een opleiding te volgen. Als hij na zijn priesterwijding niet in het klooster wilde blijven konden zijn ouders hem weer in huis nemen en/of helpen bij het verkrijgen van een aantrekkelijke kerkelijke functie met de bijbehorende emolumenten. Vandaar dat veel middeleeuwse priesters uit de adelstand kwamen.

Afb. 25 Opname van jongen in klooster. Miniatuur uit *Decretum Gratiani* (Frankrijk, 1250-1275, afschrift).

Afb. 26 Leraar onderwijst zijn studenten (Pseudo-Serapion, Frankrijk, 1300-1325, uitsnede uit initiaal)

Vaak werden kinderen al op jonge leeftijd aan het klooster overgedragen, zelfs als ze nog maar zes of zeven jaar waren. Gebruikelijk was dat de leerling/novice daarna voortdurend in de gaten werd gehouden en aan een strenge discipline werd onderworpen^[27]. In de praktijk was er geen vast leerplan, de leermeester van iedere school volgde zijn eigen aanpak. Ze moesten allereerst leren om Latijn te lezen en te begrijpen. Andere vakken waren bijbelleer, schrijven, grammatica, spreekvaardigheid, redeneren, zingen, rekenen en aflezen van de zonnewijzer. De opleiding zal meestal zo'n vijf tot zes jaar in beslag hebben genomen. Vanaf 15-jarige leeftijd volgde dan de priesterwijding. Omstreeks 1250 zou Marselis dan kunnen zijn teruggekeerd in Ghestele. In zijn latere leven had hij goede contacten met Sint-Bernards. In 1295 was zijn zoon Hendrik er monnik; Marselis maakte hem en zijn abt en prior executeur-testamentair. Het zou me niet verbazen als de pastoor daar op school had gezeten maar hardere aanwijzingen zijn daar niet voor.

Marselis keert terug naar zijn roots...

Zoals eerder besproken woonde Marselis in 1295 in het grote huis dat hij van zijn vader en moeder had geërfd. Het lijkt me niet onlogisch wanneer hij na zijn priesterwijding daar weer is ingetrokken. Dat zou dan omstreeks 1250 zijn geweest. Omstreeks die tijd is waarschijnlijk ook de eerste bakstenen kerk van Gastel gebouwd. Het zou dan zomaar kunnen dat hij daar al kort na zijn wijding pastoor werd, wie weet 'op de kruiwagen van zijn vader'. Zeker is dat natuurlijk niet, hij kan best een tijdlang kloosterling, ambteloos priester of pastoor in een andere parochie zijn geweest. Maar in ieder geval was hij van ruim vóór 1275 tot 1295 pastoor van Ghestele.

Tijdens zijn leven traden er grote veranderingen op in de Ghestelse samenleving. De belangrijkste lijkt me er een die toen overal in de Nederlanden optrad: de geleidelijke overgang van ruilhandel annex zelfvoorzieningslandbouw, door aan hun land gebonden horige boeren, naar een markt- en geldeconomie. In Ghestele werd die in het laatste kwart van de 13de eeuw extra gestimuleerd door de bestuurlijke en economische activiteiten van Sint-Bernards en door de commerciële turfwinning en moernering die er van de grond kwamen. Die moernering – dat was het afgraven van zilt veen en dat vervolgens verbranden en uit de as zout winnen – werd pas mogelijk toen het zoute water van de Noordzee Ghestele bereikte, na eeuwenlange geleidelijke zeespiegelstijging annex verdieping van getijgeulen. Dat leidde er ook toe dat omstreeks 1288 de beemden ten noorden en westen van (nu) Oud-Gastel bij een stormvloed overstroomden. Over deze ontwikkelingen valt nog wel een heel boek te schrijven. Hier volsta ik met bovenstaande hoofdlijnen, zodat ik nog ruimte heb om over Marselis' nalatenschap te vertellen.

Afb. 27 Cisterciënzer monniken bidden en lekenbroeders werken (12de-eeuws manuscript, Cambridge University)

In de naam van de Heilige en Ondeelbare Drie-eenheid, amen.

*Ik ben Marselis, de officiële benoemde pastoor en zielzorger
van de kerk van Ghestele.*

Ik ben bij mijn volle verstand en geniet een goede gezondheid.

*Ik stelde mijn testament op omdat ik weet en me realiseer dat niets zo
zeker is als de dood en niets zo onzeker als het uur van sterven.*

Bovenstaande is de door mij vrij vertaalde aanhef van Marselis' testament. Het aanroepen van God als getuige was destijds gebruikelijk, ook in oorkonden van leken. Testamenten werden toen door de erflater zelf opgesteld of gedictieerd aan een schrijver, notarissen kwamen er nog niet aan te pas. Sommige zaken doen verrassend 'modern' aan, zoals de handelingsbekwaamheids-formulering. Ik vind die, ongetwijfeld ook toen niet erg originele, verzuchting over het naderende levenseinde persoonlijk toch wel mooi. Marselis sloot zijn inleiding af met de opmerkingen dat hij zijn testament op advies van goede, eerlijke mannen had gemaakt om toekomstige onduidelijkheden te voorkomen en dat hij daarom 'als volgt' over zijn roerende en onroerende zaken beschikte. In de aanvulling die hij een maand later maakte beschreef hij enkele aanvullende legaten en kwam hij terug op zijn eerdere bepaling over zijn huis, zoals ik eerder beschreef.

Voordat hij overging tot het opsommen aan wie hij welke bezittingen naliet maakte Marselis schoon schip. Alle schulden die hij op zijn sterfdag had en alle zaken waarvan wie dan ook na zijn dood kon aantonen dat hij ze ten onrechte bezat moesten integraal en volledig betaald worden uit zijn vrij besteedbare middelen. Het testament regelt ook de nalatenschap van de onroerende zaken die hij van zijn vader en moeder had geërfd. Zoals eerder besproken vielen die, in overeenstemming met het erfrecht, toe aan zijn broers en zusters of, indien overleden, hun kinderen. Wel voorzag Marselis die beschikking van een op chantage lijkende bepaling over de gevolgen voor wie tegen zijn testament in beroep mocht durven te gaan. Als executeurs-testamentair wees hij aan de abt en de prior van Sint-Bernards, zijn zoon Hendrik van Ghestele, die monnik van dat klooster was, en een goede vriend, pastoor Peter van Steenberghe, later aangevuld met de pastoors van Wouw en Etten. Naast Marselis zelf hebben de zes executeurs, de deken van Hilvarenbeek en de pastoor van Halsteren zijn testament bezegeld.

Marselis was een zeer rijk man. Afgezien van het van zijn ouders geërfd onroerend goed mocht hij al zijn bezittingen nalaten aan wie hij maar wilde. Bij de begunstigden kun je een aantal deels overlappende groepen onderscheiden: (1) kerkelijke en sociale instellingen; (2) collega's en andere geestelijken; (3) familie en naasten. Veruit de meeste legaten betroffen geld, uitgedrukt in ponden, schellingen en penningen. Ik heb alle geldbedragen die in het testament staan omgerekend in £t (ponden van Tours). In het kader over 'money' heb ik uitgelegd wat dat waren en geef ik mijn subjectieve idee over de waarde in hedendaagse € die zo'n £t toen zou kunnen hebben gehad.

Money money money, must be funny, in the rich man's world

Marselis behoorde in zijn tijd zeker bij de rijke mannen van zijn wereld. Hij zal dat vast wel leuk gevonden hebben, zoals de Abba-song uit de jaren 1970 veronderstelt. In zijn testament staan tientallen legaten in geld. Er waren destijds veel munteenheden naast elkaar in gebruik, zoals de ponden van Parijs, Tours en Leuven en de mark van Keulen. Marselis schreef de *libra turonensis* (het pond van Tours, hier verder aangegeven als £t) voor als munteenheid. Dat was een rekeneenheid: één-ponds munten werden nog niet geslagen. Munten waren de *solidus* (schelling, gros, stuiver) en de *denarius* (denier, penning). Daarvan gingen er 20 respectievelijk 240 in een pond. Ik heb alle bedragen in Marselis' testament omgerekend in £t en zo goed mogelijk ook de waarde van andere schenkingen daarin uitgedrukt.

Gros tournois (4,1g), versie van 1266 tot 1270

Denier tournois (0,88g), versie van 1270 tot 1280

Bron: Classical Numismatic Group, Inc.

Bedragen in £t zeggen niet zoveel als je niet weet wat je met dat geld zou kunnen doen. Ik heb daarom onderzoek gedaan naar de jaarinkomens (in £t) in de jaren 1290. Daarbij ben ik uitgegaan van de rijke info over inkomens, prijzen, inflatie enz. in die periode die Soens¹ over de omstreken van Brugge publiceerde. Daaruit vond ik een jaarloon van iets minder dan £t 4 voor een ongeschoolde werker en £t 6-8 voor een meester-timmerman. Dat gold voor het destijds economisch verst ontwikkelde deel van de Nederlanden. Ik neem aan dat de inkomens in West-Brabant in die tijd nog wat lager waren. Controleberekeningen op basis van data in drie andere publicaties leidden tot jaarsalarissen in dezelfde orde van grootte. In zijn testament bestemde Marselis ook een fonds voor een nieuwe kapelanie, waaruit jaarlijks £t 12 aan de kapelaan moest worden bepaald. Ook dat lijkt me redelijk in verhouding tot de gevonden waarden voor handwerkslieden.

Ik kom dan voor West-Brabant in de jaren 1290 op een mediaan inkomen van ongeveer £t 5. Anno 2020 was het mediaan inkomen van werkenden in Nederland ongeveer € 35.000. Het blijft natuurlijk appels met peren vergelijken, maar je zou daarom met enige fantasie kunnen zeggen dat destijds één £t meer bijdroeg aan iemands relatieve welvaart dan € 7.000 in het Nederland van nu.

¹ Soens T (2009) *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*. Gent, Academia Press.

Ingelijst: gulle giften aan geestelijken en goede doelen

Instelling; begunstigde	Plaats	Bestemming	Legaat	£t ¹
<i>Kerkelijke en sociale instellingen</i>				
Parochie	Ghestele	dienst t.g.v. sterfdag	fonds/jaarlijks	1,00
Parochie	Ghestele	aankoop hosties	fonds/jaarlijks	0,50
Parochie; Kerkfabriek	Ghestele	beheer en exploitatie	fonds/jaarlijks	2,00
Heilige Geesttafel	Ghestele	behoefligen	fonds/jaarlijks	1,00
Parochie; armen	Ghestele	schenking t.g.v. sterfdag	fonds/jaarlijks	1,00
Parochie; armen	Ghestele	schoenen t.g.v. sterfdag	fonds/jaarlijks	5,00
Kapelanie (stichting); kapelaan	Ghestele	basisinkomen kapelaan	fonds/jaarlijks	120,00
Heilige Geesttafel	Steenbergen	behoefligen	eenmalig	0,50
Parochie	Wouw	aankoop hosties	fonds/jaarlijks	0,50
Heilige Geesttafel	Wouw	behoefligen	eenmalig	0,50
Norbertinessenklooster StCatharinadal	Wouw	lamp	eenmalig	0,25
Parochie	Rosendaal	aankoop hosties	fonds/jaarlijks	0,50
Gasthuis	Bergen op Zoom	reizigers, bejaarden, zieken	eenmalig	0,25
Heilige Geesttafel	Bergen op Zoom	behoefligen	eenmalig	0,50
Begijnhof	Breda	alleenstaande vrouwen	eenmalig	0,50
Gasthuis	Breda	reizigers, bejaarden, zieken	eenmalig	0,25
Dekenaat Hilvarenbeek; ca. 80 parochies	Hilvarenbeek	diensten t.g.v. sterfdag	eenmalig	4,00
Begijnhof	Antwerpen	alleenstaande vrouwen	eenmalig	0,50
Leprozenhuis	Antwerpen	lepralijders	eenmalig	0,25
Gasthuis	Antwerpen	reizigers, bejaarden, zieken	eenmalig	0,25
Ziekenhuis	Dries	zieken	eenmalig	0,50
Parochies buiten dekenaat Hilvarenbeek	Brabant	dienst t.g.v. sterfdag	eenmalig	5,00
Sint-Lambertuskathedraal	Luik	bouw en beheer	eenmalig	3,00
<i>Collega's en andere geestelijken</i>				
Parochie; pastoor	Ghestele	schenking t.g.v. sterfdag	fonds/jaarlijks	0,50
Parochies; ca. 100 pastoors en kapelaans	Hilvarenbeek	schenking t.g.v. sterfdag	eenmalig	5,00
Norbertinessenkl. StCatharinadal; zusters	Wouw	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,50
Wilhelmietenklooster; broeders	Huijbergen	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	1,00
Wilhelmietenklooster; broeders	Huijbergen	nader te bepalen	eenmalig	4,00
Dominicanenkl. (Predikheren); broeders	Antwerpen	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	1,00
Witte Nonnenklooster; zusters	Antwerpen	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,25
Norbertijnenkl. StMichielsabdij; broeders	Antwerpen	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,50
Cisterciënzerkl. Sint-Bernards; broeders	Hemiksem	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	2,00
Cisterciënzerkl. Sint-Bernards; broeders	Hemiksem	consumptie t.g.v. sterfdag?	fonds/jaarlijks	25,00
Norbertijnenklooster; broeders	Tongerlo	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,50
Minderbroedersklooster; broeders	Dordrecht	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,25
Minderbroedersklooster; broeders	Zierikzee	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,25
Benedictijnenkl. Oostbroek; broeders	De Bilt	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	1,00
Minderbroedersklooster; broeders	Mechelen	consumptie t.g.v. sterfdag?	eenmalig	0,25

¹ In het testament komen jaarlijks terugkerende schenkingen voor. Verschillende malen legateerde Marselis daarvoor een geldbedrag dat moest worden aangewend om zo mogelijk 'eeuwigdurend' één-tiende van dat bedrag te besteden of betalen voor een bepaald doel. Dergelijke bepalingen kwam ik ook in andere oorkonden tegen. Kennelijk was het destijds mogelijk gelden te 'vercijsen' of anderszins te beleggen tegen een jaaropbrengst van ongeveer 10%. Ik heb in de bijgaande overzichten alle jaarlijks terugkerende schenkingen daarom 'gekapitaliseerd' door ze met een factor 10 te vermenigvuldigen.

Giften aan goede doelen, de kerk en geestelijken

Ik heb de verschillende legaten die Marselis naliet in twee 'kaders' op een uniforme wijze beschreven en 'ingelijst'. Wat er in het overzicht direct uitspringt is het fonds dat jaarlijks 12 £t moest opbrengen voor een te stichten kapelanie. Dat is een vanuit een moederparochie (hier Ghestele) gestichte kapel waaraan een priester is verbonden die onder gezag van de pastoor van de parochie staat. Vermoedelijk heeft dit geleid tot de nieuwe kapel die in 1298^[nr.1396] in Halderberge = Hoeven stond. Marselis hield het patronaatsrecht voor de voordracht van de eerste kapelaan aan zich, zijn broer Herman en collega-pastoor Peter van Steenbergen. Pas vanaf het moment dat na die eerste kapelaan die post weer vacant werd zou het patronaat overgaan naar Sint-Bernards. Het kan haast niet missen of Marselis wilde daar een specifiek iemand aan die functie helpen. Het zal daarom wel geen toeval zijn dat in januari 1301^[nr.1407] de kapelaan van Halderberge Willem heet, net als veel (andere?) familieleden van pastoor Marselis.

De volgende grote post die opvalt is een bedrag van 27 £t waarvoor de spijsmeester van Sint-Bernards de kloosterlingen jaarlijks bij de herdenking van Marselis' sterfdag mochten trakteren. Daar kwamen nog 15 £t bij voor andere geestelijken, voor een éénmalige traktatie of schenking. Bij de kloosters waarvan de monniken of nonnen aldus werden bedacht zijn er verschillende die tijdens Marselis' leven waren gesticht. Het vrouwenklooster Sint-Catharinadal in Wouw was in 1271 gesticht. Marselis zal dat ongetwijfeld geweten hebben, ook al noemde hij ten onrechte Roosendaal als vestigingsplaats. In de loop van 1295 verhuisde het klooster trouwens naar Breda. Bij de stichting van het klooster in Huijbergen was Marselis midden jaren 1270 zelf betrokken. Klooster Oostbroek werd wellicht bedacht vanwege de betrokkenheid bij de (vervalste) oorkonde van Fastraad. De andere genoemde kloosters hadden belangen in het Land van Breda of de naaste omgeving.

Opvallend vond ik dat alle legaten voor behoeftigen en zieken samen niet meer dan 11 £t bedroegen. De giften aan geestelijken en aan parochies zullen, neem ik aan, daarom mede als doel hebben gehad om diensten en gebeden voor zijn zielenheil te verwerven. Want Marselis was zich er natuurlijk heel goed van bewust dat zijn levenswandel niet had voldaan aan wat volgens zijn geloof van een christelijke priester verwacht werd.

Het totaal van Marselis' legaten aan goede doelen, kerkelijke instellingen en geestelijken bedroeg krap 190 £t. Dat staat gelijk aan ongeveer 40 keer het mediane jaarinkomen van zijn tijdgenoten. Anno nu zou je dat met zo'n 1,4 miljoen euro kunnen vergelijken. Aan zijn kinderen en naasten liet hij daarnaast nog eens ongeveer 180 £t na. Samen staat dat gelijk aan ongeveer 75 keer het mediane jaarinkomen van zijn tijdgenoten. Dat zou je dan met ruim 2,6 miljoen euro anno nu kunnen vergelijken. Daar zitten de onroerende zaken die hij aan zijn wettige erfgenamen naliet nog niet bij.

Omkaderd: er bleef nog ruim voldoende over
voor Marselis’ dierbaren

begunstigde	Plaats	Legaat	£t
Zoons, dochters en kleinkinderen			
Hendrik van Ghestele, zoon; via St-Bernards	Hemiksem	geld voor werk & boeken	20,00
Gerard van Kalfsdonk, zoon	Kalfsdonk?	vrij besteedbaar geld	5,00
kinderen van Gerard van Kalfsdonk	Ghestele?	0,5 bunder weiland of geld	5,00
Godfried, zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	5,00
dochter van Godfried	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	1,50
Herman Wandelart, zoon	onbekend	vrij besteedbaar geld	5,00
kinderen van Herman Wandelart	onbekend	vrij besteedbaar geld	3,00
Jan de clericus, zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	5,00
kinderen van Marselis †, zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	10,00
Jan Papenzoon, zoon	Ghestele	vrij besteedbaar geld	10,00
Helwig, dochter	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	10,00
Willem Crol, minderjarige zoon	Ghestele	vrij besteedbaar geld	11,25
Hendrik 2, minderjarige zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	11,25
Marselis 2, minderjarige zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	11,25
Martijn, minderjarige zoon	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	11,25
Ymma, dochter	Princenhage	vrij besteedbaar geld	5,00
Ymma, dochter	Princenhage	stuk weiland of geld	5,00?
Zuster, broer en oomzeggers			
Geertrui, zuster ("als ze me overleeft")	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	5,00
Herman, broer	Ghestele?	roodbruin rijpaard ¹	15,00
vier kinderen van Gerard †, broer	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	5,00
5 kinderen van Willem Vromboud †, broer	Ghestele?	vrij besteedbaar geld	5,00
Huishoudster			
Hildegard ("als ze me overleeft")	Ghestele	vrij besteedbaar geld	10,00
Hildegard, <i>Marthe mee</i>	Ghestele	2 koeien ¹	5,00
Hildegard, <i>Marthe mee</i>	Ghestele	<i>Lectus unus</i> ³ (een bed)	pm
Hildegard, <i>Marthe mee</i>	Ghestele	<i>scrinium antiquum</i> ³ (antieke schrijftafel)	pm

¹ De prijs van koeien en paarden varieerde in de 13de eeuw zeer sterk: in 1282^[1nr.1217] werd in Leuven 6 £t betaald voor een niet nader gespecificeerd paard; een oorkonde uit 1277 (in oorkondenboek van Holland en Zeeland) spreekt van een ros met een tegenwaarde van 52 £t. Hodges noemt voor 13de-eeuws Engeland voor een trekpaard 1,7 tot 3,3 £t en een eerste klas rijpaard 33£t (<http://medieval.ucdavis.edu/120D/Money.html>). In de Vroege Middeleeuwen was een paard 3,5 tot 7 keer meer waard dan een koe (http://www.keesn.nl/price/nl1_intro.htm). Op basis van deze info leek me een waarde van 15 £t voor Marselis’ rijpaard een verantwoorde orde-van-grootte schatting.

² Anno 1278 werd een koe voor 2,5 pond verkocht, anno 1315 werd een waarde van 5 pond gevonden, in 1345 weer 3,15 pond (zie Jan Post (2002) *De waarde van een koe*). Hodges noemt voor 13de-eeuws Engeland waarden tussen 1 tot 2 £t, maar in die eeuw traden daar belangrijke prijsstijgingen op. Ik heb als zeer globale benadering 2,5 pond aangenomen.

³ Een bed was in de Middeleeuwen een luxe bezit en zal zeker een aantal ponden waard zijn geweest. Dat geldt ook voor een eerbiedwaardig oude *scrinium* - dat Latijnse woord kan zowel ‘schrijftafel’ als een ‘als meubel bewerkte kist voor het bewaren van boeken of boekrollen’ betekenen. Gezien de wellicht emotioneel onschatbare waarde van een en ander heb ik afgezien van een prijsraming daarvan.

Hoe Marselis’ kinderen ook nog aan hun trekken kwamen

In zijn testament benoemt Marselis maar liefst 11 zonen en 2 dochters. Door de bank genomen krijgt iedereen ongeveer 10 £t. De kinderen van zijn overleden zoon Marselis krijgen samen hetzelfde bedrag. Gerard van Kalfsdonk, Godfried en Herman Wandelart erfden maar 5 £t, maar hun kinderen erfden ook. Die van Gerard waren kennelijk gehandicapt – ze werden als *impotens* (onmachtig, hulpbehoevend) aangeduid. Het legaat voor hen ging naar hun voogden, die mochten kiezen tussen een weiland in Ghestele of geld. Bij Godfried erfde een dochter uit diens eerste huwelijk. Zoon Herman werd Wandelart genoemd, wat zoiets als zwerver betekent. Ook zijn kinderen waren van diens eerste vrouw. Pastoor Marselis’ minderjarige kinderen erfden iets meer.

Hendrik was monnik van Sint-Bernards en met instemming van zijn abt aangewezen als een van de uitvoerders van zijn vaders testament. Dat kan de reden zijn geweest dat Marselis hem 20 £t wilde nalaten. Daarbij liep hij wel aan tegen de regel van Benedictus dat monniken geen geschenken mochten aannemen. Maar daarvoor werd, zoals in kerkelijke kringen destijds gebruikelijk, een pragmatische oplossing gevonden: Hendrik erfde helemaal niets, maar het geld werd Sint-Bernards geschonken met de bepaling dat het aangewend moest worden voor de studie en boeken van Hendrik. En de abt en prior van Sint-Bernards vonden kennelijk dat ze het testament en daarmee deze bepaling konden bezegelen omdat ze aldus Benedictus’ regel naar de letter niet overtraden.

Marselis had bij het opstellen van zijn testament nog een zoon, *clericus* Jan, die tot priester was opgeleid. Vier maanden na zijn overlijden bezegelde een pastoor Jan van Ghestele zijn eerste oorkonde. De voordracht van Sint-Bernards en de officiële installatie door het bisdom waren dus snel voor elkaar, en al kort daarna neemt hij de plaats van Marselis in als een van de meest dierbare vrienden van de pastoors van Wouw en Steenberg. Zeker kunnen we dat niet weten maar het lijkt me voor de hand te liggen dat Jan zijn vader had opgevolgd, zoals dat in de Middeleeuwen wel vaker voorkwam. Daarbij kunnen een gevoel van verplichting aan Marselis en de voortzetting van de goede relatie met diens ‘clan’ de abdij en de deken er toe gebracht hebben dit te regelen. Er waren weliswaar kerkelijke regels die zo’n erfopvolging verboden maar Bijstervelt^[13] heeft aangetoond dat die vanaf het begin vaak werden geschonden. Maar overtuigend bewijs dat Jan zijn vader opvolgde zal waarschijnlijk nooit gevonden worden.

Een andere zoon Jan van Marselis werd Papenzoon genoemd. Hij was in de jaren 1290 langdurig één van de schepenen van Ghestele^[1nr.1290,...,1424]. Samen met zijn broer Willem Crol en diens kinderen, en met twee broers Van der Mere, verkocht hij in 1302 terreinen langs de Zoute vaart (het latere havenkanaal van Oudenbosch) aan Sint-Bernards. Net als eerder hun overleden broer Marselis zijn ze kennelijk volledig geïntegreerd in de Ghestelse elite. Over Helwig, Ymma en drie van de in 1295 nog minderjarige zonen heb ik verder geen informatie gevonden. Maar uit wat we weten over hun broers en zussen maak ik op dat we ons over hun maatschappelijke carrière geen zorgen hoeven te maken.

Van je familie moet je het maar hebben – geld en grondbezit in Ghestele en Wouw

De pastoors van de naburige parochies Steenberg, Wouw en Ghestele behoorden tot elkaars meest dierbare vrienden. Dat blijkt uit de testamenten van Marselis en van Egidius, de pastoor van Wouw, waarin beiden dat letterlijk beweerden. Een vergelijking van die twee testamenten leek me interessant - van pastoor Peter van Steenberg is geen testament bewaard. Marselis was geboren en getogen in Ghestele en daar al pastoor voordat Sint-Bernards er het patronaatsrecht verwierf. De oudste vermelding van *Egidius dictus de Ousterwik* als pastoor van Wouw dateert uit 1284^[1nr.1228]. Kennelijk kwam hij uit Oisterwijk. Bij de overdracht in 1277 van het patronaatsrecht van Wouw aan Sint-Bernards was daar nog een pastoor Koenraad werkzaam. Egidius zal dus door Sint-Bernards zijn voorgedragen. Bij het opmaken van zijn testament bezat hij een woonhuis op een landgoed met opstallen ten westen van de kerk van Wouw. Kennelijk had hij die na zijn benoeming aldaar met van Sint-Bernards geleend geld aangekocht^[1nr.1456-1458].

Terwijl de waarde van de legaten van Marselis in totaal ongeveer 370 £t bedroeg liet Egidius in 1299, afgezien van zijn landgoed in Wouw, slechts 21,4 £t na^[1nr.1402]. Het meeste daarvan, 10 £t, was bestemd voor Sint-Bernards. Daar wilde hij begraven worden en heeft hij wellicht ook zijn laatste jaren doorbracht. Marselis gaat in zijn testament niet in op *zijn* begraafplaats. Kennelijk ging hij er van uit dat hij zijn laatste dagen in Ghestele zou doorbrengen en daar begraven zou worden. Terwijl Marselis, naast zijn legaten aan Sint-Bernards, ruim 160 £t naliet aan een aantal 'goede doelen', kerkelijke zaken en geestelijken was dat bij Egidius 11,4 £t. Kennelijk moest hij die laatste bedragen 'bijeenschrappen' want hij somde alle kleren, kandelaars, munten enz. op die daarvoor moesten worden benut. Een opvallend verschil is verder dat Egidius in zijn testament niets legateerde aan welk familielid dan ook terwijl Marselis zowel aan zijn onwettige kinderen als aan andere familieleden het nodige naliet.

Er is nog een belangrijk verschil tussen beide testamenten. In 1295 had Egidius bepaald dat hij zijn huis met bijbehorende landerijen aan Sint-Bernards schonk^[1nr.1347], of desgewenst een tegenwaarde van 40 £t – ik neem aan het bedrag dat hij eerder had geleend. De schenking zou ingaan bij zijn overlijden. Pastoor Marselis was één van de 'bezegelaars' van de betreffende oorkonde. Kort daarna deed hij iets vergelijkbaars: hij sloot zijn ouderlijk huis uit van de onroerende zaken waarop zijn wettige erfgenamen recht hadden. Maar terwijl Marselis er kort daarna op terugkwam bevestigde Egidius zijn schenking in 1299 in zijn testament. Nergens blijkt dat wie dan ook bezwaar maakte tegen Marselis' testament, maar de schenking van Egidius werd kennelijk nog tot in 1305^[1nr.1430,1456-1458] betwist door diens wettige erfgenamen. Uiteindelijk stemde de heer van Bergen in met de goedkeuring door de schepenen van Wouw van de schenking aan Sint-Bernards. Maar het is hieruit wel duidelijk dat het erfrecht met betrekking tot onroerende zaken^[30] destijds niet lichtvaardig geschonden kon worden.

De bijbelse geschiedenis van Martha en Maria

Zoals zoveel zaken in Marselis' testament maken ook zijn schenkingen aan Hildegard en de manier waarop hij haar omschrijft nieuwsgierig. Hij schrijft: *do Hyldegardi, Marthe mee...*, ofwel 'ik geef aan Hildegard, mijn Marthe'... Voordat we ingaan op Marselis' relatie met Hildegard wil ik kort stilstaan bij de bijbelse Martha. Die woonde samen met haar zuster Maria en haar broer Lazarus. Jezus kwam blijkbaar regelmatig bij hen op bezoek: 'Toen ze verder trokken ging hij een dorp in, waar hij gastvrij werd ontvangen door een vrouw die Martha heette. Haar zuster, Maria, ging aan de voeten van de Heer zitten en luisterde naar zijn woorden. Maar Martha werd helemaal in beslag genomen door de zorg voor haar gasten. Ze ging naar Jezus toe en zei: Heer, kan het u niet schelen dat mijn zuster mij al het werk alleen laat doen? Zeg tegen haar dat ze mij moet helpen' (Lucas 10:38-40); 'Jezus hield veel van Martha en haar zuster, en van Lazarus' (Joh. 11:5). Op zeker moment werd Lazarus ziek en overleed, en 'toen Martha hoorde dat Jezus onderweg was ging ze hem tegemoet, terwijl Maria thuisbleef'. Martha liet Jezus toen merken dat ze vast geloofde dat die Lazarus weer tot leven kon wekken en inderdaad maakte hij Lazarus, vier dagen na zijn overlijden, weer levend en gezond. Later 'ging Jezus naar Bethanië, naar Lazarus die hij uit de dood had opgewekt. Daar hield men voor hem een maaltijd; Martha bediende...' (Joh. 12:1-2).

Afb. 28 Martha (links) en Maria; schilderij van Caravaggio, 1598 (Detroit Institute of Arts)

Afb. 29 Martha bedient Jezus; schilderij van Vermeer, ca. 1655 (Scottish National Gallery)

Martha's persoonlijkheid lijkt me nogal duidelijk: doener en organisator, 'dienend leider', niet op haar mondje gevallen, iemand die oog had voor haar naasten en zorgde dat het hen aan niets ontbrak. Op zijn schilderij wilde barokschilder Caravaggio verbeelden hoe zij, vol vuur, haar zus Maria terechtwijst over haar genotzuchtige levensstijl. Een halve eeuw later schilderde de 'Hollandse' meester Vermeer een veel ingetogener Martha en Maria. In diens intieme plaatje krijgt Martha de 'eerste plaats' in de aandacht van Jezus, net zoals in diens 'liefdesverklaring' aan de familie van Lazarus.

Wat zou Marselis met zijn 'Martha' Hildegard hebben gehad?

Van Synghel^[7] vertaalde *Marthe mee* als 'mijn dienaress'. Er is me verteld dat 'marta' of 'maartje' in middeleeuwse teksten wel vaker werd gebruikt als 'soortnaam' voor een dienstmeisje of huishoudster. Maar in de Nederlandse oorkondenboeken ben ik dat in geen enkel testament van vóór 1310 tegengekomen – misschien was Marselis hierin een trendsetter? Dan kun je je wel afvragen waarom hij 'Marthe' met een hoofdletter schreef (zie fig. 2). Als hij er mee wilde aangeven dat Hildegard een gewone dienstster was zou hij, denk ik, daarvoor de Latijnse aanduiding *famula* of *serva* hebben gebruikt – de mannelijke vormen daarvan kom je in ettelijke testamenten uit die tijd tegen – of het specifiek voor vrouwen gebruikte woord *ancilla*. Dienares past ook bepaald niet bij de Aramese betekenis van Martha: dat zou 'meesteres' of 'vrouw des huizes' zijn. Ook mag je mijns inziens aannemen dat Hildegard bij Marselis inwoonde, want waarom anders zou ze bij zijn overlijden een bed van hem erven?

Dat Hildegard voor Marselis niet 'zo maar een huishoudster' was kun je opmaken uit wat hij haar naliet. In tientallen testamenten van geestelijken van vóór 1310 kwam ik maar één andere schenking aan een huishoudster tegen. Dat was van een kanunnik van het Luikse kapittel^[1nr.785]. In 1309 liet die een bedrag van 10 pond plus wat witte vilten kleding na aan Marie, *que me custodivit*. In dat 'Marie die op me paste' of 'die me bewaakte' vind ik heel wat minder genegenheid doorklinken dan in Marselis' aanduiding van Hildegard als 'mijn Martha'. Het lijkt me duidelijk dat Marselis warme gevoelens had voor zijn huishoudster en dat in zijn testament niet onder stoelen of banken stak.

Het ligt nu voor de hand te denken dat Marselis ook een seksuele relatie met Hildegard had, met haar samenwoonde en bij haar de meeste zo niet al zijn in Ghestele geboren kinderen had verwekt¹³. Als dat zo was dan zal 'iedereen' dat hebben geweten en kennelijk hebben geaccepteerd. Het lijkt me uitgesloten dat die acceptatie er ook zou zijn geweest als Marselis in Ghestele een reeks verschillende meisjes en/of vrouwen had bezwangerd. Maar het is natuurlijk best mogelijk dat zijn meeste kinderen in Ghestele binnen een (ander) concubinaat¹⁴ zijn verwekt. Vrouwen stierven destijds vaak in het kraambed en Marselis kan best een of meerdere concubines hebben overleefd. De warme gevoelens voor Hildegard zouden dan ook kunnen zijn ontstaan wanneer zij hem na zo'n verlies had 'bemoederd', al dan niet gevolgd door een seksuele relatie. Kortom: vermoedelijk heeft Marselis in Ghestele een of meer openlijke en 'complete' samenwoningsrelatie(s) gehad met één of meer vrouwen, waarvan Hildegard er al dan niet één van kan zijn geweest.

¹³ Voor de kennelijk wat oudere zoon Gerard, die niet voor niets 'van Kalfsdonk' werd genoemd, en dochter Ymma, die in Princenhage woonde, ligt dat niet direct voor de hand.

¹⁴ Concubinaat = buitenechtelijke samenleving van enige duur van een man en vrouw (van Dale)

Op weg naar het einde: een levensbalans

Dit onderzoek naar het testament en de leefwereld van pastoor Marselis toonde een en andermaal aan dat Ghestele anno 1275 al sinds lang bewoond werd. Zoals zoveel plaatsen in Brabant was het een parochie annex gemeente waarin een ‘clan’, dat wil zeggen een aantal door gemeenschappelijke afstamming en/of via huwelijken met elkaar verbonden gezinshoofden, de meeste touwtjes in handen had. Dit uiteraard onder het oppergezag van de heren van Breda en Bergen op Zoom. Marselis was voortgekomen uit die clan en wist zijn herderlijke taken kennelijk zo uit te voeren dat hij zich niet te veel van zijn parochianen vervreemdde.

Het is al eerder gezegd: pastoor Marselis overleed vrijwel zeker op 9 februari 1296. De monnik van Sint-Bernards, die ergens in de volgende eeuw op de achterkant van een oorkonde schreef dat dit zijn sterfdag was, zal dat vast niet hebben hoeven opzoeken. We hebben immers gezien dat de abdij voldoende geld van Marselis had ontvangen om die dag jaarlijks op een aangename wijze te herdenken. Hij was dus in de 14de eeuw nog niet vergeten. En zijn testament geeft ons een interessante inblik in de vroegste geschiedenis van Gastel en Halderberge. Vanuit 21ste-eeuws gezichtspunt had hij alle reden om aan het eind van zijn leven daarop met tevredenheid terug te kijken.

Over de vier maanden tussen het opstellen van de aanvulling op zijn testament en zijn overlijden zijn geen gegevens over Marselis bewaard. Omdat hij in zijn testament geen aanwijzingen geeft dat hij in een bepaalde abdij of kerk begraven wilde worden neem ik aan dat hij in of bij de Gastelse kerk is begraven en zijn laatste maanden in zijn eigen huis heeft doorgebracht. Bij de vraag hoe hij daar op zijn leven teruggekeken heeft lijkt me vooral van belang hoe hijzelf, zijn collega’s en zijn parochianen dachten over zijn levenswijze, en dan met name over zijn vrijwel permanente schending van het celibaat. Ik ontleen mijn ideeën daarover aan de interessante analyses van Bijstervelt^[13].

Je mag gezien de ‘openheid’ van zijn sexuele relatie(s) verwachten dat Marselis steeds braaf zijn zonden heeft opgebiecht en aan zijn deken de boeten die daarop stonden heeft betaald. Voor alle christelijke geloven is en was het een *fact of life* dat mensen zich niet aan alle ‘geboden’ kunnen houden, zie bijvoorbeeld ‘de geest is wel gewillig maar het vlees is zwak’ (Matth. 26:41) en ‘wie zonder zonde is werpe de eerste steen’ (Joh. 8:7). Alle christelijke geloven benadrukken ook het belang van barmhartigheid en van vergeving aan hen die oprecht berouw tonen. Dat Marselis’ berouw niet alleen uit lippendienst bestond maar gepaard ging met een financiële aderlating zal het in de ogen van de middeleeuwen niet minder geloofwaardig hebben gemaakt. Zijn zonden werden hem bij het opmaken van zijn testament door zijn collega-pastors, zijn deken en de abt en prior van Sint-Bernards in ieder geval kennelijk niet (meer) aangerekend. Ook het aanzien en de maatschappelijke carrière van zijn kinderen werden voor zover viel na te gaan niet belemmerd door hun buitenechtelijke afkomst. Er is ook geen enkele aanwijzing dat Marselis’ parochianen moeite hadden met zijn seksuele omgang en eventuele samenleving met de moeder(s) van zijn kinderen.

Een happy ending?

Zowel de kerk als zijn parochianen en andere tijdgenoten kenden dus Marselis’ zonden en hadden hem die kennelijk vergeven. Verder had Marselis middels zijn testament vele gebeden voor zijn zielenheil verworven. Daarom denk ik dat Marselis oprecht geloofde dat hij als goed christen had geleefd en dat het met zijn zielenheil wel goed kwam. Maar het ontbreken van overdreven angst voor hel en vagevuur alléén maakt je nog niet happy. Aan geld had Marselis geen gebrek, maar ze zeggen dat ook dát je niet gelukkig maakt. Daarentegen doen sociale contacten dat wel^[36]. Vier maanden voor zijn overlijden leefde zijn Hildegard nog. De kans lijkt me groot dat zij tot het einde bij hem was. Ook verschillende kinderen en kleinkinderen woonden in Ghestele of naaste omgeving. Anders dan pastoor Egidius van Wouw, die niet op goede voet stond met zijn familieleden, kon Marselis vast wel goed overweg met zijn nog levende broer en de vele neven en nichten die hij in zijn testament royaal had bedacht. Dat, gevoegd bij een leven te midden van familie en burens en hun kinderen die waarschijnlijk net als Marselis geboren en getogen waren in Ghestele, zorgden voor omstandigheden waarin een mens zich ook bij een naderend einde best nog gelukkig zou kunnen voelen. Natuurlijk zou lichamelijk lijden roet in het eten kunnen hebben gegooid, maar dat zullen we dan nooit weten. Ik ga voor de laatste levensfase van Marselis liever uit van een happy ending.

Literatuur

- [1] Camps H P H, Dillo M en Van Synghel GAM (red.) (2000) *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I De meierij van 's-Hertogenbosch, II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom*.
- [2] De Hemptinne T *et al.* (eds.) (accessed 2021) *Diplomata Belgica*. Royal Historical Commission, Brussels
- [3] (bezocht 2020) Monastic Schools. *New Catholic Encyclopedia*. on www.encyclopedia.com.
- [4] Marcos J-J (2017) *Fonts for Latin paleography, User's manual*.
- [5] van Maerlant J (ca. 1270) Der naturen bloeme, blz 16-416 in Gysseling M (ed.) (1981) *Corpus van Middelnederlandse teksten reeks II deel 2*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
- [6] Lieftinck G I (1952) Drie handschriften uit de Librije van de abdij van Sint Bernards opt Schelt. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* **69-70** blz 1-30, geraadpleegd via DBNL (KB)
- [7] Van Synghel G (accessed 2020) *Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant*. <http://www.donb.nl/database>.
- [8] Van Synghel G (2010) De opkomst van de volkstaal in de West-Brabantse documentaire bronnen 1270-1315, blz. 85-98 in Damen M en Sicking L (red.) *Bourgondië voorbij, De Nederlanden 1250-1650*.
- [9] Delahaye A (1975) Ontstaan en groei van de gemeente (blz 13-42) & Parochie en kerk van Oud Gastel (blz 147-256) in: *Gastel, Land van Abten en Markiezen*. Vorsselmans, Zundert.
- [10] Ball E A G & van Heeringen R M (red) (2016) *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk*. RCE, Amersfoort.
- [11] Hermans R (2021) Henri Mastboom en het kasteel van Wouw. *Jaarboek Heemkundekring 'Het Land van Gastel'*.
- [12] van Ginkel E & Theunissen L (2009) *Onder heide en akkers: de archeologie van Noord-Brabant tot 1200*. Uitg. Matrijs, Utrecht.
- [13] Bijstervelt AJA (1993) *Laverend tussen kerk en wereld, pastors in Noord-Brabant 1400-1570*. VU, Amsterdam.
- [14] Van den Bosch J E & Ras J (2017) *Archeologisch bureauonderzoek 'Plangebied De Hoogt'*. SOB Research, Heinenoord.
- [15] Behre K-A (2007) A new Holocene sea-level curve for the southern North Sea. *Boreas* **36** blz.82-102.
- [16] Leenders K A H W (2013) *Verdwenen Venen*. Pictures Publishers, Woudrichem.

[17] (bezocht 2020) *Bodemschatten* www.heemkundenispen.nl/.

[18] Ervynck A *et al.* (1999) Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? in: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*. Isensee-Verlaag, Oldenburg.

[19] Vis G-J (2003) *Gemeenten Roosendaal en Halderberge Bedrijventerrein Borchwerf II - Inventariserend archeologisch Veldonderzoek*. BAAC-rapport 03.10

[20] Moonen B J (2011) *Ons ongeschreven verleden, Beleidsnota archeologie gemeente Halderberge*. RAAP rapport 2180

[21] Kusters J (1899) *Het oude tiendrecht*, Mouton, Den Haag

[22] Leenders KAHW (2005) *Hoe zit Gastel in elkaar?* <http://users.bart.nl/~leenders/txt/stoof.html>

[23] Kalf J (1910) De kerk van Etten. *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 3(2) blz.61-70, 210-223.

[24] Akkermans PFA (1989) De oude kerk van Gastel, *Jaarboek 1989 Heemkundekring Het land van Gastel* blz. 4-41

[25] Ypey J (1953) Kerkonderzoek te Hoeven (N.-Brabant). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 4 (2) blz. 39-43.

[26] Annaert R (1992) De kerk van de Cisterciënzer Sint-Bernardusabdij te Hemiksem. *Archeologie in Vlaanderen* II blz. 265-278.

[27] Leclercq J (accessed 2021) Monastic schools. *New Catholic Encyclopedia*. Encyclopedia.com.

[28] Theuws F (2011) De nederzettingontwikkeling in de Middeleeuwen, blz. 60-77 in Theuws F, van der Heiden M & Verspay J (red.) *De archeologie van de Brabantse akkers*. Amsterdams Archeologisch Centrum & Diachron, 60-77.

[29] van Asseldonk M (2016) *Veghel, een goed ende vet Dorp 600-1810*. Pictures Publishers, Woudrichem.

[30] de Bruijn M W J (2011) De Middeleeuwen kenden geen eigendom. *Pro Memorie* 13(1), 68-79

[31] van Loon J B (1963) Grondbezitsverhoudingen uit het verleden in Wouw, Moerstraten en Gastel. *Jaarboek 23 de Ghulden Roos*.

[33] Heirbaut D (2013). *Privaatrechtsgeschiedenis van de romeinen tot heden*, Academia Press.

[34] Groenewoudt BJ & van Lanen RJ (2018) Diverging decline. Reconstructing and validating (post-)Roman population trends (AD 0-1000) in the Rhine-Meuse delta (the Netherlands). *PCA* 8: 189-218

[35] Van Boxelaer G (2002) *Onderwijs in het hertogdom Brabant in de Middeleeuwen*. Scriptie Univ. Gent.

[36] Mars G & Schmeets H (2011) Meer sociale samenhang, meer geluk? *Bevolkingstrends 3e kwartaal*. CBS.

Evert Jan van de Kaa (Ede, 1946) is gepensioneerd civiel ingenieur, afgestudeerd aan de TU Delft. Hij startte zijn carrière als hydrodynamisch onderzoeker bij het Waterloopkundig Laboratorium (nu Deltares). Daarna vervulde hij middelbare en hogere managementfuncties bij verschillende Rijkswaterstaatsdiensten. In de late fase van zijn loopbaan was hij verbonden aan een onderzoekschool van de TU Delft, waar hij promoveerde op menselijk keuzegedrag en een micro-economische modellering daarvan. Gedurende zijn hele loopbaan schreef hij rapporten, nota's en wetenschappelijke artikelen binnen verschillende vakgebieden. Sinds zijn pensioen is hij daar nog steeds mee bezig. De laatste jaren richt zijn onderzoeksinteresse zich onder meer op de middeleeuwse geschiedenis van Halderberge.

De ontstaansgeschiedenis van de Kapelberg

Een bijdrage van Rien Voorbraak

Een vervolg op het artikel in Jaarboek 2019:

“Dauwtrappen of Bedevaart naar de Kapelberg”

Inleiding:

Ieder jaar vertrekt op Hemelvaartsdag om 6 uur 's morgens vanaf de Gastelse Markt een grote groep enthousiastelingen – voorafgegaan door de fanfare – naar de Kapelberg in Roosendaal. Ze gaan “**dauwtrappen**”! of is het eigenlijk een lokale “**Bedevaart naar de Kapelberg**”?

“*De Kapelberg is ons allen zo lief en dierbaar. Niet alleen onder Roosendalers, maar ook ontelbaar velen uit de verre omtrek, getuige hun jaarlijkse gang naar de Kapelberg*” tekende in 1948 Pastoor G.H.M. Konings op.¹

De hierna volgende geschiedenis over de “Kapelberg” werd onder meer vastgelegd in *Jaarboek 1947 van de ‘Ghulden Roos’* in een artikel van Rector van de Broek. Pastoor Konings gebruikte die informatie weer in zijn boekje: ‘*Voor de Bedevaart naar de Kapelberg*’ dat verscheen in 1948:

“*Hoe jammer is het, dat in Westelijk Noord Brabant zoveel van de kerkelijke bouwkunst is vernield geworden, waaronder ongetwijfeld veel mooie dorpskapellen hebben gehoord. Van de meesten is niets overgebleven, zelfs geen afbeeldingen zijn er van te vinden. Zulk een lot heeft helaas ook de Kapelberg ondergaan. Wat we echter hier en daar van de Kapelberg hebben gelezen of te weten zijn gekomen, willen wij gaarne hier te boek stellen*”.¹

Vroege geschiedenis

Alle schrijvers melden dat de Kapelberg reeds van oudsher heeft bestaan, ja reeds eeuwen geleden is gebouwd, maar wanneer precies en hoe deze is ontstaan is tot heden nog niet opgehelderd.

Moeten we hiervoor teruggaan naar het begin van de 12de eeuw?

De streek waar de Kapelberg ligt wordt “Doorlicht” genoemd. Onder deze naam komt zij reeds in het begin van de 12de eeuw voor.

Krüger meldt in de ‘*Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda*’:

“*dat er in de plaats die, hoe dan ook genaamd, en later Gestel of Gastel wordt genoemd, reeds in het jaar 1125 eene kapel of kerk was gebouwd ter eere van de H. Maagd en Moeder Gods Maria en van den H. Laurentius*”.²

En zo vervolgt Krüger:

“*trouwens in dat zelfde jaar (1125) draagt FASTRADUM, bijgenaamd Scherebart, bloedverwant van THEODORETUS, Graaf van Holland, en zijne vrouw SOPHIA, dochter van Graaf van ZULEKE (Gulik), aan genoemde kapel of kerk al hunne goederen op, liggende van Dorlichtervonne, lager af tot in de Lede (de Vliet) en de Dintelmonde tot de Marchemonde en van Marckemunde tot overste Overmere, en van overste*

Overmere tot Halderberghe, en van Halderberghe tot Thurlichtervenne (Deurlicht of Doorlicht, anders de kapelberg onder Rosendaal), welke bepaling juist de grenzen van Gastel aanduidt, binnen welke de kapel of kerk gezegd wordt gestaan te hebben, en waaronder vroeger Haldenberghe (Hoeven) en Oudenbosch begrepen waren".²

Een andere bron waarin we Gestele tegenkomen, is het Gedenkboek 'Gastel, Land van Abten en Markiezen'. In dit boek gaat Albert Delahaye ook in op de oorkonde van 1125:

Fastradus Scerebart en zijn vrouw Sophia, dochter van de graaf van Gulik, deden in het jaar 1125 een schenking aan de abdij van Nieuw Bethlehem of Oostburg bij Utrecht, welke schenking graaf Dirk VI van Holland bevestigde. Voordat zij in het klooster traden, schonken zij aan de abdij onder andere hun goederen gelegen binnen deze grenzen: "Van Markemunde tot het Overste Overmere en vandaar tot Halreberghe en vandaar tot Thurlichtervenne, met een kapel op hun eigen grond" en andere rechten en inkomsten in dit gebied. Te oordelen naar in deze akte voorkomende namen kan het land van Gastel zijn bedoeld.³

Ook gaat Delahaye dieper in op een oorkonde uit december 1275, die zich bevindt in het archief van de abdij van 'St. Bernard op de Schelde' te Bornem. Hierin vinden we een eerste schriftelijke vermelding van Gastel, als de "prochia de Gestele".

In 1275 schonken Arnoud van Leuven en Elisabeth, resp. Heer en Vrouwe van Breda, de gehele novale tienden in de parochie van Gestele aan de Cisterciënzerabdij van Sint Bernard aan de Schelde bij Hemiksem, die in deze omgeving ontginningswerkzaamheden uitvoerde.³

Nadat Arnoud in 1287 gestorven was, werd het Land van Breda gesplitst in de Heerlijkheden Breda (de latere Baronie) en Bergen op Zoom (het latere Markiezaat). Gestele werd door beide Heren bestuurd, maar kwam in 1458 definitief aan Bergen op Zoom.

Het Meertens Instituut vermeldt op haar site dat het oude Deurleucht of Doorlicht een gehucht van turfstekers was, gelegen nabij de overslaghaven van Rosendaal. Van 1312 tot 1515 was het een vrije heerlijkheid op het grondgebied van Heerlijkheid Rosendaal dat grensde aan het Markizaat met een schepenbank die de lagere rechtsmacht uitoefende.⁴

West Brabant omstreeks 1300, met onderaan 'Dorlicht'
Kaart van Frans Akkermans

In eerdergenoemd artikel in Jaarboek 1947 van de 'Ghulden Roos' van Rector Van den Broek in het wordt zeer druk gespeculeerd over een kapel ter ere van O.L. Vrouw in 1226 te Rosendaal, dat oorspronkelijk tot de parochie Nispen behoorde. In de geschiedschrijving wordt echter gesproken over Kalfsdonk, Hulsdonk en Langdonk. Het is weliswaar niet duidelijk, maar niettemin zeer wel mogelijk

dat deze kapel stond op de plaats die wij thans Kapelberg noemen. Kalfsdonk strekte zich namelijk uit tot aan de "Kalfsdonkse maden". Tegenwoordig bevindt zich daar Borchwerf II tussen de Leidingstraat-Zuid en de A17 tot aan de Rosendaalse Vliet.

Gezien de uitgestrektheid van bovenvermelde gebieden zouden hier de bedoelde locaties voor een kapel kunnen variëren van de Kapelberg tot de Laurentiuskerk, Kuivezand of zelfs het huidige Heilig-Hart plein in Rosendaal.

Het eerder aangehaalde Meertens Instituut vond een eerste vermelding van een Maria-kapel te Deurlicht-Kapelberg op een kaart uit 1529. De legende van de Kapelberg werd voor het eerst opgetekend in de Volksmissionaris⁵ in 1901 en is mogelijk ook pas in de 19e eeuw ontstaan. Volgens de legende zou deze kapel aan O.L. Vrouw van Zeven Smarten zijn toegewijd.

De St. Elisabethvloed speelt een grote rol in legendes rond de Kapelberg

Zowel Frans Akkermans als J.T. Boekholt leggen een relatie tussen de St. Elisabethsvloed en het ontstaan van de Kapelberg.

Frans Akkermans schrijft in Jaarboek 1946 van de 'Ghulden Roos' een boeiend verhaal waarin hij de bekende legende van de schipper, die de Kapelberg zou hebben gebouwd, verbindt met de St. Elisabethsvloed.⁶

In de 'Grondwet' van 24 juni 1925 schrijft J.T. Boekholt over de St. Elisabethsvloed en het ontstaan van de Kapelberg.⁷

Boekholt vertelt dat in het rampjaar 1421 op 19 november – de naamdag van de heilige Elisabeth van Hongarije – een hevige noordwesterstorm het zeewater diep het land in joeg en het water in de rivieren terugdrong. De golven werden de grote Zuid Hollandse Waard ingestuwd en verwoestten 72 dorpen en gehuchten waarvan velen voorgoed

St. Elisabethsvloed 1421

Gravure uit 1677 van Romeyn de Hooghe naar Arnold Houbraken met rechtsboven de vermelding van de genummerde Namen der onder Geloopen Dorpen in de Dortsche Waert

verloren gingen. Het Hollandsch Diep en de Biesbosch getuigen nog altijd van deze immense ramp. Ook grote stukken van het Gastelse land werden overspoeld en gingen tijdelijk verloren. Het water stond weer aan de voet van het Gastelse kerkje.

Onderstaande versie van de door Boekholt in de ‘Grondwet’ opgetekende legende gaat verder dan wat Frans Akkermans in zijn artikel ons vertelt; wij willen u dit verhaal niet onthouden.

Een jonge schipper is samen met zijn knecht op zijn hulkje onderweg van Woudrichem naar Antwerpen als hij ten prooi valt aan de golven en ronddobbert op de Striene. Het was een sombere regenachtige dag en de reis begon onder slechte voortekenen. Nog voordat Gorinchem was bereikt, stierf de scheepshond. De oude knecht die peinzend het roer hield, voorspelde de schipper boos weer en ried hem aan om in Gorinchem beter weer af te wachten. Maar de overmoedige jonge schipper, wellicht getroffen door het plotselinge sterven van zijn hond, sloeg de wijze raad van zijn knecht in de wind.

Die dag zouden zij zeker lang voor 't invallen van de duisternis en voor het losbarsten van de storm in Dordrecht zijn, waar 's schippers bruid hem wachtte en waar zij enige dagen zouden bijleggen om lading in te nemen.

Aan alles was te zien dat er slecht weer op komst was; telkens passeerden zij groepen meeuwen, die luid krijsend, als waarschuwend, landinwaarts vlogen. Lang duurde het niet of de schipper kreeg berouw dat hij de raad van zijn oude maat niet had opgevolgd. Steeds meer nam de wind in kracht toe, tot het schip zich in een hevige storm bevond en worstelde met de golven.

Schipper en knecht zwoegden om het schip te behouden en vooruit te brengen. Het was echter tevergeefs en toen de zwarte nacht zich zonder een hoopgevende ster dreigend om het schip sloot, begon het beide mannen angstig om het hart te worden. Toch volhardden zij en deden het onmogelijke om te trachten het schip naar Dordrecht te brengen, waar zij meenden dichtbij te zijn.

Na enige bange uren, die hen evenwel nachten schenen, meenden zij vreemde geluiden te horen, die de storm naar hen toedroeg. Het waren vreemde sombere klanken. Zij bemerkten tot hun ontzetting dat het schip telkens stootte en zij het angstige gillen van mensen hoorden. Toen begrepen zij dat de storm hen mee joeg over overstroomd land waar mens en dier door de wrede golven werden meegevoerd om hun dood te vinden. Nu eens veraf en dan weer dichtbij hoorden zij het instorten van huizen en het angstige gillen van de bewoners, die hadden gemeend op het dak van hun huis, een veilige schuilplaats te hebben. Het was op een van die ruïnes dat het schip lek stootte en onder het loeien van de storm dreigde te vergaan.

Ze hadden gedaan wat zij konden en toen ze beseften dat hier geen menselijke hulp meer kon baten, zonken zij op hun knieën en stortten het vurigste gebed hunner ziel uit en beloofde de schipper dat hij bij veilige landing op die plaats een kapel zou laten bouwen ter ere van Moeder Gods. Hij werd met zijn vaarttuigje de Lede (Roosendaalsche- en Steenbergse Vliet) ingedreven en

landde bij Doorlicht, nu Kapelberg geheten. Hij deed zijn gelofte gestand en bouwde een kapel ter ere van de Heilige Maagd en plaatste daarin haar beeld.⁷

De wonderlijke redding verspreide zich ver over het land en vele bedevaartgangers gingen op naar de kapel, om er den zegen af te smeken der H. Maagd.

Zo werden maanden tot jaren en jaren tot eeuwen en steeds stond daar de kapel met het eenvoudige beeldje. Generaties bedevaartgangers volgden elkaar op, tot er op het einde der 18de eeuw een schok door Europa voer. De Franse revolutionairen kwamen ook hier en zij verwoestten de kapel. Vrome lieden uit de omgeving wisten het beeld te verbergen.

Ook Mariaoord Zegge kent een soortgelijke legende die is verbonden met de St. Elisabethsvloed

Evenals de Roosendaalsche Kapelberg kent het slechts 4,2 km verderop gelegen Mariaoord Zegge een legende met soortgelijke achtergrond.

In 1421 teistert de St. Elisabethsvloed West-Brabant. Een schipper dreigde in de buurt van Zegge met zijn schip te vergaan. Hij doet aan Maria de belofte een kapel te bouwen indien hij behouden aankomt. Zijn gebed wordt verhoord en op de plaats waar hij strandde, laat hij een Mariakapel oprichten.

De door de schipper opgerichte kapel bestaat niet meer. De volksoverlevering zegt dat op dezelfde plek later een nieuw heiligdom werd opgericht. De nieuwbouw had geen gevolgen voor de verering van Maria: de pelgrims bleven in groten getale komen.⁸

De legende van de drossaard die de kapel van Deurlicht wilde vernietigen

Het is zeer aannemelijk dat gedurende de Beeldenstorm, die in onze contreien plaats vond tussen augustus en oktober 1566, de kapel is vernield en dat slechts het Maria-beeldje kon worden veilig gesteld.

Het *Meertens Instituut* vermeld hierover: Van de kapel is verder niet veel meer bekend dan dat zij volgens de overlevering in 1648 op bevel van Cornelis Aerssen, drossaard van Breda, is neergehaald.⁴

Aan die afbraak is een tweede legende verbonden, die eveneens in de ‘*Volksmisionaris*’ van 1901 wordt vermeld. De drost van Breda trachtte alle herinneringen aan de Maria-devotie op deze plaats te vernietigen door de fundamente van de kapel om te ploegen. Hij stuurde zijn paarden hierop af maar deze waren niet over de fundamente te jagen. Vervolgens zouden de drost verschillende ongelukken zijn overkomen. Zijn ploeg ging stuk en een sterkere, betere ploeg onderging hetzelfde lot. Zijn paard brak een been en – aldus de overlevering – de drost werd ziek en kwijnde weg.⁵

J.T Boekholt gaat in de *Grondwet* van 24 juni 1925 dieper in op de wijze waarop de heiligschenner werd gestraft:

Toen eindelijk de rust rond de 80 jarige oorlog was weergekeerd, werd het Beeldje op zijn oude plaats gezet op een heuveltje, in een kastje, aan den voet van een

kruis. Rond dit heuveltje waren zes andere heuveltjes, op elk ervan stond eveneens een kruis, aldus uitbeeldend de Zeven Smarten van Maria.

Vrome lieden kwamen herwaarts, om genezing af te smeken voor vele kwalen en allengs werden de kruisen geheel behangen met tal van ex-voto's als: pater-nosters, zilveren harten, afbeeldingen van genezen ledenmaten enz.

En het beeldje stond daar schijnbaar veilig. Want was het niet van geslacht tot geslacht verteld, dat op die weide nooit iets groeien zou dan wat ze zelf opleverde als voedsel voor vee? Ten tijde, dat het beeldje was opgeborgen, had de toenmalig eigenaar, het land willen omploegen, maar ervan gekomen was het nooit. De mensen wisten, dat de goederen en landerijen, die door de Fransen aan de kerk ontnomen waren de kopers nooit geluk zouden aanbrengen en dat die koop zich eens aan hun geslacht wreken zou. Dat geloofden zij.

Maar toch, op zekere avond trok de drost of meer waarschijnlijk een boer naar de weide. Hij nam het beeldje van zijn plaats en zo ook de kruisjes en bracht die naar zijn schuur. Hij keerde terug, nam ook het grote kruis mee en droeg dat eveneens naar huis. Somber stak de kruisdragende man tegen de avondhemel af en zij die het zagen, bekruisten zich. De volgende morgen heel vroeg, trok hij met zijn paard en ploeg naar de weide en daar zag hij tot zijn bevreemding, dat het beeldje weer op zijn plaats stond. Hij dacht dat zijn vrouw – die hem het ploegen had ontraden – dat had gedaan en nam het beeldje en zette het aan de zijkant van de weide. Toen spande hij zijn paard voor de ploeg en zette aan. Maar hoe het dier ook trok, de ploeg was niet vooruit te krijgen en toen het paard voor de zoveelste keer aanzette, braken de strengen. De boer keerde naar huis, nam nieuwe strengen en ook zijn tweede paard. Nu stonden twee paarden voor de ploeg en beide dieren trokken tot de strengen weer braken. De ploeg was echter niet vooruitgekomen. Toen plaatste de boer bevreesd geworden het beeldje weer op zijn plaats. Zijn paard brak een been en hij zelf werd ziekelijk en begon weg te kwijnen. Nog diezelfde week stierven de beide paarden en daarna ook enige van zijn koeien. Toen de boer eindelijk stierf, stierf hij in armoede.⁷

De legende van de Zwarte Madonna van Roosendaal

Gewoonlijk werd op Maria Hemelvaart het beeldje mooi aangekleed. Dat was op zekere dag ook weer gebeurd. Voor het kastje stonden veel kaarsen te branden. Door de wind kwam een vlammetje in aanraking met de kleertjes en direct stonden die in brand. Het brandde zo hevig dat zelfs in de zinken kast een gat brandde. Men was natuurlijk bevreesd voor het houten beeldje, maar toen de vlammen geblust

Het Mariabeeldje uit het houten kistje, zwart verkoold en met witte sluier omgeven. Dit zou het beeldje zijn dat de schipper volgens de legende heeft geplaatst. Het staat nu bekend onder de naam: 'De Zwarte Lieve Vrouw van Roosendaal' ook wel: "De Zwarte Madonna van Roosendaal". Helaas is dit beeldje in 1970 gestolen en nooit meer teruggevonden

waren zag men het wonder: Aan het beeldje mankeerde niets, het was slechts zwart geblakerd.⁷

Legendes zijn wel mooi en vroom maar geven ons geen zekerheid over de werkelijke geschiedenis. Als er een kern van waarheid in de legendes zit, dan zou het verhaal rond de Kapelberg meer kans maken dan rond Zegge. De omgeving rond Oud Gastel en Deurlicht lag aan het water en dat kan van Zegge, ook in die tijd, niet worden gezegd.

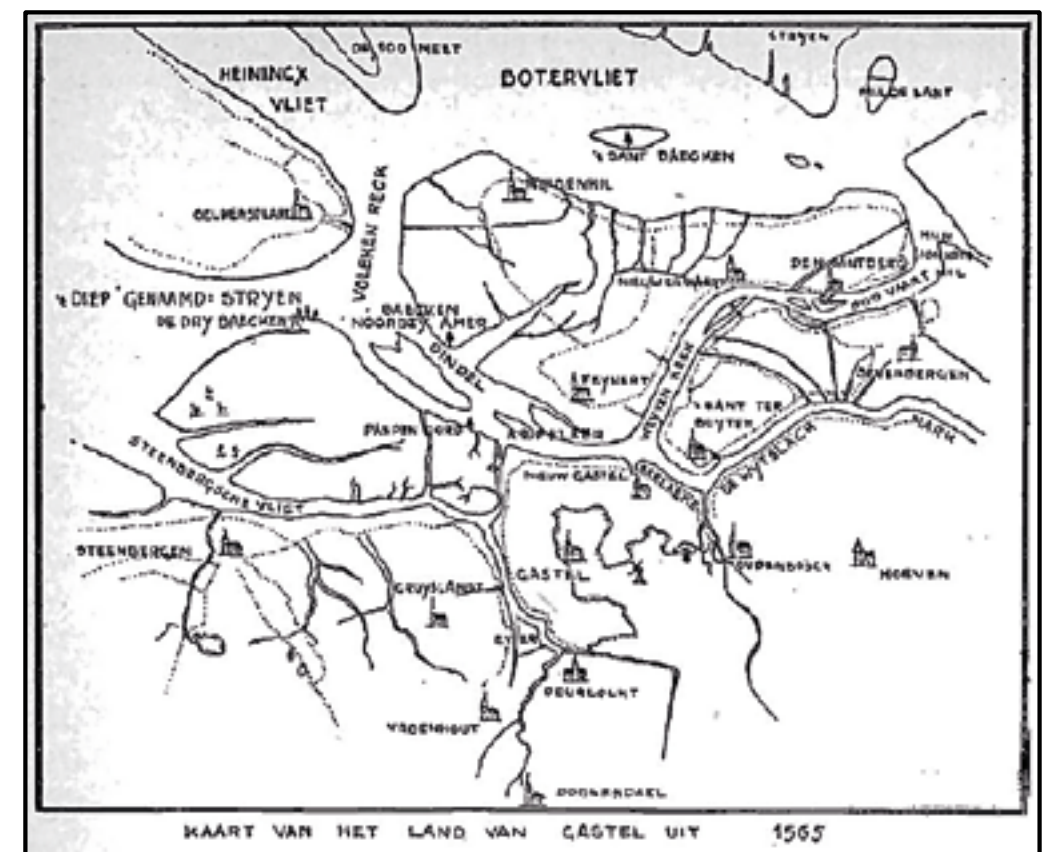
Verder met het onderzoek naar het ontstaan van de Kapelberg

Gaan we terug naar het jaar 1459.

In een beschrijving meldt pastoor Juten in *Taxandria*, een tijdschrift voor Noord-Brabantse geschiedenis en volkenkunde van het oude Dekenaat Beke (Hilvarenbeek), waaronder ook Roosendaal destijds viel: "1459. *Capella S. Mariæ noviter fundata*". Vrij vertaald: "1459: De Mariakapel is onlangs gebouwd". Er wordt echter geen specifieke locatie vermeld. Deze mededeling kan op meerdere locaties binnen Roosendaal, waaronder Deurlicht, slaan.⁹

Meer bewijs vinden wij in het jaar 1566 wanneer op 29 mei tijdens een visitatie van de grenzen van het Markiezaat, wordt aangetekend: "geregt naar kapel van Doorlicht ragende linierecht op het klein torreken der kerk van Hoeven".⁹

Zeker is het dus dat op Deurlicht in 1566 een kapel heeft gestaan, waarin zoals pastoor Krüger² zegt door de godvruchtige landlieden het lof en de getijden ter ere van O.L. Vrouw werden gezongen, doch waar nooit een H. Mis werd opgedragen. Wanneer deze gebouwd is, is echter niet bekend. Wellicht reeds eeuwen tevoren?

Het Land van Gastel. Kaart getekend door Frans Akkermans

Zoals al eerder gemeld woedde tussen 10 augustus en oktober 1566 de Beeldenstorm door de Lage landen. De Beeldenstorm leidde indirect tot het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog. Kees Rademakers beschrijft in jaarboek 2018 uitgebreid over de plunderingen en rooftochten die gedurende deze tijd de regio teisterden. Een citaat:

“In die jaren werd het noorden van Brabant geteisterd door ronddolende legerbenden die alom plunderden, roofden en brandstichtten. Het resultaat was dat de ruime omgeving van Roosendaal ontvolkt was. Zelfs waren de moerlieden van Roosendaal van ellende naar hun concurrenten in Bergen op Zoom gevlucht. De turfwinning lag stil!”

Mogelijk dat dit ook het einde betekende van de kapel op de Kapelberg te “Deurlocht”. Het *Meertens Instituut* meldt hierover: Het is opmerkelijk dat de vernietiging van de kapel in 1648 in de ‘*Volksmissionaris*’ aan de Fransen wordt toegeschreven.⁴

Stond er ook een kapel op Kalfsdonk?

Toen een eigen priester was toegestaan, kwam er een nieuw verzoek van Hulsdonk, Langdonk en Borteldonk, volgens een door pastoor Callebout (1688 – 1719) opgetekende overlevering. In dit verzoek wordt geklaagd, dat de afstand naar hun kapel even ver was als vroeger naar de parochiekerk van Nispen. Kalfsdonk wordt hier niet genoemd want die had geen reden tot klagen dat het zo ver was; ze woonden immer dichtbij. Reden te meer om aan te nemen, dat de kapel in de kwartiere Kalsdonk lag. Mogelijk op Deurlicht want dit was een deel van de 'kwartiere Kalsdonk'.¹

Uit een ‘*acte van ruiling en erfmingelen*’, gedateerd 14 september 1882 tussen Petrus van Vucht en Joannes Petrus van Gilse, burgemeester van Roosendaal en Nispen, werd laatstgenoemde eigenaar van de Kapelberg. Vanaf die tijd zijn de gronden in het bezit gebleven van de familie van Gilse, tot hun faillissement in 1935.¹

Al was de Kapelberg sedert lange tijd verwoest en vergaan, wat echter niet verloren ging was de liefde tot en de verering van Maria, door onze voorvaderen. “Sinds mensenheugenis”, zo zegt ons Fr. Van Gilse, “stond op het hoogste punt te midden van een grote weide, die omringd was door oude forse eikenbomen, als enig overblijfsel uit vroeger tijden een Lieve-Vrouwenbeeldje in een eenvoudig houten kastje hetgeen op enige afstand omringd was door zeven heuveltjes.

Op ieder van die heuveltjes werd door enige personen van de gegoede stand van Roosendaal een ijzeren kruisje geplaatst, zoals op bijgaand plaatje duidelijk zichtbaar is.

Om deze plaats te bereiken, liep een voetpad vanuit de weg over hobbelige weide, waar ’s zomers de vrolijke knaap de grazende koeien wachtte en de vogels in die eenzame schone omgeving hun lieflijk gezang lieten horen.”

Kapelberg vóór 1896

Bij overlevering zou dan ook de kapel toegewijd geweest zijn aan Onze Lieve Vrouw der Zeven Weeën, het Kapelletje toegewijd aan O.L. Vrouw van Zeven Smarten.

Het opschrift buiten op de kapel vermeldt: “*Santæ Dei Matri Mariæ Consalatrici Afflictorum Sacrum*”, “Kapel toegewijd aan de Moeder Gods Maria, Troosteres der bedroefden”.¹

Een nieuwe kapel op de Kapelberg

In 1896 besloot men met goedvinden van de eigenaar Petrus van Gilse een kapel te laten bouwen. Diens zoon Mr. Aloysius van Gilse nam het initiatief en aan diens krachtig en tactvol optreden was het te danken, dat op de Kapelberg een prachtige kapel in Romaanse stijl is ontstaan.¹

In een ingezonden stuk in de “*Avondster*” van 24 Juli 1896 lezen we: “*In een correspondentie uit Roosendaal, voorkomende in het nummer van Zondag jl. las ik, dat men ijverig in de weer is om een kapel te bouwen op de bekende Kapelberg. Tijdens dit werk vond men nog de ruïnes der vorige en onder de bouwvallen het geraamte eener jonge vrouw*”.¹²

Dat pastoor Konings enthousiast was over zijn ‘Kapelberg’ moge blijken uit zijn gloedvolle woorden op de openingspagina van zijn boekje ‘*Voor de Bedevaart naar de Kapelberg*’

Het kapelletje is op een hoogte, op een bergje, gebouwd, vandaar de benaming “Kapel op een berg” oftewel kortweg “Kapelberg”. Hoe rustig en stil ligt het daar te midden van de groenende landouwen en wuivende bomen, ver van het gewoel en gejaag der wereld, ons uitnodigend tot ingetogenheid en gebed. Zelfs andersdenkenden, die een wijle hier ter stede verbleven, gingen alle dagen het kapelletje bezoeken, omdat zij er zo rustig konden bidden. Het kapelletje is omkranst door een rij forse lindebomen die het beveiligen tegen storm en ontij. Door de weilanden heen loopt een verhoogde weg naar het kapelletje toe, op deze weg had men een rij iepenbomen geplant, waar jammer genoeg de iepenziekte reeds danig huisgehouden had, zodat Pastoor Konings deze heeft laten verwijderen en er platanen voor in de plaats heeft geplant.

Het kapelletje is in Romaanse stijl gebouwd en is zeer mooi van stijl en vorm. Als grondvorm heeft men de achthoek uitgekozen en wel voor het binnenkapelletje, dat ruimte geeft voor het altaar en door een ijzeren hek is afgesloten. De muren van dit kapelletje schieten omhoog en lopen uit in een torentje, dat naar de hemel rijst. Omdat men de achthoek heeft uitgekozen, had men een goede gelegenheid om in de zeven wanden de staties van de Zeven Smarten van Maria aan te brengen. Rond dit binnenkapelletje is een brede ommegang gebouwd, ook weer in de vorm van een achthoek.

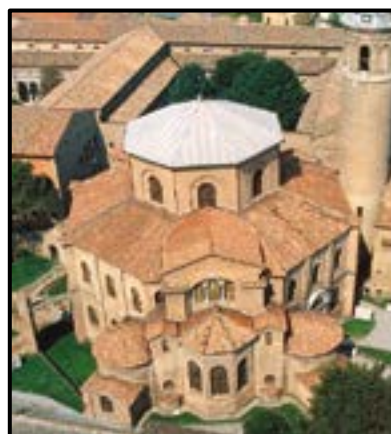

.....de buiten bouw was oorspronkelijk open om bij grote drukte ook op afstand de plechtigheden zou kunnen volgen. Maar dit moest men spoedig veranderen, daar wind en regen vrij spel hadden in de kapel. Spoedig werd de ommegang met muren en ramen dicht gemetseld.¹

De bouwstijl van de kapel: niet Romaans maar Byzantijns

Ondanks de mooie woorden over het kapelletje, is hier toch een opmerking op zijn plaats. Op de vorige bladzijde wordt het kapelletje tot twee keer toe een Romaanse bouwstijl toegedicht. In 'Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant' van P.J. Margry lezen we op bladzijde 185 dat de Roosendaalse architect Marinus Vergouwen, die ook samenwerkte met de bekende architect J. Hurks, zich bij zijn ontwerp van het kapelletje liet inspireren door de Basiliek San Vitale in het Italiaanse Ravenna.¹¹

Wanneer we nadere informatie opzoeken over deze basiliek, dan lezen we dat de achthoekige San Vitale is opgetrokken tussen 526 en 547 en wordt beschouwd als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Byzantijnse kunst en architectuur in West-Europa.¹³

Basiliek San Vitale Ravenna ¹⁴

De eerste restauratie van de kapel

Het nieuwe altaar, 1947

Daarboven kwam een baldakijn, rustend op vier eiken kolommen. De voorkant van de baldakijn werd bekroond door twee kruislings geplaatste letters M van Maria.

Baldakijn met twee kruislings geplaatste letters M

In 1947 besloot pastoor Konings de kapel grondig op te knappen. Een deel van het dak werd vernieuwd en de kapel werd van binnen en van buiten geschilderd. Het belangrijkste voor de bedevaartgangers was een nieuw altaar. Voortaan was er bij het oude beeld, staande in een zes-hoekige kast onder het altaar, meer ruimte voor de honderden ex voto's – miniaturen al dan niet in zilver als symbool voor genezing – die door bedevaartgangers waren achtergelaten ingevolge een belofte bij genezing. Op een nieuw altaar kwam een kleiner beeld van O.L.V. van Zeven Smarten te staan.

De Roosendaalse bevolking schonk de kapel bij gelegenheid van het 50-jarig jubileum 21 ramen in glas-in-lood, waarvan er drie in gebrandschilderde uitvoering tot op de dag van vandaag de geschiedenis van de Kapelberg uitbeelden. Het jubileum werd gevierd op 26 mei 1947.¹⁰

Glas-in-lood ramen, 1947
Foto: Bea Hoeks-de Laat

De Kapelberg bleef een druk bezocht bedevaartsoord zoals uitvoerig besproken in het artikel "Dauwtrappen of Bedevaart naar de Kapelberg" in het jaarboek 2019.

Tragisch was echter de verminderde eerbied voor het religieus erfgoed. Op 26 augustus 1970 bleken de twee beelden te zijn gestolen. Vooral het beeld van de 'Zwarte Madonna' werd als een zwaar verlies gevoeld. Tot overmaat van ramp verdween in 1981 ook het grootste deel van op het altaar hangende ex voto's, waarna men de resterende exemplaren naar de parochiekerk bracht. Deze kwamen later na de sluiting van de H. Hartkerk en de St. Janskerk in het Museum Tongerlohuys terecht. Van het gestolen erfgoed is nooit iets teruggevonden. De open plaats op het altaar werd opgevuld met een ander O.L.V. van Zeven Smarten beeld.

Na ruim 40 jaar staat er vanaf 1 mei 2011 een nieuwe 'Zwarte Madonna'. Het vervangende houten, gepolychromeerde, beeldje komt uit Spanje en is een kopie van de 'Madonna van Montserrat', een luisterrijk Romaans beeldje uit de 12de eeuw ¹⁰
Foto: Bea Hoek-de Laat

De tweede restauratie van de Kapel

In 1981 was er weer een opknapbeurt noodzakelijk. De onderhouds- en restauratiewerkzaamheden betroffen vooral de omloop van de kapel. De fundering en de plavuizenvloer, de gevel-velden aan de westzijde en de leibedekking werden vervangen, evenals de kozijnen van de glas-in-loodramen. Het altaar kreeg weer een ander beeld, nu geen O.L.V. van Zeven Smarten meer, maar een H. Hart van Maria. De Rotaryclub Roosendaal Donkenland speelde een grote rol in de fondsenwerving. Uit deze restauratie volgde in november 1981 de oprichting van de Stichting Kerkelijke Instelling 'De Kapelberg'. Zij kreeg het eigendom en het beheer van het onroerend goed, inclusief de hele inventaris.

In 1997 bestond de kapel 100 jaar. Van 1 mei tot 31 oktober van dat jaar was er een speciale Maria tentoonstelling in de H. Hartkerk (toen nog eigenaar van het vruchtgebruik). Op Hemelvaartsdag 8 mei 1997 trok 's ochtends een groepsbedevaart naar de

kapel. Op 31 mei deelde Hubertus C.A. Ernst, emeritus bisschop van Breda, de communie uit tijdens een mis op de Kapelberg die door ongeveer vierhonderd mensen werd bijgewoond.¹⁰

Dreigend onheil

Vanaf 1992 hing de uitbreiding van het industrieterrein Borchwerf Noord meer en meer in de lucht. Een confrontatie tussen het industrieterrein en de kapel met landelijke omgeving begon zich af te tekenen. Na aanleiding van het kappen van bomen aan de Deurlechtsstraat in 1998 vond er op voorstel van de Stichting Keerpunt een onderzoek

plaats naar de landschappelijke inpassing van de historisch waardevolle kapel in een voor velen betekenisvolle omgeving. Na enorm gesteggel en diverse plannen greep uiteindelijk op 7 november 2002 de Provincie Noord-Brabant in. Bovendien achtte Gedeputeerde Staten de noodzaak voor een grove ontgroning juist bij de kapel niet aanwezig.

Inmiddels was de Kapelberg bij besluit van 12 oktober 2001 als Rijksmonument aangewezen. Sinds het najaar van 2003 is de toegangsweg met een hek afsluitbaar en ligt er een parkeerterrein met een informatiebord naast.¹⁰

Melding in kadastrale registratie als beschermd monument op 19 april 2002 (AKB, akte 133553/28)

De derde restauratie

In 2009 begon wederom een opknapbeurt van de kapel. Ditmaal werd een integrale restauratie. Met name de vakwerkconstructie van de “lantaarn” (de hoofdconstructie van de kapel) bleek ernstig te zijn aangetast door rot, houtworm en schimmels. Alle slechte delen van de totale houtwerkconstructie werden vervangen, het overige houtwerk hersteld en waar nodig geconserveerd. Ook al het metselwerk, natuursteen, pleisterwerk en smeedwerk moest een linke onderhoudsbeurt ondergaan en werd waar nodig vervangen. Voorts werd de kapel, zowel binnen als buiten opnieuw geschilderd en kreeg het dak nieuwe leien.

Tijdens deze restauratie werd, gedurende de meimaand, er een noodkapel ingericht in een zeecontainer.

Stichting bestuurder Guust Sturm schrijft over de restauratie:

“Een deel van de problemen van nu waren er in 1981 niet of nog niet zichtbaar, het zat grotendeels “verstopt” achter het pleisterwerk. Zelfs nu werden we verrast door de ernst van de problemen. Pas na het verwijderen van ál het pleisterwerk aan de binnenzijde van de lantaarn werd duidelijk hoe ernstig de vakwerkconstructie was aangetast. De restauratie koste uiteindelijk veel meer dan begroot.”¹⁰

Op donderdag 21 mei 2020 zou de Gastelse Fanfare traditiegetrouw weer voorop gaan bij het jaarlijkse dauwtrappen naar de Kapelberg. En zo zou ook dit jaar een eeuwen-oude traditie van een bedevaart naar de Kapelberg in ere worden gehouden.

Echter door de wereldwijde pandemie van het Covid-19 virus werden alle festiviteiten afgelast en moeten we met een bedevaart wachten tot een volgende virusvrije Hemelvaartsdag.

Omloop van de kapel. Daarnaast het H. Hart van Mariabeeld met onderin het Spaanse beeld

Bronnen:

1. De basis van het verhaal is ontleend aan het boekje van: G.H.M. Konings, *Voor de bedevaart naar de Kapelberg* (Roosendaal: 't Korenbloemke, 1948) p. 4-38.
Naar later bleek is de tekst voor een groot deel gelijk aan de tekst van: J. van de Broek, *'De Kapelberg'*, in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos'* 4 (1947) p. 23-30.
2. J.B. Krüger. *'Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda'* p. 369-370.
3. A. Delahaye Gastel; *Land van Abten en Markiezen*, p. 15.
4. Website van het Meertens instituut; <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/385>
5. De *'Volksmisionaris'* was een “godsdienstig maandschrift” dat tussen 1879 en 1951 onder redactie van “Eenige Paters Redemptoristen” werd uitgegeven door ‘Kapel in ‘t Zand’ te Roermond.
6. F. Akkermans; *Historie rond Gastels kerkgebouwen* in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Ghulden Roos'* 10 (1946) p. 81-101;
7. In de *Grondwet* van 24 juni 1925 schrijft J.T. Boekholt over: *de St. Elisabethvloed, het ontstaan van de Kapelberg, hoe de heiligschenner gestraft werd en het wonderbeeldje*.
8. Internet van de St. Franciscusparochie van Zegge: <https://sintfranciscusparochie.nl/bedevaart-onze-lieve-vrouw-zegge/>
9. *Taxandria*. 28, 52 en 268, waar over het jaar 1459 vermeld wordt: „Capella s. Marie noviter fundata” zonder plaatsbepaling.
10. M.C.J. Broos; *De Kapelberg* in tijdschrift ‘De Vrijheid van Rosendale’, nr. 59, 2011, blz. 39-44.
<https://www.kapelberg.com/index.php/historie-kapelberg>
11. Margry en Caspers; *101 bedevaartplaatsen in Nederland*, p. 13.
12. De *'Avondster'* was een door Drukkerij en Uitgeverij Juten uitgegeven streekblad voor het Markiezaat van Bergen op Zoom; het verscheen dagelijks.
13. Zie: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Basiliek_van_San_Vitale_\(Ravenna\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Basiliek_van_San_Vitale_(Ravenna))
Zie: <https://nl.pinterest.com/pin/499969996114910989/>

Historische foto's van de Kapelberg

Een bijdrage van Kees Rademakers

In het **Harry Zandbergen-archief** troffen we ook enkel foto's aan van de Kapelberg. De foto **linksboven** is gemaakt in 1937 en vertoont naast enige mooie koeien ook links en rechts enige afwijkingen in de afdruk. Dit is een voorbeeld van *pseudo-solarisatie* waarbij in de donkere kamer bij het ontwikkelen van de film – waarschijnlijk per

ongeluk – even het licht werd aangedaan. Niettemin wilden wij u deze bijzondere foto niet onthouden.

De **middelste foto stamt uit 1960**. Gezien het ontbreken van bladeren aan de bomen is deze foto gemaakt buiten het dauwtrapseizoen.

De **onderste foto is gemaakt in 1950** en gezien het drukke bezoek waarschijnlijk gemaakt in de meimaand.

Henri Mastboom en het kasteel van Wouw

Een bijdrage van René Hermans

Wat hebben Henri Mastboom (1907-1999) en het voormalige kasteel van Wouw met elkaar te maken? Op het eerste gezicht niets, maar dat ligt toch heel anders. Sterker nog als Henri Mastboom er niet geweest was, zou in 1934 een deel van de overblijfselen gesloopt zijn zonder dat maar iemand het in de gaten had gehad.

Om de rol van Henri Mastboom in het juiste licht te bezien, moeten we even terug naar de jaren dertig van de twintigste eeuw. Een wereldwijde crisis en economisch slechte tijden droegen er in die jaren toe bij dat in Nederland allerlei projecten werden gezocht om mensen zonder werk nuttige arbeid te laten verrichten. Landelijk bekend zijn de aanleg van grote stadsparken, zoals het Amsterdamse Bos bij Amsterdam, het Kralingse Bos in Rotterdam en het Zuiderpark in Den Haag. Ook de Afsluitdijk, het Twentekanaal, het Gelderse Vallekanaal en de Noordoostpolder kwamen in deze periode tot stand. In Noord-Brabant werd de Maas tussen 1931 en 1937 rechtgetrokken en gekanaliseerd naar een ontwerp van ir. C. Lely.¹

Ook binnen de gemeente Wouw voerde men allerlei werkzaamheden uit. Begin 1932 ging een project van start, namelijk het rechte trekken van de Smalle Beek en het dichtn van een afgesneden arm van deze beek. In 1933 nam de toenmalige eigenaar van het terrein waar vroeger het Wouwse kasteel stond, landbouwer Pieter-Jan Elst, een vanuit economisch oogpunt begrijpelijke beslissing om met werklozen het kasteelterrein vrij te maken van de laatste restanten van het kasteel en het land geschikt te maken voor akkerbouw. Nu zouden we zijn besluit vanuit cultuurhistorisch oogpunt een 'dood-zonde' vinden.

Op 12 juli 1933 diende het gemeentebestuur van Wouw namens Elst een verzoek in om het weiland te draineren als werkverschaffingsproject en op 18 augustus volgde een aanvraag voor subsidie 'in de kosten van egaliseren enz. van een perceel weiland'.²

„Met het oog op de bijzonderheid van het werk durven we Uwe Excellentie beleefd te verzoeken in deze een subsidie van 100% te verlenen”, voegde de gemeente er aan toe. Dat die drainage inderdaad aangelegd is en dat er kiepkarren gebruikt zijn, is te zien op een serie foto's die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag werd gemaakt.

De werkzaamheden begonnen direct nadat de aanvraag was gehonoreerd. Het dempen van de oude bochten van de beek en het graven van sleuven voor de drainagebuizen gaven weinig problemen, maar het egaliseren van het terrein vroeg meer tijd en kostte heel wat zweetdruppels.

Kort nadat het egaliseren en uitgraven van de kasteelfundamenten was begonnen, passeerde Henri Mastboom uit Oud Gastel het terrein en hij zette de raderen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag in gang. In 1985 vertelde de heer Mastboom zijn verhaal aan mij [René Hermans] in verband met een publicatie in het tijdschrift van heemkundekring 'De Vierschaer'. Hij vertelde een en ander aan de hand van aantekeningen die hij in 1934 in zijn zakagenda maakte.³

„In 1934 was ik herstellende van een ziekte en ik had van de dokter het advies gekregen om veel in de buitenlucht te vertoeven. Ik dacht er goed aan te doen om veel te fietsen. Op die manier kon ik bovendien West-Brabant en met name het platteland beter leren kennen. Ik heb in die tijd mijn ogen goed de kost gegeven.

Op 2 maart 1934 wilde ik een fietstocht naar Moerstraten maken. Ik had stafkaarten bij me met daarop de situatie zoals die in 1869 verkend was voor het samenstellen van deze stafkaarten. Toen ik langs het terrein fietste waar volgens de kaart het Wouws kasteel had gestaan, zag ik aan de noordzijde in het veld een groot aantal mensen bezig. Ik wist van het bestaan van het kasteel uit een boek uit 1924 waarin een excursie naar Bergen op Zoom en Tholen stond beschreven.

Ik weet niet meer precies hoeveel mensen er bezig waren, maar ik meen wel vijftig of zestig personen. Ik ben van mijn fietst gestapt en het veld in gegaan. Ik heb de opzichter opgezocht en gevraagd om te vertellen wat er aan de hand was. De opzichter vertelde dat er in opdracht van de gemeente Wouw gewerkt werd in het kader van de werkvoorziening. In die tijd heerste er flink wat werkloosheid en een gemeente kon de keuze maken uit het geven van een uitkering of de werklozen laten werken onder toezicht van een opzichter aan gemeentelijke projecten. Dat betekende wel een extra uitgave, want zo'n opzichter moest ook betaald worden. In Wouw vond men de beste oplossing om de werklozen te laten werken en er werden projecten opgezocht. Dat gebeurde in opdracht van de gemeente, maar vaak was de Nederlandse Heidemij of de Grontmij er bij betrokken.

De eigenaar van het terrein was Jac. Elst en hij wilde het land verbeteren, waar de fundamenteën van het kasteel in zaten. Hij had toestemming gegeven voor het verwijderen van die fundamenteën, mits het hem niets zou kosten. In Wouw was Goossen burgemeester en hij was de opdrachtgever.

Ik was verbaasd over de manier waarop te werk werd gegaan. Ik sprak daarover met de opzichter en die lichtte de zaak toe. Vervolgens ging ik naar de eigenaar. „Jammer als er ongelukken zouden gebeuren”, zei ik nog tegen hem. Daarna ben ik naar burgemeester Goossen gegaan. De gemeentesecretaris heeft het hele project nog eens toegelicht. Het waren allemaal vriendelijke mensen die bereid waren om de zaak toe te lichten, voor hetzelfde geld hadden ze kunnen zeggen: „Waar bemoei je je mee?”

Toen ik weer thuis was, heb ik dezelfde dag nog een brief geschreven naar dr. Jan Kalff, de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag. Ik heb hem er op gewezen dat er dringend actie ondernomen moest worden, want dat er anders onherstelbare schade zou zijn’.⁴

Brieven

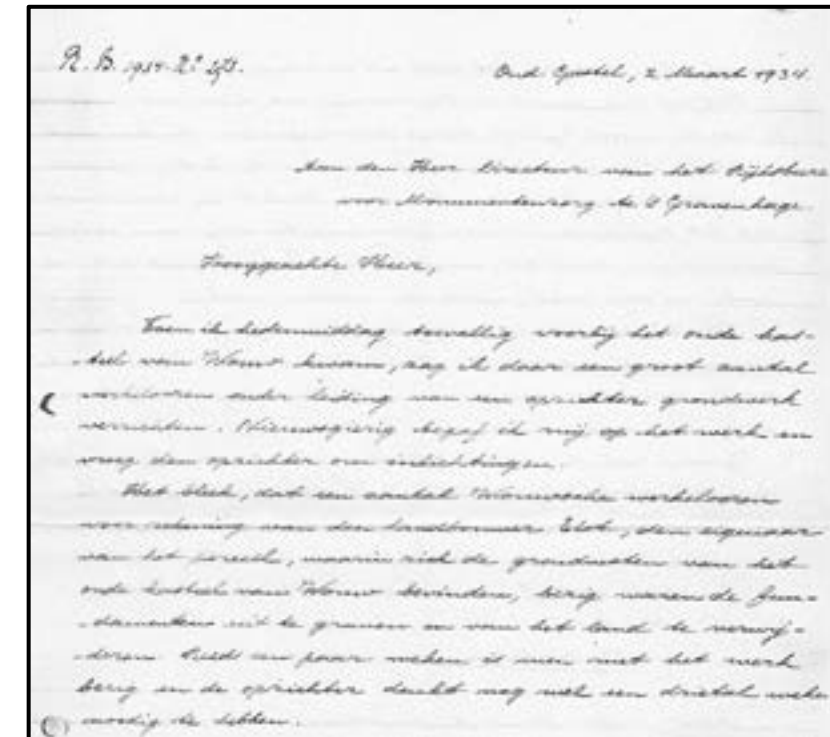
Tot zover het verhaal van Henri Mastboom die op 13 november 1999 overleed. Zijn getuigenis wordt onderschreven door brieven die bewaard zijn gebleven bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In de brief van 2 maart 1934 sprak Henri vooral zijn ongerustheid uit over de werkzaamheden die plaatsvonden op de Kasteelweide:

‘Toen ik hedenmiddag toevallig voorbij het oude kasteel van Wouw kwam, zag ik daar een groot aantal werkelozen onder leiding van een opzichter grondwerk verrichten. Nieuwsgierig begaf ik mij op het werk en vroeg de opzichter om inlichtingen.

Het bleek, dat een aantal Wouwsche werklozen voor rekening van den landbouwer Elst, den eigenaar van het perceel, waarin zich de grondvesten van het oude kasteel van Wouw bevinden, bezig waren de fundamenteën uit te graven en van het land te verwijderen. Reeds een paar weken is men met het werk bezig en de opzichter denkt nog wel een drietal weken nodig te hebben.

Het lijkt mij nodig u onverwijld van het bovenstaande op de hoogte te brengen, opdat u nog, vóór het te laat is, de nodige maatregelen zoudt kunnen nemen’.

Een deel van de brief die Henri Mastboom op 2 maart 1934 schreef naar het Rijksbureau voor Monumentenzorg om de opgraving van het Wouwse kasteel aan te kaarten (Archief RCE – Amersfoort)

ruimschoots de moeite waard zijn de thans blootgegraven fundamenteën en kelders door een deskundig persoon te laten opmeten en in tekening te laten brengen. Omdat ik veronderstel, dat het Rijksbureau voor de Monumentenzorg over dergelijke deskundigen beschikt, wend ik mij tot U met het verzoek van deze zaak werk te willen maken.

Vooral wil ik er nogmaals op wijzen, dat er hier *periculum in mora*⁵ is. Reeds thans zijn heele stukken der fundamenteën weggevoerd en elken dag wordt er weer meer geruimd.

Gaarne zal ik persoonlijk aan een eventueel door U te zenden deskundige nadere inlichtingen verstrekken. In ieder geval zou ik graag van u vernemen, of u van deze zaak werk maakt.”

In Den Haag was men mogelijk geschrokken van de brief, want op 5 maart kreeg Henri Mastboom een telefoontje dat bouwkundig tekenaar W.A. Hemsing op 6 maart naar Wouw zou komen. De trein zou op het Wouwse station arriveren om 10.09 uur en de heer Mastboom werd gevraagd of hij tijd had om hem te ontvangen.

„Ik ben daar met de auto naar toe gegaan en heb daar W.A. Hemsing, bouwkundig ambtenaar 1e klasse uit Den Haag ontmoet. Vanaf het station zijn we toen naar de plaats van het kasteel

Om het belang van snelle actie van de zijde van de Rijksdienst aan te geven, zette Henri Mastboom een beknopte historie op papier.

„Het betreft hier een oude verblijfplaats, tevens jachtslot, van de markgraven van Bergen-op-Zoom, dat ook in den 80-jarigen oorlog bekendheid heeft verworven, omdat het toen belegerd en veroverd is (vgl. o.a. Blok's Geschiedenis van het Nederl. volk). De West Brabantsche geschiedkundige G. Juten (Willemstad) acht het waarschijnlijk, dat dit slot reeds uit de vroege middeleeuwen stamt.

Het zal dus, evenals te Oostvoorne, ook hier wel

gereden. Daar hebben we kennis gemaakt en werden foto's genomen. Daarna reden we naar Roosendaal naar Neerlandia van de heer Ortel om daar te eten.

Daarna ging de rit terug naar Wouw waar we een bezoek brachten aan de Lambertuskerk en daarna een bezoek aan de gemeentesecretaris. Tenslotte ging de tocht nogmaals naar het kasteel om wat foto's te maken.

Hierna heb ik de heer Hemsing naar Roosendaal gebracht en met de trein van 15.47 uur is hij terug naar Den Haag afgereisd", vertelde Henri Mastboom aan de hand van zijn aantekeningen in de agenda van 1934.

Nadat Hemsing vertrokken was, reed Henri Mastboom naar huis en nog dezelfde avond schreef hij opnieuw een brief aan de directeur van de Rijksdienst. Hij gaf in zijn brief als wens te kennen dat het Wouwse kasteel volgens 'de eisen van de wetenschap' ontgraven, opgemeten en in tekening gebracht moest worden. Om zijn wens kracht bij te zetten, somde hij in zes punten het belang op van een gedegen onderzoek.

„1. Het kasteel van Wouw is het eenige, belangrijke plattelandskasteel, dat we hier in West-Brabant gehad hebben. Thans doet zich de laatste gelegenheid voor om hieromtrent eenige volkomen betrouwbare gegevens te bemachtigen. Het ware dus zeer te wenschen, dat een goed deskundige deze gegevens verzamelde.

2. Het kasteel is niet alleen van plaatselijk-, maar tevens van algemeen Nederlandsch belang. Immers de kern ervan dateert volgens den geschiedschrijver G.C.A. Juten uit de vroege middeleeuwen. Het was de residentie van de markiezen van Bergen-op-Zoom, die er o.a. Erasmus als gast ontvingen. Verder was het in den 80-jarigen oorlog een twistappel tusschen Staatschen en Spanjaarden (in 1583 en in 1606 door de Staatschen veroverd).

3. Het grondwerk, dat thans verricht wordt, geschiedt in werkverschaffing. Het Rijk betaalt volgens den Burgemeester van Wouw 90% in de arbeidsloonen. Het zou toch jammer zijn als men voortging op Rijkskosten een monument ondeskundig weg te breken.

4. Van de fundamenteën is tot nu toe slechts betrekkelijk weinig weggebroken. Dat heeft de opzichter mij hedenmiddag duidelijk gemaakt. Slechts een gedeelte van den ringmuur is verwijderd, maar nog niet eens heelemaal. De diepste stukken van de fundamenteën van dien muur heeft men laten zitten, omdat ze toch geen hinder konden bezorgen aan den landbouwer. De heele ringmuur kan dus nog worden blootgelegd en voor de rest zijn de fundamenteën bijna nog ongeschonden.

5. De eigenaar van het stuk land, de gemeentelijke overheid van Wouw en de opzichter der werkverschaffing zijn alle zeer geschikt en zullen aan een wetenschappelijk onderzoek zeker geen moeilijkheden in den weg leggen.

6. Ten slotte verwijs ik u voor nadere bijzonderheden betreffende het kasteel naar het werk van G.C.A. Juten "Beschrijving van Bergen-op-Zoom en omstreken" 1924 uitgave van het Prov. Genootschap van K. en W. in Noord-Brabant: blz 74-77 en de afbeeldingen 62-67. Wanneer deze schrijver op blz. 77 bovenaan zegt, dat "de laatste resten opgeruimd zijn" bedoelt hij natuurlijk de laatste "bovengrondse" resten." ⁶

Het onderzoek

Bouwkundig tekenaar W.A. Hemsing kwam nog verschillende keren naar Wouw. Henri Mastboom wist te vertellen dat hij dan in Hotel 'De Kroon' op de Wouwse Markt logeerde. Hij maakte tekeningen van de blootgelegde delen en maakte af en toe een foto. Henri Mastboom ging nu en dan kijken en verschaftte hem inlichtingen als dat nodig was.

Zijn bevindingen vatte Hemsing samen in een brief van 11 maart 1934 die hij aan Mastboom stuurde. Hij maakte in die brief ook een schetsje van een deel van de ringburcht. Ondertussen werd er in Wouw verder gegraven en op 12 maart reisde Hemsing opnieuw vanuit Den Haag af naar West-Brabant.

„De fundering van den ouden ringmuur die ongeveer een halve cirkel beslaat is blootgelegd, de rest van den cirkel wordt door funderingen van gebouwen ingenomen, die nog niet geheel zijn blootgelegd. De opzichter van de Heidemaatschappij laat daar den grond omheen weggraven door de menschen van de werkverschaffing, dat kost ons dus niets. Als die grond weg is kan ik dus daar ook opmeten.

De oostelijke fundamenteën van de ronde burcht in 1934. De fotograaf stond in de ronde toren en keek naar het noorden. Met primitieve gereedschappen waren de arbeiders aan de slag. De man op de achterste rij uiterst links is opzichter H. Regtop uit Sprundel (Archief RCE Amersfoort objectnummer 14.014)

Morgenochtend ga ik weer naar Wouw om met opmeten te beginnen. Bij a en b moeten nog funderingen van hoektorens in de grond zitten, c is het voormalige poortgebouw wat bijna geheel is weggebroken. Een afbeelding gaat hierbij, waardoor u zich wat beter kunt oriënteren. Ik ben gelogeed in Hotel "de Kroon" te Wouw. Telefoon nr. 2", schreef hij in de brief van 11 maart.

Pogingen om het terrein te kopen

Henri Mastboom kwam in die tijd dus regelmatig naar Wouw. Het is waarschijnlijk, dat hij de heer Hemsing vergezelde en hem met de auto van het station naar de kasteelweide bracht.

Mastboom maakte zich niet alleen zorgen over de opgravingen, of liever gezegd de sloop, van het Wouwse kasteel. Hij was ook bezorgd over de toekomst. Uit alles valt op te maken dat hij het terrein voor toekomstige generaties wilde bewaren. Hij sprak zelfs met eigenaar Pieter-Jan Elst over een mogelijke verkoop van de grond. „De eigenaar was in redelijk goede doen. Ik sprak met hem en begreep dat hij bereid was om het stuk grond te verkopen aan de overheid”, vertelde Mastboom in 1985.

Op 26 maart 1934 schreef hij daarom opnieuw naar de directie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In die brief deed hij een poging om te bemiddelen in de aankoop van het perceel.

Een detail van de graafwerkzaamheden in 1934. Duidelijk is de ‘sprong’ in de ringmuur van de ronde burcht te zien. Op de achtergrond de sporen in het terrein na het aanleggen van de drainage (Fotoarchief RCE Amersfoort objectnummer 14.009)

„Het kasteel van Wouw is thans grotendeels ontgraven en de heer Hemsing heeft reeds verschillende gedeelten gemeten. Ik hoop, dat hij ook de bijgebouwen van het kasteel, n.l. het poortgebouw, de groote bastions, het jachthuis en de boerderij in tekening zal brengen, omdat anders het overzicht onvolledig is.

De eigenaar van het terrein, de landbouwer Elst, wil na Paschen een begin maken met het afbreken en het wegruimen van de thans blootgegraven grondvesten, tenzij er voor dien tijd iemand opdaagt, die de ruïne wil koopen. De oppervlakte van het kasteel - zonder de bijgebouwen - bedraagt volgens een ruwe schatting 20 aren: 1/5 ha. De heer Elst is in beginsel bereid die 20 aren te verkopen en een verbinding met den openbare weg te verschaffen. Over den prijs moest hij zich nog beraden. De huidige prijs van een dergelijk stuk weiland van 20 aren is in deze streek: f 250,- à f 300,-.⁷

Naar aanleiding van het bovenstaande kom ik thans tot u met de volgende vraag: Denkt u dat het Rijk, de Provincie of een of andere vereeniging (ik denk hier b.v. aan de stichting “Menno van

Coehoorn”) in beginsel bereid zal zijn de kern van de ruïnen van het historische kasteel van Wouw aan te koopen en zodoende voor het nageslacht te behouden? Het gaat dus over een stukje grond van ± 20 aren ter geschatte waarde van f 250,- à f 300,-.

Wanneer er wel uitzicht op een dergelijke aankoop zou bestaan, maar de voorbereiding van dien koop geruime tijd zou vorderen, dan zie ik wel kans iemand te vinden, die de ruïne thans van den heer Elst zou willen koopen en dan te gelegener tijd het perceel grond voor den zelfden prijs aan het Rijk of een anderen rechtspersoon zou willen overdragen.

Het komt er dus maar op aan om te weten of er uitzicht bestaat, dat een of ander openbaar lichaam of rechtspersoon binnen afzienbare tijd bereid zal zijn den boven beschreven koop te sluiten.”

Henri Mastboom vertelde in 1985 dat de persoon die het tijdelijk zou willen kopen zijn vader, Antoon Mastboom, was. Hij was toen burgemeester van Oud Gastel en Henri dacht altijd dat hij de beoogd opvolger van zijn vader als burgemeester zou zijn.

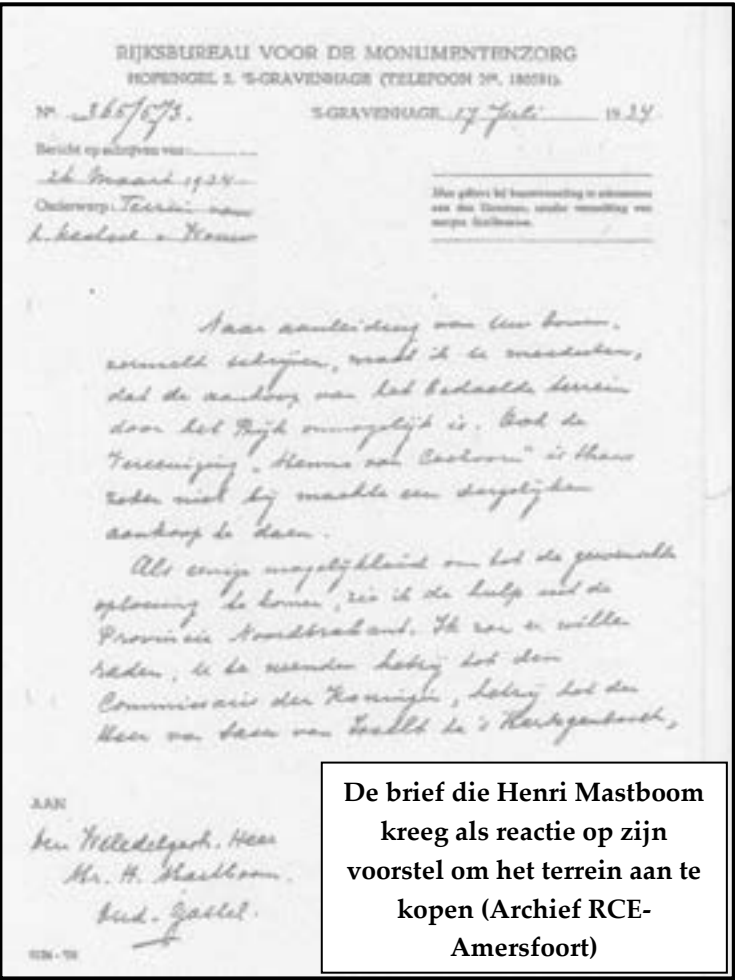
Geen geld voor de aankoop

Na de vraag van Henri Mastboom om het terrein aan te kopen, bleef het lang stil. Pas op 17 juli 1934 kwam er antwoord vanuit ’s-Gravenhage en dat was waarschijnlijk niet het antwoord dat hij verwachtte.

„Naar aanleiding van uw bovenvermeld schrijven (26 maart 1934), moet ik u mededeelen dat de aankoop van het bedoelde terrein door het Rijk onmogelijk is. Ook de vereeniging “Menno van Coehoorn” is thans zeker niet bij machte een dergelijken aankoop te doen.

Als eenige mogelijkheid om tot de gewenschte oplossing te komen, zie ik in de hulp uit de Provincie Noordbrabant. Ik zou u willen raden, u te wenden hetzij tot den Commissaris der Koningin, hetzij tot den heer van Sasse van Ysselt te ’s-Hertogenbosch, dan wel tot het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.”

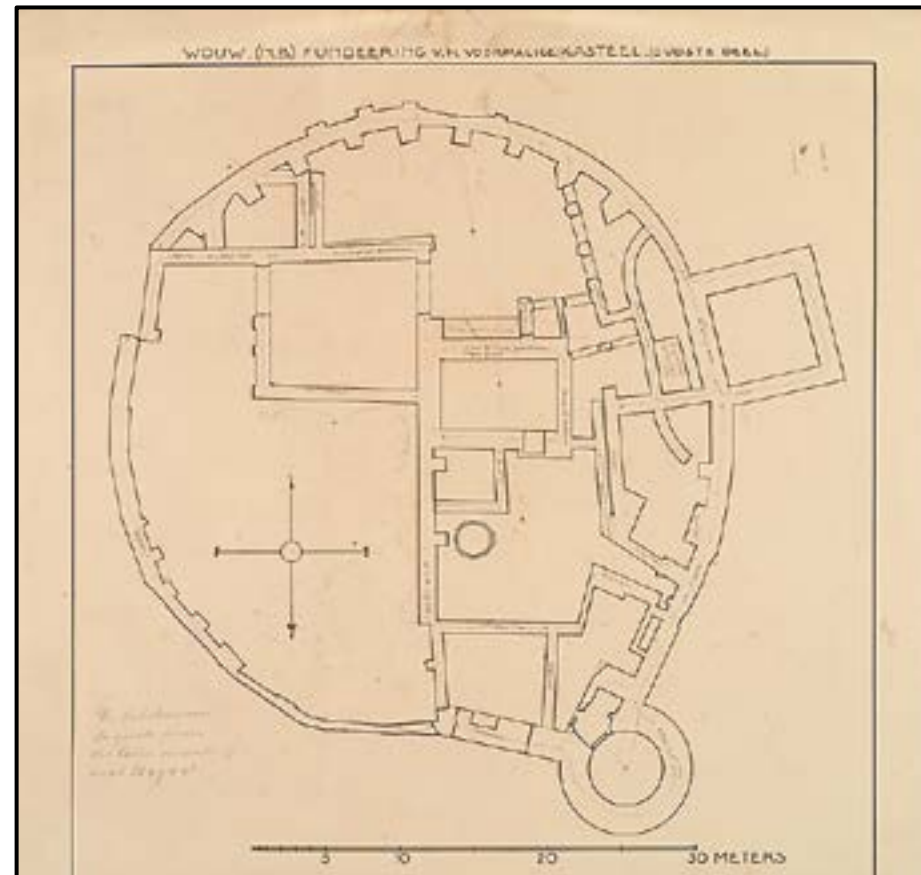
Of er inderdaad contact geweest is met de provincie, jonkheer Sasse van Ysselt of het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is niet terug te vinden. Zeker is dat het terrein in 1934 niet werd aangekocht, ook niet door de vader van Henri Mastboom, zoals hij in de brief had aangekondigd.

Wel vertelde hij dat na de het inmeten van de muren is begonnen met het slopen. „*Er is veel vernield, maar gelukkig is alles wel in tekening gebracht*”, herinnerde hij zich. Na de werkzaamheden werden de niet gesloopte fundamenteën met zand bedekt en tot op de dag van vandaag zitten die nog steeds in de grond. Pas eind 1991 kocht de gemeente Wouw de ruim vier hectare grote kasteelweide.⁸

De plattegronden

De foto's en de kaarten met de meetgegevens van W.A. Hemsing zijn bewaard gebleven en bevinden zich in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort, de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De plattegrond van de ronde burcht uit 1934. De fundamenteën werden opgemeten en opgetekend door W.A. Hemsing. Op de muurdelen schreef hij de steenformaten, de steenkleur en hij gaf de fundamentbogen aan. Sommige fundamenteën zijn bewust niet strak getekend waarmee hij mogelijk aangaf dat deze oorspronkelijk doorliepen
(Archief RCE Amersfoort objectnummer BT-022448)

het archief van de RCE aanwezig. Hierdoor blijven er veel vragen.

Zeker is wel dat Henri Mastboom een erg belangrijke rol speelde in 1934, want zonder hem waren er geen opmetingen gedaan en hadden we nu niet de beschikking over een vijftiental foto's van de 'opgraving'.

De fundamenteën tekenende Hemsing in met diverse opmerkingen. Hij maakte twee plattegronden: één met alleen de ronde burcht en één met een overzicht van de burcht, drie van de vier vestingtorens, de voorpoort aan de oostzijde en een gedeelte van de bijgebouwen. Deze tekeningen zijn heel nauwkeurig en geven vele details. Op de originele tekening schreef hij zelfs de maten van de stenen die voor de bouw gebruikt werden in. Het is spijtig dat hij in die tijd geen nauwkeurig verslag maakte van zijn bevindingen. Dat is althans niet in

Een stuk historie

Hoe belangrijk het werk van Henri Mastboom was, moet bekeken worden in het licht van de historische context van het Wouwse Kasteel. Daarom een kort historisch overzicht.

Lang werd gedacht dat het oudste deel van het kasteel in de dertiende eeuw werd aangelegd. Door het archeologisch onderzoek dat de afgelopen jaren werd uitgevoerd, is vast komen te staan dat er al eerder op deze plek iets was. Er werd onder de oude burcht een structuur van houten palen in een cirkelvorm gevonden. Mogelijk heeft daar een aarden wal op gelegen met een palissade. Een C14-onderzoek gaf aan dat de boomstammetjes tussen 1050 en 1150 zijn gekapt. Mogelijk dus een kleine ringwalburg, maar dat is niet meer na te gaan.

Het verdere verloop is, door het ontbreken van schriftelijke bronnen, niet met zekerheid aan te geven, maar mogelijk is in de Smalle Beek een vierkante toren gebouwd met een voorburch met houten gebouwen. Die situatie zou rond 1250 zijn ontstaan.

Als Gerard van Wesemale in 1287 Bergen op Zoom en Wouw krijgt toebedeeld, lijkt een nieuwe situatie te ontstaan in de vorm van een stenen ronde waterburcht met een doorsnede van ongeveer veertig meter met de nog steeds losstaande vierkante toren. Van Wesemale noemt zich 'Heer van Wouw' en pas veel later 'Heer van Bergen op Zoom'. Om het geheel komt ook een tweede gracht met een voorburch met visvijver en een groot rechthoekig gebouw.

In de veertiende eeuw wordt er veel aan het complex veranderd en gebouwd. Zo komt er een extra toren, dit keer een ronde en wordt een verbinding gemaakt met de vierkante toren, die voortaan onderdeel uitmaakt van de burcht. De visvijver verdwijnt en maakt plaats voor een boerderij met schuren.

Een kasteelfortificatie

Als Jan III van Glymes aan het eind van de vijftiende eeuw gaat trouwen, krijgt hij van zijn vader het Kasteel van Wouw. Dat gaat met grote activiteiten op het Wouwse kasteelterrein gepaard.

Inmiddels zijn de kanonnen uitgevonden en dienen er verdedigingswallen te komen. Anthonie Keldermans uit een Mechels bouwmeestersgeslacht wordt aangetrokken om die werkzaamheden op zich te nemen. Zo krijgt het kasteel van Wouw vier hoektorens en twee enorme toegangspoorten. Tussen die torens en de poorten komen aarden wallen en om het gehele complex wordt een 42 meter brede gracht gegraven.

Rond de oude burcht wordt de tweede gracht gedempt om meer ruimte te krijgen op het binnenterrein. Daar verrijst een gebouwencomplex ter grootte van het Bergse Markiezenhof met de nodige voorzieningen. De archieven spreken over stallen, een smederij, bakkerij, brouwerij, een turfhuis en voorraadschuren. Het complex was dus praktisch zelfvoorzienend. De werkzaamheden begonnen in 1492 en in 1504 was alles gereed. De bouw is goed te volgen, want van alle jaren, op één na, zijn de bouwrekeningen bewaard gebleven.

Na het gereedkomen van de 'vijfhoek' was de fortificatie het eerste en grootste complex in zijn soort en telde het mee in Europa.

Uitsnede uit de prent 'Herfst' van Hans Bol uit 1579 met daarop afgebeeld het kasteel van Wouw.

Hans Bol verbleef in deze periode in de omgeving van Bergen op Zoom. De tekening is een weergave van de zuidoosthoek van het kasteel. Links is een stukje van de zuidelijke wal te zien met de zuidoostelijke vestingtoren. Vervolgens de zuidoostelijke wal, die met hout verstevigd was, de voorpoort, de voorste brug en het gebouw dat voor de gracht stond. Van de zuidoostelijke bijgebouwen is nog een klein stukje te zien met daarachter de ronde burcht met de hoge ronde toren (Collectie Hermitage Sint Petersburg inv.nr. OR-355)

De Nederlandse Opstand

Na het gereedkomen van de fortificatie is het jarenlang relatief rustig in onze streek. Als de Tachtigjarige Oorlog (Nederlandse Opstand) uitbreekt is het kasteel nu weer eens in Staatse, dan weer in Spaanse handen. Het werd veroverd of door verraad aan de vijand overgeleverd, maar soms ook verkocht aan de tegenpartij als er geen soldij werd uitbetaald.

Op de prent van 1583 is te zien hoe troepen het kasteel aanvallen en uiteindelijk ook veroveren. De 150 Italiaanse huursoldaten in de burcht hesen de witte vlag en kregen vrije aftocht. De inwoners van Wouw die bescherming zochten binnen de fortificatie worden gevangen genomen en kunnen zich vrijkopen of dienst nemen in het leger.

In 1607 werd het kasteel ingenomen door Maurits en werd er onderhandeld over het neutraal verklaren van het kasteel van Wouw en dat van Hoogstraten.

In 1609 gaat het Twaalfjarig Bestand in en pas in 1620 komt de opdracht om alle wallen te slechten om het complex neutraal te verklaren. Er resteren dan nog wat stukken van de gracht en losstaande torens, poorten en gebouwen. De oude burcht zelf werd toen niet meer bewoond, maar wel de achterpoort. Geleidelijk aan trad het verval op en werden gebouwen geheel of gedeeltelijk gesloopt en de stenen werden hergebruikt.

Op deze prent van Hoogenberg is de fortificatie in volle glorie te zien tijdens het beleg in mei 1583.

Op de voorgrond rechts op het paard maarschalk De Biron die de aanval leidde.

(Collectie René Hermans)

In de achttiende eeuw ging het een stuk sneller en verdween het complex in snel tempo. De achterpoort werd rond 1800 afgebroken en toen stond er alleen nog een boerderij te midden van ruïnes. Die boeren hofstede werd in 1911 gesloopt nadat de eigenaar aan de Waterstraat een nieuwe boerderij had gebouwd.

Op het terrein was toen nog een lage heuvel te zien, begroeid met gras en wat struiken. En ook die moest in 1934 verdwijnen, want boer Elst wilde landbouwgrond en geen weiland. Gelukkig bleef er veel in de grond zitten en zelfs een stukje gracht bleef intact waar de Wouwse jeugd in de winter dankbaar gebruik van maakte om te schaatsen.

Onderzoek in de 21ste eeuw

Om uit te vinden wat er na al die eeuwen nog in de Wouwse grond zat, was nader onderzoek nodig. De archeologische werkgroep van heemkundekring 'De Vierschaer' uit Wouw ging in 2007 met drie personen aan de slag op de Kasteelweide met metalen prikstokken om te kijken of er nog iets te vinden was. Dat bleek vele malen meer dan op de tekening uit 1934 was aangegeven. Veel sporen zaten slechts tien centimeter onder de grasmant!

Nadat het terrein helemaal was nagelopen en ingemeten, werd een uitgewerkte rapportage gemaakt, met plattegrond en gegevens. Dit rapport werd in april 2007 aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)⁹ in Amersfoort gepresenteerd.

De bijgebouwen, zoals die in 1934 door W.A. Hemsing op kaart werden gezet, zaten nog compleet onder het maaiveld. Behalve de in 1934 ingetekende en blootgelegde onderdelen bleken er nog meer fundamenteën op het terrein aanwezig te zijn. Die zaten zo dicht onder het maaiveld dat ze in 1934 beslist gezien moeten zijn. De grasmat groeide letterlijk over de fundamenteën heen en die waren zichtbaar als verhogingen in het terrein.

Tijdens de presentatie van het onderzoek bij de RCE werd de suggestie gedaan om booraaïen (rijen) te zetten om een beter beeld van het terrein en vooral van de grachten te krijgen. Na overleg met de RCE werden in mei 2007 een edelmanboor en een guts aangeschaft en diezelfde maand begonnen de boringen.

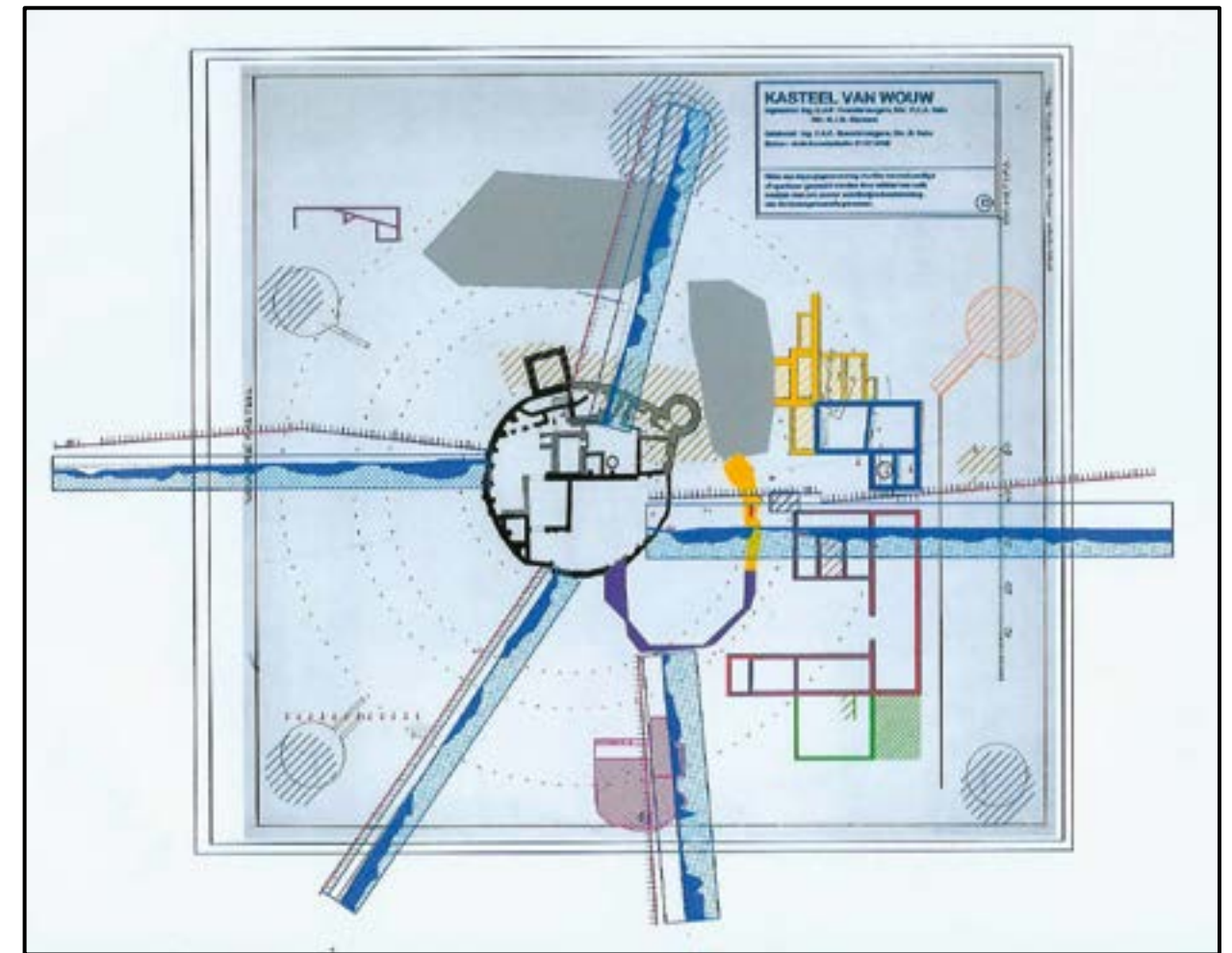
Het 'boorteam' aan het werk in augustus 2007 op de Kasteelweide op zondagochtend. Van links naar rechts: Ron Bakx, René Hermans, Kees Hoedervangers met zijn zoontje Wouter.
(Foto Stichting Kasteel van Wouw)

Het booronderzoek werd uitgevoerd met deze edelmanboor en de guts met een diameter van 3 cm, om de schade aan het bodemarchief tot een minimum te beperken. De boringen kregen een nummer en de werkgroep maakte van elke boring foto's en er werden grondmonsters bewaard van diverse lagen.

Vanuit de ronde burcht werden booraaïen in alle windrichtingen gezet. Deze booraaïen moesten de mogelijk aanwezige grachten loodrecht snijden. De onderlinge afstand tussen de boringen werd op 1,25 meter bepaald om een duidelijk beeld te krijgen.

Het resultaat was dat na bijna 400 boringen duidelijk werd dat er om de ronde burcht twee grachten hadden gelegen en om de fortificatie een buitengracht van zo'n veertig meter breed.

In 2009 werd op het terrein nog een grondradaronderzoek uitgevoerd en aan het einde van dat jaar een weerstandsonderzoek. Al deze resultaten werden in rapporten vastgelegd en aangeboden aan de Rijksdienst in Amersfoort.

Op deze manier werden de boorresultaten vastgelegd. Elk streepje op de lijn boven de booraaïen geeft een boring aan. Met stippellijnen zijn de twee grachten rond de oude burcht aangegeven.
(Archief Stichting Kasteel van Wouw)

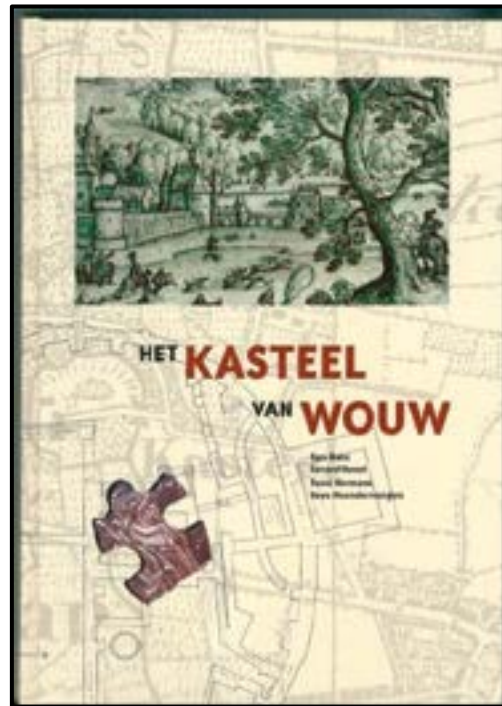
Een boek en een erfpachtovereenkomst

Nog steeds was niet duidelijk wat er zich nu precies in de Wouwse bodem bevond en de werkgroep was inmiddels met een vierde persoon uitgebreid. Naast Ron Bakx, Kees Hoedervangers en René Hermans was Gerard Haast aangesloten. Om duidelijkheid te krijgen over de bouw en het onderhoud van het kasteel in het verleden, werd in de archieven van Bergen op Zoom gezocht. Daar waren de rekeningen van de heren en markiezen van Bergen op Zoom opgeborgen. Al de relevante gegevens werden gefotografeerd en getranscribeerd. Dat leverde een schat aan gegevens op.

Ondertussen was de werkgroep op 9 mei 2011 omgezet in de 'Stichting Kasteel van Wouw', waardoor er meer mogelijkheden ontstonden voor verder onderzoek. De gegevens van het archiefonderzoek en de resultaten van de grondboringen werden in 2012 verwerkt in het publieksboek 'Het Kasteel van Wouw'.

In dat boek werd ook aangegeven dat er eigenlijk een gedegen archeologisch onderzoek plaats moest vinden op het Kasteelterrein. Om dat te bereiken werd met de gemeente Roosendaal op 4 december 2014 een erfpachtovereenkomst getekend voor de Kasteelweide voor een periode van dertig jaar.

Er werd contact gezocht met Marco Vermunt, de gemeentelijk archeoloog van Bergen op Zoom, en samen met hem werd een aanvraag ingediend voor verder onderzoek van het terrein door middel van proefsleuven. Die vergunning kwam er eind 2015, maar doordat het terrein te nat was, kon pas begin 2016 gestart worden met het onderzoek.

Het boek over het kasteel van Wouw dat in 2012 verscheen

Archeologisch onderzoek

Zaterdag 5 maart 2016 werd het startsein gegeven voor het opgraven van de voorpoort van het Wouwse kasteel. Met een kort officieel woordje van de voorzitter werd daarna de schop in de grond gestoken en binnen enkele uren lag een strook fundering langs de beek bloot.

In overleg met gemeentelijk archeoloog Marco Vermunt en de archeoloog van de stichting, Ron Bakx, werd besloten om te proberen beter zicht te krijgen op het geheel door wat meer bloot te graven dan de proefsleuven van 2 meter bij 70 centimeter. Dat resulteerde na enkele maanden de complete fundering van een voorpoort, die ook nog eens in goede conditie bleek te verkeren. Wekelijks kwamen tussen de twaalf en twintig vrijwilligers helpen bij het opgraven. Ze brachten vaak zelf schoppen, vegers, kruiwagens, pompen en andere materialen mee. Dankzij deze ploeg

enthousiaste en gemotiveerde mensen kon een immense hoeveelheid zand verzet worden en werd een resultaat geboekt om trots op te zijn.

Nadat de voorpoort was afgedekt met antiworteldoek en een laag zand van vijftig centimeter, werd begonnen aan het opgraven van de fundering van de oude burcht.

Het grootste gedeelte van die burcht lag echter onder een heuvel die in 1996 was opgeworpen, vandaar dat gebruik gemaakt moest worden van de diensten van een grondverzetbedrijf.

Na maandenlang intensieve arbeid van de vrijwilligers werd de volledige ringmuur bloot gelegd, inclusief de ronde toren, waar een begin van een wenteltrap werd gevonden en de vierkante toren.

In de burcht werden binnenmuren aangetroffen, overblijfselen van goten en een stortput. Alles werd door de archeologen nauwkeurig ingemeten en in beeld gebracht.

De voorburcht en bijgebouwen

In 2017 werd begonnen met het opgraven van de voorburcht en de bijgebouwen.

Het gebouw bleek vele malen groter dan was vermoed. Langzaam kwam er tekening in de zaak en daarbij bleek dat funderingen uit verschillende eeuwen aanwezig waren, die door elkaar heen liepen en soms zelfs over elkaar heen. Voor archeoloog Marco Vermunt puzzels waar hij mee aan de slag kon en vaak met verrassend resultaat.

De voorpoort of oostpoort van het Wouwse kasteel in augustus 2016 (Foto Stichting Kasteel van Wouw)

oudste middendeel werd schoongemaakt en aan de binnenzijde werd een gemetselde sleuf gevonden waar water door gestroomd kan hebben. Mogelijk werd op die manier de ruimte verwarmd. Dit gebouw werd met 'de stove' aangeduid en moet twee verdiepingen hebben geteld.

Vanuit het oude middendeel werd een goot gevonden die richting de gracht liep. Er werd ook onderzoek gedaan bij de vierkante en de ronde toren. Halverwege het jaar was ook het onderzoek naar de oude burcht gereed. Die werd met antiworteldoek afgedekt en van een flinke laag zand voorzien.

De westpoort en de torens

Begin 2018 werd het startsein gegeven om de westpoort of achterpoort bloot te leggen. De noordelijk 'wang' van dit gebouw was helemaal weggebroken. Bij het blootleggen van de zuidelijke traptoren werd een gewelfje gevonden dat mogelijk aansloot op de binnengracht. Bovendien was er een verbinding met de buitengracht.

Later in het jaar werd nogmaals gegraven bij de westpoort; nu om de diepte van de gracht te bepalen en daarbij werd een houten pijler van de brug gevonden.

Daarna startten de werkzaamheden aan de torens. Eerst de zuidwestelijke toren. Die was nog in redelijke conditie, vooral de muurdelen die door de aarden wal liepen om de toren te bereiken, zagen er nog prima uit.

In de westelijke vleugel van het gebouw werd een kelderruimte gevonden en iets wat leek op de ondergrond van een grote oven van een bakkerij of bierbrouwerij. Niet altijd was dat even duidelijk. In het deel, dat aangeduid werd als de 'boerderij', die tot 1911 op het terrein stond, werden 'poeren' aangetroffen, waar mogelijk pilaren op gestaan hebben. Dat kon er op wijzen dat voordat de boerderij werd gebouwd er op deze plaats al een ander gebouw stond.

Aan het eind van het jaar werd de complete voorburcht afgedekt met antiworteldoek en met een laag zand om het geheel te beschermen.

De vervolgwerkzaamheden aan de oude burcht ging pas eind april 2017 weer van start. Het

Linksboven de oude burcht met de ronde en vierkante toren. Rechtsboven de bijgebouwen met funderingen uit verschillende perioden.

Linksonder de achterpoort of westpoort. Rechts is te zien dat een deel van de poort helemaal is weggebroken. Rechtsonder de noordwestelijke hoektoren (Foto's Stichting Kasteel van Wouw)

Daarna was de noordwestelijke toren aan de beurt. Die bleek in een veel betere conditie dan de zuidwestelijke toren. Tegen de buitenmuur werd later een sleuf gemaakt en daarbij bleek dat de natuurstenen er als nieuw uitzagen. In de toegangsgang naar de toren bleek een waterkelder te zitten. Die was nog helemaal intact en een deel van het gewelf van deze kelder werd zichtbaar gemaakt.

Tenslotte werd de noordoostelijke toren bloot gelegd. Ook die was in goede conditie, alleen de waterkelder was vernield; dwars door de toren was in 1934 een sleuf gehakt om een drainagebuis aan te leggen.

Naar de zuidoostelijke toren werd wel gezocht, maar die was verdwenen of bevond zich erg diep in de grond. Tenslotte werd op het terrein tussen de oude burcht en de voorpoort wat onderzoek gedaan.

Een houten voorloper?

In het jaar 2019 was het aanmerkelijk stiller op de Kasteelweide. Wel werd er nog wat nader onderzoek gedaan aan de hand van tekeningen die onze archeoloog Marco Vermunt bij de eerdere onderzoeksresultaten had gemaakt.

Hij had bedacht dat er een krans van palen met een doorsnede van 30 meter moest liggen van een mogelijke voorloper van het kasteel.

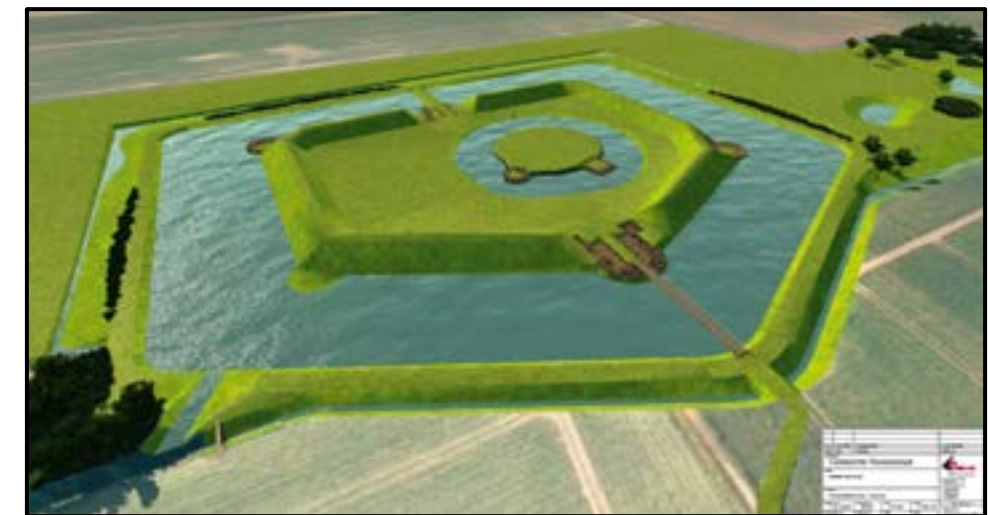
Om dat te staven, wilde hij wat kleine sleuven maken. Zijn theorie bleek te kloppen, want de vrijwilligers vonden inderdaad de uiteinden van houten palen die richting het midden van de burcht liepen.

Een tweede sleuf aan de noordoostzijde van de burcht leverde eenzelfde resultaat op. Hier was duidelijk te zien dat de uiteinden van de palen een segment van een cirkel vormden. In één van de sleuven werd een monster genomen en onderzoek leerde dat de bomen gekapt waren in de periode tussen 1050 en 1150.

Grachten en wallen komen terug

In de loop van de jaren werd ook gelobbyd om subsidie los te krijgen om de grachten terug in beeld te krijgen. Samen met de gemeente Roosendaal en Waterschap Brabantse Delta trok de stichting Kasteel van Wouw op om dat voor elkaar te krijgen. En dat lukte, zodat voor 31 december 2021 de grachten zichtbaar zullen zijn en als waterberging kunnen dienen als het extreem hard regent en als waterreservoir voor droge tijden. Met het zand dat vrij komt, worden de aarden wallen dan weer aangelegd, zodat de vorm van de fortificatie weer in het landschap te zien is.

En dat allemaal met dank aan de Gastelse Henri Mastboom, die in 1934 heel alert aan de bel trok!

1. Informatie op www.encyclo.nl/begrip/werkverschaffing.
2. GAR, Gemeentebestuur Wouw 1928-1970, dossier 1794, stukken betreffende de subsidiëring van diverse projecten in het kader van de werkverschaffing, 1931-1936.
3. Hermans, R. (1989). 'Schatzoeken' bij het Wouws kasteel. In De Vierschaer, jaargang 7, nummer 4, pag. 40 tot en met 77. Wouw: Hkk De Vierschaer.
4. Het gesprek dat ik met de heer Henri Mastboom had, vond plaats op zondag 15 september 1985 in zijn woning in Oud Gastel.
5. Periculum in mora = er zit gevaar in uitstel. H. Mastboom wilde daarmee zeggen dat vanwege de voortgang van het werk snelheid geboden was.
6. Archief RCE Amersfoort, Brief van 6 maart 1934 van H. Mastboom gericht aan Jan Kalff, directeur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg in Den Haag.
7. De heer Mastboom maakte hier een forse inschattingsfout, want het kasteelterrein omvat nu 4 ha. Dat is inclusief de vier hoektorens, twee poorten, enorme bijgebouwen en een buitengracht van bijna 40 meter breed.
8. Artikel in Brabants Nieuwsblad van 22 november 1991.
9. De RCE is ontstaan uit een fusie van de voormalige ROB en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 2006. Toen kreeg deze dienst de naam Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. Vanaf 2009 heet deze dienst Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Het Hof gezien vanuit de toren van de St. Laurentiuskerk

Een bijdrage van Kees Rademakers

In het archief van Harry Zandbergen troffen we een enigszins verschoten kleurenfoto aan gemaakt vanaf de toren van de St. Laurentiuskerk in 1964. U ziet deze foto als eerste hieronder afgebeeld. We hebben de foto daarna rechtsboven afgedrukt in zwart-wit.

Het fotobewerkingsprogramma Photoshop kent de optie om de kleuren van foto's weer in oude luister te herstellen. U ziet het resultaat bij de onderste foto.

Met deze foto wordt wederom duidelijk dat Henri Mastboom terecht alles heeft gedaan om dit kostbare erfgoed te behouden. Zijn inspanningen mochten helaas niet baten.

Pestilenties, wat vindt men erover in de geschiedenis van Oud Gastel?

Een bijdrage van Leo van Leengoed

Pandemieën zijn van alle tijden

De ervaring met de huidige Covid-19 pandemie leert ons dat het sociale en economische leven enorm onder druk komt te staan, omdat infecties de mens volgen. Omdat niet zichtbaar is of iemand wel of niet besmettelijk is, leven we op afstand van elkaar. We zien dan ook reikhalzend uit naar het moment dat we deze bladzijde kunnen omslaan en strenge contactbeperkingen weer tot het verleden behoren.

Pandemieën lijken uit de lucht te vallen, maar altijd is er een voorgeschiedenis. Ziekten-uitbraken op wat meer bescheiden schaal gaan vaak vooraf aan een wereldomvattende infectiegolf. De meest bekende en ouder dan mensenheugenis is de pest. Zo werd in 3800 jaar oude skeletten, daterend uit de bronstijd, het DNA genoom van de pestbacterie

aangetoond (Glatter en Finkelman, 2020). Uit DNA-onderzoek kon worden opgemaakt en afgeleid dat de oorsprong van de pestbacterie stamt uit een periode tussen 5021 en 7022 jaar geleden.

In feite is de pest een vrij nieuwe infectie en is de pestbacterie bijvoorbeeld jonger dan de familie van de coronavirussen. Zo werd uit de tanden van acht personen uit de bronstijd, afkomstig uit Rusland, Polen, Armenië en Estland, het DNA van de pestbacterie gehaald en dit doet vermoeden dat toen reeds uitbraken van pest voorkwamen. In de bronstijd vonden belangrijke bevolkingsmigraties plaats, mede door veranderende klimaatcondities. Door de gehele geschiedenis effenen bevolkingsmigraties, oorlogen en handelsroutes de weg voor de verspreiding van infectieziekten, zoals de pest (door Jared Diamond in zijn boek 'Zwaarden, paarden en ziektekiemen' op aanschouwelijke wijze beschreven).

Mogelijk heeft de pestbacterie sinds de bronstijd, dus al 5000 jaar, invloed gehad op onze samenleving (Rascovan et al., 2019, Cell 176, 295–305). Jawel, 'heeft' want de pest is nog niet uitgeroeid.

Zowel in het epos van Gilgamesj, de Ilias van Homerus, als in de Bijbel (1 Samuël 5,6) wordt er over epidemieën verhaald, die als pest of pestilentie werden aangeduid. Waarschijnlijk is de epidemie van de Filistijnen uit 1320 v.Chr. de eerste gedocumenteerde uitbraak van de builenpest. De builenpest wordt door de bacterie *Yersinia pestis* veroorzaakt. We kennen 3 pest-pandemieën die de wereld hebben geteisterd.

Pest van Justinianus, de eerste pest-pandemie

De eerste pandemie staat bekend als de Pest van Justinianus (541-543) en is beschreven door *Procopius*. De pest verspreidde zich vanaf 542 vanuit Pelusium (Port Said) over Noord-Afrika, het Midden-Oosten en over delen van Europa via de belangrijkste handelsroutes over land en zee. Hierdoor verloor een aanzienlijk deel van de toenmalige wereldbevolking het leven. (*Davis (in Hubbert's Diseases Transmitted from Animals to Men, 6^e ed. 1975) geeft een getal van 100 miljoen doden, maar in recente schattingen komt men tot 40-50 miljoen doden*).

De Pest van Justinianus ontstond in een periode van klimaatveranderingen en volksverhuizingen en doofde maar heel geleidelijk uit. Hoewel na 770 nog nauwelijks pestgevallen in het Byzantijnse Rijk voorkwamen, was de maatschappelijke structuur verzwakt. Sommige historici beweren dat de voortdurende maatschappelijke ontwrichting, door ruim twee eeuwen van pestuitbraken, een hernieuwde opbloei van het rijk hebben verhinderd en mede heeft bijgedragen tot de ondergang van Byzantijnse Rijk (330-1453). Bijna zeven eeuwen bleek het westen van Europa gevrijwaard van pestuitbraken.

De Zwarte Dood, de tweede pest-pandemie

De tweede pest-pandemie kennen we als de Zwarte Dood en begon in 1346 in de Krim aan de Zwarte Zee. Deze pestepidemie verspreidde zich vanuit het belegerde fort in Kaffa binnen twee jaar over een groot gedeelte van Europa. Gedurende 300 jaar werd Europa geteisterd door steeds terugkerende pestuitbraken, waaraan alleen al tussen 1347 en 1352 meer dan 25 miljoen mensen stierven.

'Bring out the Dead' Een Londense straat tijdens de Grote Plag in 1665

Hoewel de pestepidemie wat afzwakte aan het eind van de veertiende eeuw, kwamen over het gehele Europese continent nog gedurende vier eeuwen regelmatig uitbraken voor. Zo stierf 60% van de bevolking van Napels en Genua aan de pest gedurende 1656-1657 en Londen verloor ongeveer een kwart van haar inwoners gedurende de pestuitbraak van 1665-1666 en ook de steden Wenen (1679) en Moskou (1770-1771) verloren beiden ruim 100.000 burgers aan de pest (*Glatter en Finkelman, 2020*). Ook Bergen op Zoom werd in 1349 door deze pestuitbraak getroffen.

Hong Kong 1894, de derde pest-pandemie

De derde pandemie volgde betrekkelijk snel op de tweede pestpandemie en verspreidde zich vanuit Hongkong in 1894 over de gehele wereld. De directe oorsprong vormde Yunnan, op de grens tussen China en Birma, waar in 1855 een mohammedaanse opstand plaatsvond. Het was al jaren bekend dat zo nu en dan gevallen van pest in deze streek voorkwamen, maar de opstand van 1855 leverde optimale condities voor verdere verspreiding van de pest en de infectie bereikte in 1896 de grote havenstad Bombay, waarna de pest zich over de rest van de wereld verspreidde. Alexander Yersin en Shibasaburo Kitasato toonden in 1895 onafhankelijk van elkaar aan dat een onbeweeglijk bipolair gramnegatieve bacil de oorzaak van de pest was. De pestbacterie is naar Yersin vernoemd: *Yersinia pestis*. Een effectieve behandeling tegen pest ontbrak en men was aangewezen op preventie, die voldoende effectief bleek: hygiëne en afstand houden van pestlijders. Ook werd al snel een vaccin ontwikkeld door Waldemar Mordekai Haffkine. Hij presenteerde al in 1896 een werkzaam vaccin tegen de pest. De 20^e eeuw heeft geen grote pestuitbraken meer gekend. Na de 2^e Wereldoorlog waren antibiotica beschikbaar, waardoor een effectieve behandeling van opgelopen infecties mogelijk was. Toch kan de pestinfectie zo snel verlopen en bovendien abusievelijk met een griep verward worden, dat behandeling met antibiotica te laat komt. We verkeren anno 2021 in een post-pandemische periode en er zijn nog steeds gebieden in de wereld, waaronder Madagaskar, Congo en Peru, waar de pestbacterie bij verschillende knaagdieren, zoals ratten, maar ook grondeekhoorns (*Spermophilus beecheyi*) endemisch voorkomt. Ook kan de pestbacterie gedurende langere tijd in de bodem overleven. De dieren kunnen drager zijn van deze bacterie. Hierdoor vormt het overspringen van de infectie van rat naar mens nog altijd een reëel risico. Tussen 2010 en 2015 werden wereldwijd nog 2348 gevallen van pest bij de mens vastgesteld, waarvan er 584 patiënten overleden. In juli 2020 overleed een 15-jarige jongen in Mongolië aan de pest na het eten van een besmette marmot.

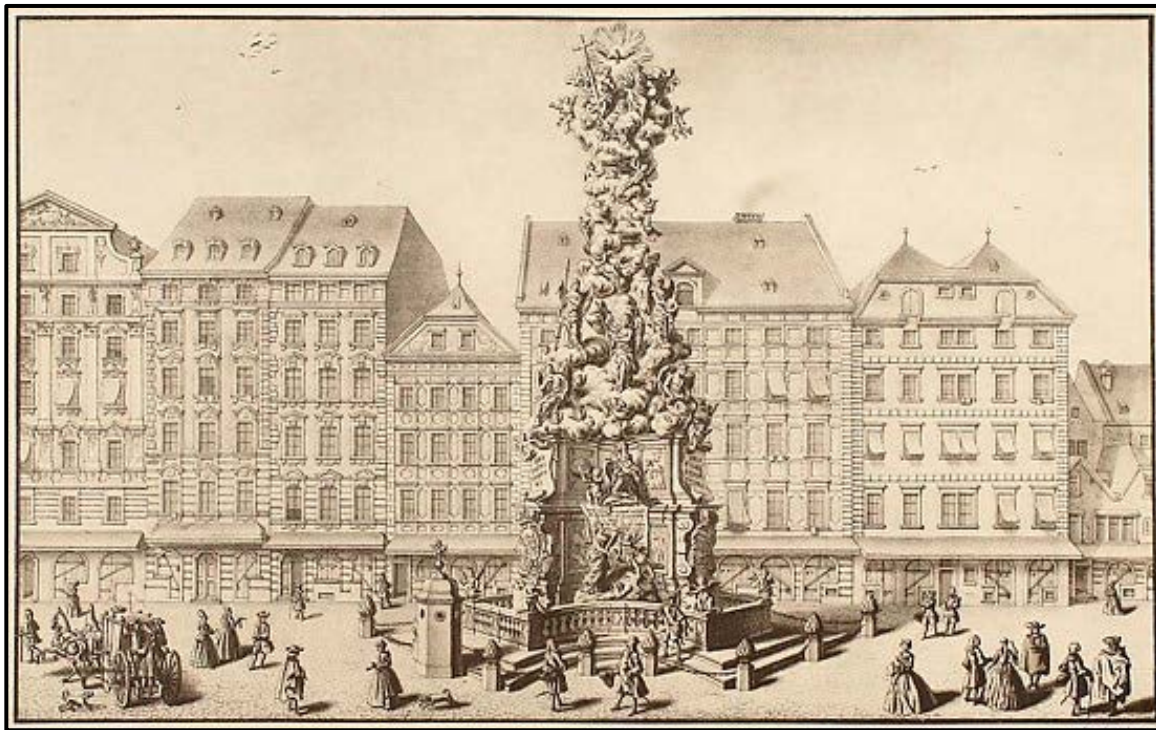
Herinneringen aan pestilenties

Overall in Europa zien we talloze gedenktekens en monumenten die verwijzen naar vroegere pestepidemieën, zoals een prachtige pestzuil in Wenen uit 1693 (*zie volgende pagina*), welke uit dankbaarheid werd opgericht omdat uitbraak van 1679 ten einde was gekomen.

Pesthuizen en lazaretten, werden gebouwd om lijdens aan de builenpest te verzorgen en deze ontwikkelden zich in vele steden later tot gasthuizen en ziekenhuizen. Omdat veel patiënten de ziekte niet overleefden en dicht bij het pesthuis begraven werden, worden

bij de kapellen van deze pesthuizen nu nog stoffelijke resten gevonden, en dank zij de huidige moleculair biologische technieken geven deze resten nog steeds geheimen prijs.

In een recent onderzoek werd DNA van *Yersinia pestis* afkomstig van 5 verschillende archeologische vindplaatsen in Europa aan een nadere analyse onderworpen. In dit onderzoek werden ook twee DNA-monsters uit Bergen op Zoom geanalyseerd. Deze monsters waren afkomstig uit tanden van een persoon die aan de pest tussen 1358-1360 gestorven was (Haensch e.a. 2010; Namouchi e.a. 2018). De stoffelijke resten, die op het jaar nauwkeurig konden worden gedateerd, werden gevonden bij de voormalige kapel/gasthuis aan de Blauwehandstraat en het Gouvernemenstplein. Uit vergelijking met andere isolaten uit Europa uit die tijd kon worden geconcludeerd dat er twee clusters (cluster is een groep van bacteriën die genetisch, dus op DNA-niveau, identiek is) waren en dat dus de pest in de veertiende eeuw tenminste tweemaal in West-Europa werd geïntroduceerd.

De Drievuldigheidszuil te Wenen

Deze twee clusters zijn de voorlopers van de twee “typen” pestbacteriën (*Yersinia pestis* biovar Orientalis en *Yersinia pestis* biovar Medievalis) die beiden nog steeds in de huidige postpandemische periode worden gevonden. Het onderscheid tussen biovar antiqua, biovar medievalis en biovar orientalis wordt nog steeds in de literatuur gebruikt, maar genetische karakterisering is nu de standaard (Vogler e.a. 2016). Omdat de pestbacterie een nog relatief “jonge” bacterie is, zit er nog weinig variatie in het DNA van de bacterie. Zo zijn er nog geen serotypen of toxintypen van deze bacterie en is dus de bacterie van longpest dezelfde als die van builenpest. Wel ontstaan er kleine veranderingen in het DNA in de loop der tijd (schrijffouten), waarmee infectieketens kunnen worden vastgesteld. Zo bleek uit de DNA-analyse dat de pest Bergen op Zoom via Novgorod en de noordelijke Hanzesteden bereikte (de ‘Bontroute’), terwijl in Italië en Spanje in diezelfde tijd de pest over zee werd binnengebracht vanuit Kaffa. We weten uit

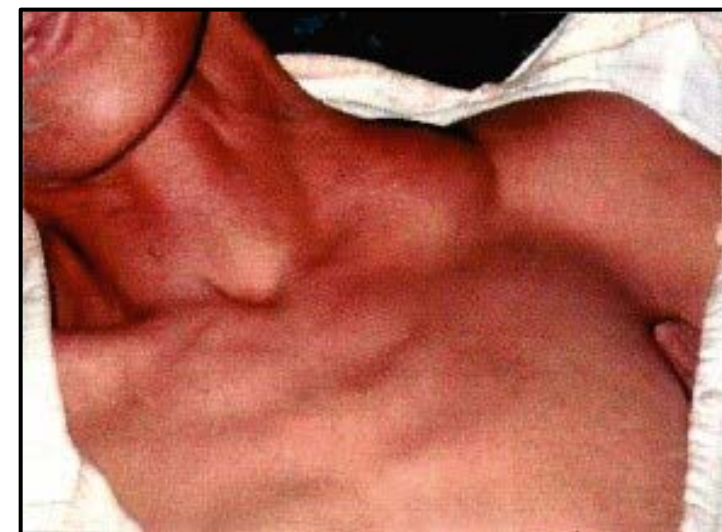
geschreven bronnen dat tussen 1349 en 1352 ongeveer 850 inwoners van Bergen op Zoom aan de pest stierven, maar geen geschreven bronnen zijn mij bekend over de verspreiding van deze vroege uitbraak van de tweede pestpandemie naar omliggende dorpen van Bergen op Zoom, zoals Oud Gastel.

Longpest of builenpest

Typering van de pestbacterie was in het verleden nauwelijks mogelijk, omdat elk isolaat van *Yersinia Pestis* bijna identiek is. Dit homogene/clonale karakter van *Yersinia pestis* maakt dat we pas sinds de 90er jaren van de vorige eeuw met verfijnde moleculair biologische technieken DNA van pestbacteriën kunnen karakteriseren en koppelen aan geografische verspreiding en historische gegevens. Dit geldt niet alleen voor de pestbacteriën die anno 2021 worden gevonden, maar zelfs uit bacteriemateriaal dat wordt gevonden in stoffelijke resten, zoals tanden en kiezen van pestslachtoffers vanaf de bronstijd (Rascovan e.a. 2019). Om die reden is het belangrijk om potentieel archeologische vindplaatsen, zoals het centrum van het dorp Oud Gastel, met zorg te beheren, omdat deze nog ongeschreven historische informatie bevatten.

In historische bronnen wordt zowel melding gemaakt van longpest als van builenpest. Het is niet gelukt om het klinisch beeld en verloop van de pest te koppelen aan taxonomische kenmerken (bacterietypes of bacteriekenmerken) omdat er slechts één type pestbacterie is.

De pest kan zich klinisch op 3 verschillende manieren manifesteren: als **builenpest** (bubonic plague), de minst besmettelijke vorm, maar ook als uiterst besmettelijke **longpest**, of als **septikemie** (bloedvergiftiging) waarbij zwartverkleuring van de huid optreedt.

Builenpest wordt gekenmerkt door enorme zwelling en abcesvorming van lymfeknopen. Zonder behandeling leidt builenpest ook meestal tot de dood. De abscessen van de lymfeknopen breken door, waardoor de pestbacteriën zich kunnen verspreiden

Dus vooral de wijze van infectie (via een wondje, of via inademing of door opname via de mond) bepaalt de vorm waarop de pest zich manifesteert en de besmettelijkheid van de patiënt. De infectiedosis (aantal kiemen) om ziek te worden is zeer laag en de sterfte hoog. Zonder behandeling met antibiotica sterft 40-70% van de patiënten met builenpest. Longpest verloopt zeer snel en is enorm besmettelijk met een sterfte van 100%, omdat men vaak te laat een behandeling instelt.

De pest werd niet voor niets de 'zwarte dood' genoemd. Deze infectie - veroorzaakt door een rattenbeet - resulteert niet alleen in het afsterven van de hand, maar ook in een bloedvergiftiging waardoor zelfs amputatie te laat kan komen. (Courtesy Centers for Disease Control and Prevention, USA)

Recent onderzoek naar antibioticaresistentie van *Yersinia pestis*-isolaten uit Madagascar laten multi-resistentie zien, zodat tegen infecties met deze pestbacterie antibiotica ook bij tijdige toediening geen soelaas meer bieden.

Het seizoen blijkt invloed te hebben op het risico op pestuitbraken, waarbij zowel extreme kou als extreme hitte een remmend effect hebben op verspreiding van de pest. Pestuitbraken in de gematigde gebieden worden vooral in de zomer en het najaar waargenomen. Longpest kan zeer gemakkelijk tussen mensen worden overgedragen wanneer mensen worden "aan-gehoest". Builenpest wordt pas besmettelijk voor je omgeving als het abces doorbreekt. De patiënt kan al vóór een abces openbreekt overleden zijn. Van Justinianus (527-565) wordt wel beweerd dat hij builenpest overleefde, maar bijna altijd was ook builenpest dodelijk. Omdat een dodelijk verlopende pestinfectie eindigt met een sepsis (bloedvergiftiging) kunnen in botten of tanden nog eeuwenlang restanten van de bacterie worden aangetroffen.

Elke pestuitbraak begint met een eerste persoon (patiënt 0). Het eerste contact met de pestbacterie verloopt via ratten, die zelf ook wel gevoelig voor infectie met deze bacterie zijn en er dus ook aan dood gaan. Zwarte ratten (*Rattus rattus*) lijken iets minder gevoelig voor de pestbacterie dan de bruine rat (*Rattus norvegicus*) (C. Tollenaere e.a. *Ecohealth* 2010(2):242-247) waardoor een infectie zich in een rattenpopulatie kan handhaven. Infectie bij de mens ontstaat vaak door direct contact met ratten en knaagdieren of indirect contact via vlooien en luizen. Ook hebben vlooien last van een pestinfectie doordat de maagopening verstopt raakt en de vlooien hun hongergevoel proberen te stillen door veel te steken. Yersin vond tijdens de pestuitbraak in Hongkong in 1894 dat zowel ratten als rattenvlooien (*Xenopsylla cheopsis*) met de pestbacterie besmet waren. En de ratten gebruikten in deze derde pandemie wederom zeeschepen om via vaarroutes de pest te verspreiden. Om die reden werd het vanaf 1912 verplicht om metalen schildjes aan de trossen van aangemeerde schepen te bevestigen, zodat ratten niet via deze trossen van- of naar het schip konden lopen. Waarschijnlijk vormt het maritiem transport ook de manier waarop de pest vanaf de 14^e eeuw tussen havensteden verspreid werd.

Pestilenties en bio-terrorisme zijn van alle tijden

Het gebruik van ziektekiemen (bacteriën en virussen) voor biologische oorlogsvoering is van alle tijden. Sinds 1944 zijn er meer dan 5100 wetenschappelijke publicaties in de open wetenschappelijke literatuur verschenen over dit onderwerp. Militair onderzoek, dat "classified" is, behoort hier niet tot de open literatuur en is geheim. U.S. Army Biological Warfare Laboratories (USBWL) en Russische laboratoria te Novosibirsk werken nog steeds aan *Yersinia pestis* (categorie A) in de wetenschap dat deze schadelijke bacterie soms in je voordeel, maar ook in je nadeel kan werken. Er zijn diverse oorlogen geweest waar *Yersinia pestis* is gebruikt, onder meer op 27 oktober 1940 door de Imperial Unit 731 van het Japanse leger. Japanse vliegtuigen strooiden toen met pest besmette rijst en vlooien over het Chinese Chuhsien, waarna er pest onder de bevolking uitbrak.

Nog voor de mens enige kennis van bacteriën of virussen had, was men op de hoogte van de besmettelijkheid van sommige ziekten. Vroeger dacht men dat giftige deeltjes die zich in de lucht of in de adem en in de kleren van pestlijders bevonden, verantwoordelijk waren voor de verspreiding van de pest. Wie zich daartegen wilde beschermen, diende kruidnagels te kauwen. De lucht kon je zuiveren door teertonnen in brand te steken. Maar beide opties vergen enige tijd en voor men longpest onderkent, is de patiënt al dood. Door dit snelle dodelijke verloop blijft *Yersinia pestis* ook nu nog een potentieel wapen voor biologische oorlogsvoering. De verschijnselen, die aanvankelijk lijken op griep, nemen binnen enkele uren een dramatisch verloop. Immers pest, als iets van lang vervlogen tijden, verwacht men niet.

Scythische boogschutter
Louvre Parijs

De eerste documentatie van biologische oorlogsvoering vinden we rond 400 voor Christus en betreft Scythische boogschutters, die hun pijlen in rottende lijken of ontlasting stopten, alvorens die naar de vijand af te schieten.

Of het hier ook pestinfecties waren is nog niet bekend en DNA-onderzoek op krijgers zou hier uitsluitsel over kunnen geven. Wel vormde een biologische oorlogsdad de basis voor de verspreiding van de tweede pestpandemie vanuit de Krim. In 1347 belegerden de Tartaren het fort van Kaffa. Dit fort lag op de Krim

bij het huidige Fedosia aan de Zwarte Zee en was door de Mongolen aan handelaren uit Genua verkocht, die het als handelspost exploiteerden.

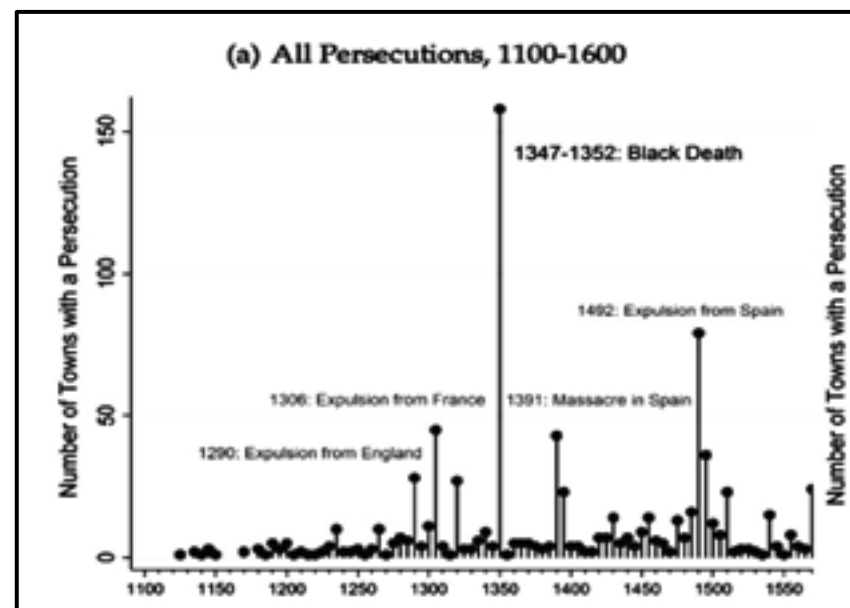
Verspreiding van de pest via de
'Bontoute'

Bij de belegering van Kaffa schoten de Tartaren met katapulten lijken van aan de pest gestorven krijgers over de muur. Hierop brak er pest uit in het Genuese Kaffa. De stad viel in handen van de Tartaren en de pest werd via handelsroutes verspreid naar het Middellandse zeegebied. Toch was er nog een andere route: de 'Bontroute'. Deze route via Novgorod naar Scandinavië werd door pelshandelaren gebruikt. Vanuit Scandinavië werd de pest over de Hanze-route via de Oostzee naar Bergen op Zoom gebracht. En verspreidde vanuit Bergen op Zoom zich de pest over dorpen van het Markiezaat of werd de pest vanuit Marseille hier door legers binnengebracht vanuit Antwerpen of Hoogstraten?

Wie werden door de gesel Gods getroffen?

Het bleek dat niet iedereen even gevoelig voor pest was. In bepaalde Armeense, Arabische en Joodse families komen mutaties voor in het FMF-gen (Familial Mediterranean Fever) waardoor deze personen minder gevoelig voor een pestinfectie waren/zijn. Er zijn studies die voor deze mutaties ook de gevoeligheid voor Covid-19 onderzoeken. Het blijkt dat 20-40% van de Israëlitische Joden deze gen-mutatie hebben. Mogelijk is dat een reden waarom in de 14^e eeuw en ook daarna meer Joden de pest overleefden dan hun niet Joodse buren en dit kwaad bloed zette. Tot voor kort werd aangenomen dat door de Kasjroet-voorschriften en de reinheidswetten van Leviticus veel Joodse gemeenschappen van de pest gevrijwaard bleven. Waarschijnlijk hebben beide factoren hiertoe bijgedragen en zien we als reactie dat Europese Christenen de Joden beschuldigden voor het verspreiden van de pest.

De Joodse arts Balavignus uit Straatsburg werd gefolterd en tot een valse bekentenis gedwongen, waarin hij verklaarde dat hij mede schuldig was aan het vergiften van de waterputten van de Christenen. Een pogrom volgde en op 14 februari 1349 werden te Straatsburg 2000 Joden levend verbrand. Pogroms volgden in vele steden van Europa onder meer in Brussel, waar in 1370 de gehele Joodse gemeenschap werd uitgemoord.

Joden kregen in de geschiedenis vaak de schuld van rampen. De pest had een enorme impact op het aantal Jodenvervolgingen, die tussen 1347 en 1352 een triest record bereikten

Tussen 1347 en 1352 vonden in meer dan 150 Europese steden pogroms plaats en werden Joodse burgers op gruwelijke wijze vervolgd of vermoord. Dit antisemitisme was een reden waarom veel Joden naar Polen vertrokken, waar zij de bescherming van Koning Casimir III genoten. Mogelijk vormt deze periode ook het begin van de Joodse gemeenschap in Bergen op Zoom, waar men gastvrij voor nieuwkomers was en volgens archiefstukken in 1428 aan Joodse inwoners dezelfde rechten werden gegeven als aan andere inwoners.

Zodra een pandemie uitbrak/uitbreekt, en men de controle verloor/verliest door de omvang van de ramp, zocht/zoekt men graag een verklaring voor de ellende, maar gemakkelijker is het om ratio te verliezen en een zondebok te kiezen. (Zondebok zie ook Leviticus: van een geitentweeling werd een geitje geofferd en de andere in de wildernis gestuurd met medeneming van 'alle zonden').

Nepnieuws (Trump, all tweets 2016-2010) is van alle tijden en kan giftige gevolgen hebben wanneer het niet op tijd wordt weersproken. Niet alleen vond en vindt antisemitisme in deze omstandigheden een goede voedingsbodem, maar soms werd ook hekserij als oorzaak van de pest aangemerkt. In het najaar van 1636, een jaar voor de vierde pestepidemie van Amsterdam, streek een grote zwarte vogel, groter dan een gans, elke avond neer op de Oude Kerk. De vogel bleef gedurende 3 weken daar ieder nacht op de kerk zitten, aangehaapt door de Amsterdammers, die dit als een vervloeking Gods zagen. Het stadsbestuur maakte een einde aan de onrust en liet de vogel doodschieten. De zomer daarop brak de pest uit.

De onbekendheid met hygiëne en infecties maakte ziektepreventie iets ongrijpbaars en wanneer geen zondebok voor handen was, werd voor veel infectieziekten "kwade lucht" of miasma verantwoordelijk gehouden (zelfs voor een protozoaire ziekte als *mal - aria*, de zogenaamde Zeeuwse koorts die in Zeeland in 1644 voorkwam en beschreven is).

Om de slechte lucht te zuiveren hadden pestdokters lange snavelvormige maskers, waarin kruiden met etherische oliën werden gestopt om de lucht te zuiveren. Parfums werden voor dat doel soms medicinaal gebruikt. Een in de tijd iets later voorbeeld hiervan is het Keuls water, Eau de Cologne, dat door Giovanni Maria Farina in 1709 (en sinds 1766 bekend als Boldoot) ter preventie van de pest gebruikt werd.

Kostuum van een pestdokter uit de 14^e eeuw dat waarschijnlijk niet in deze streek gedragen werd. De pestdokter had een zwarte hoed en een wit masker met een vogelbek met geurige stoffen tegen de stank. Met de stok werden patiënten op afstand gehouden. De met was ingesmeerde mantel is de eerst bekende vorm van beschermende kleding tegen infecties (Courtesy National Library of Medicine, USA)

Parfum was zeker geen efficiënt desinfectans, maar het maakte de ondraaglijke geur van pus uit de builen en de stinkende necrose-lucht van afgestorven armen en benen iets minder afstotelijk. Het was vooral de stank die mensen afstand liet houden tot de pestlijders, want hygiëne en aseptiek als strategie om infecties te voorkomen dateert pas van 19^e eeuw (*Semmelweis 1818-1865*). Het is dan niet opmerkelijk dat Erasmus in 1526

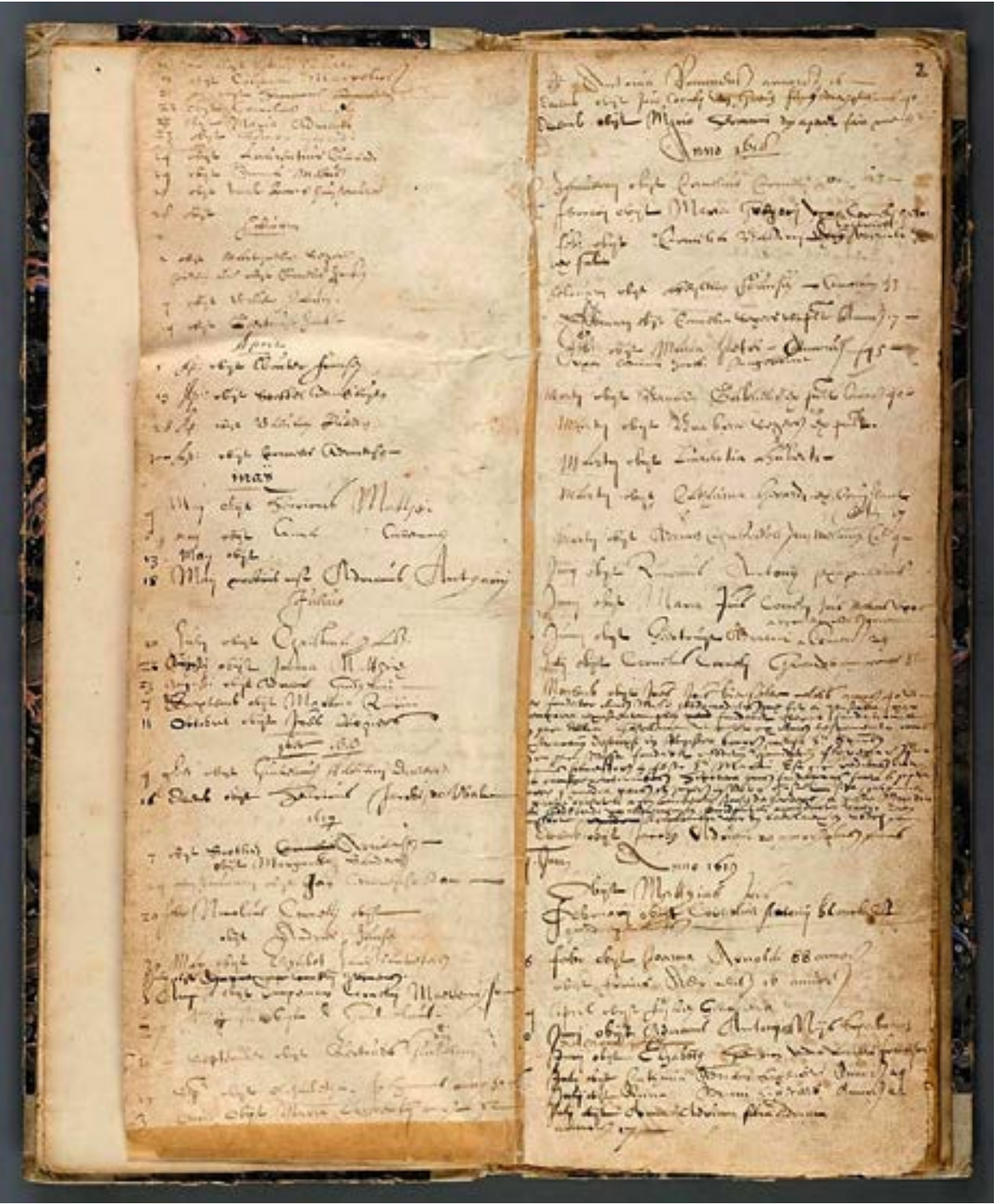
meldt, dat openbare badhuizen in Brabant volledig verdwenen zijn, omdat de pest hier zou rondwaren. Onze huidige opvatting is dat hiermee een vorm van hygiëne verdween, maar misschien waren de middeleeuwse badhuizen ook wel eerder een bron van besmetting dan een omgeving van reiniging. In de late middeleeuwen komt het besef dat men door quarantaine, door een cordon sanitaire en het verbod op samenkomsten van mensen, een pestuitbraak kon bestrijden.

Belangrijke havensteden, zoals Venetië, hadden een hoog risico ten aanzien van de introductie van pestbacteriën. *Quaranta giorni* (veertig dagen ofwel een vastentijd lang) moesten de binnenvoerende zeeschepen aangemeerd blijven voor de bemanning in de haven aan wal mocht. Door het Europese handelsverbond van 200 steden, de Hanze, welke in 1357 in Lübeck werd opgericht, ontstond naast deze handelsroute, ook een infectieroute. Door de waarneming dat infectieziekten de route van de schepen volgde, groeide geleidelijk het besef dat met de binnenkomende schepen ook de pest kon worden binnengebracht en verspreid. Grote havensteden zoals Venetië, Genua en Marseille hanteerden quarantaine voor binnenkomende schepen al tijdens de middeleeuwen. In Nederland en dus ook in deze streek duurde het nog enige eeuwen alvorens quarantaine een vaste procedure vormde voor binnenkomende schepen met zieke bemanningsleden. Op Wieringen werden pas vanaf de 17^e eeuw zieke bemanningsleden aan wal gezet voor schepen die naar Amsterdam voeren en later ontwikkelde dit eiland zich tot een quarantaine-eiland met pesthuisjes (voornamelijk had de benaming “pest” hier betrekking op cholera veroorzaakt door *Vibrio cholerae* en niet op pest). Ook Tiengemeten werd, zij het veel later (1805-1939), een quarantaine-eiland. Veertig dagen geen ziekte op een aangemeerd schip betekende dat men geen risico liep om met het schip ook de pest binnen te halen.

Heeft de tweede pestpandemie Gastel ook getroffen?

Het is pas tijdens de Tachtigjarige Oorlog dat we over geschreven bronnen beschikken om het aantal inwoners van Gastel over langere periodes te volgen. In het midden van de 16^e eeuw werd Gastel met de polder Heer Jans Land uitgebreid en werd het buitendijkse gebied langs de Oudendijk Nieuw-Gastel en Gastel werd Oud-Gastel. Gastel was deel van het Land van Bergen op Zoom en lag in het Oostkwartier. Veel archiefstukken van het dorpsbestuur uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog zijn bewaard gebleven en bevatten mogelijk belangrijke informatie over de pest in deze periode. De gebrekkige ontsluiting en ontbreken van transcriptie maken dat deze archiefstukken van het dorpsbestuur van Oud en Nieuw Gastel, welke in 1964 door Albert Delahaye geïnventariseerd zijn, niet zijn bestudeerd of opgenomen in dit artikel. Er zijn diverse bronnen, zoals rechterlijke registers (58) uit de periode 1558-1670, die meer licht kunnen werpen op de dorpsgeschiedenis gedurende de Tachtigjarige Oorlog.

Uitgangspunt voor deze studie is het ‘**Begrafenisregister**’ 1615-1650 (deel 1) en de oorkonde uit 1604 waarin de Raad van Brabant aan Nieuw Gastel toestemming verleent voor omslag van een 5e penning tot financiering van de oorlogslasten. Deze oorkonde is door de transcriptie van Broeder Théophile zeer toegankelijk. Ook is gebruik gemaakt van de vertaling door Sijf Theunissen van visitatieverslagen van Deken Hesselius (Van Hesselt).

Begrafenisregister 1615-1650

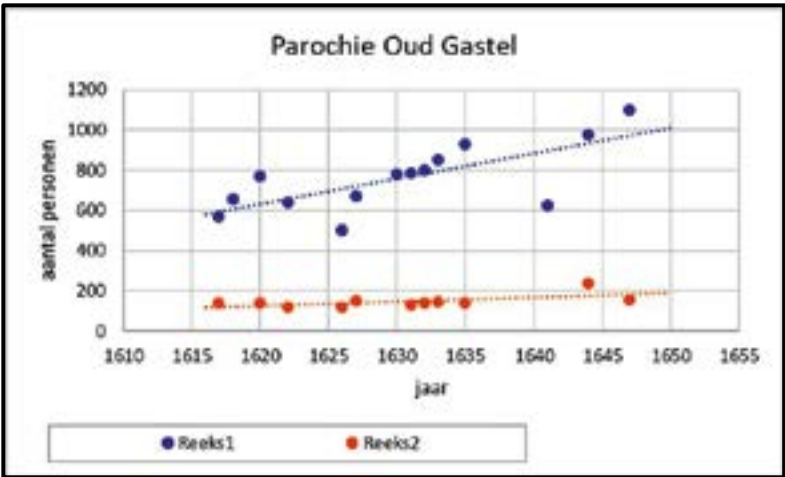
De Tachtigjarige Oorlog werd gevoed door een godsdienststrijd tussen de katholieken en hervormden. Door de steeds slechter wordende situatie voor de katholieke parochies in West-Brabant, greep de bisschop van Antwerpen in (sinds 1559 viel West-Brabant onder dit bisdom) en benoemde in 1606 een eigen priester (een niet-cisterciënzer, maar een zo genoemde wereldheer) als pastoor van Oud Gastel.

Dit werd Arnoldus van Hesselt of Hesselius, van wie meerdere familieleden in de buurt woonden, waaronder in Oudenbosch, waar ook zijn ouders zijn begraven. Hij werd in

1613 tevens landdeken van het district Bergen op Zoom en informeerde de bisschop regelmatig over de toestand in de verschillende parochies hier. Deze visitatieverslagen van Hesselius over onze parochie zijn in de edities van de jaarboeken 2008, 2009 en 2010 gepubliceerd. De eerste jaren werd hij bijgestaan door de Antwerpse aartsdiaken Cornelis de Witte. De verslagen spelen zich af onder bisschop Joannes Maderus (1611-1633) en bisschop Gasper Nemius (1635-1652) van Antwerpen en de hervormden werden steevast aangeduid als ketters.

De Tachtigjarige Oorlog was een zeer onrustige tijd voor de gehele regio en omdat het Markiezaat van Bergen op Zoom beleend was aan Prins Maurits, werden omliggende dorpen regelmatig door legers en soldaten bezocht. In 1605 maakte Maurits zich meester van het kasteel van Wouw en nog voor het begin van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd het kasteel ontmanteld. Uit de periode vóór 1615 beschikken we slechts over fragmentarische documentatie over Oud Gastel, welke erg leunt op de archiefbronnen van Bergen op Zoom. Wel wordt in 1604 een pestuitbraak beschreven in Nispen en vond in 1603-1604 een pestuitbraak in Breda plaats.

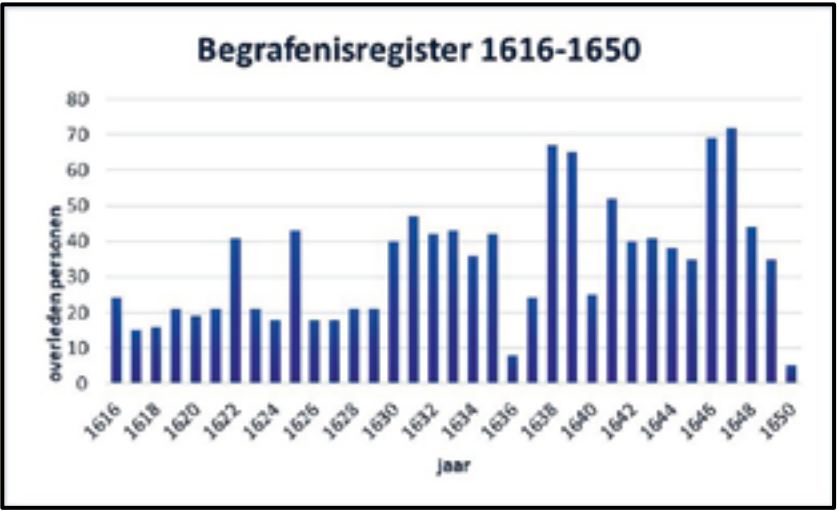
Na 1615 beschikken we over begrafenisregisters van de St. Laurentiusparochie. De bevolkingsdichtheid van West-Brabant in de late middeleeuwen was niet groot en veel gebieden waren net ingepolderd of stonden op het punt ingepolderd te worden. Het kwantificeren van jaarlijkse sterfte als aandeel van het totaal aantal inwoners is onmogelijk omdat bevolkingsregisters ontbreken. Het gevaar bestaat dat de omvang en ernst van pestuitbraken in steden leidend zijn voor de inschatting van de ernst van de uitbraken op het platteland. *Roosen en Curtis* (2019) bestudeerden uitbraken in de Zuidelijke Nederlanden en stelden vast dat de sterfte op het platteland vaak in omvang groter was dan die in de steden.

Omdat er in de pre-Napoleontische tijd geen bevolkingsregister was, moet het inwoneraantal worden afgeleid uit het aantal kerkbezoekers die met Pasen de communie ontvingen (*communicantes*; **Reeks 1**) en de jongeren die als *scholares* werden aangeduid en nog geen communieplicht hadden (**Reeks 2**). Dan ontbreken de hervormden, die door Hesselius immer als ketters werden bestempeld. Het aantal hervormden bleef de meeste jaren in de beschreven periode beperkt tot 13-20 personen. De enorme variatie in aantal inwoners duidt eerder op onrustige tijden door oorlogshandelingen dan op invloeden van infectiezieken zoals de pest

Onduidelijk is of Gastel ook tijdens de allereerste pestuitbraak in Bergen op Zoom (1349-1352) is getroffen. Het meest voor de hand liggende document waarmee de sterfte in Oud Gastel wordt gekwantificeerd, dateert van bijna 300 jaar later: het begrafenisregister. Dit register vermeldt in totaal 1187 begrafenis over een periode van 35 jaar en het aantal overlijdens varieerde van jaar tot jaar enorm. De omvang van de bevolking nam geleidelijk toe van ongeveer 600 tot 1200 personen in de periode 1615-1650, maar dit is een ruwe schatting gebaseerd op de verslagen van Hesselius.

Een voorzichtige schatting is dat tijdens deze periode de jaarlijkse sterfte onder de bevolking varieerde van 1,5 tot 10% (**zie figuur 'Begrafenisregister'**). In archiefbronnen van andere plaatsen rondom Gastel komen wel meldingen van pest voor en van aanzienlijk hogere sterftepercentages tot soms 30%. De visitatieverslagen van Hesselius vermelden niet of de pest in deze periode Gastel heeft getroffen, wel wanneer legers of soldaten de kerk beschadigd hadden.

De jaarlijkse sterfte van inwoners van Oud Gastel is afgeleid van het eerste begrafenisregister (1616-1650) dat bewaard is gebleven van de Laurentiusparochie. Geen directe relatie kon gelegd worden met pestuitbraken in de omgeving van Gastel en de sterfte. Ook verwacht men vooral de meeste peststerfte tijdens het voor- of najaar. Wanneer de sterfte over de maanden wordt uitgezet (niet getoond) valt de meeste sterfte vooral in de maand november en de maanden januari tot en met april. Geen van de pieken kon gerelateerd worden aan pestberichten van omliggende plaatsen

De Staatse troepen onder Prins Maurits stroopten met huurlegers heel Brabant af en de hervormde synode wilde alle katholieken onder de hervorming brengen. Dus Hesselius moest voorzichtig manoeuvreren om de Gastelse kudde bij elkaar te houden. Hij heeft geen gelukkig pastoraat beleefd. De parochie Oud Gastel had erg te lijden van de strenge plakaten van de Staten Generaal tegen de katholieke godsdienst.

Hesselius meldde dat de toestand dieptreurig is en de kerk van Oud Gastel (toen ongeveer 150 jaar oud) dreigde in te storten. Ze had nog één kazuifel en één albe tot haar beschikking. Het Allerheiligste werd nog op het altaar bewaard, maar op een wijze die spotte met de kerkelijke voorschriften. Het Hoofdaltaar had slechts vier kleine onooglijke beelden. Zo staat er nog vermeld dat er nog één kelk met zilveren cup aanwezig was. Het ontbrak de parochie aan middelen om versleten zaken te vervangen en schade te repareren. Zo lag het dak van het sacristie open. Pastoor Hesselius liet in 1608 de kerk uit

eigen middelen plaveien. Als onderdeel van zijn restauratiewerk liet hij de kerk ook beschilderen, zowel de muren als de pilaren. Er kwamen Apostelen en Evangelisten op te staan en vele ornamentale versieringen. Ook tegen het gewelf. Er werd zelfs een uurwerk aangeschaft voor duizend gulden.

De periode van het Twaalfjarig Bestand (1609 -1621) betekende dat de belening van het Markiezaat aan Maurits was opgeschort en gedurende deze periode weer in handen kwam van Markiezin Maria Mencia van Wittern en haar echtgenoot Graaf Herman van den Bergh. Om te voorkomen dat de reformatie in deze streek op een zijspoor zou komen, behield Maurits gedurende deze periode wel het recht om het stadsbestuur en hoge ambtenaren in het Markiezaat te benoemen. De goede verhouding tussen de Gastelse parochie en de katholieke Graaf en Markiezin blijkt uit onder meer hun schenking van een zilveren ciborie (kelk) in 1620. Na de betrekkelijke rust gedurende het Twaalfjarig Bestand breekt weer een roerige periode aan. In 1622 wordt door Hesseliuss geklaagd over het uitblijven van noodzakelijke herstel van het dwarskoor en dak. De kerk was door vele granaten getroffen. In 1622 “passeren” soldaten uit Mansfeld en Brunswijk ook Oud Gastel. Het aantal begrafenissen is dat jaar met 41, vooral in de maanden november (19) en december (9) uitzonderlijk hoog. Of deze sterfte aan pest gerelateerd is of aan oorlogsgeweld is niet duidelijk. Eveneens in 1623 wordt de muur rondom het kerkhof en de pastorie verwoest. In 1624 breekt de pest uit in Oudenbosch en een jaar later is de pest in Oudenbosch nog steeds niet over en breekt er ook in Roosendaal de pest uit. In 1624 en 1625 stierven in Rijsbergen 223 van de ongeveer 900 inwoners.

Berichten in de visitatieverslagen van Hesseliuss over schade en verwoesting volgen elkaar op in 1628, 1629, 1633 en 1639, een periode dat de jaarlijkse sterfte (met uitzondering van 1636 en 1637) hoog was. Extra schade was er ook nog door een storm in 1633. Het dorpsbestuur gaf dat jaar duizend gulden voor kerk en torenherstel. Ook de ingelanden van Heerjansland lieten zich niet onbetuigd. In die jaren vroegen de Drossaard en de Schepenen en de kerkmeesters regelmatig extra bijdragen voor onderhoud en herstel van kerk en toren, welke tot de vrede van Munster in 1648 in handen van de katholieken bleef. Opvallend is dat het Staatsgezinde (dus hervormde) bestuur, dat door gebrek aan hervormden erg op katholieken moest leunen, ook bijdroeg aan onderhoud van kerk en toren. Ook werd het kleine viering-torentje hersteld. De muren van de kerk werden met 24 balken ondersteund, omdat muurankers ontbraken.

De verslagen uit die tijd vormden één grote jammerklacht. Het is vooral militair geweld dat Oud Gastel gedurende de periode 1615-1650 trof. In 1635 en 1636 heerste de laatste pestepidemie van deze regio in Roosendaal. De hoge sterfte in 1638 en 1639 in de winter ('38) en vroeger voorjaar ('39) zijn daarom vermoedelijk niet aan pest gerelateerd. Ook in 1646 vond een hoge sterfte in het vroege voorjaar plaats, terwijl in 1647 over het gehele jaar de sterfte hoog was. Dit was kort voordat met de Vrede van Munster (1648) een einde kwam aan de Tachtigjarige Oorlog. Wel weten we dat in juni 1568 pest uitbrak op het “Eiland” gelegen Fijnaart en Ruigenhil. Deze pest sloeg ook over naar (Nieuw) Gastel. Het begrafenisregister 1615-1650 van de Laurentiusparochie heeft geen aanwijzingen gegeven dat de pest in deze periode veel slachtoffers heeft gemaakt.

Bronnen:

Y. Kortlever. *Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht.* ISBN 9789073548008. 2013.

W.A. van Ham. *De Noordwesthoek tussen Nassau en Bergen.* Jaarboek De Oranjeboom 23 (1970)

Th.E. van Goor. *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage 1744) en G.G. van der Hoeven, *Geschiedenis des vesting Breda* (Breda 1868)

W.T. Hubbert, W.F. McCullogh, P.R. Schnurrenberger. *Diseases transmitted from animals to man.* Charles C.Thomas Publ. Springfield Illinois 6th ed. 1975. ISBN 0-398-03056-1

Glatte, K., Finkelman, P. *History of the plague: an ancient pandemic for the age of COVID-19.* Am Journal of Med (2020) 1-6.

Gastel Land van Abten en Markiezen. 1975 Uitgave van de Gemeente Oud en Nieuw Gastel.

Leo Noordegraaf, Gerrit Valk. *De Gave Gods.* Uitgave Octavo, Bergen 1988. ISBN 9070805146

Vogler A.J., Keim, P., Wagner, D.,M. *A review of methods for subtyping Yersinia pestis: From phenotypes to whole genome sequencing.* Infection, Genetics and Evolution 37 (2016) 21–36

Rascovan, N., Sjögren, K-G, Kristiansen K., Nielsen, R., Willerslev, E., Desnues, C., Rasmussen, R. *Emergence and Spread of Basal Lineages of Yersinia pestis during the Neolithic Decline.* Cell (2019)176, 295–305

Roosen J, Curtis DR. *The 'light touch' of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick?* Econ Hist Rev. (2019)72(1):32-56.

Oud Gastel en religie tijdens het interbellum

Een bijdrage van Kees Rademakers

Foto's – gevonden in het Harry Zandbergen-archief – die de plaats tekenen die religie tussen de twee wereldoorlogen innam.

Begravenis van de
op 28 augustus 1935
overleden pastoor
Johannes G. Damen

1936. Kapelaan
Clemens P.H. van den Elzen
maakt een praatje met een
pijp stoppende collega

Abt van Bornem Hubertus G. Indewey brengt een bezoek
aan het H. Hartbeeld op 21 juni 1937

Mei 1945, Mooie Vrede een illusie?

Schetsen uit de periode van mei 1945 tot en met december 1945

Een bijdrage van Piet Peeters

Voedseldroppings boven Nederland

In jaarboek 2019 werd verteld over de wederwaardigheden in Gastel in de periode na de bevrijding in oktober 1944 tot de bevrijding van ons land in mei 1945. Nu het vervolg over de wederwaardigheden van mei 1945 tot het einde van dat jaar.

Gedurende de oorlog kwamen vaak geallieerde bommenwerpers over Gastel op weg naar doelen in vijandelijk gebied. Die vlogen erg hoog om vijandelijke toestellen en het afweergeschut te ontwijken. Maar eind april werden de inwoners van West Brabant opgeschrikt door laagvliegende bommenwerpers. Ze vlogen op een hoogte van ca 100 meter. Zouden die hun dodelijke last nu in onze buurt afwerpen? Er was iets anders aan de hand.

Er was een voedselinzameling geweest onder de naam: "Zuid helpt Noord!". Amerikaanse vrachtauto's brachten het voedsel vanuit Oud Gastel naar de hongergebieden

De bommenwerpers waren nu op weg om met een grote bocht te vliegen naar het nog bezette deel van West Nederland. Ze hadden nu geen bommen als lading, maar voedselpakketten voor de bevolking van wat later de Randstad genoemd werd. Daar was een Hongerwinter geweest met fatale gevolgen. Het was een teken dat de oorlog niet lang meer zou duren.

Still uit filmopnamen gemaakt vanuit een Amerikaanse bommenwerper op weg naar een voedseldropping in het hongerwintergebied. Op de foto de in november 1944 door Duitse beschietingen beschadigde St. Laurentiuskerk. De schade is deels hersteld met planken op het kerkdak.

Duitsland capituleert, maar alles weer het oude?

Op vrijdagavond 4 mei 1945 kwam over radio Herrijzend Nederland het bericht dat het Duitse leger had gecapituleerd. Daarmee werd het officieel: De bevrijding was een feit. Radio Herrijzend Nederland werd uitgezonden vanuit Eindhoven en kon in onze streken al eerder ontvangen worden. De radio's die tijdens de Duitse bezetting ingeleverd waren, waren grotendeels weer terug bij de eigenaren. De boodschap ging als een lopend vuurtje door Gastel; iedereen was al gauw op de hoogte.

De bevolking had na de oorlog te maken met allerlei zaken die het leven beïnvloedden. Hoewel Gastel al een half jaar bevrijd was, merkte de bevolking dat hier ook. Vóór de bevrijding werd uitgekeken naar de mooie tijd die na de bevrijding zou komen. Alles zou

Reportagewagen van
Radio Herrijzend Nederland

weer normaal worden en alles zou weer volop te krijgen zijn. Echter, het zou nog lang duren eer er weer een normaal leven zou zijn en dat gold voor heel Nederland. Het leven was allesbehalve normaal. Je merkte dat op allerlei gebieden zoals het bestuur, de distributie, de volkshuisvesting, de inkomens en de verhouding tot Nederlands Indië. Veel beperkingen en maatregelen die tijdens de bezetting golden, bleven van kracht.

In jaarboek 1995 werden allerlei gebeurtenissen, die zich in Gastel in 1945 voordeden, al beschreven. Hieronder bespreken we verschillende items die landelijk aan de orde waren, maar die ook van invloed waren op de bevolking van Gastel.

Het bestuur

De regering in Londen had in september 1944 al het Militaire Gezag (MG) opgericht. Dat zou ons land namens de regering leiden, zodra de bezetter was verdwenen; dat was dus na de bevrijding van Gastel in 1944 ook al het geval.

Nu heel ons land bevrijd was, telde dat voor heel ons land. Het MG had zich te houden aan door de regering vastgestelde regelingen. Dat gezag was gevormd uit haastig gemilitariseerde burgers en daar ging niet veel gezag van uit. Toch heeft het MG veel goed werk gedaan, al werd dat door velen niet zo gezien. Het MG werd in het voorjaar van 1946 opgeheven. Nu had de regering het weer voor het zeggen.

Het MG had te maken met de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Sommigen leden daarvan waren al actief in het verzet en wierpen zich op om lid van de BS te worden. Ze liepen rond in een blauwe overall en een oranje sjerp en droegen dikwijls ook een wapen. Zij arresteerden bijvoorbeeld mensen, die in hun ogen fout geweest waren en dat ging er ook in Gastel niet altijd even zachtzinnig aan toe. Ook hier werden meisjes, die een te intieme band hadden gehad met Duitse militairen, kaalgeschoren. NSB'ers werden opgesloten in de voormalige suikerfabriek Sint Antoine aan de Sint Antoinedijk.

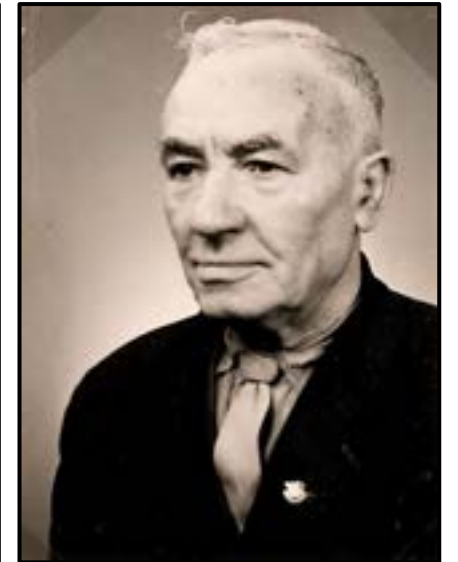
Leden van de BS werden de eerste militairen van ons naoorlogse leger. Het korps Stoottroepen was het eerste korps als onderdeel van de eerste divisie EM Expeditionaire Macht. Dat bestond in het begin uit vrijwilligers. Ook uit Gastel gaven zich vrijwilligers op om dienst te doen in het leger. In het voorjaar van 1945 gingen zij voor hun opleiding naar Engeland en later in dat jaar, ging er al een aantal naar Nederlands Indië. De eerste dienstplichtigen zouden volgen vanaf 1946.

In de loop van het jaar kwamen de meeste vooroorlogse landelijke politieke partijen weer terug, al was dat soms onder een andere naam. Bijvoorbeeld de SDAP werd Partij van de Arbeid en de RKSP werd de Katholieke Volkspartij.

Om een gemeentebestuur aan te stellen werd een kiescollege gevormd uit verschillende lagen van de bevolking. Dat college moest een gemeenteraad aanwijzen. In september 1945 werd, in afwachting van raadsverkiezingen die in 1946 zouden plaatsvinden, door dat college een nood-gemeenteraad benoemd.

Wethouder Luc Moerings wordt door burgemeester H. Hofland onderscheiden voor zijn verdiensten voor de zelfstandige Boerenbond van de NCB te Oud Gastel.
Links kapelaan Dirne en rechts Klaas van Leengoed

Wethouder Piet Verholen
Voor zijn verdiensten wordt later een straat naar hem vernoemd

In onze noodgemeenteraad zaten 13 leden, van wie 3 raadsleden al tot 1941 in de raad hadden gezeten. Het college van B&W bestond uit burgemeester H. Hofland en de wethouders P. Verholen en L. Moerings. De noodraad stelde een werkplan op. Hierin stonden: Verbetering van straten, woningbouw, een nieuw raadhuis en een nieuw sportpark.

Feesten

Al meteen na de bekendmaking van de capitulatie, werd er in Gastel vanuit de scholen een kinderoptocht georganiseerd. Het was natuurlijk niet de bedoeling dat het daarbij zou blijven. Ook de oudere Gastelaren hadden zin om te gaan feesten. Ze hadden al zo lang gewacht na de bevrijding in oktober 1944. Al op 5 mei kwam het bestuur van de Blokploegenorganisatie, onder leiding van Br. Théophile Nijman, bij elkaar op het gemeentehuis.

De blokploegen waren ploegen van personen, die al vóór en tijdens de bezetting als een soort EHBO dienst deden. De blokploegen waren per wijk ingedeeld. Het bestuur van de gezamenlijke blokploegen nam het initiatief tot het oprichten van een **Gastelse Oranjevereniging**. De inwoners van Gastel kregen een uitnodiging om op 7 mei een vergadering bij te wonen in de Harmoniezaal (Kerkstraat 27). Er bestond al een **Oranjecomité** in Gastel. Dat was zeer actief geweest in 1938 bij de 40 jarige zilveren jubilea van zowel burgemeester Mastboom als van koningin Wilhelmina. Dit comité had echter geen initiatief genomen om nu iets te organiseren. Als reactie op de uitnodiging vanuit de blokploegen kwam er commentaar van leden van het oude Oranjecomité. Gelukkig kwam er spoedig overeenstemming tussen het Blokploegencomité en het oude

Oranjecomité. Er werd een voorvergadering door deze twee comités gehouden. Dat liep niet zo soepel. Aanwezig waren zowel burgemeester H. Hofland als ook Mr. Mastboom.

Er volgde een heftige woordenwisseling. Uiteindelijk verklaarde Br. Théophile zich bereid om de algemene vergadering te leiden. Deze verliep wel in een goede stemming en er konden al de nodige besluiten genomen worden.

Oprichtingsvergadering van de Gastelse Oranjevereniging in de Harmoniezaal, Kerkstraat 27, onder leiding van broeder Théophile Nijman

Zo werd besloten om in alle wijken een collecte te houden en ook om wijkbesturen te vormen. Erevoorzitter werd burgemeester Hofland. Het bestuur werd bij stemming aangenomen. Als eerste werden er kinderspelen georganiseerd. 's Avonds was er een concert.

Op 12 mei was er een optocht; alle wijken deden mee. Er kwamen 80 wagens opdagen. De deelnemende wijken wilden dat de optocht alle wijken aan zou doen, ook Kuivezand. De optocht begon om 11 uur en viel na uren rondtrekken uit elkaar. De optocht was pas afgelopen om 17.00 uur. 's Avond was er "vuurwerk". Bij gebrek aan beter bestond die uit het in brand steken van

Kinderoptocht op 5 mei 1945 in de Dorpsstraat

pakken stro die in de vorm van een hakenkruis waren gelegd. Daarna was er weer muziek. Er werd gefeest en gedanst bij het orgel van Frans Kampen op de Meir en op andere plaatsen bij "jazz" bandjes.

Dansende mensen tijdens de optocht op 12 mei 1945. De kapotte bovenramen van het huis van de familie Smoor waren met planken dichtgespijkerd.

Ook was het feest in zaal Concordia aan de Dorpsstraat, de Harmoniezaal aan de Kerkstraat en in de doel bij G. Mies aan de Meirstraat.

De feesten hadden helaas nog een vervelende nasmaak. Eerder was afgesproken dat de wijkverenigingen zouden collecteren voor het algemene feest, maar enkele wijken hielden geld achter om zelf nog een feest te organiseren en een paar wijken weigerden zelfs om iets af te dragen.

Niettemin had men wat geld overgehouden en dat werd later in het jaar besteed om op landelijke feestdagen nog wat te organiseren. In de maanden juni en juli werd er door alle wijken nog ontzettend gefeest, maar dat gebeurde buiten het voorlopige Oranje-comité om. Het geld daarvoor kwam van collectes die in de wijken werden gehouden. Op 16 augustus was er een nationale feestdag. Dat was ter gelegenheid van het feit dat nu ook Japan zich had overgegeven en daarmee kwam een eind aan de oorlog. Voor de kinderen was er een optocht en een zanghulde. 's Avonds hield de fanfare een muzikale rondwandelingen en vervolgens was er muziek in de Gastelse cafés en dat waren er in die tijd nog zeker 30. Er was geen officieel sluitingsuur.

De vrachtauto's die er in Gastel waren, werden feestelijk opgetuigd en reden mee in de optocht van 12 mei 1945

Het Oranjecomité organiseerde eind augustus ter gelegenheid van de 65ste verjaardag van koningin Wilhelmina nog een feest-driedaagse. Met een kinderoptocht, een optocht voor de volwassenen, kinderspelen, touwtrekken, wielervedstrijden op luchtbanden, op surrogaatbanden en een kermis. De driedaagse werd telkens afgesloten met overal bal, maar deze keer was het sluitingsuur gesteld op 24.00 uur. Deze feesten verliepen zeer kalm. De mensen waren intussen na al die danspartijen en koffietafels het feesten beu. Bovendien had het ook het nodige geld gekost. Er moest weer worden gewerkt.

Financiën o.a. tientje van Lieftinck en inlevering van geld

Tijdens de Duitse bezetting was er muntgeld en biljetten in omloop, dat ook al vóór de oorlog in de roulatie was. De munten waren: halve cent, cent, twee en een halve cent, stuiver, dubbeltje, kwartje, halve gulden, gulden en rijksdaalder uitgevoerd in koper of zilver. In de oorlog kreeg je te maken met zinken geld. Die munten bleven ook na de oorlog geldig. Het papiergeld zou omgewisseld worden.

Oproep om bankbiljetten van f 100 in te leveren

Na de bevrijding al in 1944 kwamen er muntbiljetten in omloop voor de rijksdaalder en de gulden. Die werden in Amerika aangemaakt en leken op dollarbiljetten. Al in Londen werden er plannen gemaakt om een geldzuivering te organiseren. Het was namelijk algemeen bekend dat er tijdens de bezetting veel zwart geld verdiend werd. Er was toen distributie, maar er waren ook mogelijkheden om daarbuiten handel te drijven en er waren ook andere manieren om aan (veel) geld te komen buiten de officiële kanalen om. Minister Piet Lieftinck zou die geldzuiverings-operatie organiseren. Om zwart geld op te sporen werd in juni 1945 de FIOD (Fiscale Inlichtingen- en Opsporingsdienst) opgericht. In september van dat jaar werd deze dienst actief.

Persoonsbewijs van rijwielhersteller P. Akkermans met daarop de vermelding dat hij 6 briefjes van f100 heeft ingeleverd

Als onderdeel van de geldzuivering moest je al in juli 1945 briefjes van 100 inleveren met een verklaring hoe je aan dat geld gekomen was. Dat geld werd vastgezet op de bank en daar kon je pas weer aan na de omwisseling in september 1945. Op je persoonsbewijs werd genoteerd hoeveel briefjes van 100 je als particulier had ingeleverd.

Er waren nogal wat personen, die buiten de wet om aan zwart geld waren gekomen. Die wilden daar vanaf vóórdat de zuivering zou plaatsvinden. Er werd van alles gekocht, bijvoorbeeld drie accordeons voor de accordeonspelende dochter van een transportondernemer. Zo kon het ook gebeuren dat een Gastelse kastelein zijn sigaren aanstak met papiergeld. Op 23 september 1945 werd al het papiergeld waardeloos verklaard. Je kon dan op die dag je oude geld inleveren en tien gulden omwisselen voor twee nieuwe muntbiljetten van een rijksdaalder en vijf van een gulden. Samen het tientje van Lieftinck. Dus niet zoals veelal werd aangenomen een bankbiljet van 10 gulden. Je moest een week doen met die 10 gulden. Daarna werd het geld dat je op de bank had weer vrijgegeven in nieuwe biljetten.

Ook Minister van Financiën P. Lieftinck ontvangt een bedrag van f10

Lonen en rantsoenen

Het regeringsbeleid in ons land had het uitgangspunt: Lage lonen en lage prijzen. De werkweek werd van 70 uur tijdens de bezetting teruggebracht naar 48 uur. Het gemiddelde weekloon voor ongeschoolden was f 29,50. Geoeffenden kregen f 38,50 en geschoolden f 42,00. De tijdens de bezetting ingevoerde loonbelasting, bleef gehandhaafd. Van te voren bestond er alleen inkomstenbelasting, die eens in het jaar afgerekend moest worden en dan moest je ineens veel geld afdragen. Met de loonbelasting was de afdracht van belasting overzichtelijker.

In de West Brabantse landbouw golden weer andere loontarieven. Paardenrijknechts kregen in de winter f 25,00 per week en in de overige periode f 30,00 per week. Losse arbeiders kregen 50 cent per uur. Voor het strooien van kunstmest met de hand was er een toeslag van 10 cent per uur en de toeslag was 7,5 cent per uur voor sproeiwerkzaamheden en het plukken van fruit.

Vooral in de eerste tijd na de oorlog was er veel werkloosheid. Om werklozen weer aan het werk te helpen werd in het kader van werkverschaffing de DUW (Dienst Uitvoering Werken) door het MG opgericht. Eind juni waren er ruim 200.000 wachtgelders. Daarnaast waren er nog ruim 100.000 werklozen, maar dat aantal daalde nog in het zelfde aar. Veel bedrijven gingen weer aan de slag en er kwam veel werk in de bouw. Het CBS minimumbudget voor echtparen met 2 kinderen was f 33,52; daarop was het distributiesysteem gebaseerd. Je kon niet zomaar iets kopen. Daarvoor moest je nog steeds bonnen inleveren. Welke bonnen telden, werd gepubliceerd in de dagbladen.

Het voedselrantsoen van een gezin van drie personen: Man, vrouw en kind voor 14 dagen was:

- 21 broden (à 800 gr). Dat was regeringsbrood, waarin inlands graan verwerkt moest worden; die was minder goed van kwaliteit.
- 1200 gr bloem
- 3 ons gebak
- 210 gr beschuit
- 1200 gr suiker
- 375 gr roomboter
- 1125 gr margarine
- 600 gr kaas
- 300 gr chocolade
- 900 gr vlees
- 18 kg aardappelen
- 15 lt melk
- 3 ons zuidvruchten
- 3 ons pudding

handdoeken	1.600.000	stuks
ondergoed (mannen)	8.800.000	paar
ondergoed (vrouwen)	9.000.000	paar
sokken	4.500.000	paar
overhemden (mannen)	1.500.000	stuks
overhemden (jongens)	375.000	stuks
werkhoezen	500.000	stuks
overall	400.000	stuks
costuums (mannen)	500.000	stuks
schoenen	5.600.000	paar
zakdoeken	6.400.000	stuks
babykleeren	1.125.000	stuks
dekens	1.000.000	stuks
molton dekens	4.000.000	stuks
bedden	400.000	stuks
garen	1.600.000	klossen
zijde	3.200.000	klossen

etensborden	6.400.000	stuks
tandenborstels	3.750.000	stuks
fietsen	500.000	stuks

Vrij Nederland - Londen, 30 juni 1945

Overzicht van de schaarse producten in ons land na de bezetting

Om de voedselrantsoenen aan te vullen werd er veel groente geteeld in eigen tuin en bijna iedereen in Gastel had wel een paar kippen en vaak ook een varken of een geit. Af en toe was er koffie en thee,

Krantenknipsel uit december 1945 met betrekking tot verstrekking van rantsoenbonnen

Op het einde van het jaar kregen jonggehuwden een kleine bijdrage in de vorm van lakens, theedoeken en handdoeken.

Terug uit Duitsland

Tijdens de oorlog waren er Nederlanders in Duitsland terecht gekomen; dat gold ook voor een aantal Gastelaren. Daaronder waren mensen die er vrijwillig heen waren gegaan om daar te werken, maar het merendeel werd daartoe gedwongen. Zo moesten de mannen die in 1940 in het Nederlandse leger zaten, krijgsgevangen waren genomen en in 1940 waren vrijgelaten, zich toch weer aanmelden in 1943. In Duitsland konden ze dan de plaatsen innemen van de Duitse mannen die op hun beurt opgeroepen werden voor militaire dienst.

Deze dwangarbeiders werden meestal aan het werk gezet in fabrieken en dat werd steeds gevaarlijker door bombardementen door de geallieerden, die regelmatig plaatsvonden. Ook werden als strafmaatregel personen naar Duitsland gebracht. Daarnaast traden vrijwilligers toe tot de Duitse Wehrmacht om mee te strijden tegen het communisme. Het thuisfront maakte zich naar gelang de tijd vorderde steeds meer zorgen om hun familieleden in Duitsland. Ze wisten ook wel dat er voortdurend gevaar was. En andersom wisten degenen die in Duitsland waren ook niet wat er thuis in Gastel gebeurde.

Na de bevrijding van Gastel kwamen die personen niet meteen terug. Dat gebeurde pas na de algehele capitulatie van het Duitse leger. De repatriëring was nog niet zo eenvoudig en het duurde dan ook soms een maand of langer voordat de Gastelaren terug waren.

Op het rantsoen stond ook: 80 sigaretten. Die waren van het merk Rhodesia. De kwaliteit was niet om over naar huis te schrijven, maar wel beter dan de Consi sigaretten die in de handel waren tijdens de bezetting. Geen wonder dat er nog veel tabak in de eigen hof werd geteeld en op menig zolder-tje hingen er tabaksbladeren om te fermenteren.

Er was al wel bier beschikbaar, maar de kwaliteit daarvan was niet al te best. De bierprijzen in Gastel waren: lager 20 c., zwaar bier 24 ct. en stout 23 ct. per 33cl.

De notulist van de Gastelse bevrijdingsfeesten in het boek van het Oranjecomité vond het een gunstige bijkomstigheid dat er nog niet zoveel bier beschikbaar was. Er kon tenminste niet al te veel consumptie worden ingenomen en dat vond hij maar goed ook met al die feesten.

De Kwatta fabriek in Breda was de eerste fabriek die weer begon met het maken van chocoladerepen, maar die waren voorlopig nog niet beschikbaar voor de gewone man. Omdat er een groot gebrek was aan allerlei artikelen, was er ook in Gastel veel ruilhandel. In België was er wel weer van alles te krijgen en er ontstond dan ook een ware smokkelhandel.

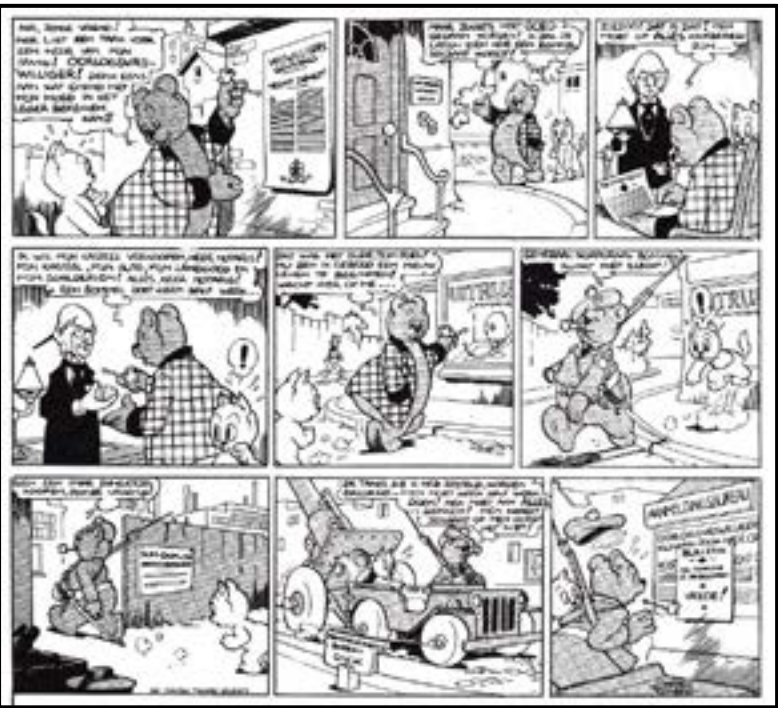
Die kwamen meestal per trein terug Ze werden in Bergen op Zoom, Roosendaal of op Saint Louis te Oudenbosch opgevangen. Ze hadden het idee dat ze in Gastel met vlag en wimpel zouden worden opgevangen, maar dat viel tegen. Ze kregen bij aankomst kleding van de HARK (Nationale Hulpactie Roode Kruis) en verder moest je maar blij zijn met wat je kreeg en dat was meestal niet veel bijzonders. Voor de gerepatrieerden werden in Gastel verschillende bijeenkomsten georganiseerd.

Indië

Eeuwenlang had Nederland een koloniaal rijk in Zuidoost-Azië: Nederlands Indië. Dat werd in 1942 bezet door het Japanse leger. De regering ging er vanuit dat na de overgave van Japan alles weer bij het oude zou blijven, zoals het vóór 1941 was. In voorbereiding om alles weer terug te brengen zoals het eerder was, werden militairen geoefend in Engeland om in Nederlands Indië orde op zaken te gaan stellen.

Jongemannen, neem dienst!

Ook Ollie B. Bommel meldt zich aan als vrijwilliger

Die militairen waren voornamelijk vrijwilligers. Vanuit Gastel gaf zich in het voorjaar van 1945 al een aantal vrijwilligers op om dienst te doen in Indië.

Na de capitulatie van Japan riepen de nationalist van Indonesië op 17 augustus 1945 de republiek Indonesia uit. Dat was tegen de plannen, die onze regering met dat land had. Er kon nog niet worden ingegrepen omdat Nederlands Indië na de Japanse overgave werd bezet door Britse troepen. Pas in het najaar van 1945 konden er Nederlands militairen als vrijwilliger naar Indië worden gezonden. Internationaal was er veel weerstand tegen de plannen van Nederland om het koloniale bewind te herstellen. Als gevolg daarvan waren de schepen, die met militairen onderweg waren naar Indië, meestal niet welkom in de havens, die werden aangedaan.

Uit onze gemeente vertrokken in 1945 al 30 militairen. Eén van die militairen was Christ Hagaraars. Hij ging tegen het eind van 1945 als vrijwilliger per boot naar Indië. In een brief naar familie beschrijft hij de reis naar Indië en de tegenwerking die daarbij ondervonden werd. Vanaf 1946 werden er dienstplichtige militairen uitgezonden naar Indië. In totaal zijn er bijna 200 Gastelse en Stampersgatse militairen naar Indië gegaan en helaas hebben niet alle militairen het avontuur overleefd.

Radio en andere media

Tijdens de oorlog kon je luisteren naar radio Hilversum, maar die stond onder toezicht van het Duitse bewind en was uiteraard pro-Duits. Radio Oranje zond vanuit Londen berichten uit. Het was verboden om naar radio Oranje te luisteren, maar niettemin werd zo hier en daar – en ook in Gastel – wél naar geluisterd. Dat moest uiteraard in het geheim gebeuren. Officieel moesten radio's worden ingeleverd, maar er werden ook radio's achtergehouden of werden er ontvangers in elkaar geknutseld. Na de bevrijding werden de radio's weer teruggegeven.

Intussen was in Eindhoven radio Herrijzend Nederland begonnen met uitzendingen die in bevrijd gebied ongestoord beluisterd konden worden. Na mei 1945 werden de radioprogramma's uitgezonden vanuit Hilversum, nog steeds onder de titel Radio Herrijzend Nederland. Pas in 1946 kwamen de omroepverenigingen weer aan bod om uitzendingen te verzorgen.

Tijdens de oorlog verschenen nog wel dagbladen maar de ene na de andere krant mocht niet meer verschijnen. In onze streek bleven het Brabants Nieuwsblad (v.h. De Grondwet en de Zoom) uitkomen. Het BN ont kwam aan een verschijningsverbod omdat deze op het oog pro-Duits was. Echter, tussen de regels door werden berichten gepubliceerd, die de andere kant belichtten. Na de bevrijding bleef het BN verschijnen, tijdelijk onder supervisie van het Militair Gezag. Het Dagblad van Noord Brabant was pro Duits en kreeg voorlopig een verschijningsverbod. Maar het kon al spoedig weer verschijnen onder de nieuwe naam De Stem. Voor het landelijke nieuws verscheen al weer snel De Maasbode, een katholieke avondkrant uit Rotterdam.

Verkeer

Na de landelijke bevrijding was er nog weinig verkeer. Er waren niet veel motorvoertuigen. Al spoedig schaften particulieren vrachtauto's uit legerdumps aan, zodat goederenvervoer al gauw weer mogelijk werd. Er kwamen jeeps op de markt en de BBA kreeg de beschikking over zgn. "Bellewagens". Deze, van oorsprong Londense brandweer-auto's, werden omgebouwd voor personenvervoer, dat hiermee weer op gang kon komen. De brugverbindingen vanuit Gastel over de Mark en de Vliet werden gevormd door Baileybruggen bij Gastelsveer, in Stampersgat en in Standdaarbuiten. Na mei 1945 werd de Baileybrug bij Gastelsveer weggehaald voor een verbinding in de Randstad. Daarvoor in de plaats kwam er een schipbrug. De spoorwegen werden van lieverlee ook weer hersteld. Er was nog geen spoorboekje, maar via de radio werd het publiek bijgepraat over de trajecten die weer berijdbaar waren. Op het einde van het jaar kwamen

er om de drie weken nieuwe dienstregelingen uit. Voor grotere afstanden was de bevolking meestal aangewezen op de fiets.

Woonomstandigheden: inwoning, inkwartiering, evacuees uit Souburg en ontvangst van kinderen uit Schiedam en Vlaardingen.

"Trees heeft een Canadees" is geschreven door Appie de Booi. Hij was getrouwd met een Gastels meisje Suijkerbuijk.

Tijdens de oorlog werden er nauwelijks of geen woningen gebouwd in Gastel. Gelukkig waren er in Gastel weinig woningen verwoest door het oorlogsgeweld. Niettemin was er grote woningnood. Je kreeg te maken met veel inwoning van gehuwde kinderen, die nog niet de beschikking kregen over een eigen huis. Daar kwam bij dat voor

en na de bevrijding er sprake was van inkwartiering; eerst van Duitse en daarna geallieerde militairen. Tijdens de oorlog waren hier evacuees terecht gekomen o.a. uit Oost Souburg vanwege de inundatie van Walcheren. Op zeker moment waren er hier ruim 1200 extra inwoners vanuit Zeeland en overigens ook nog uit het West Brabantse. Een aantal bleef hier noodgedwongen nog jaren na de bevrijding.

In de zomervakantie waren hier bovendien kinderen uit Schiedam en Vlaardingen.

Als afsluiting berichten uit het Brabants Nieuwsblad van 20 december

Op 18 december 1945 werd een gedenksteen ter nagedachtenis aan Johannes van Honk onthuld in de Nederlands Hervormde kerk te Gastel. Johannes was omgekomen bij een beschieting van zijn bus op 21 juli 1944. De steen werd onthuld door zijn echtgenote in aanwezigheid van ds. Van der Horst, burgemeester H. Hofland, dhr. van den Broek directeur van de BBA en vele belangstellenden. De steen was vervaardigd door dhr. Petit uit Roosendaal. De steen bevindt zich nu (2020) in ons museum.

De gemeenteraad stelde een bioscoopverordening vast, waarbij het voor personen beneden de 14 jaar verboden werd om filmvoorstellingen – met uitzondering van school- en jeugdfilms – te bezoeken.

Minister van Landbouw Dr. Sicco Mansholt hield een rede. De landbouw moest weer op peil moest komen. Er was gebrek aan kunstmest en het fokken van varkens kon nog niet worden uitgebreid omdat daar niet genoeg voedsel voor was. De pluimveeteelt kon wel worden uitgebreid. Voor de registratie van het vee was er nog steeds een veeboekje. Hij

Zwarte Piet heeft veel werk om de "stoute kinderen", d.w.z. de Nederlanders, die zich niet aan de regels hebben gehouden, in de zak mee te nemen.

Zo verliep 1945 in zeer bijzondere omstandigheden. Een jaar met hoop op een nieuwe tijd waarin alles weer zou zijn zoals het eens geweest was. Daar kwam het nog niet van. Het zou nog jaren duren totdat alles weer op een redelijk peil was. De woningnood bleef nog vele jaren een grote zorg. De artikelen bleven nog jaren op de bon.

Nederland wilde Duits grondgebied annexeren als schadeloosstelling voor de geleden oorlogsschade. In 1949 kreeg ons land wat grondgebied, maar in 1963 kreeg Duitsland alles terug voor een "Wiedergutmachung" in geld

Bronnen:

Dr. L. de Jong: Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog: Deel 12 1e helft. 1988

Koos Groen: 'Er heerst orde en rust', Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945, Uitgeverij B. Gottmer 1979

Michel van der Plas: Mooie vrede, een documentaire over Nederland in de jaren 1945 – 1950, Uitgeverij Ambo 1966

Ad van Liempt: Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945 – 1950, Uitgeverij Balans 2014

Heemkundekring 'Het Land van Gastel': Zij gingen voor orde en Vrede. 2010

Brabants Nieuwsblad: Jaargang 1945

Zevenbergse Courant: Facsimile van uitgaven in 1945

Akkermans-archief: Papieren van Piet Akkermans

Heemkundekring 'Het Land van Gastel': Diverse jaarboeken

Br Théophile Nijman en Prof Dr. J. Dellepoort: De Bevrijding van Oud Gastel en Stam-persgat.

Holland Food Drop - 8th Air Force Part 3

propagandeerde ook de vorming van grotere bedrijven door samenvoeging van kleine landbouwbedrijven.

Er zaten nog 90.000 geïnterneerden in allerlei gevangenissen of bouwwerken die daarvoor door moesten gaan.

Luitenant-gouverneur generaal Van Mook ging voor onderhandelingen over Indië naar Londen. In Indië probeerde de regering van Soekarno met zijn leger de overmacht te krijgen over bendes nationalistische jongeren op Java die streden voor de onafhankelijkheid van Indonesië, **pemoeda's** genoemd, die een waar schrikbewind uitoefende over de Nederlanders die zich in Indië bevonden, tijdens de zgn. Bersiaptijd, die liep van oktober 1945 tot en met begin 1946.

Bevrijdingsfoto's uit het Brocatus-archief

Een bijdrage van Kees Rademakers, Piet Peeters en Frans van Merriënboer

Ten geleide

Enige maanden geleden ontving de Heemkundekring 'Het Land van Gastel' twee enveloppen met inhoud. Ze werden ons aangereikt door Sjef Potters, die executeur-testamentair was van zijn oudtantes de gezusters Betsie en Marie Brocatus, de dochters van onderwijzer Marcelis Brocatus.

Betsie en Marie Brocatus tijdens de Bevrijdingsoptocht op 5 mei 1945
Foto uit het archief van Gastels Trots

Marcelis Brocatus was onderwijzer op de Openbare Lagere School in de Koelestraat. Toen in 1921 de Sint Joannesschool werd geopend, stroomde de openbare school leeg en werd Marcelis leerkracht op de Joannesschool. Toen de hier getoonde foto's werden gemaakt, leefde Marcelis Brocatus nog.

De enveloppen bevatten voornamelijk foto's, maar ook documenten die verwijzen naar zowel de 1ste als de 2de Wereldoorlog.

Zeer uniek waren de foto's die waren gemaakt op 5 en 12 mei 1945. Sommige van deze foto's waren ons al bekend, maar hadden niet de kwaliteit die we in het 'Brocatus-archief' aantreffen. Wij tonen de foto's graag in dit artikel en voorzien ze van informatie die we konden vinden over deze belangrijke periode in de Gastelse geschiedenis.

Het is niet duidelijk wie deze serie foto's heeft gemaakt. Omdat de meeste werden gemaakt in de nabije omgeving van het huis van de familie Brocatus, komen in eerste instantie daarvoor de gezusters Betsie en Marie in aanmerking.

Niet helemaal uit te sluiten valt dat ze zijn gemaakt door één van de Amerikanen die in mei 1945 bij de familie Brocatus waren ingekwartierd. We komen op hen nog terug.

Zaterdag 5 mei 1945: Kinderoptocht en Muziek en dans op de Markt

In jaarboek 1995, blz. 34 uit de *'De herinneringen van broeder Théophile Nijman'* lezen we:

"Toen we gisterenavond naar de radio zaten te luisteren, hoorden we onverwacht het grote nieuws: Nederland bevrijd. Een schok ging door ons allen heen toen we hoorden dat de Duitse troepen in Nederland, in West-Duitsland en Denemarken ten getale van 1 miljoen man onvoorwaardelijk hadden gecapituleerd. De hele avond hoorden we opgewekte Nederlandse liederen en onbeschrijflijk enthousiasme. Ook hier in Gastel stak men spontaan de vlaggen uit, men maakte drukte, men dronk aan glaasje enz.

Vanmorgen gaven we de schoolkinderen vrijaf, om elf uur maakte de Harmonie een rondwandeling en vanmiddag om twee uur hebben we een kinderoptocht gehouden. Het was één bonk oranje. Deze optocht werd op initiatief van burgemeester Hofland georganiseerd....."

Even verderop in de *'De herinneringen van broeder Théophile Nijman'* in hetzelfde jaarboek 1995 lezen we:

"Vanavond muziek en dans op de markt! Ik zag Waalwijk¹ al vroeg de spaar- of verduisteringslampjes veranderen in grotere bollen. Vanavond zal de Markt verlicht zijn na vijf jaar! Je kunt het eigenlijk allemaal nog niet verwerken....."

De zang op de Markt stond onder leiding van broeder Canisius en A. van Dongen

Zaterdag 12 mei 1945: Optocht met zeker 80 wagens

In *'De herinneringen van broeder Théophile Nijman'* in het jaarboek 1996 lezen we op blz. 92 o.m. dat er op zaterdag 12 mei 1945 een optocht was:

"...alle wijken deden mee. Er kwamen 80 wagens opdagen. De deelnemende wijken wilden dat de optocht alle wijken aan zou doen, ook Kuivezand. De optocht begon om 11 uur en viel na uren rondtrekken uit elkaar. De optocht was pas afgelopen om 17.00 uur. 's Avond was er "vuurwerk". Bij gebrek aan beter bestond die uit het in brand steken van pakken stro die in de vorm van een hakenkruis waren gelegd. Daarna was er weer muziek. Er werd gefeest en gedanst bij het orgel van Frans Kampen op de Meir en op andere plaatsen bij "jazz" bandjes".

De feestelijk versierde Dorpsstraat, hier in zuidelijke richting gefotografeerd, is in afwachting van de komende optocht.

Voor het huis van de familie Brocatus staat een Jeep.

Schuin tegenover het huis van de familie Brocatus zien we de vroegere brouwerij 'De Zwaluw' van Jan Smoor

Het gezin Van Merriënboer woonde van februari 1944 tot september 1949 in de oude brouwerij van de familie Smoor. Desgevraagd vertelt Frans over zijn herinneringen:

"De brouwerij was onder de oorlog bewoond door de families De Veth en Van Merriënboer. Bij de bevrijding waren in het bovenhuis Engelse soldaten ingekwartierd. Achter de keldervensters, die vanaf de straatkant ter hoogte van het trottoir nog goed zichtbaar zijn, woonden, behalve bovengenoemde gezinnen, ook nog burens om te schuilen voor de granaten. Rond de 30 mensen leefden en sliepen in die kelders.

De vrouw van Jan de Veth, die stoker was op de Vacca, maar dat werk ook deed bij de verwarming van de St. Laurentiuskerk, werd samen met haar oudste dochter To getroffen door een granaatinslag op 1 november 1944 toen ze even boven waren om kleren te pakken. De 52-jarige J. de Veth – De Ruyter kwam daarbij om het leven. Dochter To was ernstig gewond en stierf korte tijd later. Het hele gebeuren had een tweede gehandicapte dochter zo aangegrepen dat zij moest worden opgenomen in een tehuis voor verstandelijk gehandicapten. Zij overleed daar alsnog op 24 jarige leeftijd op 4 juni 1947”.

De ingekwartierde militairen bij de familie Brocatus

Tijdens de oorlog waren bij de familie Brocatus zowel Duitsers als geallieerden ingekwartierd. Toen de Duitsers waren vertrokken, verbleven eind 1944 bij hen enkele Britse Gloucester militairen. In het ‘Brocatus-archief’ troffen we een tweetal brieven aan. Eén ervan was van **R. Davies**, wellicht afkomstig uit Liverpool en de andere van de Gloucester-sergeant **Gordon Buckingham**. In het archief van ‘Gastels Trots’ vonden we diens foto (links). In datzelfde archief troffen we ook een foto aan van **Les Dares** (rechts).

De Engelsen waren in mei 1945 echter weer vertrokken. De Amerikanen kwamen later. De Jeep die bij Brocatus voor de deur staat, is dan ook van de destijds eveneens bij de familie Brocatus ingekwartierde Amerikanen. In het archief van de heemkundekring troffen we hun foto’s aan. Links ziet u aalmoezenier **Chaplain C.D. Coble** en op de rechtse foto ziet men zijn chauffeur **J.R. (Bob) Daugherty** uit Akron, Ohio. Het is duidelijk waar Bob Daugherty zijn foto heeft laten maken.

Eerder al merkte broeder Théophile op dat wel 80 wagens kwamen opdagen; hier zien we de eerste daarvan. Rechts op de achtergrond zien we het hoge gebouw van de slijterij van Rinus Dingenouts en zijn kruidenierswinkel ‘Dingo’.

Versierde boerenrijtuigen rijden door de Dorpsstraat in de richting van de Markt

Gaan we verder in de richting van de Meir, dan woonde naast Dingenouts groentenboer Simon van Alphen. Daarnaast was de winkel van bakker Van Sprundel gevestigd met achter het huis de bakkerij. In het volgende huis woonde schilder Luyckx en tenslotte komen we bij slager Van de Lint die we bij enkele foto’s in het deurgat zien staan. Naast Van de Lint woonde tenslotte de familie Brocatus.

Boerenkar waarmee de oorlog ten grave wordt gedragen

Boerenkar met vrouwen en meisjes met een kinderwagen en op de Duitsers heroverde fietsen

Boerenkar met Gastelaren vermomd als soldaten beschut door bosschage

Onder het toezicht ook van
slager Kees van de Lint houdt
een Engelse soldaat Duitsers
onder schot

Feestende Gastelaren voor
het huis van familie Smoor
waarvan de bovenlichten met
planken zijn dichtgespijkerd

Gecamoufleerde
boerenkar met
feestvierende Gastelaren
als soldaten verkleed

Kar met blaaskapel
rijdt onder grote
belangstelling
richting de Heuvel

Versierde pony-kar begeleid
door vrouw op fiets

Historische foto's van
bevrijdingsoptocht in
mei 1945.

Niet helemaal duidelijk
is of de twee volgende
foto's zijn genomen op
5 of 12 mei 1945.

Kinderen begeleid door
Marinus Aarssen, de
meester van de 4de klas,
lopen op de Heuvel
richting Rijpersweg

Dankzij informatie van *Coen Hofland* weten we dat er op onderstaande foto 3 kinderen Hofland staan afgebeeld. Zij zitten samen in een bokkenwagentje (zonder bok).

Met wit bloesje Gemma (7 jaar); naast haar met wit kraagje Joos, die later Margriet werd genoemd (10) met in hun armen de letters JB (Juliana/Bernhard). Daarachter Els (11 jaar) met vlechten rondom haar hoofd. Locatie is driesprong Place de Meir/De Heuvel

Versierde vrachtwagens met feestvierende kinderen rijden van de Heuvel richting dorp

Ruiters rijden onder politiebegeleiding vanaf de Heuvel richting dorp

Jan van Merriënboer, was één jaar ouder dan Frans. Hier is hij op de nok van een dak gekropen om naar de vliegtuigen te kijken

Volgens Frans was Jan een echte vrijbuiters, die erg van sport hield, zoals hardlopen en voetballen.

Na de lagere school, waar hij een hekel aan

had, ging hij werken in Roosendaal bij Broos-drukkerijen. Hier hielp hij mee bij het drukken van de regionale krant 'De Groene Roosendaler'. Later verzorgde hij op zeer verdienstelijke wijze de lay-out van deze krant.

30 oktober 1945: Kranslegging bij de graven van de gevallen

In jaarboek 1996 van onze heemkundekring lezen we op bladzijde 105 in het artikel 'De herinneringen van broeder Théophile Nijman'

"Vandaag is het hier een jaar geleden dat we bevrijd zijn. Het gemeente bestuur en het comité tot oprichting van een oorlogsmonument – waarvan ik secretaris ben – hebben de negen Engelsen, die in de Veerkensweg nog altijd begraven liggen – en waaronder kolonel Butterworth, die in het huis van Mr. Mastboom op 1 november 1944 gewond werd – geëerd. Het comité had om 8 uur een H. Mis laten doen en daarna gingen we een krans leggen op de graven. Het was eenvoudig doch treffen. De pastoor sprak – uit eigen beweging – een woordje en de burgemeester legde de krans. Honderden mensen woonden de korte plechtigheid bij. Het was een zomerse dag weer!"

Herdenkingsbijeenkomst bevrijding op donderdag 31 oktober 1946

Onderstaande 2 foto's werden eveneens aangetroffen in het nieuw verworven Brocatus-archief. Ze waren evenwel van een iets groter formaat dan voorgaande foto's. Het was een zoektocht om te bepalen op welk moment deze foto's zijn gemaakt.

Een aanknopingspunt was dat op één van de foto's Dr. Jan Dellepoort werd herkend terwijl hij sprak op een bijeenkomst in de Harmoniezaal.

Nader onderzoek in zowel *'De herinneringen van broeder Théophile Nijman'* als zijn overzicht *'Lezingen door mij gegeven'* in zijn schrift: *'Persoonlijk'* gaven de gezochte informatie over plaats en moment waarop deze foto's zijn genomen.

In Jaarboek 1998 lezen we op blz. 17 in zijn – op 2 oktober 1946 gemaakte – dagboek-aantekeningen:

..... dat hij een programma voor een herdenkingsbijeenkomst op (donderdag) 31 oktober 1946 in elkaar heeft gezet. Tijdens deze bijeenkomst zullen hij en Dr. Jan Dellepoort het woord voeren.

Op 1 november 1946 op blz. 17 in hetzelfde jaarboek blikt hij terug op die avond:

Een mooie avond is het gisteren geworden. Uitgelezen publiek. Op het toneel (van de Harmonie-zaal) hadden we de Nederlandse, Engelse en Amerikaanse vlaggen gezet en het portret van kolonel Butterworth versierd. Het Kajotterskoor zong het Engelse volkslied, het Wilhelmus enz. Mijn rede duurde een uur en vond veel bijval. Ik voelde dat het "lekker" ging, dat kun je zo eens hebben. Dellepoort viel wat tegen, hij had weinig tijd gehad zich in te werken Mastboom was weer goed in zijn voor- en slotwoord. We zullen hem missen als voorzitter ...

Een bevestiging van bovenstaande informatie werd gevonden in het pas verworven archief van broeder Théophile Nijman.

We vonden een schrift: *'Persoonlijk Br. Théophile'* en lezen daarin in zijn overzicht van *'Lezingen door mij gegeven'*:

31 oktober 1946. Herdenkingsrede op de herdenkingsavond van de bevrijding in de harmoniezaal.

Broeder Théophile Nijman tijdens herdenkingsbijeenkomst op 31 oktober 1946

Mgr. Dr. Jan Dellepoort tijdens een herdenkingsbijeenkomst in de Harmoniezaal op 31 oktober 1946

Informatie met betrekking tot het verwerven van het 'Brocatus-archief'

Zoals bij het begin van dit artikel reeds werd vermeld, ontving enige maanden geleden Heemkundekring 'Het Land van Gastel' enige enveloppen met inhoud. Ze werden ons aangereikt door Sjef Potters, die executeur-testamentair was van zijn oudtantes, de gezusters Betsie en Marie Brocatus, de dochters van hoofdonderwijzer Brocatus, Marcelis Brocatus was het voormalige hoofd van de Lagere School in de Koelestraat. De enveloppen bevatten voornamelijk foto's, maar ook documenten die verwezen naar zowel de 1ste als naar de 2de Wereldoorlog.

Sjef is een bekende van Piet Peeters; een van de schrijvers van dit artikel. De broer van Sjef was Wil Potters. Piet en Wil zaten beiden op de kweekschool in Oudenbosch. Ze zaten in een parallelklas. Omdat ze beiden externe leerlingen waren gingen ze in de middagpauze in een groep van 5 soms Oudenbosch in. Piet en Wil hadden 5 jaren lang intensief contact met elkaar. Ze werkten vaak samen o.a. bij het maken van een werkstuk of het voorbereiden van lessen voor hun stage op scholen. Omdat ze ook bij elkaar thuis kwamen, ontmoette Piet ook Sjef, de broer van Wil.

Het contact van Piet met Wil duurde tot diens dood in 2015. Omdat de zwager van Piet tegenover Sjef woont, werd het contact kort daarna weer hersteld.

Noten

¹ De heer Waalwijk was de monteur van de PNEM met als standplaats Oud Gastel.

Bronnen

Foto's Brocatus-archief

Foto's archief heemkundekring

Foto's Archief Gastels Trots

'De herinneringen van broeder Théophile Nijman' in verschillende jaarboeken, nummers opzoeken.

Persoonlijke mededelingen Sjef Potters, Frans van Merriënboer en Piet Peeters

Persoonlijke mededelingen Coen Hofland

Overzicht *'Lezingen door mij gegeven'* in schrift van broeder Théophile Nijman: *'Persoonlijk'*

De “Drie Gezusters Dam” en de soldaten

Een bijdrage van Kees Rademakers

Vlak voor het verschijnen van dit jaarboek kregen wij de beschikking over een map foto's en bidprentjes van de familie Dam. De bidprentjes dienen nog nader te worden onderzocht. We treden hierbij uiteraard in contact met onze genealogische specialist Jos Kepers.

Enkele foto's uit de map willen wij u graag tonen.

Een enigszins gehavende foto met daarop gemobiliseerde soldaten die de familie Dam assisteren bij het hooien

De linker foto is een oude bekende voor de heemkundekring. We zien hier de *families Dam en Van Merriënboer* voor ‘*De Drie Snoeken*’ samen met soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Oud Gastel waren gemobiliseerd.

De andere twee foto's kenden we nog niet, maar dankzij de foto van de “*Drie Gezusters*” *Maria, Mien en Cisca Dam* valt ons op dat de soldaten – zowel op het hooiveld als in de kroeg – graag de nabijheid van de drie zussen zochten.

Duidelijk zichtbaar is ook dat er destijds in ‘*De Drie Snoeken*’ zowel koffie uit een kan als jenever uit een kruik werd geschonken.

Oorlogsgraven in Oud Gastel

Een bijdrage van Piet Peeters

De viering van 75 jaar bevrijding en ook de dodenherdenking is dit jaar in stilte voorbij gegaan met dank aan de Coronacrisis. Op tv werd veel aandacht aan dit thema geschonken. Op plaatselijk niveau konden we via de website van de heemkundekring de wederwaardigheden van de Polar Bears – onze Britse bevrijders – volgen. Deze presentatie kwam in de plaats van een uitgebreide tentoonstelling waarvoor de voorbereidingen al in en vergevorderd stadium waren.

Gastel was indertijd in vergelijking met Stampersgat en meerdere plaatsen in West Brabant niet erg zwaar getroffen door de oorlog. Toch zijn er door die jaren een aantal dodelijke slachtoffers gevallen. Van vijf van die slachtoffers is er nu nog een grafmonument bewaard. Op het kerkhof aan de Korte Dreef vind je nog het graf van 3 familieleden van Nijnatten en van Anna Voorbraak en op de protestantse begraafplaats bevindt zich nog het graf van Gideon den Dekker.

Hieronder volgt in het kort de beschrijving van de omstandigheden waaronder bovengenoemde personen om het leven kwamen

Gideon den Dekker uit Hoedekenskerke (een dorp in de “zak” van Zuid-Beveland) was chauffeur bij het ouderlijk transportbedrijf. Hij reed dagelijks vanuit Goes met een lading melk naar Zuivelfabriek Vacca in Oud Gastel. Dat deed hij ook in de meidagen van 1940. Het was gevaarlijk onderweg. Onderdelen van het Franse leger waren ons land te hulp gekomen en die werden onder vuur genomen door de Duitse Luftwaffe, evenals delen van ons eigen leger, die op 11 mei op terugtocht waren. Voertuigen werden beschoten. Bij Bergen op Zoom was een versperring

Graf van Gideon den Dekker in Roosendaal

gebouwd en zo waren er nog meer hindernissen op zijn route naar Gastel. Na zijn aankomst in Gastel stond Gideon bij de melkfabriek te buurten met Cees Verdult in afwachting van het moment waarop hun wagens gelost zouden worden. Cees was chauffeur van de firma de Bookelaar uit Roosendaal en was daar ook met een melkvrachtauto. Vroeg in de middag van de 11^e mei werden de vrachtauto's en ook het fabriek beschoten door drie Duitse vliegtuigen met het rampzalige gevolg dat

V.l.n.r. Gideon samen met zijn broer Jan en vader Christianus voor de vrachtwagen thuis in Hoedekenskerke

beide chauffeurs op slag dood waren. Er was nog een derde slachtoffer. Dat was Chris Rockx, die tegenover het fabriek woonde en op het lawaai van de vliegtuigen naar buiten was gekomen. Hij was gewond en is later in het ziekenhuis te Roosendaal overleden. Gideon werd met Pinksteren in Gastel begraven want in Zeeland werd nog gevochten toen hij begraven moest worden. Cees werd ook in Gastel begraven, maar is later herbegraven in Roosendaal. Zijn graf is intussen geruimd.

Anna Voorbraak
01.04.1919 – 31.05.1944

Anna Voorbraak woonde aan de Gastelsedijk Zuid op de ouderlijke boerderij. Zij moest in Roosendaal zijn. Het station van Roosendaal lag in de maanden voor D-Day regelmatig onder vuur. Roosendaal was een belangrijk knooppunt voor het spoorwegverkeer richting België en Frankrijk. Op 31 mei 1944 werd het station onder vuur genomen; dat was tenminste de bedoeling. De Amerikaanse bommenwerpers vlogen dwars over het station en zo vielen de meeste bommen niet op het station maar ervoor en erachter. En in die strook stonden de zuivel-fabriek 'Het Anker' en de suiker-fabriek.

Graf Anna Voorbraak

Anna was met een rijtuig met haar zus Truus op weg naar het station. Truus zou naar het station van Roosendaal moeten en vandaar met de trein naar het ziekenhuis te Bergen op Zoom. Toen ze ter hoogte van de suikerfabriek waren vielen de bommen. Meer dan 70 personen overleefden het bombardement niet, waaronder Anna. Haar zus Truus was zwaar gewond en moest verschillende operaties ondergaan. Anna werd begraven in Gastel en haar graf is er tot de dag van heden nog steeds.

Op 15 februari 1945 vond er een rampzalig ongeluk plaats in het Broekestraatje bij de familie **Adrianus van Nijnatten – Gijzen**. Hieronder volgt het relaas van een nicht van Janus van Nijnatten. De situatie ter plaatse van het ongeluk is veranderd bij de aanleg van de A17. Die heeft het betrokken gebied doorsneden.

Na de bevrijding van Antwerpen in september 1944 werd door de Duitsers van alles geprobeerd om de haveninstallaties van Antwerpen te vernietigen. Daarvoor werden de beruchte V1 en V2 (Vergeltungswaffen) ingezet. Die werden o.a. vanuit Puttershoek gelanceerd en West Brabant lag onder de vliegroute. Die V-wapens vielen ook wel eens eerder dan de bedoeling was en zo kwamen er ook in Gastel terecht waarvan één desastreuze gevolgen had.

Janus van Nijnatten was naar een stukje bos geweest in de Vijverstraat, waar je tegenwoordig het Van Uitert-brugje overgaat, die op de Slotstraat

Janus van Nijnatten

uitkwam. Hij was daar om hout te gaan sprokkelen. Daar vond hij een stuk van een V1-bom, die daar gevallen was.

Hij liep langs de Slotstraat (tegenwoordig Elleboogstraat) terug naar huis en kwam daar Rinus Jongenelen tegen die vroeg *"Januske, wat heb je daar nou weer, wat ga je daar mee doen?"* Hij antwoordde: *"Je weet maar nooit waar ik dat voor kan gebruiken. Ik leg het wel in de schuur"*. Het leek een soort koker.

Jos (links) en Koosje van Nijnatten

Thuis gekomen op het erf liet hij zijn vondst aan huisgenoten zien, toen het plotseling ging sissen. Een van de huisgenoten zei: "Gooi weg!" Dit deed hij, maar ongelukkigerwijs viel het tegen/in? een gietijzeren ketel. Zou het op het zand gevallen zijn, dan was het misschien niet zo erg geweest. Het klapte uit elkaar. Hijzelf en zijn jongste dochter Koosje waren op slag dood. Zijn zoon Jos heeft nog heel even geleefd.

Het graf van Janus van Nijnatten en zijn twee kinderen.

Zijn vrouw is gewond naar het ziekenhuis gebracht, evenals zoon Toon die in zijn been geraakt was, dochter Naantje die in haar oog geraakt was, zoon Willem met een scherp in zijn bil en scherfjes in zijn borst en dochter To die lichtgewond was. Dochter Mien zat op het toilet en zoon Jan zat voor dwangarbeid in Duitsland. De 2 andere zoons Kees en Piet (die later in Indië zou sneuvelen) waren op hun werk.

Bronnen:

Heemkundekring 'Het Land van Gastel': Diverse jaarboeken en krantenarchief

Mondelinge mededelingen van Kees van Nijnatten en Jeanne van de Straten – van Nijnatten neef en nicht van Janus van Nijnatten

Zoon Piet van Nijnatten sneuvelde in Nederlands-Indië

Hoe de heemkundekring in de loop van de jaren de bevrijding herdacht

Een bijdrage van Piet Peeters

In 1984 werd uitgebreid stilgestaan bij het feit dat Gastel 40 jaar geleden was bevrijd. Dat was de eerste keer dat onze heemkundekring actief was bij deze herdenking. Uiteraard waren er plannen om een tentoonstelling te organiseren over dat onderwerp. Op een woensdagmiddag in het najaar van 1984 gingen leden van de heemkundekring op uitnodiging van de gemeente naar het gemeentehuis. Daar kregen zij inzage in archiefstukken, die betrekking hadden op oorlog. Het gemeentehuis was toen nog aan de Veerkensweg en de archiefstukken waren nog niet naar het toenmalige archief in Zevenbergen verhuisd.

Allerlei papieren passeerden de revue. Bekendmakingen en ook o.a. het archief Buys met verslagen van de Luchtwachtdienst en voorwerpen die ooit verzameld waren door een

Zeer onlangs kreeg Heemkundekring 'Het Land van Gastel' de beschikking over bovenstaand document uit het legaat van de familie Brocatus

voorloper van onze heemkundekring stonden tot onze beschikking.

Een en ander werd gekopieerd en vormde een belangrijk onderdeel van de expositie die in het Veerhuis gehouden zou worden. Jan Aanraad bracht ook het een en ander in en via kontakten o.a. in Roosendaal kon de tentoonstelling verder aangevuld worden. We mochten van een verzamelaar uit Roosendaal uniformen lenen. Daarbij was ook een uniform van een Duitse militair. Henk, de eigenaar van dat uniform, was wel een beetje huiverig om het uniform uit te lenen want op een tentoonstelling in Roosendaal, waar dat

uniform ook te zien was, werd dat bespuwd. Maar in Gastel bleef het uniform schoon. De tentoonstelling was een groot succes.

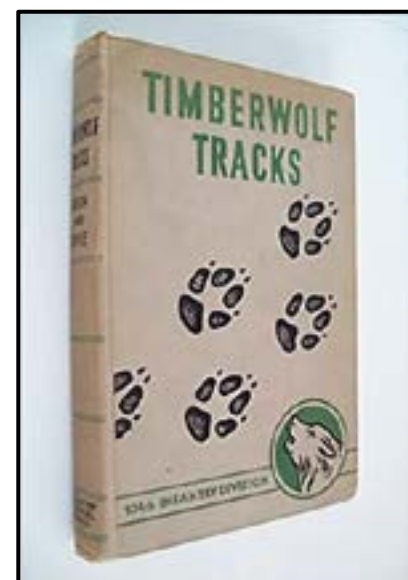
Een andere activiteit was een lezing die door Mr. Henri Mastboom gehouden werd over de oorlogstijd in Gastel. Rode draad daarin was de frustratie, dat hij begin mei 1940 niet de opvolger werd van zijn vader als burgemeester van Oud en Nieuw Gastel. Menig stekelige opmerking ten opzichte van burgemeester H. Hofland kwam aan de orde, zoals de afwezigheid van de burgemeester in de meidagen van 1940 en ook tijdens de bevrijding.

Een foto van Mr. Henri Mastboom uit 1985 voor de deur van zijn woonhuis

Henri was vanaf 20.00 tot 23.00 uur aan het woord zonder pauze. Als we zijn opmerkingen lieten voor wat het was, kregen we toch een aardig beeld van de bezettingsperiode. We presenteerden hem een glas water, maar daar had hij geen behoefte aan, ondanks de lengte van zijn voordracht.

Aan het eind van zijn verhaal zei hij dat hij het boek 'Timberwolves Tracks' in zijn bezit had. Dat was een boek over het Amerikaanse legeronderdeel 'US 104 Infantry Division' bijgenaamd "Timberwolves". Dit onderdeel was betrokken bij de bevrijding van o.a.

Timberwolf Tracks: 104th Infantry Division, 1946 1st ed. by Leo A. Hoegh & Howard J. Doyle

Kuivezand. Hij gaf aan dat dat boek geleend kon worden. Daarvoor moest je een telefoontje plegen. Ik trok de stoute schoenen aan en belde mr. Mastboom op. Hij vroeg wie ik was. Hij kende me zo niet, hoewel ik jaren tevoren naast hem had gezeten tijdens de zondagsmis in onze kerk. We maakten een afspraak en ik ging het boek halen. Intussen had hij toch navraag gedaan over mij en wist toen dat ik een zoon was van mulder Peeters. Ik kreeg het boek mee en besloot om het gedeelte van het boek dat betrekking had op West-Brabant te kopiëren. Dan zou ik later dat gedeelte wel vertalen. Het toeval wilde dat kort daarop een vertaling verscheen in Het Regioblad, de voorloper van de Bode. Na het kopieerwerk bracht ik het boek weer terug. Hij zei: "Ik heb nog een blad en dat is van de Britse troepen die Gastel bevrijd hebben met de titel "Black Badge". Ook dat zou ik gaan kopiëren, maar intussen was mijn schoonvader plotseling overleden en dan heb je andere bezigheden. Ik kreeg na een week een telefoontje

van mr. Mastboom of ik het tijdschrift al uit had. Dat was toch heel wat dunner dan het boek. Ik vertelde toen dat mijn schoonvader intussen overleden was en dat dit nu de aandacht vroeg. Na kopieerwerk bracht ik het tijdschrift terug. Zijn opmerking was: Het klopt! Hij had intussen de overlijdensadvertenties in de krant gelezen en ook die van mijn schoonvader gezien.

Door de jaren zijn er nog wel meer tentoonstellingen ingericht met als onderwerp WO2. In 1989 (45 jaar bevrijd) konden we dat voor de eerste keer doen in ons eigen museum. En ook deze keer was er volop belangstelling. Maar de hoogtepunten daarvan lagen toch wel in 1994 en 1995. Als voorbereiding werd toen veel onderzoek gedaan om de kriegsverrichtingen van onze bevrijders in West-Brabant te volgen. De bedoeling was om een display te maken. Een soort liggende kast waar je door middel van led-lichtjes de opmars van de bevrijders kon volgen. Daarbij werd een boekje gemaakt met de opmars

Tentoonstelling 5 mei 1995 met uniformen van soldaten van verschillende nationaliteiten

in 13 delen in het Nederlands en het Engels. De kring kreeg de beschikking over veel origineel materiaal en zo kon er een mooie expositie worden ingericht in het najaar van 1994. Buiten stonden verschillende militaire voertuigen opgesteld. In samenwerking met onze kring werd er door militaire voertuigen een defilé door Gastel en Stampersgat georganiseerd. Tijdens die tentoonstelling kwam er iemand uit Stampersgat, die zei: "Ik heb veel Duits materiaal en dat wil ik graag bij jullie laten zien". Toen besloten we om weer een tentoonstelling in te richten in mei 1995. We kregen toen bezoek van Britse oud-strijders en zo kwam het Engelstalig boekje nog goed van pas.

Een trotse Jan de Jong toont belangstellende aan de hand van het door hem gemaakte Liberation Display de opmars van de geallieerden aan

In 2004 zou er weer een tentoonstelling gehouden worden. Om nu niet alle voorwerpen die in het museum aan de muren bevestigd waren te verwijderen, kwamen we op het idee om daar camouflagenetten voor te hangen als achtergrond voor de tentoonstelling. Liefst netten van touwen en jute dus niet van kunststof dat nu gebruikt wordt.

Impressie van de zeer succesvolle tentoonstelling in 2004 met oorlogsmaterieel, militairen in uniform en camouflagenetten

We besloten om de commandokazerne te bellen, want die zou ons wellicht kunnen helpen. Maar dat was nog niet zo eenvoudig. Na vijf uur (17.00 uur) kon je daar niemand meer bereiken. Dan werd je doorverbonden met iemand uit Den Haag. Ik vroeg toen: "Zouden de Russen na vijf uur niet meer komen"? Dat werkte niet, maar via de beheerder van het Commandomuseum konden we toch aan de gewenste netten komen. En dat had weer als gevolg dat we met de medewerkers van onze heemkundekring een bezoek mochten brengen aan dat museum in Roosendaal.

De St. Joannesschool en St. Bernardusschool in oorlogstijd

Een bijdrage van Frans van Merriënboer

De Sint Joannesschool

75 Jaar geleden werd ons land bevrijd van de Duitse overheersing. Oud Gastel al in oktober 1944, dus al meer dan 76 jaar geleden. De oude **Sint Joannesschool**, gebouwd rond 1920, lag ongeveer ten

1982. Poortingang van de St. Joannesschool

St. Joannesschool. Reproductie van een ansichtkaart uit 1930

oosten van het huidige Veerhuis en was een groot en ruim gebouw, met een indrukwekkende poort-ingang. Daarachter lag de "koer" (naar het Franse cour) of de speelplaats. Aan de achterkant daarvan stond de later gebouwde grote gymzaal.

Links lag het klooster van de Broeders met aangebouwd een soort dorps-huis, dat het "groot en klein patronaat" werd genoemd. Daarvóór lag het overdekte portiek, waaronder we konden schuilen voor de regen. Rechts daarvan bevonden zich de wc's.

Als je school aan de binnenliep, kwam je in een lange gang terecht, waarop een 7-tal lokalen uitkwamen. Om 9 uur begonnen de lessen en werd er gebeld, waarna alle leerlingen zich in lange rijen opstelden.

Daarna betraden ze de klassen, nadat eerst jassen en klompen in de gang waren uitgedaan. In de klas waren rijen met banken geplaatst, waar je met tweeën in moest zitten. Op het bovenblad was een gat voor het inktpotje, want de kinderen schreven toen met een penhouder en kroontjespen, die ze eerst in de inktpot moesten steken. In de eerste klas herinner ik me broeder Servaas als meester.

1935. Broeder Canisius met spelende kinderen op de "koer" van de St. Joannesschool

Er waren toen in Oud Gastel twee soorten scholen, één voor jongens, de St. Joannesschool in de Veerkensweg, geleid door broeders en lekenmannen (meesters) en één voor meisjes in de Kerkstraat, die door nonnen of zusters (soeurs) werd geleid. De broeders en zusters waren kloosterlingen, ongetrouwde mannen en vrouwen gekleed in een lange zwarte jurk, de toog. De zusters hadden een zwart/witte kap op hun hoofd.

Het team van de St. Joannesschool gedurende de oorlogsjaren (Foto gemaakt in 1942)

V.l.n.r. Br. Servatius Oomen, A. Nuchelmans (hoofd), M. Willemen,
B. van Merrienboer, Br. Willibrord, A. Vromans, A. Tilmans, M. Aarssen

Er werd – vóór de echte lessen begonnen – altijd gebeden waarna meestal een godsdienstles volgde. Eerst werden de namen genoteerd van de kinderen, die – voordat ze naar school kwamen – in de kerk naar de Heilige Mis waren geweest. Op je rapport stond naast de punten voor de gewone leervakken ook het aantal misbezoeken. Als beloning werden meestal prentjes uitgedeeld. Bij de godsdienstles werden speciale boekjes gebruikt, de zo geheten catechismus. Een boekje vol vragen en antwoorden over de katholieke godsdienst, waarbij je de antwoorden uit je hoofd moest leren, want die vragen werden dikwijls door de meester overhoord.

Als kinderen merkten we de eerste jaren weinig van de oorlog. Er marcheerden wel eens Duitse soldaten door de Dorpsstraat die woonden in grote huizen die waren gevorderd voor de inkwartiering van Duitse soldaten. Ook waren er Duitse maatregelen in de scholen verplicht gesteld. Er mochten geen Nederlandse vlaggen meer gebruikt worden en ook hadden de Duitsers sommige schoolboekjes verboden. Onze toenmalige koningin was op tijd naar Engeland gevlucht en daarom mochten we Koninginnedag ook niet meer vieren. Het huidige Mastboomhuis, waar de voormalige burgemeester Mastboom woonde, was ook door de Duitsers gevorderd. Hij woonde nu noodgedwongen aan de overkant van de straat.

In de winter van 1942 op 1943 worden de scholen gesloten. Er zijn geen kolen beschikbaar om de kolenkachels te kunnen stoken.

In september 1943 wil de plaatselijke Duitse commandant de “Knabenschule” – de St. Joannesschool dus – vorderen voor de inkwartiering van Duitse militairen. Het schoolbestuur verzoekt om daar vanaf te zien, maar het gebeurt toch. De jongens worden ondergebracht op plaatsen zoals: Café ‘In de Drie Snoeken’, de “doel” van Goort Mies op de Meir, de Harmoniezaal (de latere ROVO) en Place de Meir. Op 26 mei 1944 wordt de school opnieuw gevorderd, maar nu het gehele gebouw. En weer moet er voor de jongens onderdak worden gevonden. Soms moesten ze thuis blijven of kregen extra vakantie, maar dat vonden ze niet zo erg. Toen het front dichterbij kwam, werd het kolenhok van de school gebruikt om krijgsgevangen Canadese militairen in op te sluiten.

Team in 1949

V.l.n.r. Br. Willibrord (hoofd), A. Tilmans, M. Aarssen, Br. Théophile, M. Willemen,
M. van de Pas, B. van Merrienboer, M. Verhaart

Na de bevrijding op 30 oktober 1944 moesten de scholen eerst worden uitgemest, omdat er na de Duitse vervolgens ook Engelse en Amerikaanse soldaten in kwamen wonen. Alle soldaten lieten veel troep in de klassen achter. Ook hadden er soldaten gevangen gezeten in sommige klassen. Schoolboeken waren verscheurd en verbrand, veel ruiten waren kapot en sommige grote kolenkachels, die onze klassen moesten verwarmen, waren onbruikbaar geworden. Pas in september 1945 was alles weer een beetje op orde in onze scholen. Als hoofd van de St. Joannesschool was mijnheer Nuchelmans opgevolgd door Broeder Willibrord Schalk. Naast Broeder Willibrord waren er nog 3 andere broeders, dat waren: Br. Théophile Nijman, Br. Canisius Graste en Br. Servatius Oomen. De bekende meesters van toen waren: meester Van Merrienboer, meester Aarssen, meester Tilmans en meester Willemen.

Ook de **Sint Bernardusschool** had het nodige meegemaakt in oorlogstijd. Aannemer Petrus Bus had in 1900 – toen Rumoldus van Aalst pastoor was – naast de kerk een zusterklooster met kapel gebouwd. Het ontwerp was van architect P. van Genk, die eerder al de pastorie tekende. Een jaar later werden er 5 schoollokalen aan toegevoegd. In januari 1901 kwamen de eerste zes zusters onder leiding van soeur Philippa Rosing,

overste en hoofd van de school naar Oud Gastel. De school begon met een kleuterschool (bewaarschool) en de klassen 1 en 2. Aan het eind van het jaar waren er 5 klassen.

1986. Sint-Bernardusgesticht Foto BHIC

Bij het bombardement van melkfabriek de 'Vacca' op 11 mei 1940 (zie ook artikel elders in dit jaarboek van Piet Peeters "Oorlogsgraven in Oud Gastel") sliepen de zusters enkele nachten in het pas gebouwde St. Lutgardis Jeugdhuis (1938) voor vrouwen en meisjes.

Na de inval van de Duitsers in sliepen er op 14 mei 1940 ruim 200 soldaten. Deze bezetting was maar van korte duur, maar ze lieten wel een grote bende achter, zei moeder-overste later.

Op de Bernardusschool was geen inkwartiering, maar wel op de Joannesschool. In 1943 kwamen er drie klassen van de St Joannesschool naar de Bernardusschool. In januari 1944 kwamen 22 zusters uit het moederhuis in Etten Leur in Gastel wonen, omdat het Ettense moederhuis ontruimd moest worden. Op 14 april konden ze weer terug.

Op 21 maart 1944 werd een jonge vrouw gezocht in verband met wapenbezit; er volgde in het klooster een persoonsbewijscontrole. Gelukkig had dit geen nare gevolgen. In juli 44 werden er enkele lokalen gevorderd voor dwangarbeiders uit Rotterdam e.o. die in Stampersgat aan een tankval moesten werken. Op Dolle Dinsdag 5 september was er geen school.

In november 1944 verbleven de Amerikaanse militairen van het 125ste AAA Gun (Anti Aircraft Air Gun) in de Bernardusschool

De bevrijding naderde en onze bevrijders, de Engelse "Glosters", kwamen op maandagmiddag 30 oktober 1944 Gastel binnenrijden.

De Engelse inkwartiering, gevolgd

Amerikaanse militairen op het schoolplein van de Bernardusschool

door de Amerikaanse van 6 februari tot 4 juni 1945, gaf geen problemen aldus de nieuwe overste en hoofd der school soeur Isabella Neelen. De Amerikanen hielpen bij de actie 'Zuid helpt Noord'. Er was voedsel en kleding ingezameld voor het gebied dat nu Randstad heet. Zodra de capitulatie van de Duitsers een feit was, brachten de Amerikanen met hun vrachtauto's de ingezamelde artikelen naar de hongerwintergebieden.

De reis van Christ Hagenars naar Nederlands Indië en zijn aankomst aldaar

Een bijdrage van Piet Peeters

Inleiding op de brief

In een eerder artikel in Jaarboek 2018: "Zomaar een brief of toch niet? Een brief van Martinus Hagenars" over de brieven van Martinus Hagenars, kreeg ik ook de beschikking over een brief die was geschreven door Christ Hagenars.

Christ Hagenars was een oomzegger van Martinus Hagenars. Hij werd in Oud Gastel geboren op 18 september 1926 als zoon van Christiaan Hagenars en Elisabeth van Merrienboer. Hij schreef de brief vanuit Indië naar zijn oom J. Puttiger.

Christ Hagenars

De luchtpostbrief van Christ Hagenars, die hij in december stuurde naar zijn oom in Oud Gastel
De brief moest in Nederland eerst nog "den censuurdienst" passeren

Christ gaf zich in 1945 op als oorlogsvrijwilliger. In de brief geeft hij als motivatie dat hij wilde meehelpen om Nederlands Indië te bevrijden. Dat land was op dat moment nog door Japan bezet. Tot de Japanse invasie in 1942 was Indië eeuwenlang een Nederlandse kolonie. De Nederlandse regering ging er van uit dat na de Japanse bezetting de draad

weer opgepakt zou kunnen worden, maar tijdens de Japanse overheersing kwam er een onafhankelijkheidsstreven van de bewoners van Indië.

In augustus 1945 capituleerde het Japanse leger. Indië werd voorlopig bezet door het Britse leger en kort daarop werd de staat Indonesië uitgeroepen. Zo gauw dat mogelijk was, werden er vanuit Nederland militairen naar Indië gezonden om de orde weer te herstellen.

Christ werd opgeroepen bij het depot Koninklijke Marechaussee te Apeldoorn. In 1945 vertrok hij na een opleiding via Engeland naar Indië. Omdat nogal wat landen de onafhankelijkheid van Indonesië steunden, waren de Nederlanders daar niet welkom en moest een grote omweg genomen worden alvorens de militairen in Indië arriveerden. Bovendien waren in Nederlands Indië nog geallieerde (Britse) troepen aanwezig.

Christ kreeg de rang Marechaussee der 2^e klasse en keerde terug in Nederland op 2 februari 1950.

Hij ontving het ereteken voor Orde en Vrede met gespen 1947-1948-1949. En een baton met 3 sterren.

Christ trouwde later met Anneke Nuyten en gingen wonen in de Koelestraat. Op 28 december 2010 is hij overleden.

Royal Dutch Airlines On active service
Bayan Lepas 2-12-1945

Aan de familie J. Puttiger-Hagenaars
Veerkensweg A 207
Oud Gastel (N-Brabant)
Holland

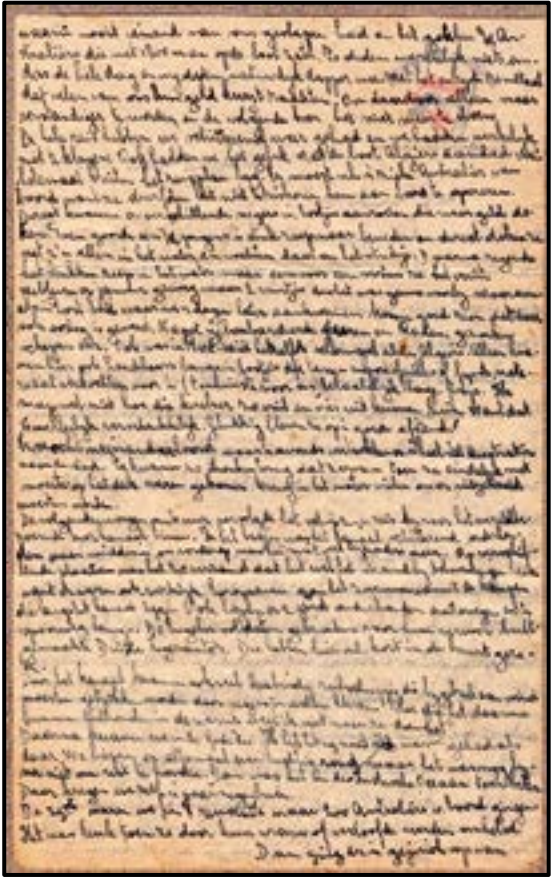
Beste familie
U zult wel verwonderd zijn om ook een brief van mij te krijgen maar ik was toch aan het schrijven op de enige vrije dag, die we hebben dus het gaat in een keer door.
Vooraleerst moet ik zoals in alle brieven het geval is naar uw gezondheid informeren. Ik hoop dat U het allen nog goed maakt. Met mij is ook nog alles ok. alhoewel iedereen beweert dat ik magerder ben geworden. Als U zich mij dan nog herinnert, kunt U zich wel voorstellen hoe ik er nu er uitzie. Enfin, ik ben nog gezond en loop nog altijd met alles mee, dus tot nu toe heb ik nog niet te klagen gehad.

Als rechtgeaard Nederlandse jongen had ik me natuurlijk ook gemeld als O.V.W. (oorlogsvrijwilliger PP) en de 16^e juni werd ik opgeroepen

voor het Gezagsbataljon Indië, dat mee zou helpen om Indië te bevrijden. Ik heb eerst nog tot 14 augustus in een opleidingskamp in Nederland gezeten om toen te vertrekken naar Engeland Tot 30 oktober daar weer gezeten en toen begon de grote sprong naar Australië. Gelukkig wisten we toen nog niet, wat ons allemaal te wachten stond.

Half september wisten we al dat we begin oktober met de “MV Stirling Castle” zouden vertrekken en werkelijk de 3^e oktober stapten we op de trein naar Liverpool waar we ‘s nachts om 2 uur de loopplank opgingen. De 4^e oktober vertrokken we, getrokken door twee stoombootjes. De nieuwtjes van de eerste dagen waren de hangmatten, waarin

nooit iemand van ons geslapen had en het gokken van de Australiërs, die met 1800 man op de boot zaten. Ze deden werkelijk niets anders de hele dag en wij deden natuurlijk dapper mee. Met het enige resultaat dat de meesten van ons al hun geld kwijtraakten. Om daardoor alleen maar verstandiger te worden en de volgende keer het niet meer te doen.

De hele reis hebben we schitterend weer gehad en we hadden werkelijk niet te klagen. Ook hadden we het geluk dat de boot Algiers aan deed, wat helemaal buiten het reisplan lag. Er moest namelijk een rijke Australiër van boord want ze durfden het niet te riskeren om hem aan boord te opereren. Direct kwamen er verschillende negers in bootjes aanroeien, die naar geld doken. Toen gooide een jongen een stuk zeep naar beneden en direct doken ze met zijn allen in het water en vochten daar om het stukje. Daarna regende het stukken zeep in het water maar een voor een visten ze het eruit. We

bleven er jammer genoeg maar twee uurtjes. Dus het was gauw voorbij.
Maar evenals in Port Said waar we vier dagen later aankwamen kon je goed zien, dat daar ook oorlog is geweest. Kapot gebombardeerde huizen en kaden, gezonken schepen enz. Ook was er in Port Said hetzelfde schouwspel als in Algiers. Alleen kwamen hier ook handelaren langs in bootjes die tassen, portefeuilles of fijnste materialen verkochten voor een (tenminste voor ons) belachelijke lage prijs. Ik snap wel niet hoe die kerels er zo vuil en vies kunnen uitzien, want dat was werkelijk verschrikkelijk. Gelukkig bleven ze op goede afstand. Er mocht niemand van boord maar ‘s avonds vertrokken een heel stel Australiërs naar de stad. Ze kwamen zo dronken terug, dat 2 ervan, toen die eindelijk met moeite op het dek waren gekomen, terug in het water vielen en er uitgehaald moesten worden.

De volgende morgen om zes uur vervolgde het schip zijn reis en voer het wereldberoemde Suezkanaal binnen. In het begin was het kanaal schitterend onderhouden maar middenin en verderop was het niet veel bijzonders meer. Op verschillende plaatsen was het zo

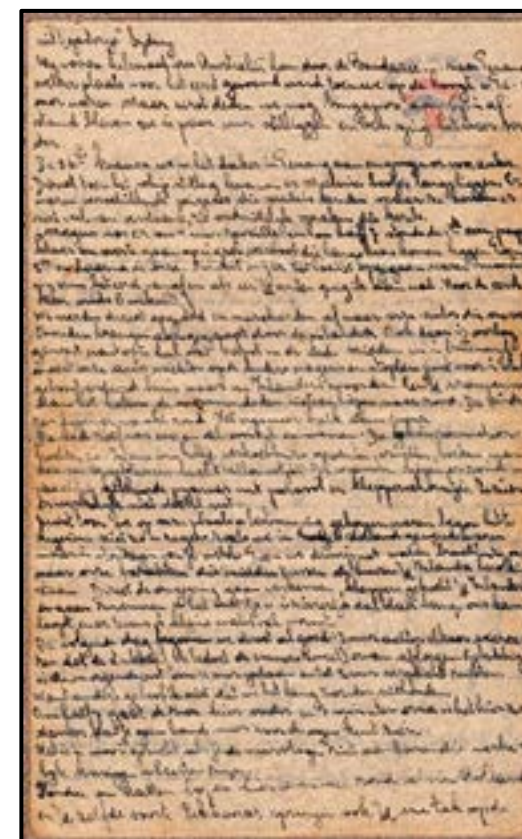
verzand, dat het wel het strand van Scheveningen leek, want er waren ook werkelijk Europeanen aan het zwemmen vanuit de kampen, die aan het kanaal liggen. Ook lopen er goed onderhouden autowegen en een spoorweg langs. De Engelse soldaten gebruiken voor het vervoer buitgemaakte Duitse legerauto's. Die hebben hier nl. kort in de buurt gereden. Door het kanaal kwamen ook veel Arabische zeilscheepjes, die bij gebrek aan wind getrokken moesten worden door negers in wollen kleren. Hoe die het daarmee kunnen uithouden in de warmte weet ik niet, maar ze doen het!

Daarna kwamen we in de Rode Zee. Ik heb het nog nooit zo warm gehad als daar. We liepen er allemaal even luchtig rond, maar het was nog bijna niet om uit te houden. Dan was het in de Indische Oceaan toch beter. Daar kregen we zelfs een paar regenbuien. De 29^e waren we in Freemantle, waar 200 Australiërs van boord gingen. Het was leuk toen ze door hun vrouw of verloofde werden omhelst. Dan ging er een gejuich op van jewelste en dacht iedereen er aan, hoe het zou zijn als ze weer in Holland terug zouden komen. Jammer mochten we niet van boord om de stad te bezichtigen. Ook toen we de 1^e november in Sidney kwamen was het zo, we mochten er niet van af.

Op de koop toe kregen we op de dag van aankomst bezoek van enkele Indonesiërs in een bootje met luidspreker die ons wilden toespreken. Ze hadden niet veel succes want wij konden er niets anders tegen doen dan te zingen, daar ze veel te ver van ons vandaan bleven. En er zijn toch heel wat Hollandse liederen. Ze vertrokken dan ook na een half uur zonder enig succes te hebben behaald. De 7^e kwamen ze terug, maar nu van twee kanten. Ook van de wal af, waar de communisten een beetje herrie wilden maken. De jongens richtten er een brandspuit op en waren in een minimum van tijd door en doornat. Ook werden ze bekogeld met brood, borden en andere projectielen. Na een half uur dreef de politie ze jammer genoeg weg.

De 10^e kwam er een boot bij ons liggen, de "ss Moreton Bay", waar we op zouden overgaan en die ons naar onze bestemming op Java zou brengen. De communisten probeerden er weer tussen te komen en de bemanning over te halen van het schip af te gaan. 15 Man gaven er gevolg aan, maar gelukkig waren het te weinig om het schip op te houden en de 12^e vertrokken we uit het "gastvrije" Sidney.

We voeren helemaal om Australië heen door de Bandazee naar Penang, welke plaats voor het eerst genoemd werd, toen we op de hoogte van Timor waren. Maar eerst deden we nog Singapore aan. Op een afstand bleven we een paar uur stil liggen en weer ging het verder.

De 26^e kwamen we in het donker in Penang aan en gingen er voor anker. Direct toen het schip stil lag kwamen er Maleise bootjes langs liggen. Er waren verschillende jongens die Maleis kenden, maar ze konden er niet veel van verstaan. Zo onduidelijk spraken die kerels. 's Morgens was er om 4 uur reveille en om half zeven stond de eerste compagnie gereed om over te gaan naar een grote veerboot, die langs was komen liggen. Toen de tweede en daarna de onze. Omdat wij er als laatste opgegaan waren, moesten wij er als eerste weer af en ik stond als eerste aan wal na 8 weken.

We werden direct opgesteld en marcheerden af naar onze auto's die ons weg zouden brengen, aangegaapt door de inlanders. Ook daar is oorlog geweest, want er is heel wat kapot in de stad. Midden in een buitenwijk moest onze auto wachten op de andere wagens en stopte juist voor een kapot gebombardeerd huis, waar nu

inlanders woonden. Een van de vrouwen was aan het koken en de mannen deden niets. De kinderen liepen naakt rond, het was meer buik dan mens. De stad zelf was een en al winkel en mensen. De gekste rommel verkochten ze. In een winkel verkochten ze groenten, vruchten, boeken, manden en opgeblazen luchtballonnetjes. De vrouwen liepen er rond in prachtig gekleurde pyjama's met parasols en klepper schoentjes, Ze zien er werkelijk niet slecht uit. Juist toen we op onze plaats van bestemming gekomen waren begon het te regenen, niet zo'n regen zoals we in Holland gewend waren maar een stortregen van jewelste. Toen we druiptnat waren brachten ze ons naar onze barakken, die midden tussen de huizen van de inlandse bevolking stond.

Direct de omgeving gaan verkennen en klappers (kokosnoten pp.) gekocht van de inlanders en gaan zwemmen in het meertje van een riviertje dat hier vlak naast ons kamp loopt en er tevens een kleine waterval vormt. De volgende dag begonnen we direct al goed: 3 uur achter elkaar exerceren dat de stukken (ik bedoel de emmers zweet) er af vlogen. Gelukkig is de morgendienst om 11 uur gedaan en tot 2 uur verplicht rusten want anders geloof ik niet dat we het lang zouden uithouden. Om half 7 gaat de zon hier onder en 5 minuten daarna is het hier zo donker dat je geen hand voor ogen kunt zien.

Het is een mooi gezicht als je de vuurvliegen ziet aankomen, die werkelijk knapen van beesten zijn. Honden en katten lopen hier evenveel rond als in Holland en van dezelfde soort. Eekhoorns springen van de ene tak op de andere. Maar apen heb ik nog niet gezien. Dat is jammer, want ik moet er voor thuis een heleboel meenemen. Hier zitten wel meer muggen en ongedierte als ergens anders. Het krioelt er gewoon van. Maar tenslotte raken we daar wel gewoon aan.

Van het begin af aan zeiden ze dat het verplicht was om onder klamboes (muskieten-netten) te slapen, maar tot nu toe hebben we voor 20 man maar 3 van die gekke dingen.

Ze zijn gelukkig ook niet bepaald nodig, omdat de laatste jaren hier geen malaria is voor- gekomen. Maar er moeten toch voorzorgsmaatregelen genomen worden. Zo krijgen we wel iedere dag 2 antimalaria pillen te slikken, die erg bitter zijn. Verder is het voor ons verboden om met de Inlanders te praten en hun water te drinken. Ook mogen we geen geschildte vruchten eten: alleen vruchten in schil.

's Avonds en overdag mogen we niet alleen uitgaan want evenals overal zijn de Communisten en Nationalisten (De Indonesiërs) in actie alhoewel ze niet veel invloed hebben op de bewoners van dit eiland. Maar voorzichtigheid is toch de boodschap. Gisteren hadden we een patrouilletocht door de bergen die heel interessant was en iedereen enthousiast. Wat wel niet meer zal gebeuren als we een tijdje verder zijn. We trokken ook door een groot rubberbos, dat sinds de Japanse bezetting in 1942 niet meer geëxploiteerd werd. Ze schijnen het er inderhaast mee te zijn opgehouden, want de potjes waarin sap moet vloeien hingen nog altijd aan de bomen. Er zou heel wat te verdienen zijn als je hier kon vestigen om dat bos te exploiteren op deskundige wijze, want de vraag naar rubber is geweldig groot. Jammer genoeg kunnen we voorlopig toch niet het leger uit.

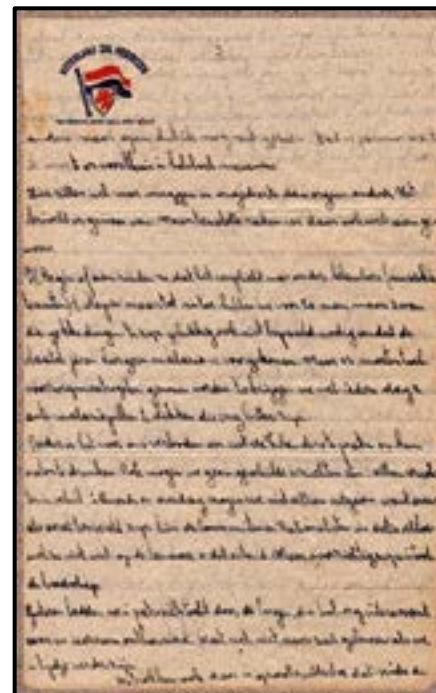
Ik zit er nu werkelijk mee wat ik nu zal schrijven, want ik ben totaal leeg gepend en weet niets meer te vertellen.

Het zal hier wel een beetje eigenaardig zijn met Sint Nicolaas, Kerstmis en Nieuwjaar. Wij in de hitte en U in de kou. Dat zou ik het vorige jaar ook niet gedacht hebben, dat ik zover van huis en andere omgeving Kerstmis zou moeten vieren. Bij deze wens ik U een zalig Kerstfeest en een zalig Nieuwjaar. Ik denk wel dat U deze brief om en om Kerstmis zult ontvangen. Ik hoop niet dat U het me kwalijk neemt dat ik deze brief zo klein hebt geschreven, want anders wordt de brief te dik en kan hij niet per luchtpost, wat nu wel het geval is. Als U soms terugschrijft moet U op de enveloppe geen plaatsnaam vermelden want dat willen de Engelsen volstrekt niet hebben.

Ik eindig met de hartelijke groeten aan U allen van uw neef

Christ F. Hagenaars

Een stoomtram haalt Oud Gastel uit zijn isolement

(Deel 4 en slot)

Een bijdrage van Marius Broos

De tramdiensten

In de vorige aflevering van dit verhaal werden de dienstregelingen van 1906, 1907 en 1910 op de trajecten Oud Gastel — Willemstad en Roosendaal — Oudenbosch gepubliceerd. Oud Gastel was inmiddels uitgegroeid tot een heus tramwegknooppunt.

Aan de hand van een uittreksel uit de dienstregelingen in de periode 1893-1914 zal de uitvoering van de dienst worden beschreven.

Qua exploitatie wilde de ZNSM in het begin voorzichtig zijn. In een brief van 22 november 1892 schrijft zij aan het dagelijks bestuur van Oud Gastel: 'In de concessievoorwaarden staat dat er dagelijks vier treinen moeten lopen in iedere richting, maar aangezien men zeer voorzichtig moet zijn bij het in

exploitatie brengen eener nieuwe lijn zijn wij zoo vrij aan Uwe vergadering aan te vragen of U er genoeg mede neemt dat tot de dienstregeling van Mei er slechts drie treinen dagelijks lopen, allen in correspondentie met de sneltreinen komende en vertrekkende van Rosendaal en die naar Breda?' Uiteraard trad de gemeente Oud Gastel in overleg met Roosendaal en Steenberghe, maar omdat de laatste hiermee onder geen beding akkoord ging, kreeg de ZNSM nul op het rekest.

Drie dagen later kreeg de ZNSM vergunning van het college van Gedeputeerde Staten om een locomotief te mogen gebruiken 'tot het laten lopen van dienstreinen, getrokken door één locomotief, op de bij haar in aanbouw zijnde lijnen.'

Gezicht vanuit het oosten op het Liefdesgesticht St.-Joseph. Links staan een schuur, stal en huis van Antonius Josephus Dankers, landbouwer, grootgrondbezitter en gemeenteraadslid te Oud Gastel. Hij was één van de mensen, waaraan de ZNSM leek 'overgeleverd' voor het tracé van de tramweg in en om Oud Gastel. Rechts ligt het spoor van de ZNSM naar Gastelsveer. Ansichtkaart uit circa 1905, collectie heemkundekring Het Land van Gastel.

Dienstregeling per 1 mei 1893													
Rsd	5.43	---	10.14	13.15	16.23	19.18	Bds	---	7.04	10.06	13.07	16.15	19.10
Gtv	6.08	7.37	10.39	13.40	16.48	19.43	OdbW	7.05	8.19	11.21	14.22	17.30	20.25
Gt	6.16	7.45	10.47	13.48	16.56	19.51	Gtl	7.29	8.43	11.45	14.46	17.54	20.49
OdbW	6.40	8.09	11.11	14.12	17.20	20.15	Gtv	7.37	8.51	11.53	14.54	18.02	20.57
Bds	---	9.24	12.26	15.27	18.35	21.30	Rsd	8.02	9.16	12.18	15.19	18.27	21.22

Dienstregeling per 1 mei 1894													
Rsd	4.56	---	9.26	12.56	16.16	19.30	Bds	---	6.24	9.19	12.49	16.09	19.23
Gtv	5.18	6.53	9.48	13.18	16.38	19.52	OdbW	6.11	7.35	10.30	14.00	17.20	20.34
Gt	5.25	7.00	9.55	13.25	16.45	19.59	Gtl	6.36	8.00	10.55	14.25	17.45	20.59
OdbW	5.50	7.25	10.20	13.50	17.10	20.24	Gtv	6.43	8.07	11.02	14.32	17.52	21.06
Bds	---	9.24	12.26	15.27	18.35	21.30	Rsd	7.05	8.29	11.24	14.54	18.14	21.28

Dienstregeling per 1 mei 1901												
Rsd	5.53	9.26	13.21	16.31	19.31	Bds	6.15	9.38	13.05	16.15	19.45	
Gtv	6.15	9.48	13.43	16.53	19.53	OdbW	7.35	9.58	13.25	16.34	20.04	
Gt	6.24	9.55	13.50	17.00	20.00	Gtl	7.58	10.25	13.52	17.00	20.31	
OdbW	6.50	10.20	14.15	17.25	20.25	Gtv	8.05	10.39	14.06	17.14	20.44	
Bds	8.08	11.31	15.26	18.35	21.36	Rsd	8.27	11.52	15.19	18.29	21.57	

Dienstregeling per 1 mei 1902													
Rsd	5.30	—	9.26	13.21	16.31	19.31	Bds	—	6.24	9.47	13.14	16.24	19.55
Gtv	5.52	6.15	9.48	13.43	16.53	19.53	OdbW		7.35	10.58	14.25	16.40	21.03
Gt	5.59	6.24	9.55	13.50	17.00	20.00	Gtl	6.08	7.58	11.23	14.50	18.10	21.28
OdbW	—	6.50	10.20	14.15	17.25	20.25	Gtv	6.15	8.05	11.30	14.57	18.17	21.35
Bds	—	8.08	11.31	15.26	18.35	21.36	Rsd	6.37	8.27	11.52	15.19	18.39	21.57

Dienstregeling per 1 mei 1907 (inclusief locomotiefdiensten)											Legenda	
		B	E	A		B	D	A	D	B	D	Rsd = Roosendaal , Gtv = Gastelsveer , Gt = Oud Gastel , OdbW = Oudenbosch (Wagenhoek) , Bds = Breda (spoorwegstation) , Wls = Willemstad , Spg = Stampersgat , Ft = Fijnaart , Odm = Oudemolen . A = Locomotief vanuit Breda op Roosendaal . B = Locomotief vanuit Roosendaal op Breda . C= Locomotief vanuit Willemstad op Oud Gastel . D = Locomotief vanuit Roosendaal , voor enkele kortere ritten ter aanvulling; in overige uren ‘warme reserve’ op het depot of in gebruik voor goederentrams.
Rsd		5.48		9.26		13.21	<u>14.40</u>	16.31	<u>17.57</u>	19.21	<u>21.40</u>	
Gtv		6.10		9.48		13.43	<u>15.03</u>	16.53	<u>18.17</u>	19.43	<u>22.02</u>	
Gt		6.17	<u>9.10</u>	9.55		13.50	<u>15.10</u>	17.00	<u>18.24</u>	19.51	<u>22.10</u>	
	C				C		C		C		C	
Gt	6.20				9.55		15.10		18.24		22.10	E = Locomotief vanuit Breda , voor ritten tussen Breda en Oudenbosch en voor een rit heen en terug tussen Oudenbosch en Oud Gastel. Noot 1: Tijden van diensten D en E zijn onderstreept. Noot 2: Ritten, uitsluitend tussen Oudenbosch Wagenhoek en Breda, zijn niet voorgesteld.
Spg	6.37				10.11		15.25		18.40		22.27	
Ft	6.50				10.25		15.39		18.54		22.41	
OdM	7.00				10.35		15.49		19.04		22.51	
Wls	7.20				10.55		16.10		19.24		23.10	
	C				C		C		C		C	
OdbW		6.48	<u>9.33</u>	10.20		14.15		17.25		20.18		
Bds		8.09	<u>10.56</u>	11.40		15.35		18.45		21.46		
	B	E	A		B		A		B			
	A	E		B		A		B		A		
Bds	6.15	<u>8.10</u>		9.40		13.05		16.15		20.10		
OdbW	7.34	<u>9.31</u>		10.58		14.25		17.45		21.30		
	C	E	C		C		C		C			
Wls	5.03			8.15		12.40		17.10		21.00		
OdM	5.22			8.33		12.58		17.28		21.18		
Ft	5.33			8.42		13.07		17.37		21.28		
Spg	5.47			8.56		13.19		17.49		21.40		
Gt	6.03		<u>9.55</u>	9.10		13.35		18.10		21.55		
	C			C		C		C		C		
Gt	<u>6.03</u>	8.00			11.23	<u>13.35</u>	14.50		18.10		21.55	
Gtv	<u>6.10</u>	8.07			11.30	<u>13.42</u>	14.57		18.17		22.02	
Rsd	<u>6.32</u>	8.29			11.52	<u>14.05</u>	15.19		18.39		22.24	
	D	A			B	D	A		B		A	

Al eerder is geschreven over de ernstige moeilijkheden in de eerste maanden van de exploitatie na 31 december 1892. Deraillementen, als gevolg van de niet deskundige aanleg van de tramweg, waren aan de orde van de dag. Het baanlichaam was met grote haast in het slechtste jaargetijde aangelegd, zelfs voor een deel op kleigrond.

Na enkele weken kwam dus van de exploitatie met vier trams per dag en per richting niet veel meer terecht. Uiteraard werd de ZNSM aangesproken op *‘het onregelmatige lopen en het voortdurend te laat komen van der treinen’*, maar de tramwegmaatschappij liet op 18 februari 1893 weten *‘dat de oorzaak van den slechten dienst in den laatsten tijd te vinden is in het schielijk intreden van het dooiweer, de aanhoudende stortregens en in hoofdzak de hooge waterstand in de polders.*’ Kortom, de ZNSM stak het ongerief op de ongunstige weersgesteldheid, al was ze wel bereid bepaalde gedeelten op te hogen, mits de gemeenten maar in de kosten wilden delen...!

In het voorjaar verstomden de klachten. In latere jaren werden de dienstregelingen zo feilloos mogelijk uitgevoerd. Vanaf mei 1893 reden er vijf slagen tussen Roosendaal en Oudenbosch (Wagenhoek) en één slag tussen Gastelsveer en Oudenbosch (zie tabel hiernaast met de zomerdienstregeling; de winterdienstregeling was bijna hetzelfde). In de dienstregeling van mei 1894 gingen de eerste trams vroeger rijden en dat zou zo blijven tot mei 1901. Slechts de tijden waren wat verschillend, omdat die zoveel mogelijk werden afgestemd op de treinenloop in Roosendaal, Oudenbosch en Breda.

Per 1 mei 1901 liet de ZNSM alleen vijf trams rijden over het hele traject tussen Breda en Roosendaal. Kennelijk was het geen succes, waarna een jaar later de situatie van ervoor terugkwam en gehandhaafd bleef tot 1 mei 1907.

Na het in dienst stellen op 15 december 1906 van het baanvak Oud Gastel — Willemstad bleef de situatie op de hoofdlijn ongewijzigd tot 1 mei 1907. Dat de ZNSM een specialist was in de inzet van locomotieven en personeel, blijkt uit de tabel. Voor de hele dienst tussen Willemstad en Oud Gastel (letter C in tabel) was slechts één enkele locomotief nodig. Die vertrok ‘s morgens vroeg om 5.03 uur met de eerste tram uit Willemstad naar Oud Gastel en kwam daar ‘s avonds laat na vijf ritten vice-versa om 23.10 uur terug. De inzet van personeel bestond uit een vroege en een late dienst, bestaande uit een machinist, een stoker en een conducteur. Voor pech onderweg stond er in het depot Willemstad nog een ‘warme’ reserve-locomotief klaar.

Voor de dienst op de hoofdlijn Breda — Roosendaal waren echter twee locomotieven continu in dienst: Dienst A (locomotief en personeel) vertrok om 6.15 uur uit Breda, kwam ‘s avonds om 22.24 uur aan in Roosendaal, overnachtte in het depot en vertrok de volgende ochtend om 9.26 uur uit Roosendaal. Die tweede dag leek niet al te lang, want om 18.45 uur hield het voor hen op in Breda (spoorwegstation) en konden zij weer thuis slapen.

Dienst B (locomotief en personeel) vertrok om 5.48 uur uit Roosendaal, kwam ‘s avonds om 21.46 uur aan in Breda, overnachtte in het depot Princenhage en vertrok de

volgende ochtend om 09.40 uur uit Breda (spoorwegstation). Die tweede dag leek niet al te lang, want om 18.39 uur hield het voor het personeel in Roosendaal op en konden zij weer thuis slapen. Maar al was volgens de beurtregeling de tweede dag voor het locomotiefpersoneel, zowel in dienst A als in dienst B een stuk korter, toch was dit geenszins het geval. Want zowel de machinist als de stoker moesten ‘s morgens al ruim op tijd (circa 45 minuten voor vertrek) op het depot aanwezig zijn voor het overnemen van de locomotief van de nachtstoker en het aanhaken van de tramrijtuigen. En in Breda kwamen daarbij nog eens, zowel ‘s morgens als ‘s avonds, ritten met het lege materieel tussen de remise in Princenhage en het station van de Staatsspoorwegen.

Wat er nog aan kortere ritten in de dienstregeling overbleef, werd gedaan door een locomotief met tram en personeel (dienst D in tabel), ingezet vanuit Roosendaal. Tussentijds stond deze locomotief als ‘warme reserve’ op het depot of was deze in de goederdienst actief. Voor de rit heen en terug tussen Oudenbosch en Oud Gastel werd echter een locomotief met tram en personeel (dienst E in tabel) uit Breda gebruikt. Want naast de ritten tussen Breda en Roosendaal, werden er in die tijd nog drie tot vijf ritten in elke richting ingelegd tussen Breda en Oudenbosch (Wagenhoek).

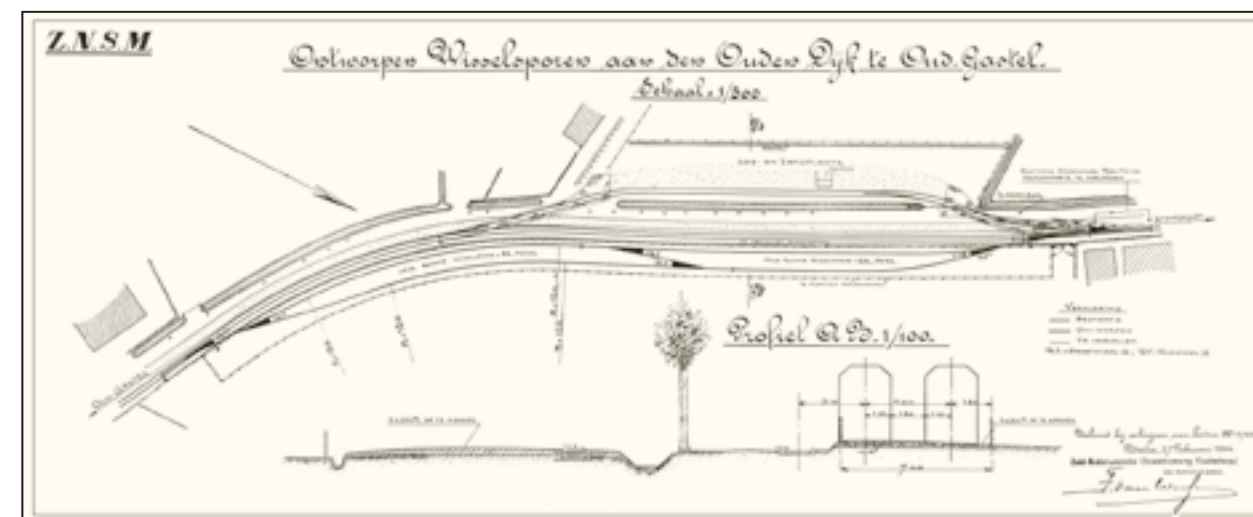
De dienstregeling uit 1907 bleef op wat kleine verschillen in de vertrektijden na gehandhaafd tot en met 1914. Alleen de slag Oudenbosch — Oud Gastel in 1907 bleek geen succes te zijn en verviel dan ook per 1 mei 1908.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 werd de dienstregeling wegens een toenemend gebrek aan steenkolen vrij snel ingekrompen. Helaas gaf de ZNSM in die jaren geen vouwbladen uit en plaatste *‘De Grondwet’* geen dienstregelingen van trein en tram meer in de krant.

De laad- en losplaats, annex wisselplaats, aan de Oudendijk

De wisselplaats moet al vóór 15 december 1906 zijn aangelegd en in gebruik genomen. Anders was het immers onmogelijk om de locomotief van een reizigerstram uit Willemstad te laten ‘omlopen’ voor de terugrit. De ernaast liggende laad- en losplaats is echter een ander verhaal, want de juridische afhandeling van de grondaankoop gebeurde pas maanden later. *‘De Grondwet’* meldde op 10 april 1907: *‘Uit goede bron vernemen wij, dat het thans vaststaat, dat de nieuwe laad- en losplaats voor den tram komt [aan den] Achterdijk op het land genaamd ‘[in] de Hel’, van den weled. heer P. Mastboom.’*¹

De krant had het bij het rechte eind, want op 30 april 1907 passeerde de akte van overdracht voor de Gastelse notaris A.M.B. Smulders. De verkoper was P.J.J.M. Mastboom, terwijl notarisklerk R.A.W. Mangelaars zijn handtekening zette in opdracht van F.J.H. van Wessem, ingenieur te Breda en administrateur van de ZNSM. Een oostelijk gedeelte van 1428 m², ter breedte van 15 meter en ter lengte van aan oostzijde 97,60 meter en aan westzijde 92,80 meter, inclusief weg, van het perceel Oud en Nieuw Gastel B 400 werd overgedragen voor fl. 714,--.

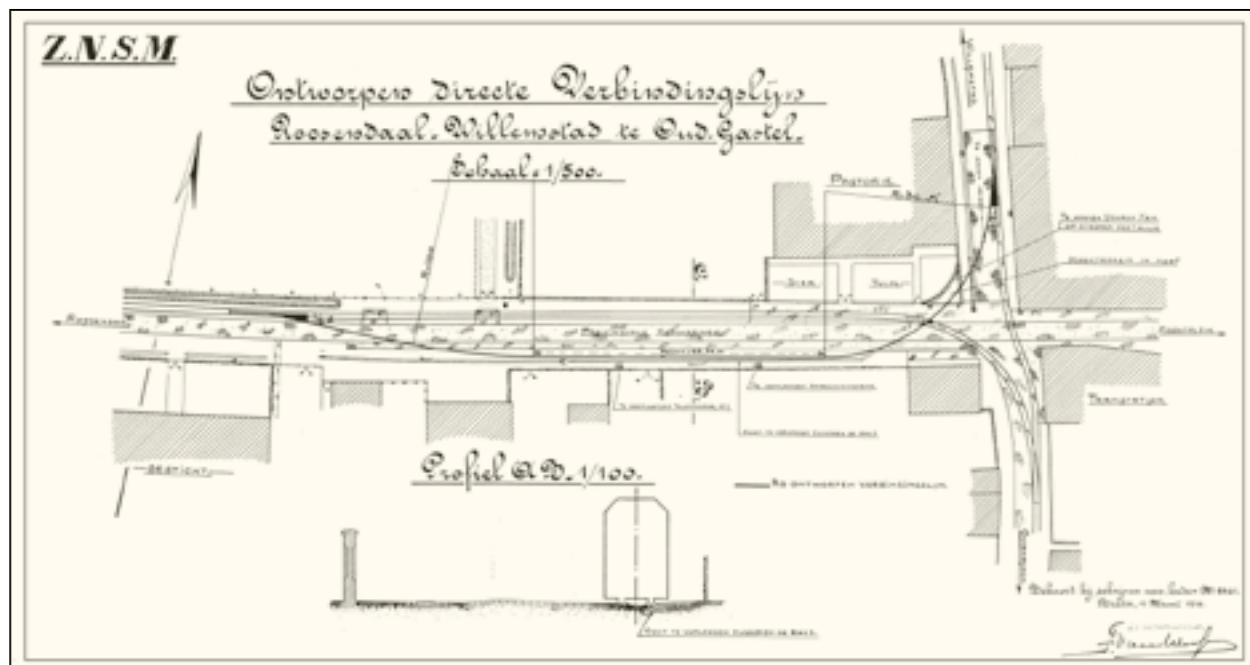
Tekening van de ZNSM, gedateerd op 27 februari 1914. Aan de westzijde van de Oudendijk (boven in tekening) lag de laad- en losplaats annex wisselplaats uit 1906-1907. Aan de oostzijde van de Oudendijk (onder in tekening) lag het emplacement voor de bietentrams uit 1914. Tekening, collectie Nationaal Archief, Den Haag.

De laad- en losplaats stond in de volksmond dus bekend als *‘[in] de Hel’*, naar de naam van het stuk land.¹ Ook bij het ongeval op 24 maart 1909, waarbij een meisje ernstig gewond raakte, werd deze naam gehanteerd, getuige het bericht in *‘De Grondwet’* van een dag later: *‘Een treurig ongeval gebeurde hier gister op de losplaats van de tram ‘in de Hel’.* Kinderen speelden aan een ledigen tramwagen. Een jongen maakte het remtoestel los en de wagen begon te rollen, met het ongelukkig gevolg, dat een meisje van 13 jaar A.A. er onder raakte. Een beentje van het arme kind werd onder een der wielen verpletterd. Het meisje is terstond naar het gasthuis vervoerd.’ Overigens wordt de naam **‘[in] de Hel’** in latere krantenberichten niet meer gebruikt.

Een volwaardige uitrusting

Het overstappen van reizigers uit de richting Willemstad op de tram van Oudenbosch naar Gastelsveer of omgekeerd was niet klantvriendelijk. Ook het zich uitbreidende vervoer vanuit Zeeland (Schouwen en Duiveland) naar de drie suikerfabrieken ten noorden van Oud Gastel (*Beetwortelsuikerfabriek ‘St.-Antoine’* te Oud Gastel, *Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek* te Stampersgat en *Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek ‘Dinteloord’*) schreeuwde om aandacht.

Om dit doel te bereiken werd aan de oostzijde van de Oudendijk, pal tegenover de laad- en losplaats annex wisselplaats, een strook grond ter grootte van 1400 m² (lang 200 meter en breed 7 meter) voor fl. 1500,-- aangekocht van Mej. Petronella Josepha Blankers te Oud Gastel. Hierop werd een tweesporig emplacement aangelegd, dat ongeveer in het midden nog een wisselverbinding kreeg, zodat er maar liefst vier bieten-trams een plaats konden vinden.

Tekening van de ZNSM, gedateerd op 11 maart 1914. Aan de zuidzijde van de Veerkensweg (onder in tekening) ligt het aan te leggen spoor dat, aftakkend van het spoor uit Gastelsveer, via een stukje tuin bij de pastorie in verbinding zal worden gebracht met het spoor op de Oudendijk uit 1906. Tekening, collectie Nationaal Archief, Den Haag.

Dit emplacement kon slechts vanuit Gastelsveer worden bereikt, mits het kerkbestuur van de Heilige Laurentiusparochie bereid was een zuidoostelijk driehoekig gedeelte, ter grootte van circa 15 m² (lang aan oostzijde 5,80 meter en aan zuidzijde 5,30 meter) naast de pastorie op de hoek van de Veerkensweg en de Oudendijk af te staan. Dit gebeurde voor de prijs van maar liefst fl. 331,25.

De beide verkopen werd begeleid door Pieter Joseph Willebrordus Dautzenberg, medicinae doctor te Oud Gastel. Het kerkbestuur had pastoor Godefridus Antonius Damen als voorzitter en onderwijzer Jacobus Quilhelmus de Jong als secretaris. De akte van overdracht passeerde op 28 april 1914 voor notaris A.M.B. Smulders. Hierbij was F.J.H. van Wessem, ingenieur te Breda en administrateur ZNSM, in hoogst eigen persoon als koper aanwezig.

Uiteraard werden in de akte allerlei bepalingen opgenomen over de aan te brengen afscheidingen van en toegangen tot het land naast het emplacement op de Oudendijk. Ongetwijfeld zal de meeste tijd zijn gestoken in het opstellen van de voorwaarden in de overeenkomst met het kerkbestuur:

1. 'dat ten koste van en vanwege de Directie der Stoomtramwegmaatschappij de Oostelijke muur zoover zal worden afgebroken, als eenerzijds gevorderd wordt voor den aanleg der ontworpen tramlijn en anderzijds verlangd wordt door het bestuur der Kerk.'
2. 'dat door en ten laste van diezelfde Directie in de plaats van dien muur en van het aan de Zuidzijde af te breken hek, zal worden gemaakt een hek of muurwerk, geheel gelijk aan het be-

staande hek en geplaatst langs de langste zijde van den verkochten driehoek, geheel overeenkomstig het verlangen en op aanwijzing van het Kerkbestuur.'

3. 'dat alle verzakking, scheuring of schade aan den Oostelijken of Zuidelijken muur der pastorie of keuken, veroorzaakt door de dreuning van de nu dichter langs de Pastorie aan te leggen tram, voor rekening van en door de Directie van de Stoomtramwegmaatschappij zal worden hersteld desnoods door nieuwen opbouw van den grond af aan, alles ter beoordeeling en beslissing van drie deskundigen, waarvan één te benoemen door het Kerkbestuur, één door de Directie der Stoomtramwegmaatschappij en één door deze beide deskundigen of door den Kantonrechter te Zevenbergen.'

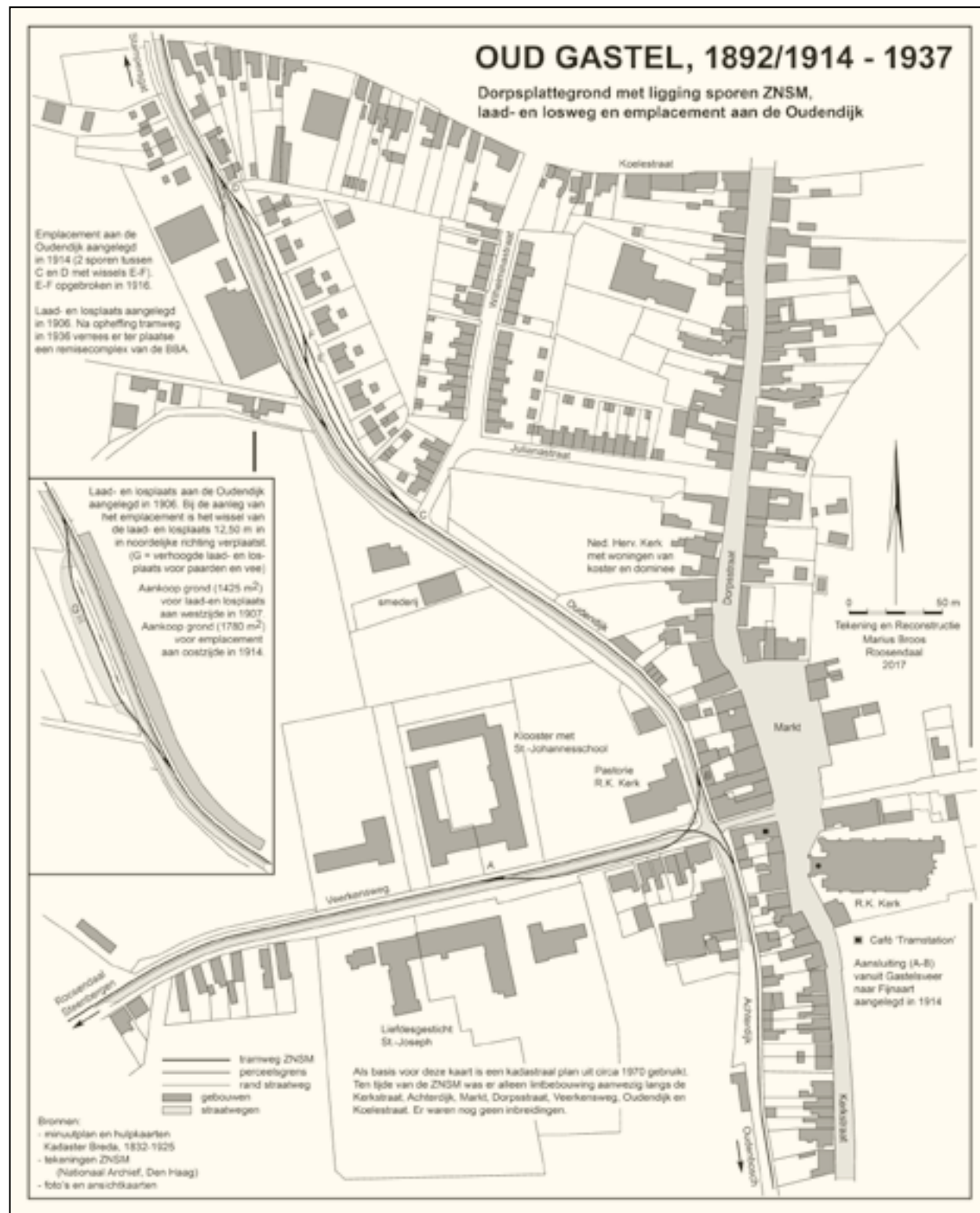
4. 'dat de Directie van de Stoomtramwegmaatschappij zich verbindt, om in overleg met en volgens voorschrift van den Raad van Toezicht op Spoor- en Tramwegen, alle maatregelen te nemen, om het gevaar voor voertuigen of voetgangers en vooral voor schoolkinderen op den Veerkensweg en bij de kruising der straten langs de pastorie tot een minimum te beperken, onder meer – behoudens goedkeuring door den Raad van Toezicht – voor zoover zich ter plaatse geen ander trambeambte ter waarschuwing bevindt – van het Sint Josephgesticht af tot den kruisweg en zoo noodig omgekeerd, de tram te doen voorafgaan door den stoker van de trein.'

Een foto uit de jaren vóór 1914 toont de majestueuze pastorie van de R.K. Kerk in Oud Gastel uit 1889 met het hekwerk aan de Veerkensweg en de muur aan de Oudendijk nog in oorspronkelijke toestand. Linksonder is de boog in de tramweg Oud Gastel naar Gastelsveer nog juist te zien. Foto uit boekwerk 'Gastel, Land van Abten en Markiezen' (Oud Gastel 1975).

Rechts staat de pastorie van de R.K. Kerk. Duidelijk is te zien dat het van links komende spoor (uit 1914) in een boog eerst het spoor naar en van Oudenbosch (uit 1892) kruist en dan naar rechts via een stukje van de voormalige tuin gaat. Daarvoor moest een stuk muur wijken en werd het hek deels verplaatst en aangepast. Ansichtkaart uit circa 1915, collectie heemkundekring Het Land van Gastel.

Bij gebrek aan plattegronden van Oud Gastel uit de jaren twintig en dertig is als basis voor deze tekening een kadastrale kaart uit circa 1970 gebruikt. Hierop is de ligging van de sporen van de ZNSM, de laad- en losweg en het emplacement aan de Oudendijk ingetekend. In de tijd van de ZNSM was er alleen lintbebouwing langs de Kerkstraat, Achterdijk, Markt, Dorpsstraat, Veerkensweg, Oudendijk en Koelestraat. De kaart geeft een beeld van Oud Gastel als tramwegknooppunt in de jaren 1906-1937. In 1936 verrees er op de voormalige laad- en losplaats een autobusgarage met werkplaats van de BBA. Tekening Marius Broos.

Op 25 september 1935 brengt student W.D.J. Cramer uit Doorn voor het eerst met zijn kameraad op de fiets een bezoek aan West-Brabant. Het is een regenachtige dag in de voorlaatste campagne, waarin nog suikerbieten per tram naar West-Brabant komen. Vanaf de voormalige laad- en losplaats aan de westzijde aan de Oudendijk, waar het spoor al is opgebroken, zien de jongens locomotief ZNSM 2 (uit 1890) met een bagagewagen en acht lege bietenwagens aankomen. Foto, collectie Marius Broos.

Een te ruim aangelegd emplacement

Helaas brak in augustus 1914 te Eerste Wereldoorlog uit, destijds algemeen bekend als de 'Grote Oorlog'. Al vrij snel stagneerde de teelt van suikerbieten, omdat van regeringszijde meer werd gestuurd op het verbouwen van granen en aardappelen, toen er tekorten optraden.

Per brief van 22 maart 1916 liet de ZNSM aan de Minister van Waterstaat weten 'dat gedurende het tweejarig gebruik gebleken is, dat de wissels, welke te Oud Gastel de twee wissellijnen voor overgave en overname van het materieel, hoofdzakelijk gedurende het vervoer voor de suikerfabrieken, verbinden, nog nimmer gebruikt en tot dat doel ook absoluut onnoodig zijn.' Zij vervolgde: 'Ware de lijn tevens voor los- en laadplaats bestemd, dan zou aanleiding tot behoud kunnen bestaan, maar, aangezien een ruime los- en laadplaats aan de overzijde van den weg aanwezig is, zal de eerste daartoe, naar thans te voorzien is, nimmer gebruikt worden.'

De 'Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten' ging op 14 april 1916 akkoord, waarna op 25 april de goedkeuring van de minister volgde. Eén van de wissels werd gebruikt voor de aansluiting van een tweede spoor bij de 'Jamfabriek' (Vereenigde Conservenfabrieken N.V.) te Princenhage. De andere kwam terecht in de voorraad, want in 1916 was het al een groot probleem om wissels in korte tijd tegen een billijke prijs te kopen.

Overigens was het emplacement aan de Oudendijk groot genoeg om een viertal bieten-trams (uit Zeeland) op te stellen, in afwachting van (telefonische) oproepen om deze naar één van de drie suikerfabrieken ten noorden van Oud Gastel te brengen.

Het hekje van de voortuin

Uiteraard kwam ook *'De Grondwet'* op de hoogte van de toekomstige uitbreiding van de infrastructuur in Oud Gastel. Uiteraard was voor elke tramwegonderneming het verwerven van het postvervoer een lucratieve bron van inkomsten, waaraan strenge voorwaarden waren verbonden. Het niet op tijd aanleveren van de post uit de omliggende dorpen op een centraal gelegen spoorwegstation kostte veel geld. Maar in Oud Gastel was er meer aan de hand:

'OUD-GASTEL, 28 April 1914. Nu de post van en naar Gastel geheel aan den tram kwam, is de Maatschappij natuurlijk verplicht voor tijdige aankomst en vertrek van de trams te zorgen. Een ieder weet, dat vooral in den campagnetijd zulks alles te wenschen overliet. Om een geregelden en vluggen treinenloop te verkrijgen, wordt voor in den Veer[kens]weg tot aan het Liefdegesticht een wissel gelegd, terwijl aan den Oudendijk op de weide van Mej. P. Blankers een lang zijspoor komt. Om van den Oudendijk naar de Veer[kens]weg een draai te krijgen is door het R.K. Kerkbestuur een hoekje van het voortuintje der pastorie aan de Maatschappij verkocht. De Trammaatschappij zal alle mogelijke maatregelen nemen om voor de veiligheid van personen en voertuigen te zorgen.'

Gezicht vanuit het oosten op de boerderijgebouwen van de familie Dankers en verderop het Liefdesgesticht St.-Joseph. Rechts ligt het spoor naar en van Gastelsveer (uit 1892). Links rijdt een reizigerstram uit Willemstad vanaf het in 1914 nieuw aangelegde spoor naar Gastelsveer. Twee militairen op een dienstfiets staan te wachten totdat de fotograaf zijn werk heeft gedaan. Ansichtkaart uit circa 1915, collectie heemkundekring Het Land van Gastel.

Dat de ZNSM zou zorgen voor de veiligheid van mens en dier was evident. Er zijn dan ook geen ongevallen op of bij *'het hekje van de voortuin'* bekend. Alleen in oktober 1925 ging het hier mis, toen de ZNSM een proefrit hield met enkele van haar nieuwe vierassige rijtuigen uit de serie AB 2 t/m AB 7, waarvan er al vijf aan het einde van dat jaar in Breda waren afgeleverd.²

De rijtuigen AB 2 t/m AB 7 werden in 1925 en 1926 afgeleverd door de *'Allan & Co's Koninklijke Nederlandsche Fabrieken van Meubelen en Spoorwegmaterieel'* te Rotterdam. Rijtuig AB 4 staat in 1925 vóór de werkplaats in Prinsenhage.

Foto, collectie BBA, Stadsarchief Breda.

De krant meldt op 29 oktober 1925: *'OUD-GASTEL - Een mislukte proefrit.* De Zuid-Nederl. Stoomtram, die enige nieuwe, groote passagiersrijtuigen met groote balcon heeft laten vervaardigen, heeft gisteren met deze rijtuigen proef gereden teneinde te controleeren of wat hoogte, breedte en lengte betreft, deze rijtuigen op het tramnet te gebruiken zijn.

Tot onze gemeente ging vanuit Breda alles goed. Echter toen men om ongeveer 4 uur aan den Veerkensweg de bocht naar Willemstad wilde maken, liep het zaakje spaak. Het hek der pastorie bleek eenige centimeters te ver vooruit te steken, zoodat de tocht niet verder kon worden voortgezet, daar de wagens te breed waren en klem liepen. Het hek zal waarschijnlijk achteruit gezet moeten worden.'

Het probleem werd opgelost, want in de krant van 27 januari 1926 werd aangekondigd: *'De Zuid-Nederl.-Stoomtr. Mij., die o.a. het verkeer onderhoudt tusschen Breda — grens (aansl. Antwerpen) en Breda — Oudenbosch — Roosendaal — Steenberg — Willemstad zal 1 Febr. a.s. zes nieuwe rijtuigen, elk plaats biedend voor 52 personen, in exploitatie brengen. De rijtuigen zijn gebouwd bij de fa. Allan & Co., te Rotterdam en van alle comfort voorzien. Een groote verbetering.'*

De nieuwe rijtuigen gingen na het opheffen van alle tramdiensten in 1933 en 1934 aan de kant. Uiteindelijk werden zij in 1936 verkocht aan de *'Rotterdamsche Tramweg Maatschappij'*. Het transport van Breda naar Steenberg vond plaats op 8 april 1936.² Op die dag passeerden alle zes rijtuigen *'het hekje van de voortuin'* in Oud Gastel, weliswaar op enige afstand, op hun laatste rit bij de ZNSM. Bij de RTM kwamen zij in gebruik als AB 309 t/m AB 314 op de tramwegen op Schouwen en Duiveland. Na de oorlog verwisselden zij hun standplaats met de lijn Rotterdam — Numansdorp. In 1952 werd de houten bovenbouw (rijtuigbak) van de ex ZNSM'ers gesloopt. De draaistellen en onderstellen konden na revisie nog worden gebruikt voor de bouw van nieuwe tramrijtuigen met een metalen bovenbouw. Uiteindelijk kwam voor hen in 1966 het einde met het opheffen van de laatste motortrams bij de RTM.

In 1935 was het spoor naar de laad- en losplaats aan de Oudendijk al opgebroken. In 1936 verrees op de voormalige laad- en losplaats een garage en werkplaats voor de N.V. Brabantsche Buurtspoorwegen en Autobusdiensten (BBA), die toen alle reizigersvervoer van de ZNSM had overgenomen. Dat was het hoge gedeelte, groot 42,3 x 10,3 meter (links). In 1947 werd dit gebouw ruim tweemaal zo breed (42,3 x 22,4 meter) en kreeg het een lage uitbouw aan de noordzijde (mid-den). In 1948 kwam daarbij nog een schaftlokaal, groot 12,1 x 6,0 meter (rechts). Tenslotte werd in 1959 ten noorden van dit complex (Oudendijk 9, rechts buiten beeld) een woning voor de werkplaatschef gebouwd. Ervoor ligt de Oudendijk, waarbij in de berm bij de garage vroeger het spoor naar Willemstad lag en op de zwarte aarde op de voorgrond het tweesporige emplacement. Foto uit 1950, collectie Stadsarchief Breda.

Ongevallen op de Oudendijk

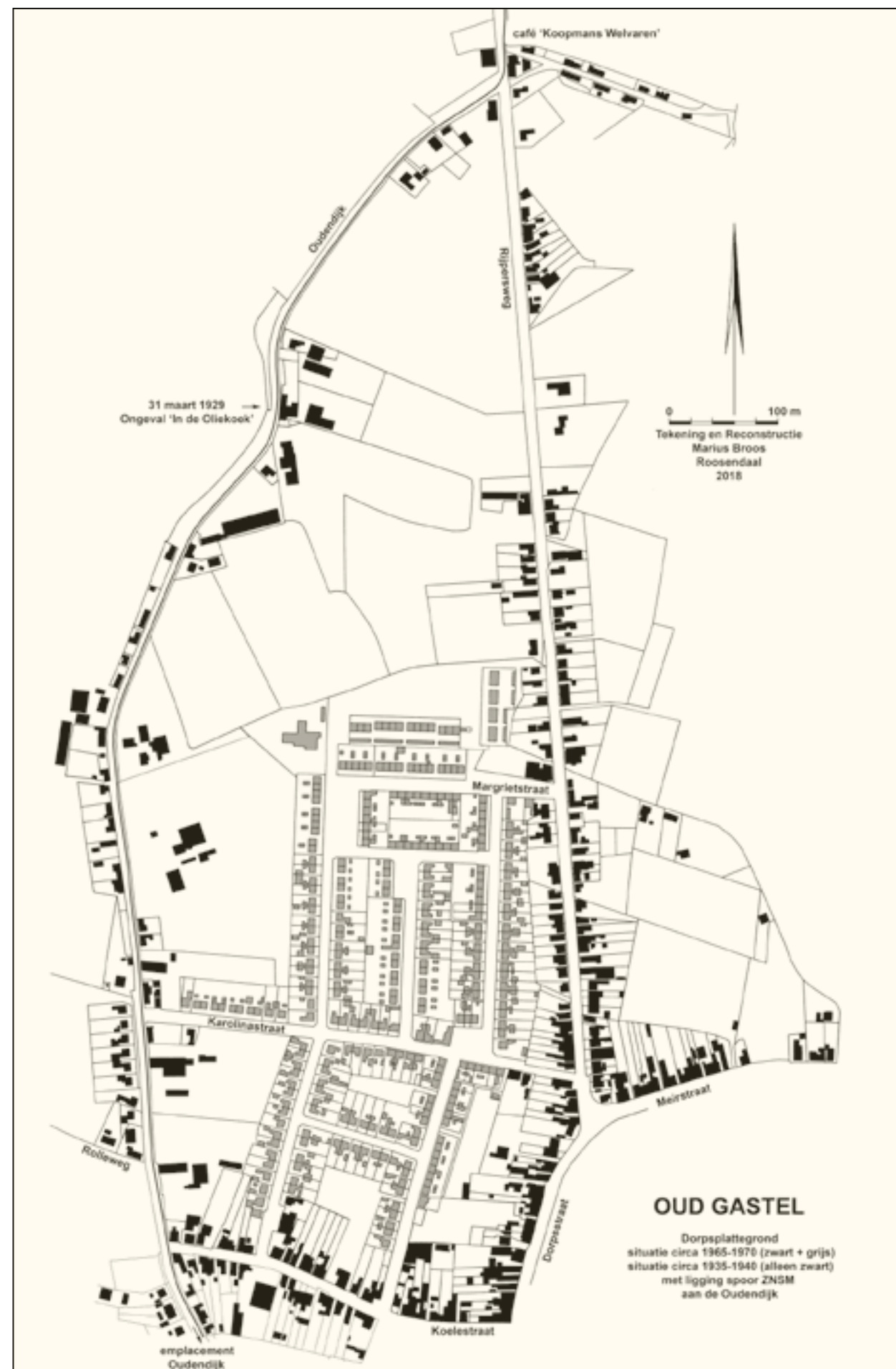
'Oud Gastel, 28 april 1925 - Paard geschrokken. Toen de knecht van den landbouwer v.d. V.[orst] met zijn voertuig over de Oudendijk reed, schrok het daarvoor gespannen paard van den juist passeerenden stoomtram, zoodat het eensklaps terzijde sprong en in eene langs dien weg zich bevindende prikkeldraad terecht kwam, waardoor het paard aan het lichaam werd verwond. Persoonlijke ongelukken kwamen hierbij niet voor.'

'Oud Gastel, 2 december 1925 - Deraillement. De tram van 6 uur van Stampersgat derailde aan den Ouden Dijk. De machine liep uit de rails, de wagens zijn er gelukkig in gebleven. Om 10 uur 's avonds was men nog niet gelukt de machine op zijn plaats te krijgen. Om circa 11 uur kwam een andere machine de trein halen en ging men inmiddels voort om de machine te verplaatsen.'

'Oud Gastel, 3 juli 1928 - Aanrijding. Zaterdagmiddag had op de hoek Koelestraat - Oudendijk een aanrijding plaats tusschen de stoomtram en een bestelwagen van De Toekomst uit Roosendaal. Van den auto werd het linkerspatbord geheel ingedeukt. De chauffeur kwam met den schrik vrij.'

Naar 'Meir' en 'Stoof'

Op weg naar Stampersgat kwamen na het emplacement aan de Oudendijk al snel de Koelestraat en de Rolleweg. Volgens de dienstregeling was er steeds de mogelijkheid in- of uit te stappen aan de Rolleweg. Een echte halte lag echter bij het punt, waar de Oudendijk in de Rijpersweg uitkwam (bij het kruispunt met de naam 'Den Hutsel'). Daar diende het café met de naam 'Koopmans Welvaren' op het adres Rijpersweg 114 als wachtlokaal voor de reizigers naar en van de buurtschappen 'Meir' en 'Stoof', al moesten zij dan nog wel een eind lopen. Het café was decennialang eigendom van de familie Theunissen en had als spreuk boven de toog hangen: *'Eet wat gaar is, Drink wat klaar is, En spreek wat waar is.'*

‘Tram gederailleerd te Oud Gastel, 2 april 1929 - Locomotief in de schuur. Zondagmorgen (1e Paaschdag) derailleerde in een bocht op den Oudendijk, in de z.g. Oliekoek, de passagiers-tram, welke om 8.10 van hier naar richting Stampersgat was vertrokken. Nadat de machine enkele meters naast de rails had geloopt, was deze door den drang der wagens dwars op de rails komen te staan en drong vervolgens in de schuur van C. Balemans aldaar, waarvan muur en deuren kraakend ineenslootten. Eveneens derailleerden de bagagewagen en een 1e klasse rijtuig.

Nadat het lijnpersoneel was gewaarschuwd, toog dit aan het werk om de machine en de wagens op de rails te brengen, welk werk vlot van stapel liep, zoodat circa 11 uur de lijn vrij was en de tram weer kon vertrekken. Zoowel machine als het overig ontspoorde materiaal had geen averij opgelopen. De passagiers, die hevig waren geschrokken, doch van wie geen een enig letsel had opgelopen, hebben hun reis te voet voortgezet.’ (Ook in de ‘Nieuwe Tilburgsche Courant’ komt dit ongeval ter sprake, zelfs met een foto, zie links).

Ongevallen bij het café ‘Koopmans Welvaren’

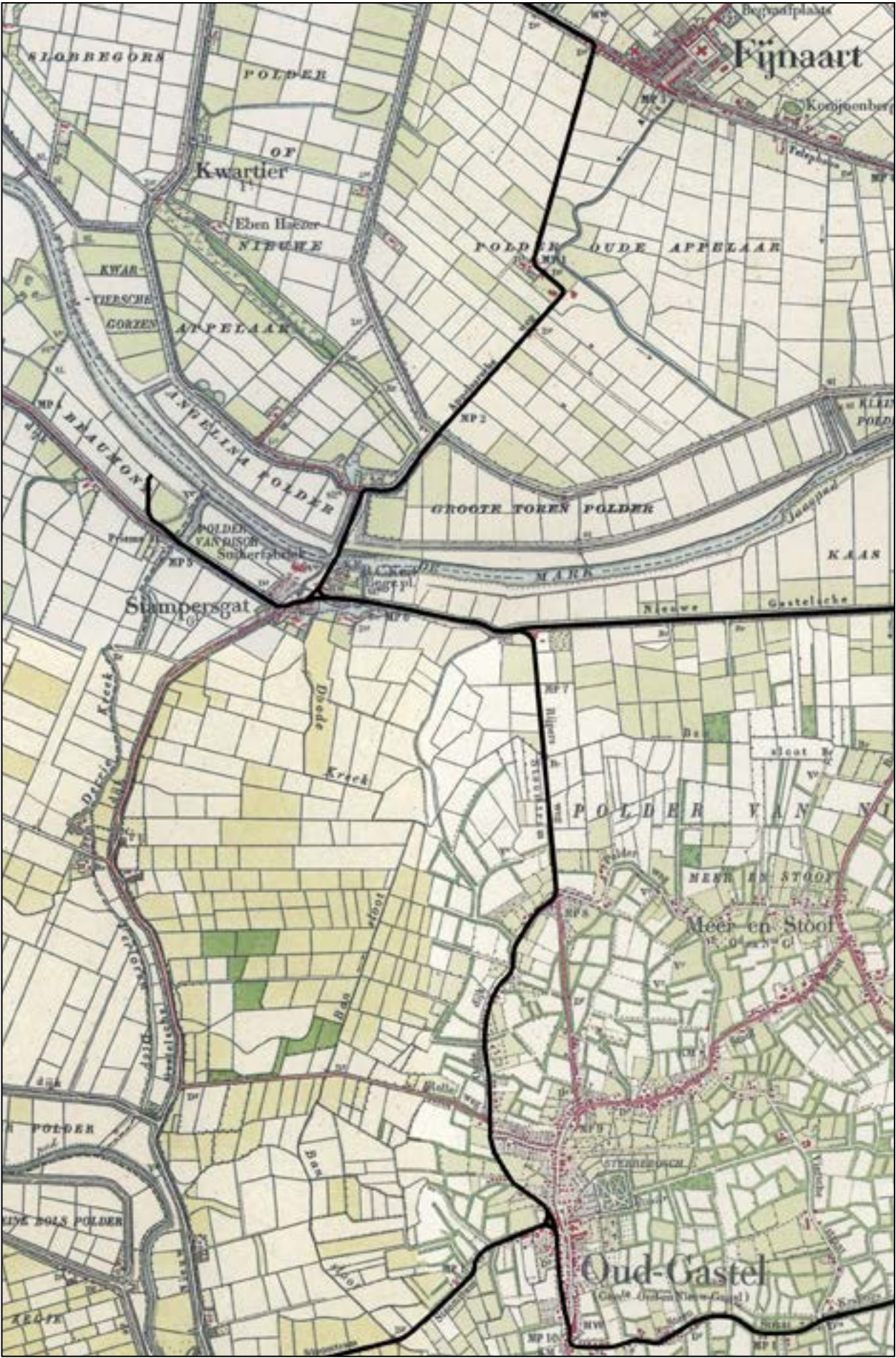
‘Oud Gastel, 28 Februari 1914. Door den stoomtram van ruim 6 uur werd gisteravond [op de] Rijpersweg een hondenkar aangereden, waarop zich een tweetal personen [bevond]. De burries en ook het achtergedeelte van de kar werden vernield. De inzittenden bekwamen zoomin als de honden eenig letsel. De machinist had geen schuld aan het ongeval, daar hij voortdurend waarschuwingssignalen gaf en het ongeluk gebeurde waar de rails den weg kruisen.’

‘Oud Gastel, 9 maart 1922 - Beklemd. Gistermiddag geraakte de jonge R., wonende op de Stoof, met zijn hand beklemd tusschen de dichtslaande deur van het wachtlokaal der stoomtram alhier, waardoor hij zoodanig kwetsuren bekwam, dat hij zich geneeskundig moest laten verbinden.’

‘Oud Gastel, 14 januari 1927 - Botsing. De groentenkoopman de B. uit Dinteloord, botste ter hoogte van café van den B.[os, gehuwd met Cornelia Theunisse] op [de] Rijpersweg met paard en wagen tegen de in beweging zijnde stoomtram, waardoor in een der coupé’s een ruit werd vernield. De tram stopte onmiddellijk, zoodat verdere ongelukken werden voorkomen. Naar verluidt werd de ruit door de B. vergoed.’

Tramweg Oud Gastel — Willemstad (zie kaarten op blz. 15 en 16)

Vanuit Oud-Gastel volgde de tram de Oudendijk aan de oostzijde. Bij het kruispunt ‘Den Hutsel’ draaide de tram de Rijpersweg op en volgde die, ook aan de oostzijde, tot aan de brug over de Bansloot. Vanaf hier ging het verder langs de westzijde naar de Nieuwe Gastelsche Dijk. Via een boogvormig eigen tracé reed de tram de dijk op en bleef dan aan de zuidzijde westwaarts rijden om tenslotte Stampersgat te bereiken. Eenmaal in het dorp reed de tram naar de westkant van de Brugstraat vervolgens over de draaibrug naar Fijnaart.

Tramweg Oud Gastel — Willemstad (zie kaarten op blz. 15 en 16)

Vanaf de brug bij Stampersgat volgde de tram de Steiledijk en de Appelaarseweg naar Fijnaart, steeds aan de oostzijde (en deels noordzijde) van de weg. Aan het einde ervan ging het linksaf naar de noordzijde van de Molenweg. Voorbij de midden op die weg staande molen heette die Oude Heijningsedijk. Een honderd meter verder reed de tram rechtsaf de Oude Molensedijk op en bleef die weg aan de oostzijde volgen tot het dorp Oude Molen. Op de T-kruising in dat dorp draaide de tram linksaf en reed deze aan de noordzijde van de Stadsdijk tot aan de buurtschap Helwijk. Vervolgens ging het rechtsaf en reed de tram aan de oostzijde van het Steenpad naar Willemstad, waar kort voor de Waterpoort een emplacement met haltegebouw, goederenopslagplaats, retiradegebouwtje en loods voor het dagelijks onderhoud aan locomotieven en rijtuigen lag. Pas in 1926 kon de tramweg worden verlengd, dwars door de vesting naar de haven in het voordeel van overstappende reizigers naar en van Numansdorp.

De kaarten op blz. 15 en 16 zijn ontleend aan de Historische Atlas Noord-Brabant (Den Ilp 1989).
Digitale bewerking en montage: Marius Broos, 2020.

Tussen het kruispunt 'Den Hutsel' en de Nieuwe Gastelsche Dijk

Ter hoogte van het café 'Koopmans Welvaren' reed de tram in een krappe boog vanaf de zuidoostzijde van de Oudendijk naar de oostzijde van de Rijpersweg, voorbij het café. Vervolgens ging het tot aan de Bansloot aan de rechterkant (en vandaar aan de linkerkant) van de weg in noordelijke richting. Het traject Oud Gastel — Willemstad was eigenlijk een tramweg van de tweede generatie. Want in de jaren 1890-1892 was de hoofdlijn van Breda over Oud Gastel en Gastelsveer naar Steenbergen met een zijtak naar Roosendaal tot stand gekomen zonder veel grond aan te kopen. Bijna alle rails lagen in het wegdek. In bochten was de straal van de boog soms wel erg krap. Hooguit om een bocht wat ruimer te maken, was soms een stukje grond verworven. Ter verbetering van die lijn, zouden boogverruimingen zich tot ver in de jaren twintig voortzetten.

Gezicht vanuit het westen op het kruispunt 'Den Hutsel' bij het café 'Koopmans Welvaren', gelegen in het driehoekje tussen de Rijpersweg en de Polderweg. Links, boven de hoge en nog steeds bestaande schuur, is de eerste aanzet van de vroegere laadplaats voor suikerbieten te zien. Foto uit circa 1950, collectie heemkundekring Het Land van Gastel.

Voor de aanleg van het baanvak Oud Gastel — Nieuwe Gastelsche Dijk was de Oudendijk breed genoeg, alleen voor de aanleg van een laad- en losplaats in het dorp moest de ZNSM grond aankopen. De smalle Rijpersweg noodzaakte de ZNSM echter voor het eerst in haar geschiedenis hele stroken grond te verwerven.³ Voor het eerste stuk aan de oostzijde van de weg betekende dat een uitgave van fl. 1618,--.

Het ging hier om gedeelten van de percelen C 23, C 25 t/m C 28, samen groot 1518 m² en eigendom van het Algemeen Burger Gasthuis te Bergen op Zoom. De prijs bedroeg fl. 1,-- per m² en als eenmalige vergoeding voor het daarop staande eikenhout, wilgenpoten, bemesting en reek werd fl. 100,-- gerekend. De ZNSM moest verder nog zorgen voor het graven van een nieuwe sloot op de nieuwe grens.⁴

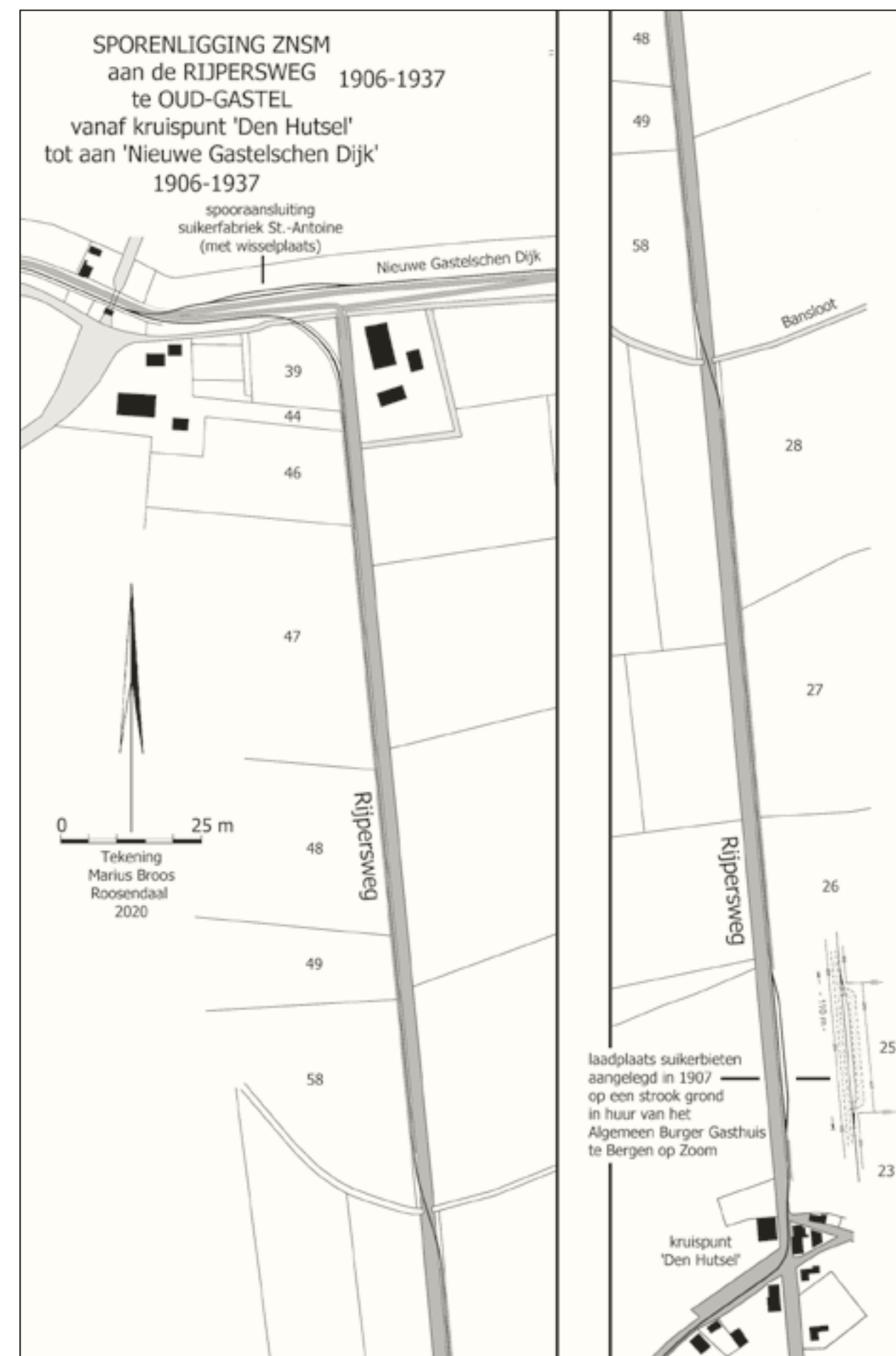
De ondergetekende Vrouwe Helene Marie Josephine Hubertine Flora Elsen, echtgenote van - en afgestorven door den medeondergetekende Notedelheboren Heer duon Marie Ghislain Pliessart, gatter hersep, wemende te Antwerpen, verklaart last te geven van den Heer Louis Uitdewilligen, landbouwer, te Stampersgat, om voor en namens haar te verkopen de percelengetheeten van hare omzetterende goederen onder Oudem Nieuw Gastel, kadaster dectie B, nummers 58-49-48-47-46-44-38 en 39, aan de Naamalage Vennootschap "Zuid-Nederlandsche Oocontraweg-Maatschappij", gevestigd te Breda, naar de prigen en onder de voorbaarden, zoals benide reede met die Maatschappij is overrengelommen en zoals den lasthebber bekend is, die verkoopng tot stand te brengen, den kasprys te ontvangen, daarvoor heyling te geven, alle van en onder of te maken oeten te doen verlyden en te tekenen en verder te Bagen gake alles te doen, oar daten van eigendom, oortoe lastenreften, gelf te gemaandig zynde, bevoegd en verplicht goudt zyn, alles met de macht van substitutie.
Getekend te Antwerpen den 3 Juli 1906.

Een getypte volmacht (dus niet geschreven !) van de eigenaresse aan landbouwer en pachter Louis Uitdewilligen te Stampersgat om haar te vertegenwoordigen bij de overdracht van haar grond aan de ZNSM, 3 juli 1906.

1. 'Dat de vier perceelen langs den Rijpersweg recht van overgang over de lijn blijven behouden en koopster voor elk der perceelen op nader aan te wijzen plaats aan de tramzijde eene soliede beschoeiing zal maken, ter breedte van vier Meters buitenwerks met eikenhouten palen van twintig bij tien [centi]meter en greenen planken van vier centimeter dikte, welke overwegen ter breedte van vier Meters met klinkers zullen worden bestraat, blijvende het verder onderhoud van beschoeiing en overweg voor rekening van koopster.'

Nog in 1907 werd aan de Rijpersweg, iets ten noorden van het café 'Koopmans Welvaaren' een 'tijdelijke wissel-, los- en laadplaats' aangelegd, 'waartoe een strook ter breedte van 12 meter, voor den tijd van 32 jaren is te huur aangeboden door het Algemeen Burger Gasthuis te Bergen op Zoom'. De strook had een lengte van circa 110 meter. Hoogstwaarschijnlijk werd de laadplaats rond 1925 al niet meer voor het vervoer van suikerbieten gebruikt, hooguit nog als wisselplaats.

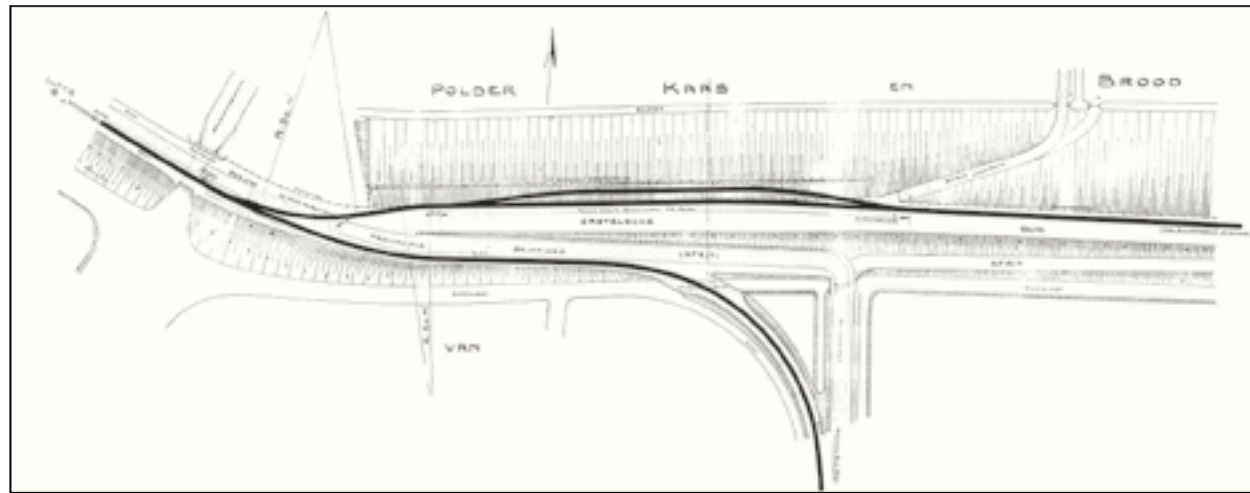
Eenmaal bij de brug over de Bansloot (zie kaart) stak de tram schuin naar links de weg over om vervolgens aan de linkerzijde noordwaarts verder te rijden. Dit gedeelte aan de westzijde van de weg vergde het bedrag van fl. 2616,35 aan grond. Het ging om gedeelten van de percelen B 44, B 46 t/m B 49 en B 58, samen groot 879 m² en verder nog de percelen B 38 en B 39, samen groot 1142 m², bij de op-rit naar de Nieuwe Gastelsche Dijk. Uiteraard waren er bijkomende voorwaarden, zoals aan de oostzijde van de Rijpersweg:⁵

Voor het eigendom bij de Nieuwe Gastelsche Dijk gold de erfdienstbaarheid:

2. '(...) dat op het verkochte zonder toestemming van verkoopster geen gebouw mag worden opgericht en dat voorzoverre dit van koopster alleen afhangt zij niet mag toestaan, dat alsnog eene wachtplaats gebouwd wordt tusschen die, tegenover de hoeve te plaatsen en de eerste huizen van Stampersgat, zullende namelijk de koopster op den Nieuwe Gastelsche Dijk tegenover de hoeve eene halte vestigen met het recht aan verkoopster om aan die halte eene wachtplaats te doen bouwen.'

Of de verkoper ooit gebruik heeft gemaakt van zijn recht om aan de Nieuwe Gastelsche Dijk een schuilplaats te bouwen, is onbekend. Aan het einde van de Rijpersweg ging de tramweg via een eigen baan in een vloeiende boog omhoog naar de Nieuwe Gastelsche Dijk. Eenmaal op de dijk lag er vanaf 1912 een spooraansluiting (met wisselplaats) van circa 3,75 kilometer naar de suikerfabriek St.-Antoine. Hoewel kort bij Standdaarbuiten gelegen, lag deze fabriek wel in de gemeente Oud en Nieuw Gastel.

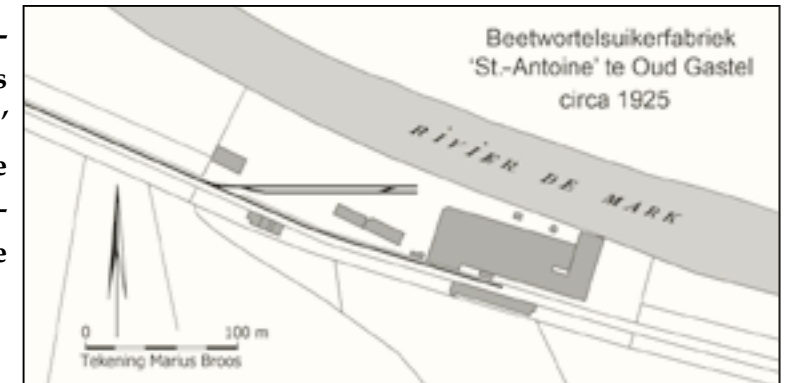
Boven: De wisselplaats aan de Nieuwe Gastelsche Dijk was uitsluitend bestemd voor het vervoer naar en van de fabriek 'St.-Antoine'. De ZNSM plaatste daarop wagens met suikerbieten en haalde die later weer op. De suikerfabriek zorgde met een in 1913 aangeschafte tweedehands Backer & Rueb-locomotief voor het aansluitende vervoer, maar sloot na de campagne van 1923. De fabrieksinventaris ging in 1925 naar Ipswich en de locomotief in 1928 naar de ZNSM. Tekening uit 1912, collectie Nationaal Archief, Den Haag.

Onder: Nimmer is de 3,75 kilometer lange spooraansluiting gebruikt voor (openbaar) reizigersvervoer. Tekening uit 1912, collectie Nationaal Archief, Den Haag.

Bij gebrek aan foto's en tekeningen is niet bekend, hoe destijds de sporen op of bij 'St.-Antoine' lagen. Afgaande op wat er bij de Coöperatieve Suikerfabriek 'Dinteloord' lag, is hier een mogelijke situatie ingetekend.

Tekening Marius Broos.

De suikerfabriek 'St.-Antoine' begon in 1867 met de eerste campagne. Verschillende uitbreidingen volgden in 1893, 1897, 1902 t/m 1904 en 1908 t/m 1910. In 1912 volgde aansluiting op de ZNSM. Na de campagne in 1923 volgde sluiting van de fabriek en kregen de gebouwen een andere bestemming. Foto Marius Broos, 9 april 1989.

Op naar Stampersgat

Vanaf de oprit uit de Rijpersweg (bij Van Aalst) reed de tram aan de zuidzijde van de Nieuwe Gastelsche Dijk (nu Dennis Leestraat) in westelijke richting naar Stampersgat. Het dorp groeide uit tot een heus tramwegknooppunt voor het goederenvervoer, omdat meteen al bij de opening in december 1906 de *Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek* gebruik kon maken van de tram. In 1909 volgde de nieuwe *Coöperatieve Suikerfabriek 'Dinteloord'* met haar eerste campagne. Beide fabrieken kregen ook een deel van hun bieten uit Zeeland (via Steenberg en Oud Gastel) en dat leverde voor de ZNSM een behoorlijk deel van haar inkomsten in het goederenvervoer.

De brug bij Stampersgat ⁶

Dat de tramweg Oud Gastel — Willemstad pas veertien jaar na de lijn Breda — Steenberg van de ZNSM tot stand kwam, vindt zijn oorzaak in de talmende gang van zaken rond de nieuwbouw van de brug over de Mark bij Stampersgat. Het eigendom, gebruik en onderhoud zorgden voor een langdurige strijd tussen het Rijk, de Provincie en de ZNSM.

De oude brug over de Mark, bestaande uit vaste delen en een ophaalbrug, was gebouwd in 1860, nadat op 21 oktober 1859 het domaniale veer door het Rijk werd verpacht 'met de verplichting voor den pachter om aldaar een brug te bouwen en deze te bedienen en te onderhouden'. Het einde van de concessie was op 31 december 1900, waarna de

brug volgens de concessievoorwaarden in handen kwam van het Rijk. Met het oog op de ligging van de brug in de provinciale weg van Oud Gastel naar Fijnaart vond het Rijk echter niet meer dan logisch dat de provincie Noord-Brabant de brug in beheer en onderhoud zou overnemen. In beginsel verklaarde de provincie zich daartoe bereid, mits (a) de brug door het Rijk zou worden vernieuwd, (b) de Provincie de brug met wachterswoning en toegangswegen volledig in eigendom kreeg, (c) de Provincie de bijdrage van ten hoogste fl. 10.000,—, destijds toegezegd door de ZNSM bij het inrichten van de brug voor trams, in handen kreeg, (d) de Provincie met de ZNSM een regeling mocht treffen over de bediening, de verlichting en het onderhoud.

Ondanks het feit dat Rijk en Provincie het hierover zo gauw niet eens waren, kon met het oog op de onhoudbare toestand voor het verkeer, de vernieuwing van de brug niet langer uitblijven.

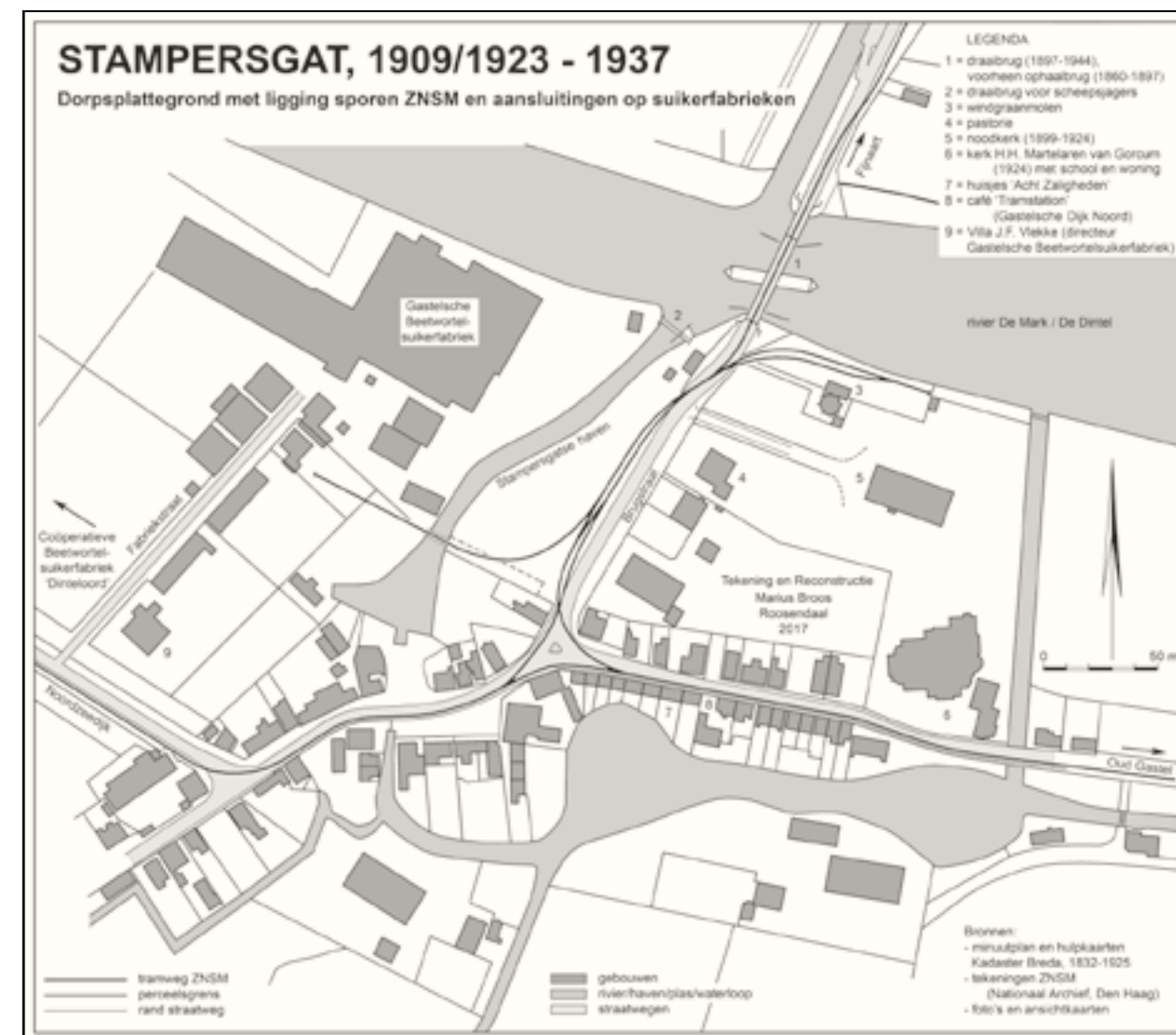
Kijkend vanuit de Brugstraat op de brug over de Mark.

Ansichtkaart uit circa 1910, collectie Marius Broos.

Pas op 24 december 1903 vond de aanbesteding plaats voor het maken en stellen van de ijzeren bovenbouw voor een nieuwe draaibrug en een vaste overspanning. De begroting was fl. 36.000,--. Als minste inschrijver kwam *Sieger Lothinger Werke, vormals H. Filzer & Sohne te Siegen (D)* uit de bus, met een bedrag van fl. 22.155,--.

In 1904 kwam de nieuwe brug gereed, waarna de ZNSM die al sinds 1899 een pas op de plaats maakte met de aanleg van de lijn vanwege de malaise in de suikerindustrie, vrij snel terug kwam op haar geldelijke toezegging. Daarop stelde de Provincie in 1905 dat zij door het Rijk enigermate schadeloos zou worden gesteld voor het uitblijven van de fl. 10.000,-- van de ZNSM voor het in stand houden van de brug voor haar trams. Hoe dan ook, de onderhandelingen sleepten zich voort, totdat bij wet van 24 juli 1908 een overeenkomst tussen het Rijk en de Provincie werd goedgekeurd. Het Rijk boog toen voor de Provincie in de vorm van geldelijke tegemoetkomingen. Inmiddels reden toen al ruim anderhalf jaar trams in het belang van de streek. Stampersgat werd 'opgestoten in de vaart der volkeren'.

In oktober 1903 was de onderbouw (de pijlers) van de nieuwe brug al een paar weken gereed, terwijl de bovenbouw (de brugdelen) nog moest worden aanbesteed. Dat betekende voor de *Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek* een flinke schadepost, 'daar de bieten die van Fijnaart en Willemstad worden aangevoerd nu vóór de brug moeten gewogen worden om later met vaartuigen aan de fabriek te worden gebracht'.

Bij gebrek aan plattegronden van Stampersgat uit circa 1925 is als basis voor deze kaart een beroep gedaan op kadastrale hulpkaarten uit de jaren 1875-1925. Hierop is de ligging van de sporen van de ZNSM in het dorp en het emplacement voor de '*Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek*' ingetekend. In de tijd van de ZNSM was er alleen verspreid staande bebouwing. Het grootste deel van de sporen voor maximaal vier bietentrans (twee aan de westzijde van de Brugstraat en twee op de kade aan de Mark) was uitsluitend bedoeld voor twee suikerfabrieken. Tekening Marius Broos.

Gezicht vanaf de kade aan de oostzijde van de brug op een in vol bedrijf zijnde '*Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek*'. Het grootste deel van de bieten uit Zeeland ging per aak of (zeil-)schip naar Stampersgat en een klein deel per tram. Terwijl de bieten uit het schip met hijskranen werden gelost, gebeurde dat uit de tramwagens met de hand en/of een waterspuit. Ansichtkaart uit circa 1910, collectie Marius Broos.

Boven: Onderweg van Oud Gastel naar Willemstad passeerde een tram de R.K. Kerk (H. Martelaren van Gorcum) te Stampersgat en iets verderop, ter hoogte van de boerenkar, het tramstation. Dat was niet meer dan een plaatselijke herberg, waarbij de kastelein optrad als agent van de ZNSM voor het aannemen en afgeven van bestelgoederen. Wat verderop ging de tram naar Willemstad rechtsaf de Brugstraat op. Het wissel is nog vaag te zien.

Midden: Bijna alle bietentrans naar de Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek 'Dinteloord' reden vanuit Oud Gastel rechtstreeks naar de fabriek. Slechts een enkeling werd tijdelijk gestald in de Brugstraat. Zodra er plaats was, kwam de tram links uit de Brugstraat en draaide iets verderop de Noordzeedijk op.

Onder: De aansluiting naar de Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek 'Dinteloord' werd alleen in het najaar gebruikt. Slechts een enkele keer waren er reizigers, zoals op 25 november 1909: 'Gisteren arriveerde per extra-tram via Roosendaal aan de coöperatieve beetwortelsuikerfabriek een 60-tal Zeeuwsche boeren-aandeelhouders van genoemde fabriek ten einde deze in werking te zien. Dit uitstapje is hen ongetwijfeld bevallen, want de nieuwe fabriek produceert tot heden best.' (Uit: 'De Grondwet' van 28 november 1909).

Op bedevaart met de tram

Zodra de tram tussen Oud Gastel en Willemstad reed, kwam er een mogelijkheid om per tram en schip op bedevaart naar Brielle te gaan. Het waren bij uitstek dames die er dan op uit trokken.

‘Oud Gastel, 12 Juli 1910 - In aansluiting met Stampersgat, Fijnaart en Dinteloord vertrok hedenmorgen per tram om 5.40 van hier de Processie naar Brielle. Onder leiding van den Zeer-Eerw. heer Pastoor namen niet minder dan twee en zestig vrouwelijke parochianen deel aan den

tocht. De reis heen en terug ging over Willemstad. Dat zoo’n reisje bij de dames, het was uitsluitend voor dames, nog al in den smaak valt, bewijst niet alleen haar groot aantal, maar dat zelfs een tachtigjarige meetrok om ’t graf der H. Martelaren te gaan bezoeken.’

Met locomotief en al in de Mark te Stampersgat

Eén van de meest spraakmakende ongevallen bij de ZNSM deed zich voor op donderdagavond 14 oktober 1915 te Stampersgat. Als eerste werd de stoker om acht uur ‘s avonds uit het water gehaald. Dat was Andreas Adrianus de Groen, geboren op 28 maart 1895 en wonend te Kruisland. Pas de volgende dag, om twee uur ‘s middags, werd machinist Johannes Wilhelmus Capel gevonden. Hij was geboren op 19 oktober 1888 en woonde in Princenhage.

‘De Grondwet’ kwam op zaterdag 16 oktober en dinsdag 19 oktober 1915 met verslagen, die hier woordelijk zijn opgenomen en een beeld geven van het reizen met de tram in die dagen en de nasleep van een ongeval. Dat ‘De Grondwet’ het zich permitteerde om meteen haar mening te geven over de uitvoering van de dienst bij de ZNSM, is niet op z’n minst niet netjes te noemen. Want het was in die jaren bij geen enkele tramweg-maatschappij op het platteland een vetpot.

STAMPERSGAT, 15 October.		
’t Was om 7 uur toen Donderdagavond een telefonisch bericht ons de treurige tijding bracht van het ernstig tramongeluk te Stampersgat waarbij helaas twee menschenlevens verloren gingen en groote materiele schade veroorzaakt werd. Het bulletin voor ons bureau verwekte groote ontroering onder de burgerij en wij vernamen dat nog dien avond vele nieuwsgierigen per rijwiel naar Stampersgat togen om op de plaats des onheils zoo mogelijk de ramp in oogenschouw te nemen.	laat. Nu bestaat er geen officieel reglement voor den brugwachter, die de provinciale draaibrug over de Mark achter de oude Gastelsche suikerfabriek bedient, dat hij tien minuten voor de officieele aankomsttijd van den tram, de brug niet meer mag openen, maar zulks was toch een vast gebruik. Nu lag omstreeks half zes schipper A. Oomen uit Rotterdam, met z’n ledige ijzeren tjalk “Economie” vóór de brug en vroeg om te mogen passeeren. Toen de tijd van aankomst van den tram reeds lang verstreken was en de schipper nogmaals vroeg om doorge-laten te worden, meende de brugwachter, daar van de komst van den tram nog niets bekend was, de brug te kunnen openen om de tjalk door te laten.	gedeelten, een vaste brug aan de zijde van Fijnaart en een draaibrug aan den kant van Stampersgat. Terwijl de brug geopend was en het schip langzaam doorvoer, kwam van de overzijde de manufacturier P.J. de Jong uit Gastel met z’n rijtuig aangereden en hield even voor het vaste gedeelte van de brug, dus nog op den dijk, stil. Het was zeer mistig en daar de heer De Jong zijn lantaarn nog niet aan had, stapte hij uit het, rijtuig, stak de lantaarns aan en toen omziende, zag hij den tram uit de Willemstad de bocht bij Hollemans uit en den dijk op rijden. Vreezend voor een ongeluk, schreeuwde hij uit alle macht den machinist toe te stoppen daar de brug geopend was.
Gister morgen brachten wij eveneens een langdurig bezoek aan de plaats van den ramp waarbij ons over de ware toedracht van het ongeluk het volgende ter oore kwam:	Het sein werd op onveilig gezet, het afsluithek gesloten en de brug geopend. Nu bestaat de brug over de Mark nabij Stampersgat uit twee	Of de machinist dit geroep niet hoorde en het onveilig signaal door de zware mist niet zag, zeker is het dat de tram slechts matig z’n vaart verminderde en plotseling van achter tegen het rijtuig botste.

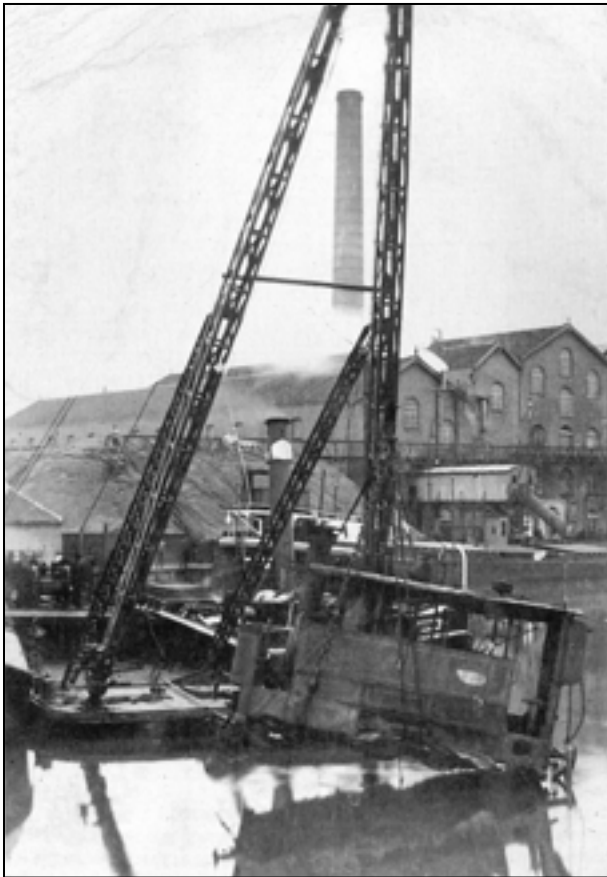
Dhr. De Jong trachtte nog z’n paard bij den teugel in bedwang te houden, doch toen de locomotief doorreed en het rijtuig naar de geopende brug voortsleepte liet hij het dier los, sprong op zijde en even daarna werden paard en rijtuig door de brugafsluiting in de Mark gestooten. Juist lag de tjalk van schipper Oomen in de vaargeul midden tusschen de brug. Op het rijtuig volgde de locomotief waarop de machinist en stoker uit alle macht remden en met volle stoom achteruit sloegen zoodat een ware vonkenregen uit de schoorsteen joeg. Door de gladheid van de rails en de zware opduwende trein kon zulks echter niet meer baten. Met een geweldige plons dook de plumpe locomotief voorover van de rails in de Mark, botste nog een oog en blik tegen de voorsteven van de voorbijvarende tjalk en verdween toen, onder een reusachtige vuur- en stoomkolom, met den kop onder water, de machinist en stoker in z’n vaart meeslepend. Gelukkig brak, toen de locomotief naar beneden viel, de zware koppelstang van het eerste tramrijtuig. Dit rijtuig was een 7000 K.G. zware dubbel tweede klasse wagen. Hij schoof met z’n voorste deel ook nog enkele meters over den afgrond heen, waarop het voorste assen-stel afknapte en boven op het draagpunt van de brugpijler terecht kwam. Met een schok stond toen de zware trein gelukkig stil. In den langen trein, bestaande uit 10 wagens, waaronder 7 dubbele tweede klas rijtuigen, 1 eerste klas wagen, 1 bagagewagen en 1 postrijtuig, bevonden zich ongeveer 300 personen, waaronder 250 militairen uit de Willemstad die op verlof gingen.	Zij die zich in de achterste wagens bevonden hadden slechts een licht schokje gevoeld en wisten niet wat er aan de hand was. Maar de soldaten, die zich in het eerste tramrijtuig bevonden, en die zoo plotseling de locomotief zagen wegzinken, gevolgd door een hevigen plons, werden door een panischen schrik bevangen. De meesten stoven overeind, lieten hun pakje in den steek om maar zoo spoedig mogelijk uit den wagen te komen. Verschillende ruiten die door den schok nog niet stuk waren, werden stuk geslagen om door de opening een uitweg te hebben. Verschillende militairen werden hierbij aan het hoofd en aan de handen gekwetst. Binnen enkele seconden waren alle tramrijtuigen leeg en stonden de vele passagiers zeer onder den indruk van het gebeurde naar de in ’t water liggende locomotief te staren, die daar ’t laag water was, ongeveer 80 cM. boven ’t water uitstak. Ondertusschen kwam men van alle kanten aangelopen om hulp te bieden. Van de Gastelsche Suikerfabriek kwamen tientallen roeibootjes naar de plaats van het ongeluk. Men trachtte met carbidlantaarns ’t geheel te verlichten en stelde alles in ’t werk om de twee ongelukkigen die met de locomotief in de diepte verdwenen waren nog te redden. Na een goed uur haalde men het lijk op van den 20-jarigen stoker De Groen uit Kruisland, een oppassend jongeling, die eerst voor ruim één jaar bij den tram in dienst kwam. Van de machinist was echter niets te bespeuren, waarschijnlijk zat hij onder tegen de machine bekneld. Ook deze was een oppassend 27-jarig man, wonende te Princenhage.	Doordat het eerste tramrijtuig voor de helft over den kant hing, kon de brug niet dicht gedraaid worden. Ze werd echter ’n half uurtje nadat het ongeluk had plaats gehad zoo dicht mogelijk tot aan den wal gedraaid. Met een sprongetje konden die militairen op de brug komen en zoo den anderen oever bereiken. In troepen gingen de militairen daarop te voet naar ’t Gastelsveer. Verscheidene kwamen daar juist nog op tijd om met den tram naar Roosendaal te vertrekken om van daar met den trein hun woonplaats te bereiken. Anderen liepen naar Gastel en wachtten daar de laatste tram naar Breda af. Den geheelen avond tot diep in den nacht bleef het zeer druk op Stampersgat en begon men dadelijk maatregelen te nemen om zoo spoedig mogelijk het geregeld verkeer weer met den anderen oever te verzekeren. Uit Breda kwamen reeds zeer vroeg in den ochtend tal van werklieden om den tramwagen die half over de geopende brug hing in de rails te brengen, het verkeer over de rivier werd door militairen in roeibootjes geregeld voor voetgangers onderhouden. Tegen 1 uur had men in zooverre de brug vrij dat zij wederom kon dicht gedraaid worden en men het verkeer per kar en voor voetgangers weer kon openen. Ook de verschillende tramwagens werden op een dood spoor gebracht en om 4 uur kon de eerste tram naar Willemstad weer de brug passeeren. Omstreeks 2 uur werd met een haak het lijk van den machinist tusschen de locomotief uitgehaald en naar ’t doodenhuisje op ’t kerkhof gebracht.
--	---	---

De ongelukkige stond nog in voorover gebogen houding voor op de machine met beide handen de rem omklemd. De locomotief zal morgen met een daarvoor uit Dordrecht ontboden bok op een lichter uit het water gehaald worden. Daar het de tweede maal is dat bij dezelfde brug een dergelijk ongeluk gebeurd is — nu juist vóór een jaar geleden reed eveneens de tram van 9 uur des avonds op de brug terwijl deze geopend was en kon toen nog juist voor de opening stoppen, ofschoon de afsluiting reeds doorbroken was — meenen wij dat het hier thans de plaats is om op enkele nalatigheden en tekortkomingen vanwege de Z. N. Tram Directie te wijzen die ons inziens de voornaamste oorzaak zijn dat dergelijke ongelukken kunnen voorkomen. Vóór alles komt ons onbegrijpelijk en hoogst onverantwoordelijk voor het feit, dat langs de geheele tramlijn geen enkele telefonische verbinding is. Ware dit toch het geval dan konden dergelijke ongelukken en tal van andere storingen niet voorkomen doordat men dan immer wist waar	de tram zich bevond en om hoe laat hij van deze of geene plaats vertrokken was. Wanneer nu toch de tram een ongeluk overkomt, kan men meestal nergens heen seinen en weten de wachtenden totaal niets van het gebeurde af. Vervolgens waarom wordt op dergelijke gevaarlijke punten als de brug over de Mark niet de absolute veiligheid betracht door iemand van het personeel voor den tram uit te doen gaan die zich vooraf van een zekeren veiligen overgang kan vergewissen? Een derde euvel is het feit dat voor dergelijke zware treinen als bovengemelde de reminrichting van de kleine oude tramlocomotieven — b.g. verongelukte trein werd gereden door locomotief No 1, een lichte machine ruim 25 jaar geleden in dienst gesteld — absoluut onvoldoende is en onmogelijk de stuwkracht van zoo’n enorme zware massa tijdig kan tegenhouden. Ons laatste bezwaar betreft het verzuim van bijna nooit de zoo uitstekende vacuüm-remmen te gebruiken, die wel aan alle passagiersrijtuigen zijn aangebracht maar zuinig-	heidshalve nooit, behalve voor zeer zware treinen, worden gebruikt. Daardoor remt toch iedere wagen, zooals bij de spoorwegen, op zich zelf en had, zoo zulks bij b.g. zware trein van 10 rijtuigen was toegepast, nimmer een dergelijk ongeluk kunnen geschieden. Het reizend publiek mag dan ook verwachten dat door deze schadelijke lessen geleerd, de Tramdirectie in de toekomst die maatregelen moge nemen die voor een veilig reizigersverkeer een eerste vereischten zijn. Naar wij vernemen is door den schipper Oomen door de vallende machine aan z’n schip een schade geleden van ruim f 100,- en zal de stoffelijke schade die dhr. De Jong geleden heeft ruim f 1800,- bedragen. Wegens de zware mist kon heden de drijvende bok uit Dordrecht niet de Mark binnenloopen en zal de berging van de locomotief tot Maandag moeten worden uitgesteld. Heden voormiddag werd door de justitie te Breda de plaats van het ongeluk in oogenschouw genomen.
---	--	--

STAMPERSGAT, 19 October. Nog het tramongeluk Door de mist opgehouden, kwam eerst gistermorgen de drijvende bok ter plaatse van het ongeluk en werd terstond met het lichten van de locomotief begonnen. Omstreeks 2 uur waren de voorbereidende werkzaamheden gereed en om 4 uur stond de verongelukte locomotief weer op de rails. Justitieel werd toen vastgesteld dat het handle der locomotief op achteruit stoomen stond en de remmen	tot het uiterste waren aangedraaid. Aan de locomotief zelve haperde niets, alleen de ijzeren dekplaten, die de drijfwielen en zuigerstangen beveiligen, waren door den val verbogen, zoodat men deze eerst moest verwijderen, alvorens men de locomotief weer op de rails kon voortbewegen. Overigens bleek niets stuk te zijn. Alles moet nu natuurlijk een flinke schoonmaakbeurt hebben, daar het onderstel der machine enorm met slijk en vuiligheid bedekt is. Tot dat doel heeft men de locomotief op een zijlijn gebracht.	Naar wij vernemen is dit ernstig ongeluk toch reeds oorzaak dat aan den conducteur bevel is gegeven om voortaan de brug niet meer te berijden, tenzij voorafgegaan van iemand van het personeel, die moet constateren dat alles veilig is. ’t Is wel het dempen van den put, als het kalf verdronken is, doch ’t is tevens een eerste stap in de goede richting, mogelijk dat de Directie van de Z. N. Stoomtram Mij. ook de overige tekortkomingen geleidelijk zal weten op te lossen. Kranige redding.
---	--	--

Links: Locomotief ZNSM 1 komt weer boven water. Foto, collectie HLvG.

Rechts: Met op de achtergrond de ‘Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek’ wordt locomotief ZNSM 1 een dag later in de takels naar de oever gebracht. Vervolgens ging de machine voor herstel naar de werkplaats in Princenhage. Foto, collectie BBA, Stadsarchief Breda.

Een ontsporing

De tram was bij uitstek een veilig middel van vervoer, hoewel er natuurlijk best wel eens wat fout ging.

‘Oud Gastel, 13 October 1924 - Deraillement. Een zwaar beladen bietentram kwam Zaterdagmiddag van Fijnaart af en moest rangeeren bij de terreinen van de Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek. Door het overspringen van een wisselnaald ontspoorde een der wagens en kantelde, waardoor de betonnen omheiningmuur eenigzins werd beschadigd. Het kostte veel tijd voor overladen en het in orde brengen van trein en baan. Gelukkig ontstond er geen vertraging in het reizigersvervoer.’

Een nieuwe brug

Tot bijna het laatst toe moest er nog wel af en toe iets worden vervangen of aangelegd om het vervoer over de weg en met de tram te verbeteren.

‘Oud Gastel, 10 October 1931 - De overbrugging Rijpersweg. Nu over de Bansloot een nieuwe betonnen brug zal worden gebouwd, is voorlopig een houten noodbrug gelegd, en is de trambaan eveneens zwaar versterkt. Evenwel wordt het sterk aangeraden met het zware vervoer, zoals vrachtauto’s en bietenwagens, via den Rolleweg naar Stampersgat te rijden.’

De neergang van de tram

Wat het vervoer van reizigers betreft, leverden de jaren 1893-1914 nog een beetje inkomsten op voor de ZNSM. Maar na de Eerste Wereldoorlog werd de fiets een geduchte concurrent. Tot overmaat van ramp steeg het prijspeil flink, terwijl de lonen van het personeel achterbleven, zodat het bedrijf in oktober en november 1919 liefst zes weken stil kwam te liggen door een volledige staking. Een dubbele pech was ook nog, dat er vanaf het midden van de jaren twintig (deels) parallel aan de tram rijdende (wilde) autobusdiensten als paddenstoelen uit de grond sproten.

N.V. Zuid-Nederlandsche Stoomtramweg-Maatschappij

Directeur: F. F. BOSSCHER

Hoofdkantoor: BREDA (Haagpoort)

Autobus-Dienstregeling

AANVANGENDÉ 15 OCTOBER 1933.

ROOSENDAAL — GASTEL — STAMPERSGAT — FIJNAART — Nieuwe Molen
Heiningen — WILLEMSTAD.

DIENSTNUMMERS	Bus § 81a	Bus † 81b	Bus § 83a	Bus † 83b	Bus 85	Bus 87	Bus 89
ROOSENDAAL Postkantoor ..	‡ 6.10	† 7.25	‡ 9.20	† 10.00	* 2.00	* 5.30	* 8.10
ROOSENDAAL Station N.S. ..	‡ 6.25	† 7.40	‡ 9.30	† 10.10	* 2.10	* 5.40	* 8.20
oud GASTEL	‡ 6.45	† 7.50	‡ 9.45	† 10.25	* 2.25	* 5.50	* 8.40
STAMPERSGAT	‡ 6.45	† 8.00	‡ 9.55	† 10.35	* 2.35	* 6.00	* 8.50
FIJNAART	‡ 6.55	† 8.07	‡ 10.05	† 10.45	* 2.45	* 6.07	—
NIEUWE MOLEN (Watert.) ..	‡ 7.00	† 8.15	‡ 10.10	† 10.50	* 2.50	* 6.15	—
OUDE MOLEN (Tramstation) ..	‡ 7.10	† 8.25	‡ 10.15	† 10.55	* 2.55	—	—
HEININGEN	‡ 7.10	† 8.25	—	—	—	* 6.25	—
WILLEMSTAD Postkantoor ...	‡ 7.20	† 8.35	—	—	—	* 6.35	—
WILLEMSTAD Haven	—	—	‡ 10.30	† 11.10	* 3.10	—	—

Gedeelte van een advertentie in ‘De Grondwet’ van 14 oktober 1933. Vanaf sinds 7 juli 1933 rijden er tussen Roosendaal en Willemstad geen reizigerstrams meer. Wel is de ZNSM nog tot 4 oktober 1934 exploitant en daarna de BBA.

Al gauw raakte de ZNSM in financiële moeilijkheden en begon de neergang die in 1934 werd afgesloten met het omschakelen van trams naar autobussen. De zes tramwegmaatschappijen in Noord-Brabant gingen op in de ‘N.V. Brabantsche Buurtspoorwegen en Autobusdiensten’ (BBA). Tussen Willemstad en Roosendaal was het al eerder met het reizigersvervoer per tram afgelopen.

De laatste rit

‘Stampersgat, 7 Juli 1933. De laatste rit. Gister reed de stoomtram Willemstad — Stampersgat — Roosendaal haar laatste rit op dit traject, en is alzo de verbinding met Roosendaal wederom met vier gelegenheden verminderd. Vooral oudere mensen welke zoo gaarne met dit veilige vervoermiddel reisden, zullen dit verdwijnen betreuren.’

De ‘Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek’ moest na de opkomst van coöperatieve suikerfabrieken vrij snel een stapje terug doen. Tenslotte sloot het bedrijf in 1927. Met de concurrent in Stampersgat ging het goed. In nog geen dertig jaar tijd werd het complex van de Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek ‘Dinteloord’ zeer sterk uitgebreid. De aanvoer per schip werd aantrekkelijk gemaakt door de aanleg van insteekhavens bij het fabriekscomplex. Geen wonder dat in heel West-Brabant de aanvoer van bieten per tram zeer sterk terugliep, zodanig zelfs dat het na de campagne van 1936 werd stopgezet. Tekening Marius Broos.

Na het in gebruik nemen in 1909 onderging de suikerfabriek al vóór de Eerste Wereldoorlog een eerste uitbreiding. In de oorlogsjaren ging het wat rustiger aan, maar in de jaren twintig werd het complex aan gebouwen liefst tweemaal zo groot.

Boven: Het gebouwencomplex is in het voorjaar van 1909 nog volop in aanbouw. Rechts staan minstens tien goederenwagens. Waarschijnlijk zijn die in gebruik (geweest) voor de aanvoer van fabrieksinventaris. Foto, collectie HLvG.

Onder: In 1921 krijgt de zuidzijde van de fabriek een grote uitbreiding, zelfs zodanig dat van het deel uit 1909 nauwelijks meer iets te herkennen valt. Locomotief ZNSM 14 rangeert in 1922 met een twaalfstal lege wagens. Foto, collectie BBA, Stadsarchief Breda.

Boven: De campagne bij de suikerfabriek ‘Dinteloord’ is in volle gang. Op het ‘bietengor’ staan naast tramgoederenwagens ook boeren met eigen paard en vierwielige wagens. Foto uit circa 1925, collectie heemkundekring Het Land van Gastel.

Onder: Het ‘bietengor’ bij de suikerfabriek te Dinteloord. Er zijn drie verschillende bietenwagens te zien (zie hoofdstuk). Op de achtergrond ligt de Noordzeedijk, met twee dienstwoningen van de fabriek. Foto uit circa 1930, collectie Marius Broos.

Het belang van de tram in het bietenvervoer

In de loop van haar bestaan heeft de ZNSM maar liefst 264 goederenwagens in dienst gesteld. Daarvan hadden er 160 een open bak met een lage of hoge opstaande wand, bij uitstek geschikt voor het bietenvervoer. Elke wagen had een draagvermogen van 10 ton en een lengte van ruim 5 meter. Daarnaast waren er 55 ‘heksenwagens’, die zowel voor het vervoer van vee als bieten konden worden ingezet (zie foto). Uit deze aantallen blijkt het belang van de campagne voor de ZNSM, al duurde die slechts ruim drie maanden.

Overigens leverde de Rotterdamsche Tramweg-Maatschappij ook bieten vanuit Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland met grote aantallen eigen wagens aan de suikerfabrieken in de Westhoek. Tussen Zijpe en Anna-Jacobapolder werden de wagens met veerschepen in hun geheel overgezet. Buiten de campagne had de ZNSM geen werk voor de meeste open goederenwagens, vandaar dat de meeste suikerfabrieken in West-Brabant een klein aantal zelf in eigendom hadden om de ZNSM tegemoet te komen. De verdeling bij de suikerfabrieken, gevestigd in of bij Stampersgat, was als volgt (tussen haakjes jaar van levering of jaar van overname van ZNSM of andere fabriek):

Overzicht van aantal bietenwagens, in eigendom bij suikerfabrieken in of bij Stampersgat			
‘St.-Antoine’	5 (1905), 5 (1908), 25 (1912-1913), totaal 35 stuks		
‘Dinteloord’	10 (1909),	5 (1923, afk. van St.-Antoine)	totaal 15 stuks
‘Gastelsche’	3 (1910),	15 (1923, afk. van St.-Antoine)	totaal 18 stuks

Verder kwamen veel bieten per aak of schip (zeil- of motor) naar de fabriek. Elk bedrijf had vele tientallen aken in eigendom, waarop aakschippers voeren. Qua vervoersomvang kreeg de tram na 1930 steeds meer een bijrol, omdat vrachtauto's rechtstreeks met bieten vanaf het land tot op het 'bietengor' reden, waardoor het tijdrovende overladen onderweg kon vervallen.

Het einde van de tram in West-Brabant

Vanaf het midden van de jaren twintig werd niet alleen de autobus een geduchte concurrent van de tram, maar zeer zeker ook de vrachtauto. Tegenover flexibel opererende eenmansbedrijfjes zonder enige wettelijke beperking kon geen enkele tramwegmaatschappij meer opboksen. Verder moest de ZNSM tegemoet komen aan steeds strenger wordende veiligheidsvoorschriften bij het rollend materieel en aan betere arbeidsvoorwaarden voor het personeel, zonder dat de inkomsten stegen. Na de Eerste Wereldoorlog was er steeds minder geld voor vernieuwing van locomotieven, rijtuigen (behalve AB 2 t/m 7), goederenwagens en de bovenbouw van de tramwegnet. De meeste locomotieven waren in de jaren dertig al veertig jaar oud. Sinds 1919 moest de ZNSM de hand ophouden voor staatssteun. Na het reizigersvervoer in 1934 kwam in 1937 het einde van het eens zo massale vervoer van suikerbieten in West-Brabant. Binnen enkele jaren werd alle rollend materieel verschroot.

Literatuur en bronnen: zie jaarboek 2018 'Het Land van Gastel', blz. 98.

Noten

1. Mogelijk is de naam 'De Hel' een verwijzing naar de tijd in de Middeleeuwen, toen de Oudendijk nog een kuststrook was, waar het flink kon spoken in tijden van storm en regen.
2. De rijtuigen AB 2-7 kwamen al ter sprake in het kaderstukje op blz. 86-87 van jaarboek 2019.
3. Soortgelijke stroken grond volgden onder Fijnaart aan de Appelaarseweg en onder Willemstad aan het Steenpad, terwijl in Willemstad alle gronden voor het emplacement moesten worden aangekocht.
4. Akte van 7 augustus 1906 voor notaris A.M.B. Smulders te Oud Gastel, in WBA, Bergen op Zoom.
5. Akte van 5 juli 1906 voor notaris A.M.B. Smulders te Oud Gastel, in WBA, Bergen op Zoom.
6. Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van artikelen in 'De Grondwet' van 8 oktober 1903 en in het Algemeen Handelsblad van 26 december 1903, 13 juni 1908, 30 juni 1908 en 28 september 1908.

Rectificaties

In de tekst tussen de beide afbeeldingen op blz. 77 in jaarboek 2018 van 'Het Land van Gastel' staat: *De boerderij annex café van de familie Voorbraak stond bekend als uit- en instapplaats voor bedevaartgangers naar en van de Kapelberg. Het huis werd gebouwd in 1896 en de grote schuur in 1907.* Dit laatste is niet helemaal juist, zo meldt Rien Voorbraak, want deze schuur brandde in 1934 tot de grond toe af. Overigens werd de schuur later weer opgebouwd. In het artikel 'Een stukje levensgeschiedenis van mijn ouders: Ant. Voorbraak en Laurentia Aanraad' van Cor Voorbraak in jaarboek 2000 'Het Land van Gastel' is op blz. 137 en 138 enige aandacht besteed aan deze brand. Hierin wordt gesproken van 6 mei 1934 als datum, maar het desbetreffende artikel in 'De Grondwet' van 12 mei 1934 heeft het over 11 mei 1934.

Memorandum van een polderjongen

Een bijdrage van Rien Voorbraak

Met de hulp van: Johannes Wilhelmus Voorbraak (1916 – 2016)

Aangevuld met feiten uit het artikel van Cor Buckens-Voorbraak uit het jaarboek 2000

Bewerkt door Rien Voorbraak

In het jaarboek van 2018 stond een artikel over de geschiedenis van een deel van de familie Voorbraak. Met name het gezin van Jaak (Jac) Voorbraak werd hierin belicht. Zoals zo vaak komen na het verschijnen van dergelijke artikelen nieuwe feiten aan het licht. Zo kreeg ik voor het eerst het boek 'Memorandum van een polderjongen' geschreven door J. (Jan) W. Voorbraak onder ogen. Jan was de jongste zoon van Gerard (Geert jr.) Voorbraak en kleinzoon van Geert (sr.) Voorbraak en Mieke Potters. Cor Buckens-Voorbraak was de tweede oudste dochter van Toon Voorbraak en Laurentia Aanraad en ook kleindochter van Geert sr. Voorbraak en Mieke Potters, tevens mijn overgrootouders.

Jan beschrijft in zijn boek bijzondere details over zijn jeugd en onze gezamenlijke voorouders. Met het oog op de recent verschenen serie op Omroep Brabant over 'De Suikerhoek' lijkt het volgende artikel daar naadloos bij aan te sluiten. Tijdens mijn bewerking heb ik zoveel mogelijk feiten proberen te checken en kom daarmee redelijk dicht bij de tijdlijn van de locaties en de belevenissen zoals die destijds moeten zijn geweest.

Jan over het boek: "Laat het mij een biografie noemen, al is het maar een verzameling van korte fragmenten; lieve, mooie en minder mooie, humoristische, vreugdevolle en droeve herinneringen, kortom een samenbundeling van belevenissen in de loop van enige decennia".

Waarom en hoe kwam Jan er toe een biografie te schrijven? Wel, dat heeft verschillende redenen. De voornaamste is wel het oproepen van herinneringen aan zijn voorouders. Die hebben volgens hem recht, het nageslacht te laten weten, waar en waarom ze hebben geleefd en hebben laten leven.

Ten tweede, waar blijft een voorgeschiedenis van de ouders wanneer er niet één familielid is, die de pen opneemt en het opschrijft. Hoe mooi is het, als je de wereldliteratuur erop naslaat en leest hoe onze voorouders in de ruimste zin des woord, geleefd hebben. Ik, zegt Jan, zou het jammer vinden, dat wat mijn dierbaren hebben gedaan, verloren zou gaan. Daarom heb ik alle moed bij elkaar geraapt, om dat wat ik me kan herinneren op papier te zetten.

Opmerking:

Een groot deel van deze bijdrage is in de ik-vorm geschreven. We citeren hierbij uit Jan's boek 'Memorandum van een polderjongen'.

Onze ((over-) groot) Ouders:

De geschiedenis van onze familie vangt aan bij mijn grootvader en grootmoeder, Gerard (Geert sr.) Voorbraak en Maria (Mieke) Potters, zij trouwden op 29-sept-1859 in Roosendaal, eerst wonende in Holterberg (Kruisland) en later beide wonende in een

kleine boerderij, annex koffiehuis, nabij Gastelsveer te Gastel. Hun kinderen worden geboren op verschillende adressen aan de Gastelse dijken, eerst wijk E nummer 68 (meer aan de zijde van Stampersgat) en later wijk E, nummer 47: tegenwoordig Gastelsedijk Zuid 12, beide in Nieuw Gastel.

Het vervoer in die tijd, ongeveer rond het jaar 1865, was meestal met paard en wagen of de duwkar. De Gastelsedijk was in die tijd een grote verbindingsweg naar Roosendaal, ondanks dat hij onverhard was en diepe karsporen bezat.

Hiernaast een impressie uit die tijd

Mijn grootvader had aan “den dijk” niet alleen een koffiehuis, maar ook nog enkele “meetjes” grond en werkte bovendien nog op de “meestoof” te Stampersgat (deze produceerde tussen 1851 en 1872), waar de z.g. meekrap werd bewerkt, die volgens zeggen een grondstof bevatte voor de rode kleurstoffen alizarine en purpurine, gewonnen uit de meekrapwortel en werd gebruikt in de verfindustrie van die tijd. Mijn grootmoeder deed buiten haar koffiehuis, haar verdere zaakjes in de landbouw en had wat vee, varkens en kippen.

Gerardus Voorbraak
16.10.1826 Steenberg
19.05.1912 Oud Gastel

Anna Maria Potters
21.10.1837 Rucphen
17.07.1905 Oud Gastel

Uit dit paar, wat niet stil heeft gezeten, werden acht zonen en vier dochters geboren. Zoals in eerdere artikelen genoemd: de zoons Adrianus (Janus), Cornelius (Kees), Petrus (Pieter Jan), Gerardus (Geert jr.), Johannus (Jan), Antonius (Toon), Jacobus (Jaak), Louis en de dochters Maria (Marie), Gertruide (Eerwaarde zuster Gonzaga die later naar Mill-Hill, Engeland is vertrokken.) Adriana Cornelia (Jaonekee), Cornelia (Eerwaarde zuster

Melanie is Overste geweest op het St. Joseph-ziekenhuis te Gastel en daarna te Steenberg. De jongste zoon Louis is ongehuwd gebleven, evenals uiteraard ook de eerwaarde zusters.

Uit de Stamboom, die ter gelegenheid van de 100ste verjaardag van Oom Jaak is samengesteld, blijkt dat het aan vruchtbaarheid niets te wensen overliet. Op 26 september 1981 vond er een reünie plaats, die zeer druk is bezocht en waaraan een tentoonstelling verbonden was.

Uit het ouderpaar Gerard Voorbraak en Maria Potters werden tot die datum geboren:

- 12 kinderen
- 30 kleinkinderen
- 103 achterkleinkinderen
- 153 achterachterkleinkinderen
- 3 achter achterachterkleinkinderen.

Volgens overlevering was deze familie van 12 kinderen geweldig muzikaal. Louis was een goed accordeonist, Jaak violist, pianist en gitarist, Geert jr. een goed tenor en Jan bariton. Jaonekee, zoals Adriana Cornelia in de volksmond werd genoemd, en Marie zongen als kanaries. Zij vormden dan ook vaak duo's en kwartetten voor feesten en partijen. Dit heb ik vaak meegemaakt, zelfs toen ze veel ouder waren. Ook op het kerkkoor, H. Familie en H. Congregatie waren ze zeer actief en toneel was hun hobby. Ook traden ze op en combineerde dat met voordrachten en waren heel bekend in Oud Gastel, Kruisland en omgeving.

Jaonekee, Jaak, vader Geert en Louis

Op de foto, waar het artikel in het jaarboek van 2018 mee begon, staan ze voor het caféetje aan de Gastelsedijk Zuid 12 te Oud Gastel.

In die tijd werd de voorkamer vaak gebruikt als café om wat bij te verdienen. Er waren in die periode zo'n 102 “cafés” in Oud Gastel.

Werkzame leven:

Grootvader Geert sr. was arbeider van beroep, werkte in het begin van zijn huwelijk op de meestoof in Stampersgat en was later in het bezit van een “aak” waarmee hij samen met zijn vrouw en zoons – in de periode van ongeveer 1865 tot 1900 – baggerwerkzaamheden verrichtte in de Roosendaalsche- en Steenbergsche Vliet. Ook werd er turf mee gevaren.

Het baggeren gebeurde in de 19de eeuw met de hand en was enorm zwaar werk. Ze gebruikten daarvoor een lange zware stok met een ijzeren beugel met daaraan een canvas zak. Ze stonden dan in de aak en moesten de zak over de bodem van de Vliet halen om zo modder weg te scheppen. Het ophalen en uitwerpen van de modder was ontzettend zwaar. Het was ook een kunst om die zak dan leeg te maken door hem van binnen naar buiten uit te slaan en dan weer terug voor de volgende schep.

De Vliet werd destijds al druk bevaren. De schepen hadden geen motoren en werden met de hand, als trekschuit met mankracht of paarden, voortgetrokken. De schippers werkten altijd samen: man en vrouw.

Tijdens de werkzaamheden stond de schipper gewoonlijk aan het roer en de vrouw met een borstband aan de wal. Die borstband was gemaakt van 10-12 cm brede band. Deze ging over haar borst en onder de armen. Zo trok ze dan, lopende over het jaagpad, met een lange sleepkabel de aak vooruit. Als het schip zwaar beladen was, zag je nauwelijks vooruitgang. Er was ook wel een mast met zeilen en als er – uit de goede richting – wind stond, werden de zeilen gehesen. Dan had de vrouw het beter. Later werden ook de zoons ingezet voor dit werk. Als de aak vol was werd hij door vader en een oudere zoon naar de losplaats gesleept. Een broer bleef dan aan boord om het roer te bedienen. Na het lossen begon het verhaal weer van voren af aan.

Naast de baggerwerkzaamheden moesten zij ook “koe-wachten”: de koeien laten grazen en herkauwen langs de dijk. Gezinnen in de polder hadden vaak een paar dieren aan huis waaronder koeien, varkens en kippen, soms een paard.

John Burnet (Scottish, 1784–1868)

A Dutch river landscape with sleeping cowherd

omdat hij alleen maar moest letten op de koeien, die onder den dijk graasden. Omdat het zittend werk was, kon hij tegelijkertijd kousen breien; dat hadden de dochters van Bovee hem geleerd. Menig kous werd dan ook afgeleverd.

Verschillende jaren is dat zo gegaan, maar naarmate hij ouder werd, bracht hij andere werkzaamheden tot ontplooiing, zodat ze hem op den duur in het gewone arbeidsproces inschakelden. Dat werk bestond uit omgaan met paarden, ploegen, suikerbieten vervoeren, graan oogsten, dorsen (toen nog met de vlegel), melken en noem maar op. Een allround landarbeider dus. Toch had Geert meer in zijn mars en wilde hij vooruit.

Voorbeeld van een trekschuit in 1902 waarmee grootmoeder ook heeft gezwoege

De vierde zoon Gerard – of Geert (jr.) zoals ze hem noemden – was mijn vader, die als jongen van 12 jaar al van school af moest en met zijn vader mee moest naar de boerderij van de familie Bovee, een rijke boer te Stampersgat, om daar als "Koeiwachter" voor f 1,50 per week de wacht houden bij de koeien. Het was niet veel, maar het droeg, anno 1882, wel behoorlijk bij tot verlichting van het grote gezin van twaalf kinderen. 'n Gelukkige omstandigheid was het, dat het geen zwaar werk was,

In die tijd was de suikerbiet in opkomst. Overal in de Zuid-Westhoek werden suikerfabrieken opgericht. De oudste broer Janus, die gorbaas was geworden op de suikerfabriek in Stampersgat (opgericht in 1866), was acht jaar ouder dan vader en kende veel vooraanstaande mensen, waaronder ook de directeur van de fabriek, de Heer Vlekke (1881-1903). Via zijn broer kon Geert jr. 'n praatje komen maken. In dat gesprek liet hij duidelijk naar voren komen, dat hij graag agent voor de suikerfabriek zou willen worden. Agent worden van de suikerfabriek wilde zeggen, het contracteren van suikerbieten bij de boeren: de hoeveelheden dus die ze eventueel wilden leveren in de "bamus", het najaar, dit is de bietentijd. Dit kreeg hij rond en hij ging dan vooral in de avonduren "den boer op" en met succes. Vele jaren heeft hij dit gedaan.

Beetwortelfabriek, Stampersgat

Een bietenak

vervoeren. Er was een kleine hut aan boord met daarin een petroleumkacheltje en een petroleumlamp. Ze konden hierin slapen, zodat ze verder van huis konden en langer weg konden blijven. Vaak gingen ze dan op maandag weg en op zaterdag terug. Door deze omschakeling was er veel werk gekomen en zegde Geert jr. zijn oude werk op. Waar ze ook waren, alles ging te voet. Fietsen hadden ze nog niet. Zij waren wat begonnen. Het was verschrikkelijk zwaar en dag en nacht werken als het ware. Later vertelde Geert ons: "Wij moesten zorgen, dat de boeren met hun kar, de bieten naar de laadplaatsen bij de

Toen de familie wat geld verdiend had, kochten zij een groter schip, een "Lambert".

Grootvader had daarvoor al een kleiner baggerschip. Deze nieuwe bietenak kocht hij samen met Geert jr. en met diens acht jaar jongere broer Jan. Dit was een schip van 150 bruto ton om de bieten, de gecontracteerde en de niet gecontracteerde, naar de fabriek te

Het laden van een schip met de kruiwagen

Roosendaalsche Vliet brachten. Wij moesten ze dan van de wal met de kruiwagen over een "badding" dat is een soort brede loopplank, in de aak kieperen. Was de aak vol, dan

Suikerfabriek "De Ram & Cie" Roosendaal

moest ome Jan of ik in de "touwen" om – als er tenminste wind stond – de zeilen van de aak te spannen. Was er geen wind, dan was het om de beurt de aak met een paard naar de Suikerfabriek in Roosendaal, die intussen ook was opgericht, laten trekken. Wanneer ze bij de fabriek aan waren gekomen, moesten de bieten met manden op de rug naar boven worden gesjouwd.

Grootvader Geert sr., die intussen

oud was geworden, stopte met zijn werk. Het gezin veranderde in zijn geheel, de een na de ander trouwde, zo ook mijn vader. Hij was toen 33 jaar en had verkering met Gertruide Wilhelmina Jansen. Haar roepnaam was Mijntje, zij was acht jaar jonger dan vader en een boerendochter. Bij haar thuis bestond nogal wat tegenstand tegen deze verhouding, maar desondanks ging het huwelijk gewoon door en het was zoals ik altijd heb ondervonden een pracht huwelijk.

Ze waren samen zeer eenvoudig en dat is altijd zo gebleven. Ook waren ze zeer godsdienstig en voedden ons dan ook naar deze maatstaf op.

Het was intussen 1902.

Vader kocht een boerderijtje, ook weer annex koffiehuis, aan de weg die liep van Oud Gastel naar Roosendaal. Halverwege deze weg, die toen al verhard was, lag dit café 'Huis ten Halve'. Met de verbreding van de Gastelseweg is het afgebroken.

Huis Ten Halve, Gastelseweg, Roosendaal
(1902-1912)

Deze gelegenheid was door vader en moeder opgezet om de reizigers, te voet, per fiets of met paard en wagen eten en drinken te geven. Bij dit café 'Huis ten Halve' waren enkele hectaren grond, die ze intensief beoerden. Daar hadden ze vooral in de zomer de gelegenheid voor. Ze verzorgden wat varkens, kippen en een paard. Het bietenvaren en contracteren in de "bamus" vormden echter wel de hoofdmoot van hun bestaan. Het leven ging door en er moest hard gewerkt worden, maar vader zei altijd "als je werkt, heb je te eten". En dat klopt dan ook, want wij zijn nooit iets te kort gekomen.

Wordt vervolgd.....

Cees Scheepers en zijn Sissy maakten historie

Een bijdrage van Leo van Leengoed

Nederlandse equipe met Cees Scheepers Europees kampioen in 1963

Cees Scheepers, lid van de landelijke rijvereniging Heerjansruiters uit Oud Gastel, werd met de Nederlandse equipe in 1963 Europees kampioen. De Nederlandse equipe van landelijke ruiters eindigde in Basel vóór de equipes van Zwitserland en West-Duitsland. Sinds 1957 had hiermee Nederland het kampioenschap 'veelzijdigheid' van landelijke ruiters driemaal op dit tweejaarlijks evenement met succes verdedigd: 1959, 1961 en 1963.

Cees was met zijn 18 jaar de jongste van de equipe

De Nederlandse Equipe die Europees
kampioen werd in Basel

Een enorme prestatie om wederom deze driedaagse wedstrijd die bestaat uit een dressuurproef met viertallen, een trekwilligheidsproef, een individuele dressuurproef, een cross country en een individueel springconcours, te winnen. De wedstrijden vonden plaats in Basel van vrijdag 27 tot en met zondag 29 september 1963 op het prachtige concoursterrein van de Reiterklub beider Basel. De Nederlandse equipe stond onder leiding van de oud-olympische ruiter Wiel Hendrickx uit Grathem en was samengesteld uit 3 ruiters van de Koninklijke Nederlandse Federatie en 3 ruiters van de Katholiek Bond van Landelijke rijverenigingen. Cees was met 18 jaar de jongste van de equipe. Hiermee kwam de door Prins Bernhard geschonken wisselstandaard voor de vierde maal in handen van de Nederlandse landelijke ruiters. Op 1 oktober 1963 vond de huldiging van Cees te Oud Gastel plaats in Café 'Onder de Toren' waarbij

naast de leden van de rijvereniging ook afgevaardigden van vele andere verenigingen uit Oud Gastel en West-Brabant aanwezig waren.

Cees en Sissy: een succesvolle en unieke combinatie

Dergelijke samengestelde wedstrijden vereisen een enorme veelzijdigheid van ruiter en paard.

Actiefoto met Cees en Sissy tijdens het spring
parcours van het Europees Kampioenschap in
Basel (1963)

Aanleg, training, ambitie en doorzettingsvermogen zijn onontbeerlijk om tot goede prestaties te komen, maar dat betekent nog niet dat de combinatie van ruiter en paard excelleert. Cees en Sissy vormden een unieke en succesvolle combinatie, die in 1963 in Bazel als eerste West-Brabantse combinatie uit de ruitersporthistorie het hoogste Europese podium bereikte. De paarden van de kampioens-equipe waren zonder uitzondering “Nederlands gefokte paarden” en tonen dat de bloedopbouw van onze warmbloedpaardenfokkerij erg succesvol was in het produceren van veelzijdige prestatiepaarden, en dit geldt nog steeds.

De veelzijdigheid van paard en ruiter werd tijdens de Europese kampioenschappen ook getoetst in een aangespannen men-proef

Koop het van die begrafenisondernemer!

Vele beroemde paarden zijn in Nederland gefokt, maar ze worden nooit als kampioen geboren. In 1963 liet Cees, die toen inmiddels zijn rijbewijs had, zich ontvallen dat hij de 8-jarige Sissy niet voor een Mercedes zou willen ruilen. Cees had toen Sissy bijna 5 jaar. Het verhaal gaat dat Jan Moerings, de voorzitter van de rijvereniging de Heerjansruiters, adviseerde bij de aankoop van Sissy van de heer Nijs den Ouden uit Alblasterdam. Sissy heette toen Vumanda en was bij de Vereniging ter Bevordering van de Landbouwtuigpaardenfokkerij, voorloper van het Koninklijke Nederlands Warmbloedpaardenstamboek, onder nummer 13499 ingeschreven. Sissy was nog nooit bereden voordat Cees haar kreeg, maar had wel reeds een trekvaardigheidsproef gedaan. Jan Moerings schijnt gezegd te hebben: “Koop het van die begrafenisondernemer”. Sissy was zeker geen gemakkelijk paard, waar je als onbekende niet zomaar achterlangs moest lopen. Cees slaagde erin om Sissy in enkele jaren op Z (zwaar) niveau in zowel dressuur als springen te krijgen.

Eerst jaren van training, concoursen en selectiewedstrijden

Aan een Europees kampioenschap gaan jaren van training, concoursen en selectiewedstrijden vooraf. Cees en Sissy vormden een veelzijdige combinatie, maar de cross country en military waren onderdelen waar zij jarenlang niet in te kloppen waren. Maar zelfs met goede voorbereiding kan het tegen zitten. Tijdens het kampioenschap voor landelijke

Zowel cross als military vragen een uiterste concentratie van ruiter en paard en een blind van vertrouwen van paard in de ruiter (Basel 1963)

ruiters in 1964 te Geysteren ging het mis tijdens de cross bij de 26^e hindernis met de finish in zicht. Op dat moment lag de combinatie bijna een minuut voor op de concurrentie. Omdat bij een cross de hindernissen veel beter gefixeerd zijn dan bij een springconcours, is het risico op een val groot wanneer de een hinder-nisbalk fors wordt geraakt. Dit overkwam Sissy, met als gevolg dat Cees onder Sissy terecht kwam en een rib brak.

Doorgaans vonden alle concoursen van landelijke rijverenigingen plaats in de zomer. Gedurende de winter werden crossen en military's gehouden. Een cross is doorgaans een snelheidswedstrijd van ongeveer 4500 meter met vaste hindernissen, terwijl een military een aantal onderdelen kent en vaak meerdere dagen duurt. In 1965 werd te Deurne van 30 april tot en met 2 mei een 3-daagse military georganiseerd in de omgeving van Het Zandbosch, die ook als training voor de selectie voor de komende Europese kampioenschappen in Compiègne gold. Naast een dressuurproef en springconcours kent een military ook een uithoudingsproef. Deze

Cees met Sissy trots nadat hij bondskampioen werd in 1966

bestaat uit een wegparcours (3600 meter), steeple (2500 meter) met 7 vaste hindernissen, een wegparcours van 7200 meter, een cross country van 5600 meter en een uitloopgalop van 990 meter. De deelnemers, onze landelijke ruitertop Van de Schans, Van Herten, Gijzen en Huys, die evenals Cees Scheepers tot de selectie behoorden, ontlieden elkaar nog niet veel.

Na de vissersmis “op concours” met de Heerjansruiters

Nog vele successen volgden op de regionale en bondskampioenschappen. Zo werd Cees met Sissy bondskampioen springen in de Z-klasse op 14 augustus 1966. Cees was de enige ruiter die 5 springparcoursen foutloos had beëindigd. Gedurende de zomer werd bijna iedere week wel ergens een concours hippique georganiseerd. Cees was lid van de

Heerjansruiters en nam dus ook deel aan alle concoursen en wedstrijden in West-Brabant. De leden van de Heerjansruiters gingen meestal met een platte wagen - met een tweespan ervoor en vier paarden aan het halster erachter – richting concours. Op zondag was er in Oud Gastel een vissersmis (5 uur in de ochtend), zodat iedereen aan de zondagsplicht om een mis bij te wonen, kon voldoen. Vervolgens werd er verzameld bij het oefenterrein, waar iedere week op dinsdag of donderdagavond werd getraind met vier- en achttallen. De locatie van de oefenterreinen wisselde door de jaren heen: van de Noordhoeksestraat, naar een locatie op de Stoof en de Meir en later achter de Markt waar het Hof stond. De Heerjansruiters kende tijdens de hoogtijddagen wel twee achttallen en een viertal, waarmee afdelingsdressuur werd gereden en ook veel ruiters en amazones namen deel aan individuele nummers van dressuur en springen.

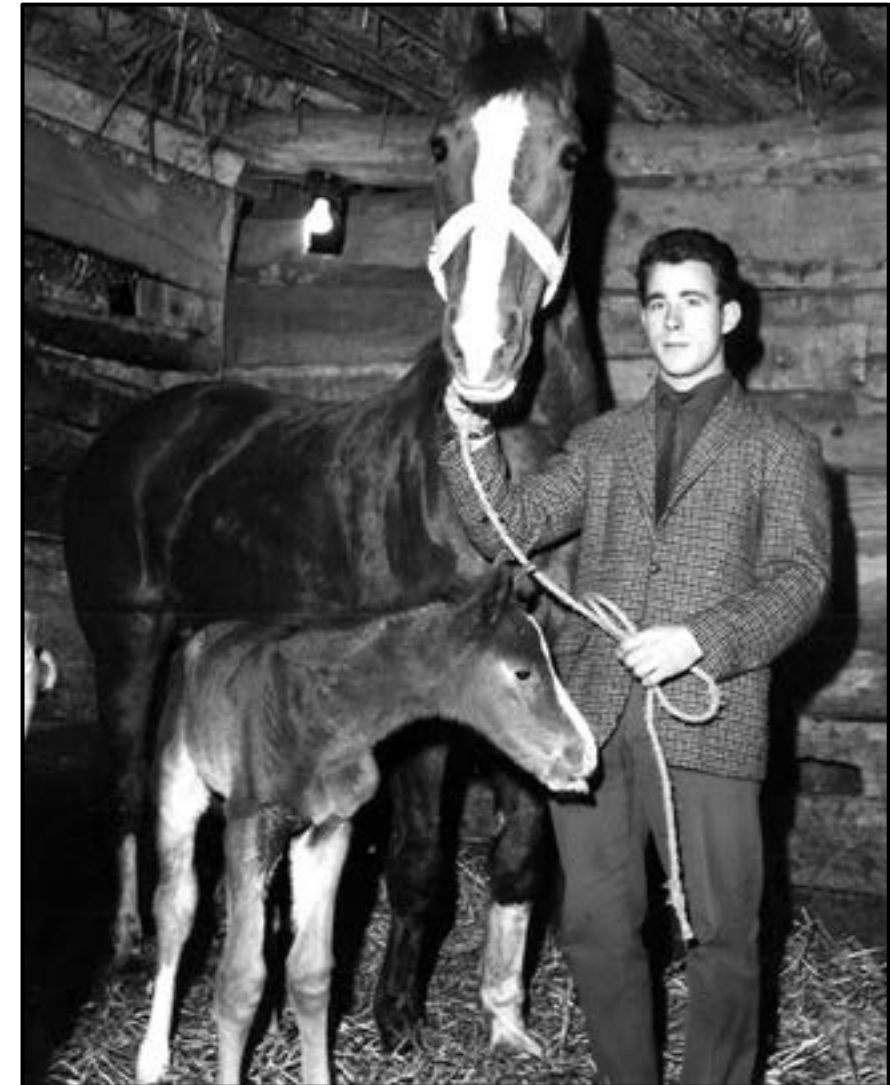

Cees springt het Z-parcours en deze hindernis staat vóór de jurywagen die soms ook als tribune fungeerde voor de Vips

Het vertrek 's ochtends met de paarden was altijd een gezellige bedoeling. Op de wagens werden zadelkisten en hooi meegenomen en in een flinke draf werd er naar concoursen in Bergen Op Zoom (2^e Pinksterdag), Roosendaal (Mauritsruiters), Kruisland (Graaf Engelbrecht), Wouw (Wouw vooruit), Halsteren (Prins Auvergne), Etten (Concordia Florebit), Oudenbosch (Country Rider), Sprundel (St. Isidorus), Klundert (Niervaart), Zundert (Volharding), Ulvenhout (DWS), Princenhage (Paardenvriend) en zelfs naar Rijsbergen gereden. Op het concoursterrein aangekomen waren de paarden vaak bezweet, maar er moest snel "losgereden" worden met de acht- of viertallen.

Jarenlang was de "speaker" van het concours de Gastelaar Cees Melsen, die voorheen de gareel- en tuigmakerij op de Markt naast het Hof had. Cees Melsen verstond de kunst om

de arriverende ruiters snel in het gareel te krijgen. Je had altijd het gevoel dat je te laat was. Bij de paarden die voor de wagen gelopen hadden markeerde vaak "zweetschuim" op de plaats waar het gareel of het borsttuig had gezeten. Dit werd dan afgewassen en geborsteld en iedereen moest ruiterkleding in orde maken en dan ging het acht- of viertal de ring in. Groepsdressuur werd gevolgd door individuele dressuur in de klasse L, M of Z. Combinaties die een springbrevet hadden, namen vaak in de middag deel aan het springconcours, dat ook een klasse B voor beginners had.

Cees met Sissy en haar veulen

Soms hadden de merries, waarmee men naar het concours ging, hun veulens thuis moeten laten en dan waren de merries erg onrustig. Gedurende de dag werden de merries regelmatig uitgemolken als de druk op het uier te groot werd. Soms waren de haren van de achterbenen van de merries plakkerig en met melkkorsten bedekt, hetgeen voor de inspectie bij dressuur of bij de parade een minpunt was.

Imposante openingsparade concours met Radetzkymars

De parade, waar alle deelnemende ruiters en amazones op het hoofdterrein paradeerden, vormde een imposante start van het middagprogramma en met de parade werd formeel

het concours geopend. Alle deelnemende combinaties reden in draf slangenvoltes over het hoofdterrein, terwijl de Radetzkymars door de luidsprekers schalde. De commandant van de parade stelde vervolgens alle deelnemende combinaties op voor de wagen van het concourssecretariaat. De cap werd afgenomen en het Wilhelmus werd gespeeld. Dat was de formele opening, doorgaans door de burgemeester, maar altijd onder regie van Cees Melsen, die het wedstrijdsecretariaat bemande op praktisch alle concoursen in de omtrek gedurende vele jaren.

Wanneer ruiters succes hadden en er prijzen werden gewonnen, was de terugweg feestelijk en werd vaak “aangereden”. Er werd dan gestopt bij een landelijk cafeetje om een glaasje bier te drinken. De uitbundigheid kon groot zijn en eenmaal is zelfs een paard (Red Boy) mee in het café genomen en werd de waard uitgenodigd om op het paard te gaan zitten.

De paarden van de ruiters en amazones werden tot begin 60er jaren niet alleen voor sport maar vaak ook nog voor werk gebruikt. Veel oud-Heerjansruiters zullen als ze de namen van paarden horen, zoals Sissy, Johnny, Romantica, Red Boy, Cetrijntje, Kitty, Mariska, Leola direct weten welke ruiter of amazone er bij hoorde. Wanneer concoursen verder weg werden bezocht (Rijen – de Cavalieren, Prinsenbeek – Ons Genoegen, gingen de paarden in een veewagen. Dit was altijd een heel gedoe, omdat er altijd wel paarden erg moeilijk in de wagen te krijgen waren. Het vervoer met een veewagen of trailer was voor de meeste paarden nog geen routine.

De tijden veranderden; plotseling verschenen de paardentrailers

Halverwege de 60er jaren verschenen op concoursen plotseling paardentrailers. Van de Brink en Kouwenberg kwamen met speciale paardentrailers, waar we ons op het concoursterrein aan konden vergapen. Paarden werden gesoigneerd en hadden staarten die haast tot de grond reikten, terwijl de merries van ons, die hun veulens thuis hadden, vaak een wat korte “afgevreten” staart hadden. Sommige paarden zagen er niet zo luxe uit en hadden nog een genicteerde (geblokte) staart en dus het uiterlijk van een werkpaard.

Duidelijk was dat tijden veranderden. De tijd dat de ruitersport met paarden werd beoefend, die ook als werkpaard op de boerderij werden gebruikt, leek aan een eind te komen. Ook de tuigpaardnummers in open en limietklasse maakte een ‘dip’ door. Het kon dan ook gebeuren dat de Heer Boomaars uit Bavel, een tuigpaardenman pur sang, zowel eerste als laatste was in zijn klasse. Aan de tijd van het veelzijdige paard, dat zowel als aangespannen paard als onder het zadel moest kunnen presteren, leek een eind gekomen. Steeds meer ging men paarden op specifieke eigenschappen fokken. Toch komt men steeds meer tot besef dat veelzijdigheid niet strijdig hoeft te zijn met atletische prestaties. De geregistreerde paardenfokkerij in Nederland bestaat sinds 1887 (Het Friese paardenstamboek doet dit vanaf 1879). Nu kent het KWPN (Koninklijke Warmbloed Paardenstamboek Nederland) vier fokrichtingen: het springpaard, het dressuurpaard, het tuigpaard en het Gelderse paard. Wanneer u de foto’s van Sissy goed bekijkt dan ziet u dat de atletische bouw van deze voskleurige kampioene tijdloos is. Sissy had alles. . . .

Vier verkenners uit Oud Gastel naar Sutton Coldfield

Een bijdrage van Marius Broos

De Jamboree van 1937

Menigeen van de oudere generatie heeft wel eens gehoord van de vijfde Wereld-Jamboree van 31 juli tot en met 9 augustus 1937 in het Nederlandse Vogelenzang. Er werd gekampeerd in en op duin, bos en weiland van het adellijke landgoed ‘Het Huis te Vogelenzang’ (met nog een uitbreiding in het naastgelegen ‘Woestduin’). Dit landgoed lag kort bij het vroegere spoorwegstation Vogelenzang-Bennebroek en groeide uit tot een stadje met 28.750 verkenners en leiders uit 54 landen. Voor deze Jamboree moest de perroncapaciteit van het kleine station zelfs tijdelijk worden uitgebreid. Alleen al op 30 juli stopten er zeventig treinen.

Voor de Nederlandse scouting was dit destijds een enorme opsteker. Veel verkenners waren nog jong, kenden alleen hun eigen groepje en moesten in hun stad of dorp vaak opboksen tegen een negatieve stemming over de verkennerij. Maar in Vogelenzang liepen de jongens op eens tussen tienduizenden jongens uit landen waar de meesten van hen nog nooit waren geweest.

Op het station Roosendaal was het in de dagen vóór 31 juli een drukte van belang, toen duizen-

den verkenners vanuit Amerika en Engeland (via Vlissingen), België (1100), Luxemburg (370), Frankrijk en nog veel andere landen in Europa hier per trein arriveerden en via de visitatiezaal de douane passeerden, alvorens zij verder mochten reizen.

Vanuit Roosendaal en omgeving waren er toen ongeveer 30 deelnemers, die deels per fiets (met vertrek op donderdagochtend 29 juli) en deels per trein naar Vogelenzang reisden. Kapelaan Vermeulen van de Sint Janskerk was hun leider en aalmoezenier.

De Jamboree van 1957

Hoe anders was dat, toen van donderdag 1 augustus tot en met maandag 12 augustus 1957 in het Engelse Sutton Coldfield (in het graafschap Warwickshire, ongeveer 10 kilometer ten noorden van Birmingham) de negende Wereld-Jamboree plaatsvond. Er waren toen 31.426 deelnemers uit 82 landen, maar de opkomst uit West-Brabant was toch

Een plaatje uit het plakboek van Coen Hofland.

een stuk minder dan in 1937. Logisch toch, want alleen al de reis- en verblijfkosten van fl. 200,-- vormden voor de ouders van de meeste verkenneren een onoverbrugbare kloof. Daarnaast mocht een deelnemer, volgens de geldende deviezenbepalingen, nog maximaal 3 Engelse ponden (fl. 30,--) en fl. 10,-- aan Nederlands geld meenemen. Uit Roosendaal gingen slechts twee en uit Oud Gastel vier jongens naar Engeland, en dat op een totaal van acht uit West-Brabant.¹ Zij behoorden allen tot de Sint Willebrordus-troep, die uit 27 verkenneren bestond, onder leiding van een aalmoezenier, een hopman en twee vaandrags. De acht jongens uit West-Brabant waren:

R 1 – J.M.P. (Jan) Buijzen,	Varkensmarkt 9, Oudenbosch,	* 21-03-1940
R 7 – C.M.H.M. (Coen) Hofland,	Dorpsstraat 46, Oud Gastel,	* 05-11-1941
R 9 – C.N. (Cees) Hoppenbrouwers,	Hoogstraat 5, Klundert,	* 06-05-1943
R 14 – J.M.J. (Jan) Moerdijk,	Ludwigstraat 33, Roosendaal,	* 30-12-1941
R 17 – H. (Bert) Rademakers,	Marconistraat 119, Roosendaal,	* 26-09-1941 ²
R 18 – P.J.A.M. (Piet) Rademakers,	Kerkstraat 1, Oud Gastel,	* 21-01-1943
R 20 – F.J.G.M. (Frits) Schreuder,	Kerkstraat 67, Oud Gastel,	* 16-08-1941
R 25 – M.A.H.M. (Martin) Vrolijk,	Boombosch 48A, Oud Gastel,	* 15-07-1941

Andere deelnemers kwamen uit 's-Hertogenbosch, inclusief Vught (5), Tilburg (9) en Kaatsheuvel (2), et cetera. Naast deze troep, waren er nog zeven andere troepen van de Katholieke Jeugdbeweging met elk circa 30 personen. In totaal gingen er vanuit Nederland 900 verkenneren van allerlei gezindten naar Engeland. Zij werden in Sutton Coldfield gelegerd op het veld Moisson (sub-camp).

Jan Moerdijk

Van Jan Moerdijk kwam in de zomer van 2018 enige documentatie over deze reis boven water, nadat een zak met oud papier in de Ludwigstraat op het trottoir was gezet. Een passerende postbode was zo nieuwsgierig dat hij daarin keek. Toen hij foto's vond, vroeg hij meteen ter plekke of hij die mocht hebben. Jan maakte in 1957 als vijftienjarige verkenner bij de Katholieke Jeugdbeweging deel uit van de *'Sint Willibrordustroep'*. Een broer of een zus van Jan bleef na het overlijden van zijn ouders op het ouderlijk adres wonen, totdat ook dit werd ontmanteld.³

Coen, Piet en Frits

Via de heemkundekring van Oud Gastel werd contact gelegd met drie van de vier jongens uit Oud Gastel. Eén van hen was **Coen Hofland**, een zoon van de toenmalige burgemeester van Oud Gastel. Hij bezat een plakboek met een 19 bladzijden lang verslag, vol tekeningen, foto's, knipsels uit kranten en brochures, kaartjes, allerlei stukken over de Jamboree, lucifermerken, circulaires, et cetera. Ook **Piet Rademakers** had een plakboek met knipsels uit (ook Engelse) kranten, terwijl **Frits Schreuder**, de oudste zoon van een huisarts in Oud Gastel, kwam aanzetten met losse knipsels, enveloppen met brieven en briefkaarten, een plakboek met verslagen, aantekeningen, foto's en ansichtkaarten, het handboek voor de Jamboree en correspondentie vanuit Engeland met zijn

ouders. Helaas bleek **Martin** (voor iedereen beter bekend als **Mart**) **Vrolijk**, de vierde jongen uit Oud Gastel, op 1 april 2011 te zijn overleden. Hij was bij leven in dienst van een verzekeringsmaatschappij.

De heenreis

In samenwerking met de NS was er door de Jeugdbeweging voor heel Nederland één reisschema opgesteld, waarin elke deelnemer onmiddellijk kon zien hoe hij het beste vanuit zijn woonplaats naar Hoek van Holland en terug kon reizen. De heenreis begon op dinsdag 30 juli 1957. Vanuit Roosendaal zag er dat als volgt uit:

Roosendaal v. = 12.40 uur, overstappen in Dordrecht (a. = 13.12 uur, v. = 13.36 uur),
Hoek van Holland a. = 14.28 uur,
Hoek van Holland v. = 15.30 uur, met schip Mecklenburg, Harwich a. = 22.30 uur,
Trein 1: Harwich v. = 23.30 uur, Sutton Park a. = 05.00 uur, met extra trein (31/07 's morgens)
Trein 2: Harwich v. = 00.20 uur, Sutton Park a. = 06.10 uur, met extra trein (31/07 's morgens).

Voordat de reis begint, maakt een fotograaf van Brabants Nieuwsblad een opname van de uit Roosendaal vertrekkende jongens. Van links naar rechts staan: Piet Rademakers, Coen Hofland, onbekend, Mart Vrolijk, Bert Rademakers, Jan Buijzen, onbekend, Jan Moerdijk, Frits Schreuder. Een van de twee onbekenden is Cees Hoppenbrouwers uit Klundert, de andere jongen is dan A. Dierick uit Koewacht (Zeeuws Vlaanderen).⁷

Gebrekkige postverbindingen

Een journalist van het Brabants Nieuwsblad zwaaide hen uit op het Roosendaalse station. *'Bepakt en gezakt en vol goede moed'* stond er op 31 juli als kopje boven een lovend artikel over hun vertrek. Eén van de deelnemers vergeleek zich met het vertrek van de Nederlandse ploeg voor de *'Tour de France'* uit Roosendaal: *'Men weet wel waar men naar toe gaat, maar helemaal niet hoe het er aan toe zal gaan.'* Hij ging een groot avontuur tegemoet.

De krant eindigde met: *‘Enfin, mogelijk horen we daarover binnenkort nog allerlei aardige bijzonderheden. Nu hoorden we al fluisteren dat in de plunjezak diverse souvenirs meegingen, o.a. echte klompen uit de klompenmakerij te Oud Gastel.’*

Daarvan kwam echter weinig terecht. Ofschoon Jan Moerdijk minstens vijf velletjes papier met ervaringen naar de krant had opgestuurd, stond daarvan niets in de krant. Kennelijk gingen lang niet alle brieven tussen Engeland en Nederland per vliegtuig. Schip en trein speelden nog de hoofdrol in het postvervoer. Vele brieven kwamen pas aan, nadat de deelnemers thuis waren.

Vandaar dat het Brabants Nieuwsblad slechts één artikel bij het vertrek en één na de terugkomst van de jongelui uit West-Brabant publiceerde. Daartussen werden maar drie berichten uit de landelijke pers opgenomen, twee over de gang van zaken op de Jamboree en één over het noodweer in de nacht van maandag 5 op dinsdag 6 augustus 1957.

Frits aan het woord: 30 en 31 juli

‘Om 12.10 vertrokken vanaf de Markt, nagewuifd door ouders en bekenden in de richting Roosendaal. Bij “Villa Boombosch” stapte Mart in en met z’n vieren kwamen we op het station aan en Mart ging eerst een nieuwe stok kopen. Op het station waren Jan Moerdijk, Bert Rademakers, Jan Buijzen, Cor Hoppenbrouwers en Dirckx reeds aanwezig.⁴ Door de Pers werden er enige foto’s gemaakt en toen vertrok de trein.

Frits was nog maar amper in Oud Gastel de deur uit, of zijn ouders stuurden een ‘dikke’ brief naar hem in Engeland. Kennelijk moesten in huis alle postzegels er aan geloven om een brief per luchtpost en als spoedbestelling naar Sutton Coldfield te sturen. Aan porto is in totaal voor fl. 6,05 aan postzegels opgeplakt. Bijna alle waarden zijn vertegenwoordigd.

gingen, was net de Arnhemse Band aan het spelen. Toen iedereen aan boord was, werden er afscheidsspeeches gehouden door H.C. Jansen en schipper Kavelaars.

In elk station juichten we en iedereen juichte terug. In Dordrecht moesten we ongeveer 20 minuten wachten op de extra trein uit Breda, waar de rest van onze troep in zat. We werden oorverdovend welkom geheten en de hele reis tot de Hoek was het een lawaai. In Hoek van Holland moesten we eerst een tijd wachten en toen we de bagage op aan het laden waren, kwam de aalmoezenier. Bij de douane werd alleen gecontroleerd of onze passen in orde waren. Toen we de boot op

Nagewuifd door duizenden mensen verliet het schip de kade. Toen we een tijd op weg waren, begonnen de Surinamers calypso’s te zingen. Na het eten zijn Coen en Mart zeeziek geworden. Na het eten gingen we eerst wat rusten en om ongeveer 8 uur werd er een opname gemaakt voor de radio door de Surinamers en het Jamboreelied van 1937 en 1957. Na deze opname trad de Band op. Om 21.15 voeren we middendoor een hele

De Stoomvaart Maatschappij ‘Zeeland’ (SMZ) had de ‘Mecklenburg II’ in 1922 laten bouwen voor de vaart tussen Nederland en Engeland. Het schip overleefde de oorlog betrekkelijk goed. Vanaf 1952 tot 1959 lag het op reserve om drukte in de zomermaanden op te vangen. In 1960 werd de ‘Mecklenburg II’ in Gent gesloopt.

grote vissersvloot die prachtig verlicht was. Om half 10 kwam de loods aan boord die ons veilig de Theems op loodste tot Harwich, waar we om half elf aanlegden.

Op Woensdag 31 Juli ’s morgens om 5 voor half een vertrokken we vanuit Harwich in de richting van Sutton Coldfield. We hebben op z’n hoogst een uur geslapen en toen het licht werd, zagen we dat het mistte, zo erg dat je geen 2 meter kon kijken. Maar later klaarde het op en werd het even mooi weer als de vorige dag. Om half acht kwamen we te Sutton Coldfield aan, waar we verwelkomd werden door Engelse verkenners. Nadat we door Sutton Coldfield gemarkeerd waren, kwamen we bij het Jamboree-terrein aan, waar een Engelse gids ons naar ons kampterrein bracht. We moesten eerst op onze bagage wachten. Onderwijl kregen we een boterham en een kop thee van Canadese verkenners. Toen tenten en bagage waren gearriveerd, hebben we de tenten opgezet en gingen we slapen tot 2 uur. We sliepen allemaal zo. Toen we het vuur opgezet hadden, hadden we om 4 uur tea. Dit was zeer overvloedig en om 7 uur kregen we het dinner. Ook dit was een stevige maaltijd. Hierna konden we per patrouille het kampterrein op gaan. We gingen langs de winkels naar de arena, waar, een uur te laat, een film begon. Het was een zeer flauwe Engelse film. We moesten om 10 uur op het kamp terug zijn en om half elf gingen we naar bed.’

Zo uitvoerig Frits nog in zijn logboek in het begin was, zo weinig werd dat op 4 augustus, waarna het schrijven ophield en volop bladzijden leeg bleven, dit in tegenstelling tot het plakboek van Coen, geïllustreerd werd met veel eigen gemaakte tekeningen, plaatjes, foto’s en krantenknipsels.

In het algemeen

Nog maar nauwelijks was de Jamboree begonnen, of het ‘changen’ of ‘swappen’ (ruilen van spullen) kwam in volle gang. Jan Moerdijk uit Roosendaal had ech-

Een kaart die de ouders van Frits hem op 2 augustus in Engeland stuurde, onthulde hun bedoeling: *'Frits. Ruil maar alles wat los en vast is, behalve je reiskoffer. Ruil postzegels. We zullen je verschillende sturen. Op televisie kamp Moisson gezien en op radio opening. Duke of Leicester gehoord. Prachtig leven, Goed Kamp.'*

Mart Vrolijk monteerde de spullen, die hij met het swappen had gekregen, na thuiskomst op een doek, voorzien van een geborduurde rand en een stok om die aan de muur te kunnen ophangen. Het is een uitstekend voorbeeld, waar het swappen toe kon leiden. Met dank aan Ineke Vrolijk – Hoppenbrouwers, weduwe van Mart Vrolijk.

ter geen grote klompen bij zich. En daar ging het kennelijk bij de Amerikanen om en dat in ruil voor hun Indiaanse hoofd-
tooien.

Verder waren er tea-party's, waarbij jongens van verschillende nationaliteiten elkaar ontmoetten en moesten verbreedren. Hollandse jongens dansten de zevensprong op klompen. Schotten kwamen met hun doedelzakken en Oostenrijkers jodelden hun liedjes. Dagelijks was er ook een kampkrant en in de winkel kon je allerlei Jamboree-souvenirs kopen, zoals zeep, washandjes, tandpasta, handdoeken, -schoenen, et cetera, aldus de kranten in eigen land.

Coen aan het woord: donderdag 1 augustus

'Om 7 uur was het reveille, en konden we ons heerlijk wassen met het frisse water, nadat we ons morgengebed en de drie weesgegroeten gebeden hadden in de tent. Voor het wassen waren speciale was- en douche-tenten geplaatst. Om 8 uur kwamen er welpen rond met tassen vol kranten. Ze schreeuwden: "Jamboree Journal !!!". Ik heb er ook een krant van gekocht. 8.15 Hadden wij in de kapeltent een Heilige Mis. Deze werd opgedragen door onze aalmoezenier. Om 9 uur gingen we koken en ontbeten daarna. We kregen porridge (= corn flakes + melk), worstjes, gebakken eieren en overheerlijke boterhammen met jam. Daarna hebben we de tafel afgepionierd [afgeruimd].

Om half twaalf hoorden we een brommend geluid in de lucht. Het was een helicopter. Hierin zat de hertog van Gloucester [of was het Leicester?], die de Jamboree zou openen. We maakten ons gereed om ons te begeven naar de arena waar de opening plaats zou vinden. We werden allemaal op alfabetische volgorde gezet. Na heel lang wachten begon de hertog met zijn openingswoord, waar we niets van verstonden. Toen deze geëindigd was, maakte de hertog, in een jeep, een rondtocht door elk kampterrein van een verschillend land. Overal waar hij passeerde, ging er een overweldigend gejuich op. Baretten en hoeden werden de lucht in gegoid.

Om 4 uur was het defilé afgelopen. We waren blij dat we weg konden, omdat we vier uur in de brandende zon hadden gestaan. Op ons kampterrein aangekomen, begonnen we te koken. We aten aardappels, kool, worteltjes, melk (stamp) en worst. Na het eten ben ik mijn klompen kwijtgeraakt voor zeven en een halve gulden. Om 7 uur gingen we met de patrouille op stap om verschillende kampen te bezoeken. Wij gingen eerst naar de Finnen. Na wat gepraat te hebben, gingen we over tot ruilen. Ik probeerde mijn klompjes te ruilen voor een beroemd Fins mes, maar dat lukte me niet. Om toch iets als herinnering aan de Finnen te hebben, heb ik het geruild voor een Fins petje.

Nadat we onze waren verruild hadden, liepen we verder tot we bij een Zuid-Afrikaans kampvuur kwamen, dat we een uurtje hebben bijgewoond. Het was zeer vrolijk en alles werd in het Frans gezegd. Daarna stapten we op en bekeken enige ingangspoorten van verschillende landen. Toen kwamen we bij een kampvuur van de negers, hier hebben we ook naar geluisterd, en onze P.L. speelde een nummertje op zijn gitaar. Om 22 uur gingen we weer terug naar ons kamp. Na het avondgebed te hebben gebeden, gingen we slapen. Welterusten !!!'

Coen aan het woord: vrijdag 2 augustus

'6.45 reveille. De koks gingen de fourage halen. De rest waste zich in de wastenten. 7.30 H. Mis in de kapeltent. Hier konden telkens twee missen gedaan worden, omdat er twee altaren stonden. 8.- 2 Jamboree-kranten gekocht, ook een voor de commissaris. Opening, dit werd altijd door een kanonschot aangekondigd. 8.15 Eten koken. Het vuur was al aan. Hiervoor had de kok gezorgd. We aten corn flakes, gebakken eieren en boterhammen. Na het eten hadden we vrij en konden we onze logboeken bijschrijven, en konden we gaan swappen.

Coen Hofland maakte, na thuiskomst, een plakboek en illustreerde dat ook met zelfgemaakte en met waterverf ingekleurde tekeningen.

12.- Eten koken. We kregen soep, gebakken aardappelen, ei, erwten en pudding. De vaandrig kwam onder het eten met de post rond, er was ook een brief van Moeder bij. Om 1.- gingen we eten. Om 14.- omwassen, na veel gepraat en gegeten te hebben. 14.30 We hebben ons goed gewassen, sommigen in de douche-tent en andere in de wastent. Het wassen was wel nodig, daar we erg vuil werden op zo'n dag en het nogal warm weer was. 15.- Met enkele verkenner ben ik naar het centrum gelopen en hebben we de winkels bekeken. Daarna gingen we naar de arena, waar de Amerikanen, als Indianen hun show net hadden beëindigd. Na hen kwamen de Zweden van alle kanten aangelopen en gingen plat op hun buik liggen, terwijl ze het woord "Sweden" vormden. Toen kwamen de Noormannen met hun boten en Germanen op, die tegen elkaar vochten. Na de strijd beëindigd te hebben, liepen er ineens een stel "rendieren" in de arena en een paar rendiervangers begonnen ze te vangen. Toen begon de hele groep een vrededans. Het was een prachtig gezicht met al die felle kleuren.

Toen we terug naar het centrum liepen, kwamen we Johan Bodegraven en een paar andere persmannen tegen, die vroegen of ze met ons mee mochten naar ons kamp om hier het een en ander te vertellen. De aalmoezenier hield de wacht bij het kamp en wij werden ondervraagd door Johan Bodegraven. Hij vroeg hoe wij de zeereis hadden doorgemaakt en hoe we de Jamboree vonden. En of we al veel autographs [foto's met handtekening] hadden bemachtigd. Ook vroeg hij hoe we de Schotse doedelzak-muziek vonden. Die vonden we te eentonig en de Schotten bleven er te lang mee bezig. Want overdag hoorden in de verte steeds diezelfde muziek spelen. Toen het onderhoud was afgelopen, gingen we naar de markt, waar we de Schotse doedelzakband tegenkwamen. Het waren ongeveer 25 man die netjes in de pas liepen en krachtig hun voeten wegzetten.'

Nog altijd zijn Prins Philip (* 10 juni 1921) en koningin Elizabeth II (* 21 april 1926) in leven. Bijna 64 jaar geleden, op 3 augustus 1957, waren zij aanwezig bij de opening van de Wereldjamboree in Sutton Coldfield

Gevraagd in 2020 naar een reactie op dit verhaal, vult **Piet Rademakers** aan: 'Coen deed aan kogelstoten, lees ik, maar we deden méér om de aandacht te trekken, onder andere lasso draaien, zweep klappen en mes gooien. Met de lasso konden we die zo ronddraaien dat we die boven ons én rond ons middel konden laten draaien; de lus ging dus omhoog en omlaag; prachtig gezicht. Een leren zweep van een paar meter konden we hard laten knallen; nou ja... En ik -

Na terugkomst om 19.00 uur was het eten en afwassen. Daarna oefende de troep voor de 'Hollanddag' op 5 augustus. Coen nam het kogelstoten voor zijn rekening, maar toen een andere verkenner dat ook eens probeerde, zag hij zijn kogel in een rioleeringsbuis verdwijnen. De jongens moesten toen genoeg nemen met een grote kei. Om 22.30 uur was iedereen terug in het kamp, waarna het avondgebed volgde en het om 23.00 uur bedtijd werd, niet nadat de koekjestrommel nog even was geplunderd.

jawel ik - kon een padvindendol (heb ik nog) enkele meters (3 à 4) de lucht in gooien, die kwam al kantelelend weer naar beneden, waarna ik hem aan het heft opving vóór hij de grond raakte. Onverantwoord eigenlijk, maar ja. Deze kunstjes hadden bekijks, dat weet ik wel.'

Uit het boek van Coen: zaterdag 3 augustus

Na reveille om 7.15 uur was er een H. Mis en het ontbijt. Om 10.00 uur volgden weer oefeningen voor de 'Hollanddag'. 's Middags kwamen koningin en prins op bezoek en daar moest natuurlijk iedereen bij zijn. Terug in het kamp om 17.00 uur gaven de Hollanders een tea-party aan verkenner van allerlei nationaliteiten, maar een goed gesprek voeren bleek toch heel moeilijk.⁵ Tenslotte hielden de Hollanders om 20.00 uur een kampvuur tussen het eigen kamp en de waslokalen. 'Vaandrig Schuurkens was de kamp-vuurleider. De kring om het vuur was echter te groot gemaakt, zodat de vaandrig alles twee keer in het Engels moest zeggen en het onduidelijk werd en alles te lang duurde. Het publiek liep dan ook over naar het Oostenrijkse kampvuur dat naast ons werd gehouden. Dit was veel vrolijker en met veel muziek erbij. Na het kampvuur, dat jammer genoeg in duigen was gevallen, baden we het avondgebed en gingen we naar bed! Good night !!'

Uit het boek van Coen: zondag 4 augustus

Na reveille om 7.00 uur was er een H. Mis en het ontbijt. Om 11.00 uur volgde een pontificale hoogmis. 'Hij duurde erg lang omdat er een preek was. De Mis werd druk bezocht, want alles rond de kapel was helemaal bezet. Door de brandende zon zijn er verschillende verkenner en leidsters flauwgefallen.'

Na de dienst volgden koken, lunchen, afwassen, brieven schrijven en een tukje doen, waarna het kampterrein werd verkend. 'Met de groep, zonder leiders, gingen we langs snoep- en coca-cola tentjes. Bij ieder tentje vroegen we om beurten: "Have you motteballen?" De juffrouws in de tentjes antwoorden dan "I don't understand you", waarna we brullend van het lachen doorliepen naar het volgende tentje om daar de juffrouws voor de gek te houden. Na

Plattegrond van Sutton Park. Aan de westkant ligt het sub-camp 'Moisson'. De naam 'Vogelenzang' herinnert aan 1937, toen voor het eerst in Nederland een Wereldjamboree werd gehouden.

Kleurige tekeningen uit het plakboek van Coen Hofland

Nadat de lichten waren gedoofd, staken zij lampions aan en *‘liepen in rijen van vier langs de tribune onder luid gejuich van de toeschouwers in de stromende regen !!’* De Enschedese Drumband speelde daarbij het Wilhelmus. Om 22.00 uur was alles voorbij en kropen de jongens na het avondgebed *‘met een blij hart in onze slaapzakken.’*

Coen aan het woord: dinsdag 6 augustus

‘s Nachts een vreselijk noodweer. Het water plenst uit de hemel. 2.- Piet Rademakers komt bij ons in de tent. Mart Vrolijk en hij zijn uit de tent gespoeld. Mart blijft in de tent van zijn patrouille slapen, Piet komt echter bij ons en hoopt nu droger en warmer te liggen!! 9.- Daar de leiders zich “verslapen” hebben, omdat ze vannacht geen oog hebben dicht gedaan, is het laat reveille. Koken, wat heel wat moeilijkheden met zich meebracht doordat het hout natuurlijk kletsnat was. We kregen brood, koffie en haveremout.

13.- We kregen de opdracht om naar Arrowe-Park en Moisson te gaan, om daar ons op de hoogte te stellen van de waterschade van vannacht. We kwamen in aanraking met allerlei verken- ners, Fransen, Duitsers, Engelsen en Nederlanders. De verkenners die op de heuvels lagen, had- den geen last van het water gehad, maar degenen die in de dalen en op de hellingen lagen, had- den veel narigheid opgelopen. Een Nederlandse hopman dreef op een gegeven moment op zijn luchtbed in het water en met armzwaaien probeerde hij in evenwicht te blijven. Aan de tenten waar het oranje nog aan zat, zaten grote vlekken, die hopelijk wel door de regen afgespoeld zou- den worden.

enige kraampjes gehad te hebben, kropen we in een televisie -tent en volgden het amusante programma.’ Om 22.30 uur was het avondgebed en slapen.

Gevraagd in 2020 naar een reactie op dit verhaal, vult **Piet Rademakers** aan: *‘Grappen haalden we uit, zeker. Met name Bert Rademakers hield wel van practical jokes. Er stond ergens een ijskraampje, met onder andere in het Ne- derlands (naast andere talen) “kies een ijsje, het is heerlijk”. Wij (= vooral Bert) zeiden dat dat fout was, moest niet “ijsje” zijn, maar “mijsje”. Werd dus verbeterd. Toen gin- gen we een stapje verder: ook “kies” was verkeerd, moest zijn “kus”. Door onze hilariteit kregen de mensen van de kraam snel door dat we hen in de maling namen.’*

Uit het boek van Coen: maandag 5 augustus

Na reveille om 7.15 uur volgden een H. Mis, koken, ontbijten, oranje slingers ophangen aan tenten en palen vanwege de verjaardag van prinses Irene, lunchen en swappen. Om 15.00 uur gaf Nederland een soort *‘Olympische Dag’* in de arena, waarbij Coen kogelstoter was. Na het avondeten was er een defilé in de arena. De Hollanders maakten al lopend het woord IRENE.

15.- De meegenomen boterhammen werden smakelijk opgegeten. Het laatste gedeelte dat we nog moesten hebben, was tegenover ons, bij de Amerikanen en Finnen. De Ameri- kanen hadden natuurlijk nergens last van gehad, omdat ze prima ten- ten hadden en heel goed materiaal. Om te koken maakten ze zich geen zorgen, ze waren altijd zo klaar, want zij stookten op houtskool, waarvan er een hele hoop lag. Een paar verkenners waren bezig met maïs te poffen, we kregen er ook iets van, en wat werkelijk ook lekker smaakte. De Finnen hadden wel veel pech gehad, het water stond bij hen 4 cm hoog in de tenten!! Ze moesten dan ook middernacht hun biezen pakken en gingen in de tele- visietent liggen, die daarvoor ex- pres op een heuvel was gebouwd.

16.45 We keerden in ons kamp te- rug en haalden direct een flinke sta- pel hout om eens goed te kunnen koken en hadden we tevens genoeg voor een paar dagen. 17.20 koken

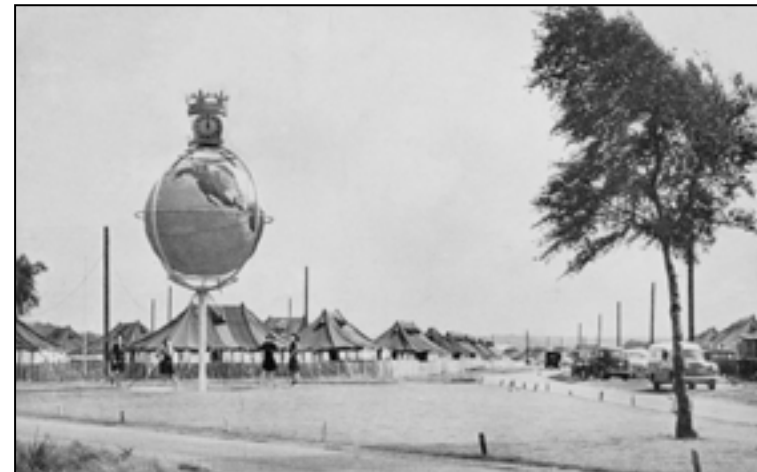
en eten, wat ons heerlijk smaakte. 19.- In de tent schrijven en slapen. Buiten aan touwen en op de tafels hingen kleren en slaapzakken die vannacht kletsnat waren geworden.

21.30 Gevecht met de Belgen, omdat ze ‘s middags een van onze klokken uit het carillon hadden meegenomen. Dit hadden ze gedaan, omdat we hen namelijk zaterdag 3 augustus niet hadden uitgenodigd voor de tea die we toen gegeven hadden. Zij namen wraak en namen ons klokje mee, dat ze ver weg in een bos verstopten. Mijn A.P.L. heeft toen eventjes rustig met een paar Belgen gepraat en deze vertelden hem waar het klokje lag. Hij heeft hem vlug teruggehaald, ter- wijl de andere verkenners nog steeds vochten. 22.30 bidden en in de slaapzak.

Gevraagd in 2020 naar een reactie op dit verhaal, vult **Piet Rademakers** aan: *‘Toen we allemaal drijfnat waren, op de laatste dag, is er ook nog een gasbrander omgevallen en een ketel kokend water op mijn voet terechtgekomen. Op de wreef had ik een grote blaar, zeg maar een hand groot, en tijdens de tocht naar huis liep ik mank en had maar één schoen aan.’ En verder: ‘Het fototoestel van tante Jet (voor de liefhebbers: een Eastman Kodak No. 1 Pocket filmcamera) had ik meegekregen, maar is door de genoemde wateroverlast onherstelbaar beschadigd geraakt. Ik heb hem nog. Liefhebbers?’*

Coen Hofland poseert voor de ingang van het Kamp Vogelenzang.

Gezicht op de ingangspartij van Sutton Park.

Publiciteit in het Brabants Nieuwsblad

De watervloed in Sutton Coldfield stond ook meteen in de Nederlandse kranten. Die nacht was Sutton Coldfield drie uur lang geteisterd door zware buien, waardoor het terrein op veel plaatsen te maken had met flinke wateroverlast, tot zelfs 60 cm hoog. Zeshonderd verkenneren moesten tijdelijk in scholen en bij particulieren worden ondergebracht. Met man en macht werd op dinsdag 6 augustus gewerkt aan het graven van greppels rondom de tenten. Drijfnapte slaapzakken, dekens, uniformen en andere uitrustingsstukken hingen bij kampvuren te drogen. Op veel plaatsen bleef het terrein door modder onbegaanbaar.

Jan Moerdijk schreef in een brief naar huis: *‘De slaapzak is lekker warm en ik heb goed geslapen tot nu toe behalve maandagavond toen stortregende het en ik werd wakker en was tot op mijn hemd nat, want ik lag in een plas. De slaapzak is dus niet waterdicht. De volgende dag is hij in een ziekenhuis gedroogd.’*

Uit het boek van Coen: woensdag 7 augustus

Na reveille (7.00 uur), H. Mis (7.30 uur), koken (8.15 uur), ontbijten (9.00 uur), postzegels halen en brieven schrijven (10.00 uur), aardappels schillen (11.30 uur) volgde om 12.00 uur de middagmaaltijd. Die middag gingen de jongens voor het eerst het kamp-terrein af. Na een treinreis volgde een rondrit van drie mijl per autobus bij een grote chocoladefabriek, waar het productieproces uit de doeken werd gedaan. Na een tea om 16.30 uur kwam de terugreis per trein, waarna het eten volgde, nog een brief werd geschreven en het om 22.00 uur bedtijd was.

Uit het boek van Coen: donderdag 8 augustus

Na reveille (7.00 uur), koken (7.30 uur), ontbijten (8.45 uur), generale repetitie voor de ‘Olympische Dag’ (9.30 uur) en koken (12.00 uur) volgde om 14.30 uur de ‘Olympische

Een retourtje Sutton Park - Chester in een extra trein.

Dag’ in de arena met schaatsen, bomen hakken en dansen. Coen was kogelstoter. Om 16.30 uur volgde de presentatie van de Duitsers. Coen schrijft: *‘Dit was een echte massademonstratie. Alles liep stram in de maat!’* Vervolgens was het weer koken (17.00 uur) en eten (19.00 uur), waarna Coen in de arena naar het Portugese volksdansen ging kijken. Vooral *‘de bonte kleuren van de rokken’* vielen hem op. Om 23.00 uur was het slapen, maar heel de nacht regende het.

Jan Moerdijk uit Sutton Coldfield

Uit Sutton Coldfield is slechts één brief van Jan Moerdijk, gedateerd op 8 augustus 1957, bewaard gebleven. Enkele citaten hieruit geven een beeld van zijn ervaringen: *‘We zijn nu halverwege het kamp en ik heb uw brief ontvangen. Ik snap er niets van dat u nog niets van mij hebt gehoord. Ik heb aan de krant 5 zulke vellen als*

De hele Sint Willebrordustroep telde 31 jongens, inclusief de leiding. Die uit Oud Gastel, Oudenbosch en Roosendaal zijn aangegeven met een nummer: 1 = Piet Rademakers, 2 = Frits Schreuder, 3 = Mart Vrolijk, 4 = Coen Hofland, 5 = Jan Buijzen, 6 = Jan Moerdijk, 7 = Bert Rademakers.

dezen van het vertrek opgestuurd en een paar dagen geleden heb ik 3 velletjes van het luchtpostpapier opgestuurd, zoals we het afgesproken hadden. Ook heb ik 4 dagen geleden een kaart gestuurd.’ En: *‘Ik heb mijn das geruild voor een Zuid-Afrikaanse das, verder heb ik nog niets geruild, want ze willen allemaal grote klompen hebben.’* Over het eten was Jan best te spreken: *‘De fourage is zeer goed. Elke dag is er worst en pap.’*

Jan zou zijn moeder niet veel wasgoed bezorgen, want hij beloofde al vanuit Engeland: *‘De laatste kampdag zal ik alles uitwassen. U hoeft dus alleen maar te strijken.’* Maar: *‘De Jamboree zelf valt mij tegen, de regeling ervan is echter uitstekend. Douchcellen zijn ook aanwezig.’*

Uit het boek van Coen: vrijdag 9 augustus

Na reveille (7.30 uur), H. Mis (8.00 uur) en ontbijten (9.00 uur) ging het om 10.15 uur vanuit het station Sutton Park met de trein naar Chester voor een wandeling met bezoek aan de kathedraal, de stad, het stadhuis, de vestingwallen en een boottochtje op de rivier. Om 18.30 uur vertrok de trein terug naar Sutton Park met aankomst om 20.45 uur. Na het eten lagen de jongens al om 22.00 uur in bed.

Uit het boek van Coen: zaterdag 10 augustus

Na reveille (7.10 uur), H. Mis (7.45 uur) en ontbijten (8.15 uur) volgde het Moissonspel, waarbij iedereen een nummer kreeg en de opdracht om een jongen te vinden van een andere nationaliteit met eenzelfde nummer. Coen trof daarbij Thor Müller, een Noorse jongen, die hij uitnodigde voor de thee om vijf uur ‘s middags en daarna het

Tijdens de Jamboree waren verkenners nog al eens op weg naar de kerk. Rechts lopen Bert Rademakers en Jan Buizen.

avondeten. Vervolgens was het souvenirs kopen (10.00 uur), koken (12.00 uur), eten (13.45 uur) en afwassen (14.30 uur), waarna de Noor en nog een Poolse jongen op bezoek kwamen. Zij werden om 19.00 uur teruggebracht naar hun kamp, waarna de Hollanders het kampvuur op het sub-camp

Moisson bezichtigden met prachtige dansen en tam-tam-getrommel van negers. Ze bleven er een tijdje hangen. Pas om 23.00 uur keerden zij terug naar hun slaapplek.

Uit het boek van Coen: zondag 11 augustus

Na reveille (8.20 uur), H. Mis (9.15 uur) en ontbijten (9.45 uur) volgde nog om 11.00 uur een pontificale hoogmis. Die duurde *‘voor ons wel een beetje lang, omdat we heel de H. Mis moeten staan.* Pas om 12.30 uur was het afgelopen en luid Hollandse liedjes zingend ging het huiswaarts. Na het koken en eten werd een bezoek gebracht aan de Noorse jongens. Daar werden sardines gegeten. Bij het afscheid kregen zij ieder nog drie blikjes en vijf pakjes van die droge koekjes die je bij die vis moest eten.

Om 17.00 uur konden de Hollanders aanschuiven bij Engelsen uit het graafschap Sussex. Daar werden zij onthaald op heel wat zoetheit, zodanig dat ze er flink misselijk van waren. Na terugkomst op hun kamp zongen de jongens nog wat liedjes onder begeleiding van gitaarmuziek. *‘We hadden wel sukses want op ons gekweel kwam een erg gezellige Belg die verschillende liedjes zong en praatte over de Jamboree.’* Om 22.30 uur was het bidden en naar bed. Die nacht viel er weer veel regen. Maar inmiddels hadden de verkenners greppels rondom hun tenten gegraven en werden zij niet verrast door het water.

Uit het boek van Coen: maandag 12 augustus

Na reveille (9.00 uur), H. Mis (9.30 uur), koken (met nat hout) en ontbijten (11.00 uur) gingen de jongens om 12.00 uur in Sutton Coldfield souvenirs kopen. Coen was op 15.30 uur terug in het kamp, waar hij nog het een en ander ruilde. Om 19.00 uur aten de jongens koude frites en pannenkoeken. Een uur later wist Coen zijn Finse dolk nog te ruilen voor een mooie, brede Duitse werpdolk.

Om 21.00 uur vond in de arena de sluiting plaats van de Jamboree, waarbij Lady Baden-Powell en de burgemeester van Sutton-Coldfield een toespraak hielden. De jongens stonden er echter te ver van af en konden niets verstaan. Het daaropvolgende

vuurwerk slaagde niet goed, vanwege de pasgevallen regen. Onder het zingen van het Jamboree-lied verlieten allen om 22.00 uur onder een motregen de arena om vlug in bed te kruipen.

Uit het boek van Coen: dinsdag 13 augustus

Na reveille (8.30 uur), H. Mis (9.00 uur), koken en ontbijten (9.30 uur) werd alles afgebroken en naar de houtopslagplaats gebracht. *‘Ieder pakte zijn spullen in zijn plunjezak die hij niet meer op de terugreis nodig had, de verdere rest ging in de rugzak.’* Om 13.00 uur werd *‘warm gegeten, als men dit tenminste warm eten mag noemen, we hebben in ieder geval geprobeerd er iets warms van te maken.’*

Na het afwassen werden boterhammen gesmeerd en belegd voor de volgende ochtend. Om 19.00 uur aten de jongens boterhammen met *‘warme’* thee. Uit verveling klommen zij daarna op de watertoren, die naast het kamp lag. *‘Het was wel een beetje griezelig daar boven op, maar desondanks hadden we een prachtig uitzicht over heel het kamp-terrein, zover we konden kijken omdat het aan het schemeren was. Weer op de begane grond aangekomen, zijn we maar bij onze pakken gaan zitten en hebben geprobeerd om een beetje te slapen.’* Enkele uren later begon de terugreis.

De terugreis

De terugreis voor de jongens uit West-Brabant begon om 23.00 uur *‘s* avonds, lopend naar het station Sutton-Park, waar zij nog veel meer verkenners en hun leid(st)ers aantrouwen, zitten en liggend bij de ingang. Er reden die nacht van dinsdag 13 op woensdag 14 augustus 1957 twee treinen naar Harwich, volgens dienstregeling:

Trein 1: Sutton Park v. = 23.55 uur (13/08), Harwich a. = 05.35 uur, met extra trein M 418
Trein 2: Sutton Park v. = 00.40 uur (14/08), Harwich a. = 06.15 uur, met extra trein M 420
Harwich v. = 07.00 uur, met schip ‘Meckelenburg’, Hoek van Holland a. = 13.45 uur.
Hoek van Holland v. = 14.47 uur, Dordrecht a. = 15.40 uur,
Dordrecht v. = 16.29 uur, Roosendaal a. = 17.01 uur.
(Voor de bestemming Roosendaal waren 16 zitplaatsen in de treinen gereserveerd.)

Coen aan het woord: woensdag 14 augustus

‘0.37 De stoomfluit gaf een paar flinke stoten en daar vertrokken we van ons kampterrein, waar we 14 dagen hadden gekampeerd. In de coupé deden we de gordijntjes omlaag en het licht uit en gingen zo lui mogelijk liggen om te kunnen slapen dat dan ook goed werd gedaan.

6.37 Aankomst in Harwich. Hier namen we afscheid van onze Engelse gastheren en scheepten ons in de “Mecklenburg”.

7.30 Nu ging de stoomfluit van het schip en onder het gezang van het Jamboree-lied voeren we langzaam van de kust af in westelijke richting, naar Nederland..!’

De aankomst in Roosendaal

Met een vertraging van drie kwartier kwam de trein om kwart voor zes in Roosendaal aan. Misschien tot zijn teleurstelling werd Jan in het krantenartikel van 16 augustus maar amper genoemd, terwijl zijn maten Bert, Coen, Piet, Frits en Martin beter aan

Na aankomst van de trein op het tweede perron te Roosendaal worden de verkenneren verwelkomd door hun ouders. Een groepsfoto hoort er dan bij. Te herkennen zijn: 1. Piet Rademakers, 2. Bert Rademakers, 3. Frits Schreuder, 4. Mart Vrolijk, 5. Jan Moerdijk (met rechts ernaast zijn jongste broertje), 6. Coen Hofland (met achter hem een broertje van Jan Moerdijk, 7. Dokter Schreuder, 8. Laurant Vrolijk, 9. Burgemeester H. Hofland, 10. Mw. Hofland-Majoie, 11. Mw. Rademakers-Nelen (moeder Piet), 12. Mw. Vrolijk-Willemsen, 13. Mw. Rademakers -Vermeulen (moeder Bert). Achter 9 t/m 12 staan respectievelijk vader, zus en moeder van Jan Moerdijk.⁷

bod kwamen met hun ervaringen en geruilde voorwerpen. Merkwaardig is wel dat dit krantenartikel niet in de documentatie van Jan voorkomt. Had hij misschien een ietwat naar gevoel aan de Jamboree overgehouden?

Tot slot

Piet Rademakers herinnert zich nog dat hij aan de Jamboree twee correspondentievrienden (pen-pals) had overgehouden. Dat waren Neil Mc-Intosh en Donald Estes. Maar na enkele brieven heen en weer liep dat toch dood, al telde je natuurlijk wel mee als je een Engelse correspondentievriend had. Op mijn vraag of iemand van hen zo'n reis nog een keer wilde overdoen, antwoordt Piet dat hij daar geen moment meer aan had gedacht. Hij was nog jong en had van alles te doen. De ervaring vond hij *'wel alle-machtig prachtig'*. Al leek misschien alles strak georganiseerd, toch konden de jongens in Sutton Coldfield rondstruinen op het enorme terrein en hun gang gaan, zelfs is Piet met Neil Mc-Intosh nog naar Chester geweest, zoveel ruimte was er wel.

Na aankomst in Roosendaal op 14 augustus 1957 wordt de familie Moerdijk (vader, moeder en vier kinderen) voor de ingang van het Roosendaalse stationsgebouw gefotografeerd. Uiterst rechts staat Bert Rademakers uit Roosendaal.⁷

Een nakomertje. Kort voor het vertrek op 30 juli 1957 staan op het tweede perron in Roosendaal van links naar rechts: 1. Piet Rademakers, 2. Mw. Hofland-Majoie, 3. Coen Hofland, 4. Mart Vrolijk, 5. Frits Schreuder, 6. Jan Moerdijk, 7. Kees Rademakers (broer van Piet en eindredacteur van dit jaarboek), 8. Mw. Rademakers-Vermeulen.⁷

Coen Hofland refereert in zijn antwoord aan het enorme tijdsverschil. In zijn tijd had je de scouting (op neutrale, niet godsdienstige basis), de verkennerij (rooms-katholiek) en de padvinderij (protestants-christelijk). Hij vraagt zich af of daarvan nog iets is overgebleven. Coen herinnert zich een lange tijd van wederopbouw na de oorlog, met

het bouwen van houtconstructies, verstevigd met touwen, het koken van je eten op met hout gestookte vuurtjes, of een overlevingsweekend, waarin je met niets op stap ging en zelf je huisvesting en eten moest zien te regelen. In Engeland logeerden hij en zijn maten in zelf opgezette tenten en kookten op houtvuren. Het sanitair was een ‘hudo’.⁶ Streden de jongens destijds om insignes als ‘doe-het-zelf-houthakker’, of ‘-schoenmaker’, nu hoef je daar niet meer mee aan te komen. Toen was het zelf overleven en wederopbouw, nu is het ontdekken van de hele wereld met andere leefgewoontes tot in China, Australië en Nieuw-Zeeland.

Met dank aan

Willem Lodiers te Roosendaal (vinder documentatie **Jan Moerland**, nu in handen van heemkundekring De Vrijheijt van Rosendale te Roosendaal), **C.M.H.M. (Coen) Hofland** te ‘s-Hertogenbosch, **P.J.A.M. (Piet) Rademakers** te Hengelo en **F.J.G.M. (Frits) Schreuder** te Castricum (alle drie destijds te Oud Gastel en leveranciers van documentatie, in privé-bezit), alsmede **Kees Rademakers** te Oud Gastel (eindredacteur jaarboek Het Land van Gastel, tevens contactman met verkenner).

Noten

¹ De vier jongens uit Oud Gastel waren lid van de ‘*St. Laurentiusgroep*’. Die naam wordt nog steeds gebruikt, momenteel heet die groep: ‘*Scouting Laurentiusgroep*’. Maar naar Engeland maakten zij deel uit van de ‘*Sint Willebrordustroep*’.

² Bert Rademakers uit Roosendaal en Piet Rademakers uit Oud Gastel waren verre familie van elkaar. Dat bleek hen bij het uitwaaien voor vertrek op het station in Roosendaal. Zij ontmoetten toen elkaars moeders en in die gesprekken bleek dat ze zowel van vaders- als moederszijde familiebanden hadden. Bert werd geboren op 29 september 1941 te Curacao en huwde met Annie van Oosterhout, wier vader een schildersbedrijf had tegenover het vroegere café ‘In de Drie Snoeken’ (nu het onderdak van heemkundekring Het Land van Gastel). Bert overleed op 11 januari 2002 te Roosendaal, nog geen 60 jaar oud. Met dank aan Kees Rademakers te Oud Gastel.

³ Jan was een zoon van Alphons(us) C.M. Moerdijk, geboren op 5 juli 1897 te Zuiddorpe in Zeeuws-Vlaanderen en plotseling overleden op 15 juni 1952 te ‘s Hertogenbosch, en Dymphna M.A. Lijppens, geboren op 15 mei 1905 en overleden op 18 januari 1982 te Roosendaal. Jan Moerdijk is overleden (datum en plaats onbekend).

⁴ Met Dirckx werd A. Dierick uit Koewacht (bij Hulst, Zeeuws-Vlaanderen) bedoeld. Hoogstwaarschijnlijk was hij die dag al eerder in Roosendaal en maakte hij op het perron kennis met de Gastelaren om verder naar Hoek van Holland te reizen.

⁵ Dat een goed gesprek voeren in een vreemde taal niet altijd even gemakkelijk was, blijkt ook uit de ontboezeming van Piet Rademakers: ‘Ik had op een gegeven moment last van constipatie. Daarmee ben ik uiteindelijk naar de EHBO gegaan; onderweg heb ik in de struiken nog geprobeerd om die eruit te persen. Nee dus. Bij de verpleegsters aangekomen wilden die weten wat er aan de hand was, waarop ik zei: “there is something wrong between my legs”. Met mijn 14 jaar en mijn gebrekkige Engels kon ik nog niks beters verzinnen.’

⁶ De ‘hudo’ is een begrip binnen de scouting. Dat was een primitief toilet, bestaande uit een in de grond gegraven sleuf, al dan niet met overkapping. Soms had de ‘hudo’ een eenvoudig houten zitje, of planken aan weerszijden van de sleuf (tegen instorten). Het is niet precies duidelijk waar dit woord vandaan komt. Algemeen wordt verteld dat ‘hudo’ een afkorting is van ‘houdt uw darmen open’. Sommige scouts gebruiken dit woord ook wel als afkorting voor ‘hurkdoos’ of ‘hier uw dagelijkse ontlasting’, maar in feite ligt de oorsprong in Pakistan.

⁷ De drie foto’s op de twee voorgaande bladzijden en die op de derde bladzijde van dit artikel bevinden zich alle in de collecties van Coen Hofland, Jan Moerdijk, Piet en Kees Rademakers en Frits Schreuder.

In memoriam Rinus Speek

Een bijdrage van Piet Peeters

Op 4 juni jl. is overleden Marinus (Rinus) Speek.

Rinus werd op 27 december 1927 geboren op de Rijpersweg in Oud Gastel. Na zijn schooljaren op de Sint Joannesschool ging hij naar het kleinseminarie Brakkenstein in Nijmegen en werd op 20 september 1953 in Stevensbeek tot priester gewijd.

Na zijn priesterwijding studeerde Rinus in Rome en Nijmegen. In 1960 werd hij leraar aan het seminarie in Stevensbeek.

Het werk in een parochie trok hem echter meer en daarom ging Rinus in 1962 als hulpkapelaan naar Elten, dat in 1949 Nederlands gebied was geworden. In 1963 kwam Elten weer bij Duitsland en werd Rinus daar kapelaan. Later werd hij kapelaan in Kerken (Aldekerk) en daarna in Stenden. Hij werd tevens leraar aan een middelbare school. In 1971 werd hij pastoor in Ossenbergh. In 1990 ging hij als ziekenhuiszielzorger naar Coesfeld en werd daar tevens rector van de huiskapel. In 1993 werd hij pastoor in Stenden. Toen hij met emeritaat ging, vestigde hij zich weer in zijn oude parochie Aldekerk.

In het begin assisteerde Rinus daar nog in de parochie, maar zijn gezondheid werd steeds minder, zodat het parochiewerk niet meer goed mogelijk was. De laatste jaren werd hij verpleegd. Hoewel hij al lang in Duitsland woonde en werkte, bleven Nederland en in het bijzonder Gastel, nog steeds trekken. Hij toonde veel belangstelling voor Gastel, waar zijn twee zussen wonen en bleef jarenlang lid van onze heemkundekring. Als eerbetoon is verschillende keren bij jubilea aandacht aan hem geschonken; de laatste keer was dat in Jaarboek 2018 bij zijn 60 jarig priesterjubileum.

Rinus is 66 jaar priester geweest. De laatste weken werden heel zwaar voor hem. Op 4 juni is hij gestorven. Hij was een zeer geziene persoon in de verschillende parochies waar hij werkzaam was. Op 12 juni 2020 was zijn uitvaart in Aldekerk.

Vanwege Corona kon die – ondanks dat er veel belangstelling zou zijn – slechts in kleine kring plaatsvinden. Na de uitvaartmis werd Rinus in Aldekerk begraven.

In memoriam Cees van Caulil

Cees van Caulil werd op 27 juli 1944 geboren in de Stoofstraat in Oud Gastel als zoon van Cornelis (Kees) van Caulil en Catharina (To) Franken. Zijn ouders woonden tijdens de bezettingsjaren in bij de ouders van To. Vader, die huisschilder was, was meermalen opgeroepen om in Duitsland te gaan werken. Hij kwam tussendoor thuis op verlof en dook dan onder. In de zomer van 1944, toen Cees werd geboren, was hij thuis.

Tot dan toe was het rustig gebleven op de Stoof. Het front was nog ver weg. Maar dat veranderde eind oktober, Roosendaal werd beschoten en vanuit die stad kwamen vluchtelingen onder andere naar de Stoof en ook bij Cees thuis. Toen het front naar Gastel kwam volgden er zware beschietingen. De familie ging op de vlucht naar Roosendaal. Zolang het front in Gastel bleef, hielden de beschietingen aan. Toen, na een paar dagen, de Britse militairen weer verder trokken, werd het rustig op de Stoof en ging het dagelijks leven, zo goed en zo kwaad als dat ging, weer verder. Cees ging naar de bewaarschool en zoals alle jongens uit die tijd naar de Sint Joannesschool. Uiteraard werd hij ook lid van Sportclub Gastel en ging hij op zondagen naar het patronaat aan de Veerkensweg.

Cees speelde vaak bij ons [P.P.] thuis op de boerderij en de maalterij, samen met mijn broer en leeftijdgenoot Jan. Na de lagere school ging hij naar de ULO te Oudenbosch. In die tijd leende hij zijn eigen boeken al uit als een bibliothecaris in de dop.

Na de ULO ging hij naar de kweekschool in Oudenbosch. Nadat Cees daar was geslaagd, werd hij benoemd tot onderwijzer in Moerstraten en studeerde tegelijkertijd verder voor MO Nederlands op de Leergangen in Tilburg. Na daar zijn diploma te hebben gehaald ging hij naar de Thomas More Mavo te Halsteren en vervolgens de Thomas More Havo, het latere Markland college, in Oudenbosch. Daar werd hij later afdelingsleider.

Hij huwde in 1967 met Corry Schouw, Ze woonden eerst in Wouw en later in Roosendaal. Na de geboorte van zijn twee kinderen, Lucinde en Jörg ging hij in Hoeven wonen.

Cees was dan wel leraar Nederlands, maar naar eigen zeggen had hij ook wel leraar geschiedenis kunnen zijn. Hij had zeer veel belangstelling voor geschiedenis, vooral voor de historie van West-Brabant. Hij werd lid van Heemkundekring 'Het Land van Gastel' en leverde bijdragen voor het jaarboek. Hij bezocht het archivariaat van Nassau Brabant, toen dat nog gevestigd was in Zevenbergen. Daar zocht hij de geschiedenis van zijn ouderlijke huis uit.

Deze zoektocht werd het begin van een serie artikelen over panden in Gastel. Hij begon in 1988 met buurtschap de Stoof, waar zijn roots lagen. Daarna kwamen ook andere buurten aan de beurt. De herdenking van 50 jaar bevrijding was voor hem aanleiding om de bevrijdingsgeschiedenis van de omgeving van zijn thuis op de Stoof te beschrijven. Cees verdiepte zich ook in de Hoevense geschiedenis en was medeoprichter van de heemkundekring in zijn woonplaats.

Heemkunde en zijn beroep kregen raakvlakken. Cees onderzocht de geschiedenis van het onderwijs in Hoeven en dat resulteerde in een boekwerk over het onderwijs. Zo schreef hij deel 5 van de serie "Ach Lieve Tijd: *700 jaar West-Brabant, de West-Brabanders en hun onderwijs*". Ook schreef hij artikelen voor "De Ghulden Roos" uit Roosendaal en kwam daar in de redactie. Intussen werd hij ook nog voorzitter van het schoolbestuur in Hoeven en als zodanig was hij betrokken bij de fusie van de schoolbesturen in Halderberge in 1997. Die gingen samen onder de naam 'Het Barlake'.

Vanwege zijn inzet voor de heemkundekringen, kreeg Cees in 2009 de erespeld en oorkonde van Brabants Heem. In 2010 bestond heemkundekring 'De Honderd Hoeven' 25 jaar en bij die gelegenheid werd hij koninklijk onderscheiden.

Na zijn pensioen in 2008 zette hij zijn activiteiten voort en genoot hij van zijn vrije tijd. Vanaf 2015 liet zijn gezondheid hem steeds meer in de steek. Van lieverlee kon hij daardoor zijn geliefde bezigheden niet meer uitoefenen. Dankzij de goede zorgen van zijn echtgenote, kon Cees ondanks zijn ziekte vrijwel tot het laatst thuisblijven. Hij werd tenslotte toch nog opgenomen in Wiekendaal. Op zaterdag 3 oktober 2020 is Cees overleden. Zijn crematie volgde in verband met de corona in besloten kring op 20 oktober.

Het was leeg in Gastel

Een bijdrage van Kees Rademakers

Het rijke archief van **Harry Zandbergen** is een onuitputtelijke bron van beelden van de schoonheid van Gastel.

Een landman rijdt richting dorp
op het Moleneind in 1905

Een krabbel in het fotoalbum zegt dat
deze foto van de Kerkstraat is genomen in
1912. De toren zonder kerk kenden we
echter alleen maar in 1905 of 1906

Goed 60 jaar later - op 6 april 1963 – heeft de Oudendijk nog steeds
zijn landelijke karakter behouden.

Nieuwe aanwinsten in het museum 2020

Een bijdrage van Kees Rademakers

Uitbreiding van het Akkermans-archief

Na de presentatie van Jaarboek 2019 op 4 januari 2020 overhandigde Martijn Akkermans ons wederom belangrijke herinneringen aan zijn familie en tevens voorwerpen die een waardevolle uitbreiding van de collectie van ons museum betekenen.

De twee eerste historische gebruiksvoorwerpen zijn afkomstig uit het **Café 'De Witte Ruiter'** gelegen tussen Steenberg en Halsteren. In Café 'De Witte Ruiter' liggen de roots van de familie Akkermans.

Wij vroegen Martijn om een nadere toelichting en hij vertelde ons het volgende:

"Mijn betovergrootvader Johannis Franciscus Akkermans, geboren in 1820 te Dinteloord trouwde op 5 januari 1849 met Joanna de Mooij, geboren in Lepelstraat op 28 juni 1824 en overleden in Gastel op 11 juli 1912. Als ik het mij goed herinner was hoeve annex herberg De Witte Ruiter van de familie de Mooij. Hun oudste zoon, Petrus Cornelis Akkermans (18-10-1849 / 4-8-1939), verhuisde naar Gastel omdat hij wagenmaker wilde worden en hier een bestaande wagenmakerij over kon nemen. Hij trouwde met Maria Anna Knaap (geboren 5-1-1845 en overleden 15-3-1914). De tweede zoon Cornelis Johannes Akkermans (29-11-1851 / 9-3-1934) was landbouwer op de hoeve De Witte Ruiter, was gehuwd, maar bleef kinderloos. Eén dochter werd religieuze en de tweede dochter overleed op 14-jarige leeftijd. Dus alleen Petrus Cornelis heeft het geslacht Akkermans voortgezet."

Het was niet eenvoudig vast te stellen waarvoor de twee geschonken voorwerpen werden gebruikt. Martijn kende de toepassing er niet van en dacht dat de koperen lamp werd gebruikt om er sigaren mee aan te steken, die dan later in de koperen pot werden gedooft te doven.

Een zoektocht op internet maakte al snel duidelijk dat het 19de eeuwse olielampje op een standaard met een lange tuit aan de voorkant, een z.g. **"snotneus"** is, die waarschijnlijk zowel als lamp werd gebruikt of om een sigaar of pijp aan te steken. De snotneus kon overigens ook worden opgehangen; daartoe zat een oog aan de achterzijde van de lamp.

Ten aanzien van het koperen potje zijn we voorzichtiger. We vermoeden dat het weleens een **"kwispedoor"** zou kunnen zijn. Leest u met ons mee:

Vroeger stonden er kwispedours in herbergen (vaak met zand gevuld), zodat mensen die pruimtabak gebruikten er hun 'fluimen' in kwijt konden. Ook bijtend

tabakssap kon er in uitgespuugd worden. Een bijkomend voordeel was dat de tabaksspuwers zo geen vlekken maakten op de vloer. Het uitgespuugde sap had namelijk de eigenschap lelijke bruine vlekken te maken. Kwispedoors waren ook vrij gebruikelijk in de huiskamer in de periode dat men nog weinig bezwaar had tegen spuwen in het openbaar. Als men binnenskamers wilde spuwen, deed men dat in een kwispedoor. Volgens het volksgeloof zou spugen helpen om de duivel te verjagen.

Bij de familie Akkermans stond het ambacht altijd hoog in het vaandel. Als bewijs daarvan kregen we een set messing- en groef schaven, een boorzwenkel en lijmklem en een tweetal verstelbare tekenhaken.

De gereedschappen komen volgens Martijn uit de wagenmakerij. Zijn grootvader Frans Akkermans heeft ze wellicht nog gebruikt, zeker de tekenhaken. Hij was niet alleen huisschilder maar ook decoratieschilder.

Dat de familie Akkermans deel uitmaakte van de Gastelse gemeenschap en zich daar over een reeks van jaren op velerlei terreinen profileerde, blijkt wel uit een geëmailleerd armschild van de Geneeskundige Dienst L.B.D. (Luchtbeschermingsdiensten) dat nog herinnert aan de Tweede Wereldoorlog, een “veldteken” Carnaval 1963 en een herinneringsmedaille 700 jaar Oud en Nieuw Gastel.

Met Elly Corstjens kwam de muziek binnen

Op 6 januari 2020 – een paar dagen na de presentatie van Jaarboek 2019 – bracht Elly Schepers-Corstjens een drietal muziekboeken naar ons museum. Het betrof een liederenbundel ‘Ons Volkslied’, met een inscriptie “Gidsen Ossendrecht nov. 1947”. Tevens

kregen we van haar een tweetal bundels met kerkliederen, t.w. een ‘Cantus Passionis’ uit 1921 en ‘Missae Defunctorum’ uit 1933.

Met betrekking tot de twee liturgische boeken hebben we Sjef Theunissen gevraagd of hij ons daarover iets meer kon vertellen. Hij verwees ons echter meteen door naar een specialist op dit terrein: **Hans de Jong**, bibliothecaris van het bisdom Breda. Die resideert in Hoeven en ondersteunt met zijn bibliotheek met name studenten theologie en filosofie alsmede de studenten van de priester- en diakenopleiding voor laatbloeiers.

Cantus passionis

Het midden op de foto afgebeelde boek (de Cantus passionis) bevat de gezangen van de lijdens-evangeliën. In de liturgie vóór de uitgave van het nieuwe Romeinse Missaal (1969) zong men in de Goede Week tijdens de eucharistieviering de lijdensverhalen van het Evangelie. Op Palmzondag de Mattheuspasie, op dinsdag het lijdensverhaal volgens Marcus en op woensdag Lucas. Tijdens de officiële Goede Vrijdagviering het lijdensverhaal volgens Johannes (zoals nu nog steeds het geval is). In deze evangelieleringen is een rolverdeling voorzien tussen Jezus Christus, de anderen (synagoga) en de verteller (chronista). Dit boek bevat de partij van de chronista, de verteller.

Door deze gift van Elly Corstjens bezit de heemkundekring de officiële uitgave van de gregoriaanse gezangen uit 1921. Deze uitgave heeft een lange voorgeschiedenis. In 1903 besloot Paus Pius X tot een herziening van de kerk-muzikale praktijk en terug te keren naar het authentieke gregoriaans. In deze hervormingsbeweging speelden de benedictijnen van de abdij van Solesmes een grote rol. Deze abdij ligt in de omgeving van Le Mans. Zij legden zich toe op de bestudering van de oude gregoriaanse handschriften. Deze uitgave is het resultaat van deze hervorming.

Missae Defunctorum

Het tweede boek bevat de missen voor de overledenen uit het Romeinse Missaal en de riten voor de absoute uit het Romeins rituaal. Het boek is in 1933 uitgegeven door de katholieke uitgeverij Pustet-Verlag uit Regensburg. Friedrich Pustet (1798-1882) stichtte

deze uitgeverij in 1822 in Passau. Vier jaar later verplaatste hij zijn zaak naar Regensburg. Daar groeide zijn bedrijf uit tot een belangrijke katholieke uitgeverij die nog steeds bestaat. In 1870 gaf de Heilige Stoel aan Pustet-Verlag toestemming officiële liturgische boeken uit te geven. Vanaf dat moment was deze Duitse uitgeverij een belangrijke speler op het liturgische veld.

Het Romeins Missaal uit 1570 en het Romeins Rituaal uit 1614 zijn voortgekomen uit de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563) dat de rooms-katholieke Kerk ingrijpend hervormde. In 1925 verscheen een nieuwe officiële uitgave van dit rituaal.

‘Ons Volkslied’

In ‘Ons Volkslied’ troffen we oude en minder bekende liederen aan:

Jan Tak was een boer die prat ging op zijn vee

Eveneens in januari 2020 bracht Marian Buursteek-Tak enige documenten mee waaruit bleek dat haar vader zijn beroep zeer serieus nam. Reeds in de vijftiger jaren sloot hij een 2-jarige landbouwcursus af. Twee jaar daarvoor had hij al een algemene tuinbouwcursus met succes afgerond.

In die tijd werden er veel landbouwwintercursussen georganiseerd. De jonge boeren hadden in de winterperiode wat meer tijd en waren de cursussen een aangename en leerzame ontspanning.

Uit de paperassen bleek duidelijk dat er vanuit de zuivelsector alles aan werd gedaan om de aangevoerd melk van goede kwaliteit te doen zijn.

Met name werd er veel nadruk gelegd op melkhygiëne. Dat dit bij Jan wel goed zat, moge blijken uit diploma's die hij in de loop van de jaren heeft ontvangen.

Ook het geloof nam bij Jan en zijn vrouw een belangrijke plek in. Dat blijkt wel uit het zeer mooie wijwatervaatje dat wij graag aan onze uitgebreide collectie toevoegen. Echter, dit vaatje, behoort beslist bij de top!

De giften van Jolanda Rademakers-Rommers

De vader van Jolanda had een leidinggevende functie bij de Vero-fabrieken in Roosendaal. Dat is ook te merken aan de gift van Jolanda. Een grote variëteit aan borstels verrijkt nu het assortiment in ons museum. Onder de borstels vinden we rolvegers, kleebrorstels, schoenborstels, scheerkwasten, vaatmoppen, tandenborstels en wc-borstels.

Maar wat heb je aan borstels als je geen zeep hebt. De doos met 2 soorten Sunlight-zeep heeft een plek gevonden in het winkeltje achter in de museumzaal.

Vader Rommers had een brede interesse. De afbeeldingen van de tijdschriften op de volgende bladzijde geven daar blijk van. Zo troffen we in de gift nogal wat literatuur over de Tweede Wereldoorlog aan.

We hebben 8 delen gekregen van het tijdschrift 'Kijk', uitgegeven door het Amerikaanse leger in de jaren 1944 en 1945. Ook van de serie 'Oorlogskranten' ontvingen we 18 delen. Van de Panorama ontvingen we jaargang 1949.

Een prachtige kroonluchter en twee heiligenbeelden

Als er één lid van onze heemkundekring is die weer en wind trotseert en zelfs in coronatijden een bezoek brengt aan de vrijwilligersbijeenkomsten, dan is dat Bernard Musters. Halverwege vorig kalenderjaar stonden enige dozen en kratten met een veelheid aan koper- en glaswerk op de groene tafel in de museumzaal. Het was duidelijk dat het een – wat men wel noemt – kroonluchter was, afgewerkt met kistallen pegels.

De kroonluchter is volgens Bernard afkomstig van pastoor Van Eekelen, een heeroom van moeders kant en volgens Louis Damen, voorzitter van heemkundekring 'Swarter Scive', de 5de pastoor van Schijf (1913 – 1934).

Nol en Jan gingen met de lamp aan de slag en enige tijd later hing er boven de eikenhouten tafel in de burgemeestershoek een kroonluchter alsof die daar altijd al had gehangen.

Rein Balemans, kleinzoon van Bernard, had die kroonluchter afgeleverd in het museum. Daar bleef het echter niet bij. Rein bracht ook nog een tweetal mooie heiligenbeelden mee, afkomstig van de familie Balemans.

Omdat er nergens een naam van de hier afgebeelde heiligen op de beelden te vinden was, was het zaak om in de "iconografie" van heiligen te gaan snuffelen in de hoop dat enige kenmerken van de beelden naar de naam van de betreffende heiligen zouden leiden.

Als snel werd duidelijk dat we d beeltenissen hadden gekregen van twee heiligen, t.w.: **Franciscus van Assisi** en **Antonius van Padua**.

Franciscus van Assisi

Franciscus, hiernaast links afgebeeld, draagt een verschoten grauw-bruin habijt. Hij draagt als gordel een touw met drie knopen. Deze verwijzen naar de drie geloften, die de Minderbroeders, de mannelijke volgelingen van Franciscus, afleggen. De handen van Franciscus zijn doorboord, omdat hij tijdens een visioen van Christus aan het kruis diens wonden aan handen, voeten en zijde in zijn eigen lichaam ontvangen zou hebben, waarbij hij de eerste heilige in de geschiedenis was die de zogenaamde stigmata droeg.

Verder heeft hij (vanaf de 16e eeuw) vaak een schedel bij zich, die de vergankelijkheid van al het stoffelijke

symboliseert. Franciscus preekte immers de "waardeloosheid" van alle aardse goederen.

Antonius van Padua

Vaak wordt Franciscus afgebeeld met andere heiligen uit zijn eigen orde, zoals de heilige Antonius van Padua, de heilige Clara of de heilige Margaretha van Cortona.

Antonius wordt afgebeeld in bruine franciscaner pij; met lelie (maagdelijkheid) en een boek waarop het Christuskind zit. Vanwege een afgebroken rechterhand, ontbreekt bij ons helaas de lelie. Het verhaal gaat dat hij, toen hij al ernstig verzwakt was, zich had laten overhalen om zich op het landgoed van een bevriende graaf Tiso, te laten verzorgen. Op een avond zag Tiso door de kieren van Antonius' kamertje een zeer fel licht schijnen. Vrezend dat er brand was, gooide hij de deur open. Daar zag hij tot zijn verbijstering Antonius staan met een stralend kind op zijn arm. Van dat kind kwam het felle licht af. Toen even later alles weer gewoon was, vroeg Antonius aan zijn vriend hier nooit met iemand over te praten. Dat beloofde Tiso, maar achtte zich van die belofte ontslagen na Antonius' dood.

Muntautomaat of is het een jukebox van Karel Bartelen.

Toen enige tijd geleden de exploitatie van café 'Onder de Toren' in andere handen overging, paste de Nova 44 Stereomat 110 T niet meer in de uitstraling van het etablissement naast de St. Laurentiuskerk. Enige tijd later verscheen een ploeg sterke mannen voor de deur van het museum en werd de meegebrachte Stereomat in de museumzaal geplaatst.

Rien Voorbraak ging op zoek naar achtergrondinformatie rond de muntautomaat. NOVA blijkt een zeer lange geschiedenis te hebben in de jukebox-sector. De Duitser A.W. Adickes stapte in 1927 in de muntautomatenindustrie, legde contacten met Amerikaanse jukeboxbouwers en had aanvankelijk een florerende bedrijf. Echter, de Tweede Wereldoorlog kwam er tussen, Adickes moest in dienst en pas in 1953 kwam hij terug met een handelsbedrijf voor muntautomaten. De Stereomat in ons museum is gebouwd in 1969.

Archief Harry Zandbergen

In het begin van 2020 werd de heemkundekring benaderd door mevrouw Corianne van der Horst een achternicht van Harry Zandbergen. Via haar ouders – inmiddels overleden – was zij in het bezit gekomen van wat wij het ‘**Harry Zandbergen-archief**’ zullen noemen. Een grote verzameling dozen met boeken, tijdschriften en fotomappen en veel waardevolle documenten trof zij bij het opruimen aan en wilde de inhoud daarvan schenken aan Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’.

Harry kende een succesvol lidmaatschap bij onze heemkundekring. Naast zijn werk als gemeentearchivaris in Roosendaal was hij jarenlang de eindredacteur van het jaarboek. Met name Wim van den Broek denkt nog met heel veel plezier terug aan zijn tijd samen met Harry. Sla daar gerust jaarboek 1999 op na.

Johan van Merriënboer, een zoon van Frans en woonachtig in de buurt van Corianne, heeft er voor gezorgd dat de grote verzameling dozen ons museum bereikte.

Willen wij recht doen aan de waarde van het archief van Harry, dan dient dat eerst zorgvuldig en systematisch te worden gearchiveerd. Vanwege corona is daar echter nog niet van gekomen. Dat zal zeker gaan gebeuren en we zijn er van overtuigd dat we verschillende waardevolle documenten en foto's in de nabije toekomst zullen terugzien in onze jaarboeken. Laten we voorlopig volstaan met enkele foto's van de boeken, tijdschriften, foto's en losse documenten die we thans een plek hebben gegeven in een boekenkast in de heiligenkamer.

Hierboven een plank met boeken uit het Harry Zandbergen-archief met daarnaast nog niet definitief geëtiketteerde archiefdozen met verschillende documenten

Eén van meest bijzondere onderdelen van het ‘Harry Zandbergen-archief’ is een transcriptie van de 12de – 17de eeuwse charters van Roosendaal. Die werden tijdens de Tweede Wereldoorlog gemaakt door René van Hasselt, die net als Harry in de redactie zat van de jaarboeken van de Ghulden Roos. Beiden schreven artikelen voor deze boeken. René van Hasselt was tevens jarenlang voorzitter van de Ghulden Roos.

Archief broeder Théophile Nijman

Een eveneens zeer waardevol en inhoudelijk belangrijk archief is dat van broeder Théophile Nijman. Van hem hebben we reeds het een en ander. In de loop van de jaren werden heel veel publicaties van hem opgenomen in onze jaarboeken. Veelal waren dat door Frans van Merriënboer geredigeerde bijdragen die deel uitmaakten van een inmiddels veelgeprezen en ook vaak geraadpleegde artikelenserie “**Herinneringen van broeder Théophile Nijman**”.

Frans kon dit doen omdat hij – zo lezen we in Jaarboek 1989 – van broeder Théophile ruim 28 schoolschriften had gekregen. In deze schriften werd een soort dagboek bijgehouden over de plaatselijke gebeurtenissen in Oud Gastel. Frans kreeg die schriften overeenkomstig de wens van broeder Théophile. Ze werden hem overhandigd door broeder Willibrord, een medebroeder van Théophile.

In het eerste schriftje lag een los briefje met daarin een korte notitie, die letterlijk luidde:

Bij onverwacht overlijden moeten deze herinneringen in handen worden gesteld van dhr. F. van Merriënboer-Van Dongen, momenteel onderwijzer aan de St. Jozef-schippersschool te Oud Gastel.

B. Théophile Nijman 1-9-'69

Die 28 schriften verblijven voorlopig in het persoonlijk archief van Frans; die zijn immers aan hem persoonlijk geschonken. Behalve zijn dagboeken had Frans echter nog veel meer – voor een zeer groot deel wederom in schriften vastgelegde – kennis van broeder Théophile gekregen.

Dit materiaal is zeer onlangs naar het museum verhuisd, geïnventariseerd en in bestickerde archiefdozen gedaan.

Zoals dat ook het geval was bij het archief van Harry Zandbergen kan ook hier de conclusie worden getrokken dat de heemkundekring een schat aan informatie in handen heeft gekregen.

Hieronder staan scans afgebeeld van de eerste bladzijden van diverse schriften. Hieruit wordt duidelijk zijn dat broeder Théophile zich bezig hield met een grote diversiteit van onderwerpen.

Hierbij valt met name op dat er grote aandacht was voor de 18de eeuw. Broeder Théophile heeft zich wel eens tegenover Frans van Merriënboer uitgelaten dat hij zich in de oorlogsjaren '42 en '43 bijna gemeenteambtenaar voelde, zo vaak verbleef hij op het gemeentehuis om daar de aanwezige archieven te bestuderen.

Broeder Théophile waagde zich ook aan een boekwerk met een geromantiseerde vertelling over het 'Dorp tussen twee rivieren' en waar kan dat anders zijn geweest dan in Gastel? Behalve de Gastelse kerkelijke geschiedenis bestudeerde hij ook die van Stampersgat.

Broeder Théophile gaf heel veel lezingen in de jaren vlak vóór de oorlog, gedurende het eerste jaar van de oorlog en een wat langere periode na de oorlog. Veel van die lezingen waren zorgvuldig uitgeschreven en erg precies vastgelegd in zijn overzicht van de lezingen die hij had verzorgd.

Het zal duidelijk zijn dat we later ook in onze jaarboeken onderwerpen uit dit archief zullen tegenkomen.

LP Draaiorgel Concordia: Orgelfeest

Van Ruud Brugmans kreeg de heemkundekring behalve enige bidprentjes en wat krantenknipsels, ook een LP, die voor een aantal Gastelaren een stuk Gastels Erfgoed betekent. Op de hoes staat het 'De Cap-orgel Concordia' afgebeeld. De eigenaar van het orgel was F.G. Sloomans en de standplaats was: Zaal Concordia in Oud Gastel.

Op de achterzijde van de hoes wordt uitgebreid ingegaan op het Concordia-orgel. Het werd in 1947 gebouwd door de gebroeders De Cap uit Antwerpen. Enige technische bijzonderheden van het orgel zijn: 121 toetsen en 23 registers. Het front is 3½ meter hoog en 8 meter breed.

Interessant is het om helemaal onderaan de hoes te lezen:

N.B. Bij het samenstellen van de plaat is rekening gehouden met het oude gebruik tijdens kermissen e.d. (waarbij dergelijke orgels het orkest in de danszaal waren), na enkele dansen een korte pauze te houden, waarin de dansparen het vastgestelde tarief moesten betalen.

Indien u de LP wilt beluisteren, ga dan naar YouTube!

Katholieke Illustraties van familie Mol

Jack Mol is de zoon van Sjem Mol, die zijn slagerij in de Dorpsstraat had. De slagerswinkel was gevestigd tussen de kapperszaak van Jan Engelen en de winkel van Nard Heshof, of eigenlijk moeten we zeggen van Mientje Dingenouts. Jack had nog een 8-tal Katholieke Illustraties en wilde die graag aan de heemkundekring schenken.

In het archief bevinden zich nog meer exemplaren van de K.I. Sommige gaan terug tot de 19de eeuw. Rien is nog niet begonnen aan de inventarisatie en het

plaatsen van deze nieuwe aanwinsten op de juiste plek in het archief.

Blokstaartschaar met brandijzers

Van de familie Buijs van de Gastelsedijk Zuid ontvingen wij een blokstaartschaar met 2 bijbehorende brandijzers. Bij navraag bleken deze voorwerpen nog het eigendom te zijn geweest van Klaas Hopmans die eerder op de hoeve van de familie Buijs woonde.

Een blokstaartschaar werd gebruikt om de staart van een paard te couperen. In de vorige eeuw was het *'blokstaarten'* oftewel couperen van paardenstaarten een normale zaak. Het werd meestal gedaan door de plaatselijke smid. Nol van Poeyer kan dit desgevraagd bevestigen. Zowel Klaas den Ronden als Jan Rens deden het. Zij gingen regelmatig de boer op om te gaan *"blok-stèrten"*. Nol is ook een aantal malen mee op pad geweest.

Het werd in onze streek voornamelijk bij trekpaarden gedaan en gebeurde om praktische redenen. Bij het werk op de akkers zwaait het paard met zijn staart om vliegen weg te jagen. Bij het zwaaien gebeurt het vaak dat de leidsels, om het paard te besturen, onder de staart geraken waardoor het paard onbestuurbaar wordt. Met een korte staart heeft men dit probleem niet, maar het paard heeft wel meer last van de vliegen.

Het couperen geschiedde met behulp van de blokstaartschaar. De wond die hierdoor ontstond werd vervolgens met brandijzers dichtgeschroeid.

Vanaf 1 september 2001 was het in Nederland verboden om staarten bij paarden te couperen.

In België ging de wet waarin het werd verboden om staarten te couperen in op 1 oktober 2001.

De heer Buijs herinnert zich nog goed dat ook de staart van schapen werd gecoupeerd. Dat werd overigens ook gedaan bij varkens en honden.

Trekpaarden met gecoupeerde staart, ruimte latend voor de leidsels (Wikiwand)

Hulpmiddelen bij het handmatig bietenrooien

Hulpmiddelen bij het handmatig bietenrooien

Linksboven: bietenspa; rechtsboven: bietentang; rechtsmidden: bietenmes; onder: bietenschoffel

Tot in de vijftiger jaren werden bieten nog grotendeels handmatig gerooid. Hierboven staan de hulpmiddelen afgebeeld die daarbij werden gebruikt.

De **suikerbiet** moest met een **bietenspa** uit de grond worden gelicht en dan met een **bietenmes** van loof worden ontdaan. De bieten kwamen dan in kleine hoopjes op het land te liggen. Een arbeider die een halve ha. per week rooide, was zeker niet lui geweest.

De **bietenschoffel**, werd in samenhang met de **bietentang** gebruikt voor de oogst van **voederbieten**. Met de schoffel werd het blad afgesneden zodat de bladeren op de schoffel terecht kwamen. Vervolgens wordt de bieten(rooi)tang gebruikt om de gekopte bieten uit de grond te halen.

Met de handvatten wordt de tang om de biet geklemd. Door een draaiende beweging met de tang te maken komt de biet los in de grond te staan waardoor deze omhoog kan worden getrokken en op een zwad kan worden gelegd. Een voordeel van dit type rooitang is dat deze kan worden gebruikt in een vrijwel rechtopstaande houding.

Vlaamse bietenrooiers aan het werk met de bietenspa

Gereedschap voor het draineren, kantenmaaïen en hooien

Jean-Maurice Brocatus schonk de heemkundekring een tweetal hooivorken, een kantenzeis en twee tamelijk unieke handwerktuigen voor het draineren.

Van boven naar beneden: een kantenzeis, 2 hooivorken, een draineerschuimschop en een draineerspade (of drainboor)

We nemen aan dat de twee hooivorken geen nadere toelichting behoeven. Toch mag niet onvermeld blijven dat in de Middeleeuwen opstandige boeren soms – bij gebrek aan tractoren – naar de hooivork moesten grijpen.

In de Middeleeuwen hadden de boeren weinig vrijheden. Het land was in bezit van de heer en de boeren, die vrijwel altijd pachters waren, moesten een deel van de opbrengst aan deze heer afstaan. In ruil hiervoor kregen ze veiligheid en bescherming. Daar merkten ze echter in de praktijk maar weinig van.

In mei 1358 grepen de Franse boeren bij de 'Jacquerie' naar hun **hooivorken** en zeisen en kwamen in opstand. De naam Jacquerie is waarschijnlijk afgeleid van de denigrerende naam voor de gewone boer uit die tijd: de Jacques Bonhomme.

Nu we toch al even de zeis noemden, lichten we het hierboven getoonde **slootkantmes** of **slootkantzeis** toe. Men noemt dit werktuig ook wel **kantzeis**. De waterschappen leggen de boeren een onderhoudsplicht op van hun sloten. Brabantse Delta zegt bijvoorbeeld: *Maai de slootkanten op tijd, haal het maaïsel uit het water en ruim het maaïsel op.*

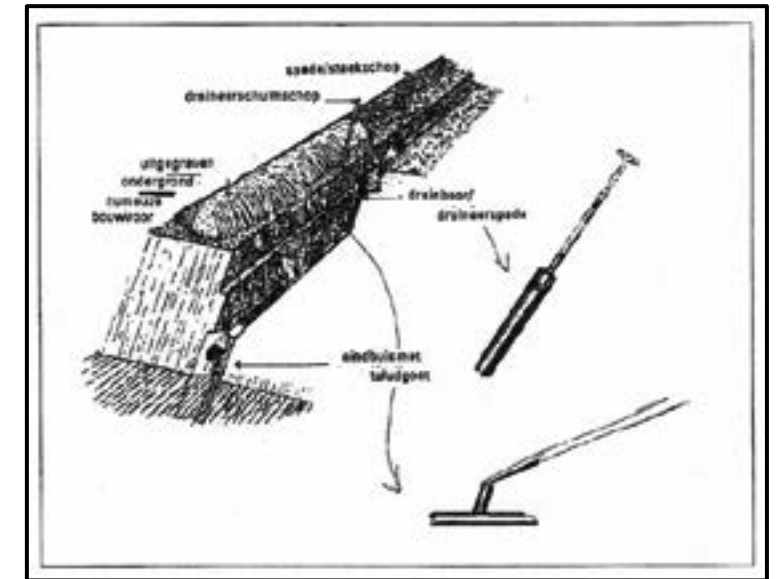
De 'Jacquerie' van 1358

Men gebruikt een slootkantmes voor het lossnijden van aangroei van slootkanten of greppels. In veel gevallen gebruikte men bij slootkantmessen een oud blad van een zeis als snijmes.

En dan nu de **drainagegereedschappen**. Het was allereerst zaak om de juiste namen van deze gereedschappen te vinden. Die werden uiteindelijk gevonden op een afbeelding uit een dictaat van een praktijkschool in Arnhem. De hiernaast afgebeelde figuur komt uit dat dictaat.

De rechte drainageschop wordt officieel **drainboor** of **draineerspade** genoemd. De spade waarvan het blad onder een hoek staat, heet een **draineerschuimschop**.

Met een smalle spade/steekschop wordt een sleuf gegraven. Met de drainboor wordt spittend onder een hoek de sleuf dieper gemaakt. Heeft men de juiste diepte bereikt, dan wordt de bodem van de sleuf afgewerkt met de draineerschuimschop.

Gift Wil van Rijsbergen

Het is niet helemaal meer na te gaan, maar rond de jaarwisseling 2019/2020 ontvingen wij een gift van Wil van Rijsbergen. Het was een combinatie van heel verschillende zaken. Kijkt u even mee. Om te beginnen kregen we een enveloppe met jaarverslagen van de brandweer en een verslag van de reizen van diezelfde brandweer naar Polen in het kader van een jumelage. In verband met de beperkte bezetting van de vrijwilligersgroep in het afgelopen corona-jaar, zijn we nog niet toegekomen aan een nader onderzoek van de

exacte inhoud van de enveloppe.

Ook het omroepsysteem, in de wandeling ook wel het "piepersysteem" genoemd, is afkomstig van de brandweer. Het zal duidelijk zijn dat men bij de sterk gedigitaliseerde en regionaal georganiseerde brandweer dergelijke hulpmiddelen niet meer gebruikt.

Lees meer over dit onderwerp in het hoofdstuk Communicatie van het artikel “De vrijwillige brandweer van Oud Gastel” van Richard Tak in Jaarboek 2017, bladzijde 97 en 98.

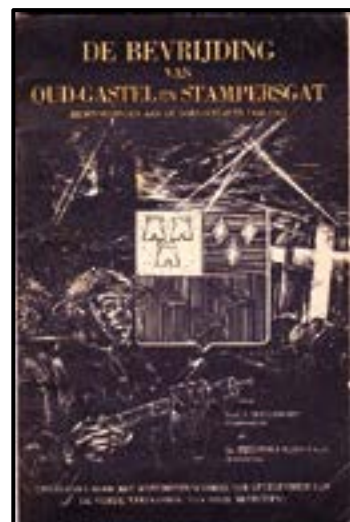
Wil trof in zijn huis ook nog enige zeer oude spullen aan van de familie Van Merrienboer. Het betrof een wetsteen, onderdelen van een tekendriehoek en kuipersmallen.

Gift Mieke Aarsen

Begin juli 2020 ontvingen we van Mieke Aarsen een nog heel mooi exemplaar van een oude bekende van onze heemkundekring. Het was het veelvuldig geraadpleegde boekwerkje van Prof. J. Dellepoort en Br. Théophile Nijman:

‘De bevrijding van Oud Gastel en Stampersgat, Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940 – 1944’.

De heemkundekring heeft meerdere exemplaren van dit boekwerkje. Heel vaak krijgen we aanvragen om dit boekje te mogen raadplegen. Ook onze schrijvers over de Tweede Wereldoorlog waarderen dit boekje als een standaardwerk met betrekking tot de kennis over onze regionale oorlogsgeschiedenis.

Schilderijtje met een bijzonder stam van de boom

Jan Hopmans uit de Oud Kerkstraat te Standdaarbuiten was van mening dat dit bijzondere schilderijtje in Gastel thuishoort. Jack Kloonen van Heemkundekring ‘t Sandt daer buyten’ heeft bemiddeld bij de overdracht en er voor gezorgd dat Jan het werkstuk persoonlijk kon overhandigen.

Dat Jan van mening was dat het schilderijtje in Gastel thuishoorde is niet zo vreemd wanneer men weet dat de daarop afgebeelde Annetha van der Heijden getrouwd was met Nicolaas (Klaas) Hopmans. Zij woonden aan de Gastelsedijk West, op korte afstand van Gastelsveer.

Wat het schilderijtje zo bijzonder maakt is dat we daarop behalve een foto van Annetha ook een boom zien waarvan de stam bestaat uit een streng van haar eigen haar.

Uiteraard behoort bij een dergelijke gift ook een korte stamboom van:

Annetha Johanna Maria Henriëtha van der Heijden (Dinteloord 26-11-1876 – Oud Gastel 06-01-1912). Annetha van der Heijden was gehuwd met Nicolaas Franciscus Hopmans (Dinteloord 27-09-1879 – Oud Gastel 13-04-1953).

Haar ouders waren Johannes van der Heijden (Prinsland 06-02-1842 – Prinsland 24-01-1888) en Hendrika Antonia Testers (Klundert 26-09-1842 – 22-10-1930).

Een dag nadat uw eindredacteur bovenstaande tekst had opgeschreven, zag hij op een vroege ochtend in maart op Omroep Brabant **Theo Adriaanse**, een verzamelaar uit Oosterhout interessante dingen vertellen over **haarsouvenirs**.

Op de site van Omroep Brabant konden we lezen dat het in de 18e en 19e eeuw vrij gebruikelijk was dat van het afgeknipte haar van een overledene een kunstwerkje werd gemaakt. Men noemde dat werkje een haarsouvenir.

De haarsouvenirs waren er in alle soorten en maten. Van eenvoudig tot voorstellingen die in een gouden of zilveren lijstje zaten.

"In deze tijd zijn er nogal wat mensen die thuis een urn hebben staan met de as van hun overleden dierbare", vertelt Theo Adriaanse. "Het haarsouvenir was destijds, wat nu de urn is. Mensen lieten van een klein beetje afgeknipt haar van hun overleden dierbare, een medaillon of een broche maken. Het was vaak een minischilderijtje of tekening van de overleden persoon. Om het portret werden dan bomen en bloemen gemaakt met het haar van de overledene. Later werden er foto's in de medaillons gebruikt. Het zijn kleine, maar bijzondere kunstwerkjes." Het door ons ontvangen schilderijtje voldoet volledig aan deze laatste omschrijving.

Het **Nederlands Uitvaart Museum** in Amsterdam herbergt ook een collectie haarsouvenirs. Zowel Theo Adriaanse als het Uitvaart Museum weten te vertellen dat vooral de wat rijkeren haarsouvenirs lieten maken. De haarsouvenirs werden vervaardigd door professionele haarwerkers, pruikenmakers, kappers of zelfs nonnen.

Ten aanzien van nonnen deed zich het bijzondere feit voor dat bij hun intrede in het klooster het afgeknipte hoofdhaar door de familie werd verwerkt in een haarsouvenir.

Wat in het begin van de 18e eeuw begon met kleine portretminiaturetjes omlijst met haar, groeide in de 19e eeuw uit tot grote haarschilderijen. Die zijn het best te omschrijven als complete voorstellingen in een lijst.

Was tot ver in de 19e eeuw het laten maken van een haarsouvenir vrij gebruikelijk, later werd dit gebruik langzaam maar zeker verdrongen door de komst van de fotografie en andere manieren van rouwverwerking.

Niet alleen in Nederland kende men haarsouvenirs. In dezelfde tijd kende Frankrijk de *“Souvenirs en cheveux”* en Engeland de *“Mourning hair art”*. Op de volgende pagina

hebben we enkele voorbeelden daarvan afgebeeld. Ook in deze landen zag men de variatie in thema's en uitvoeringsvorm. Het was duidelijk een internationale trend.

Albert van der Zeijden is historicus en werkzaam bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland als teamleider Kennisontwikkeling. Tevens is hij voor twee dagen per week verbonden aan de Universiteit Utrecht als Research Fellow Intangible (Immaterieel) Heritage Studies.

Enige tijd geleden schreef hij enige zeer leesbare en informatieve artikelen: **“Het haarwerkje en het negentiende-eeuwse ritueel rond de dood”** en **“Eenen arbeid met veelzijdige genoegens”** in de tijdschriften: *Traditie. Tijdschrift over tradities en trends* 3 (1997) nr. 4, 32-34 en in: *Spiegel historiael* 35 (2000) nr. 2, 64-69.

Bij het schrijven van dit artikel maakte hij gebruik van wetenschappelijk onderzoek van historici zoals de Fransman *Philippe Ariès* (behorend tot de school van Georges Duby). Ook werkte hij daarvoor samen met *Ineke Strouken*, die 32 jaar directeur was van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. Het geven van informatie over tradities die geworteld zijn in het dagelijks leven is haar passie.

Ook maakte Van der Zeijden gebruik van de kennis die was vastgelegd in het boek *‘Devotionalia: religieuze voorwerpen uit het katholieke leven’* van drs. *W.H.Th. Knippenberg*, katholiek priester, classicus, historicus en onderwijzer (1910-2005), die geldt als een van de peetvaders van de regionale geschiedbeoefening in Noord-Brabant. De in 2007 in het leven geroepen Knippenbergprijs is naar hem vernoemd. Het is een gezamenlijk initiatief van Stichting Brabants Heem, Het Noord-Brabants Museum, Historische Vereniging Brabant, De Leerstoel Cultuur in Brabant en het Nederlands Centrum voor Volkscultuur.

Waar een bijzondere gift toe kan leiden. Onze kennis van immaterieel erfgoed en tradities is er wederom door uitgebreid. Uw eindredacteur beveelt lezing van het artikel van Albert van der Zeijden – dat u kunt vinden op internet – dan ook van harte aan.

Activiteiten 2020

Een bijdrage van Jan Vermeeren, Sandra de Kock, Bea Hoeks-de Laat en Kees Rademakers

Presentatie Jaarboek 2019

Vergeten oorlogsverhalen in Jaarboek Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’

Op zaterdag 4 januari 2020 presenteerde voorzitter Leo van Leengoed het Jaarboek 2019 van Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’. Kosten nog moeite waren gespaard om er ook deze keer een bijzonder boek van te maken.

Voorzitter Leo van Leengoed spreekt de genodigden en leden van de heemkundekring toe. Wie kon op 4 januari 2020 bevroeden dat dit voorlopig de laatste bijeenkomst was waarbij we met een dergelijk groot gezelschap bij elkaar zouden kunnen zijn?

Wethouder Jan Mollen van o.m. Onderwijs, Sport en Cultuur neemt het eerste exemplaar van Jaarboek 2019 in ontvangst

Uiteraard kon niet worden voorbijgegaan aan het feit dat dit jaar 75 jaar bevrijding van Oud Gastel wordt gevierd. Dit feit heeft dan ook een grote stempel gedrukt op de inhoud van het jaarboek. Veel archiefmateriaal – met een relatie tot de Tweede Wereldoorlog – lag als het ware te wachten op publicatie. Voor de oorlogsverhalen, een krantenartikel, een pentekening of een losse foto, was de viering van de bevrijding het juiste moment om te worden verwerkt in toepasselijke artikelen.

Piet Peeters kan met een gerust hart de meest deskundige persoon binnen de heemkundekring worden genoemd als het gaat om de Tweede Wereldoorlog. Van zijn hand is een

overzichtsartikel over de periode rondom en na de bevrijding in 1944-1945 in het jaarboek opgenomen. Ook maakte hij een transcriptie van interviews met een 4-tal bekende Gastelaars die Elly Schepers-Corstjens in 1994 maakte voor de LOOS. Nooit eerder gepubliceerd werd het verhaal over de noodlottige dood van buschauffeur Jan van Honk enige maanden voor het einde van de oorlog.

Marius Broos schrijft al enige jaren over de tram in Gastel. Hier krijgt hij het jaarboek aangeboden

Een bekend gezicht in de laatste jaarboeken van 'Het Land van Gastel' is Marius Broos. In Jaarboek 2019 verschijnt deel 3 van zijn serie: 'Een stoomtram haalt Oud Gastel uit zijn isolement'. Hij beschrijft in dit deel o.m. het bochtige traject Oudenbosch – Oud Gastel en noemt dat "het ontegenzeggelijk mooiste deel van het hele tramnet van de ZNSM". Zijn beschrijving leest door de vele interessante details als een spannend jongensboek.

Naast bovenstaande bijdragen bevat het jaarboek een grote diversiteit aan boeiende artikelen. Zowel Rien Voorbraak als Leo van Leengoed verbinden het heden met het verleden. Rien vertelt waar de jaarlijkse traditie van dauwtrappen vandaan komt en Leo beschrijft de reis die de bordessteen van het oude raadhuis van Gastel via de Oudendijk weer terug naar de Gastelse Markt maakte, om op het terras van Café 'Onder de Toren' een nieuwe rustplaats te vinden.

Kees Rademakers had al enige tijd een mooie intrigerende pentekening van de oude suikerfabriek St. Antoine en een bijzondere krantenfoto in "portefeuille". Met de hulp van de bevriende Heemkundekring 't Sandt daer buyten' ontrafelde hij het mysterie achter de pentekening. De op de Stoof gemaakte krantenfoto werd in 2000 door een oud-verzetsman gestuurd naar BN DeStem; er stonden twee Polar Bear-soldaten op. De foto was voor Kees Rademakers aanleiding uit te zoeken wie er op de foto stonden en te vertellen hoe die Polar Bears vanuit Normandië via Noord-Frankrijk en België in Gastel terechtkwamen om ons te bevrijden.

Een bekend gezicht in de laatste

Piet van Kaam schreef een artikel over Jos Ernest, de "locoburgemeester" van Stampersgat. Als dank krijgt hij een jaarboek aangeboden

Een nostalgische ondertoon hebben de bijdragen van Pieter Schreuder en Elly Schepers-Corstjens. Pieter, evenals zijn vader arts, blikt terug op zijn jonge jaren in Gastel en gaf zijn bijdrage de poëtische titel: 'Het vlakke land en de klokken die luidden'. In de jonge jaren van kleuterjuf Elly werd er nog niet ge-appt, maar kreeg zij veel handgeschreven briefjes van de moeders. Zij bewaarde die en we vinden ze terug in een artikel: 'Briefjes aan de juf'.

Vaste publicist Richard Tak beschrijft enige zeer leeswaardige bijdragen. Gastelaar Pater Vooghdien werkte in de 19de eeuw in het Amerikaanse 'Wilde Westen' tussen de Indianen. De eindredactie beveelt voorts het lezen van zijn 'Oud Gastelse Jaarbladen 1906 en 1907' van harte aan.

Piet van Kaam beschreef het gepassioneerde leven van Jos Ernest: 'De locoburgemeester van Stampersgat'; de titel zegt genoeg. Het boek sluit af met 'Nieuwe aanwinsten in het museum' en 'Activiteiten 2019'.

Vastelaovедzottekwis ut wel 2020

Zoals hierboven te lezen is, is de naam van 'Ut Gastels Dikteej' veranderd in Vastelaovедzottekwis Utwel! Er bestonden namelijk nogal wat misverstanden over Ut Gastels Dikteej. Bij *Dikteej* hadden veel mensen het idee dat deze supergezellige avond alleen maar uit lees- en spellingoefeningen bestond. Gelukkig wisten de vaste deelnemers wel beter! Natuurlijk komt een gedeelte het Gastels dialect aan bod, maar het merendeel bestaat uit beeld & geluid "wie weet het en doe" vragen.

Het was een supergezellige en sfeervolle avond. Donderdag 20 februari 2020 was het weer zover, de Vastelaovедzottekwis Utwel voor teams kon vóór carnaval van start gaan. 19 Teams van gemiddeld 6 personen hadden zich aangemeld. De kwis bestond uit 11 rondes. De organisatie had geprobeerd met de vragen zoveel mogelijk in te spelen op

Vaste schrijver Richard Tak geniet samen met kleindochter Jaylee van het nieuwe jaarboek 2019

het motto van 2020: **'Ut bliekt aon alle kaante'** Ook werd geprobeerd te komen tot een voor iedere deelnemer 'maakbare' kwis'. Dat is prima gelukt.

Zo werd er o.m. gevraagd naar de 'uitblienkers' van het carnaval uit het verleden. De deelnemers kregen cryptische omschrijvingen zoals "mee een Engelse dame in bed liggen" en moesten hieruit een 'kant' zien te halen. In dit geval natuurlijk een ledikant. Natuurlijk kwam ook het Gastels dialect ter sprake en waren er vragen over muziek, een rebus, het Gastels 'leesplangeske' met een 'kuus', 'klokkebaaien', 'schotteldoek' en nog meer. De Gastelse dialectvragen waren uitbesteed aan Rien van Hassel.

Een aparte kwisronde over wel heel vreemde vogelsoorten zoals de 'orgasmus', 'Calimero' en 'juffrouw Ooievaar'. Vogeltjeskampioen Karel Paantjens had de eer deze vogelsoorten te mogen uitbeelden.

Remco van den Heuvel interviewde Peter Masseurs. Na afloop hiervan werden de deelnemers getest op hun geheugen middels een aantal vragen over dit interview. Ook kregen de deelnemers een geheugentest over het korte komische intermezzo van 'Berund Boerke', de bekende Etten-Leurse 'tonpraoter'.

Echter slechts een team kon maar de winnaar zijn en de wisselbeker mee naar huis nemen

en dat waren nu de vrouwen van **'Wa d'Un Getob'**.

Hiervoor was echter wel een **'shoot-out vraag'** nodig omdat het mannelijk gedeelte van 'Wa d'Un Getob' na afloop van de kwis evenveel punten had als de vrouwen.

De terechte winnaars van de 'Kwis Da Wel' waren de dames van 'Wa d'Un Getob'

Heemkundekring herdenkt 75 jaar bevrijding van Gastel

Heemkundekring 'Het Land van Gastel' was in het begin van dit jaar druk bezig met het voorbereiden van een grote tentoonstelling in Dorpsmuseum 'In de Drie Snoeken' over 75 jaar bevrijding. Uiteraard was de heemkundekring aangesloten bij de gemeentelijke werkgroep om samen met de andere dorpskernen van Halderberge op een gepaste wijze op 5 mei 2020 te herdenken dat Nederland 75 jaar geleden was

bevrijd. Omdat Gastel eind oktober 2019 al 75 jaar was bevrijd, hadden we rond die tijd in ons museum al een kleine fototentoonstelling ingericht.

Maar toen kwam de Covid-19/Corona-crisis!

Alles werd ineens anders. Het kwam er op neer dat van alle mooie plannen voor de viering – zowel in ons eigen dorp als in de gemeente Halderberge – niets meer terecht kwam.

Enige weken na het begin van de corona-crisis bedachten twee vrijwilligers van de heemkundekring, Kees Rademakers en Rien Voorbraak, dat er ook andere mogelijkheden waren om aandacht te schenken aan de viering van 75 jaar bevrijding. Zij hielden zich toch al bezig met een belangrijke kernactiviteit van de vereniging, namelijk het vastleggen en uitdragen van historische kennis. Kees doet dat als eindredacteur van het jaarboek en Rien is sinds kort onze webbeheerder.

Zij vatten het plan op om een videopresentatie te maken over de **bevrijding van Oud Gastel en Stampersgat**. De bevrijding van deze twee dorpen is onlosmakelijk met elkaar verbonden, ook al omdat ze destijds één gemeente waren.

Collage van foto's die werden gebruikt in de videopresentatie. Een groot gedeelte van het fotomateriaal was afkomstig uit het eigen beeldbestand van Heemkundekring 'Het Land van Gastel'

Om die presentatie te maken heb je geen museum nodig, maar wel het uitgebreide archief en de vele foto's van de 2de Wereldoorlog in het beeldbestand van de heemkundekring. Kees ging thuis aan de slag en koos ervoor om de gang van onze bevrijders te volgen vanaf het moment dat zij voet aan wal zetten in Normandië tot de bevrijding van Oud Gastel en Stampersgat. Piet Peeters was adviseur op digitale afstand en die werd uiteraard in dank afgenomen. Toen de tekst van de presentatie was opgesteld en de bijpassende foto's waren geselecteerd, werden die naar Richard Tak gestuurd die bij

Gastels Trots, naast het maken van boeken, ook grote faam heeft verworven met het maken van videopresentaties. Het resultaat mag er zijn en niet in de laatste plaats dank zij dit aan de zeer goed gekozen achtergrondmuziek.

Bernardusdagen 2020

Op de vier zondagen 23 en 30 augustus en 6 en 13 september 2020 werd de vierde editie van de Bernardusdagen georganiseerd. Wederom was de St. Laurentiuskerk tijdens deze

Bezoekers van de Bernardusdagen lezen de informatie op de panelen en bekijken het mooie interieur van de St. Laurentiuskerk

Tijdens het Open Monumentenweekend, dat samenviel met de laatste zondag van de Bernardusdagen, was er een expositie van de Kunst- en Atelierroute Halderberge ingericht waar veel bezoekers op af kwamen. Ook heemkunde lid Nol van Poeyer exposeerde met zijn stoommachines.

De Bernardusdagen 2021 vinden plaats op de zondagen **22 & 29 augustus en 5 & 12 september 2021**. Alle informatie is te vinden op www.bernardusdagen.nl of www.facebook.com/bernardusdagen.nl

Nol van Poeyer was één van de exposanten van Kunst- en Atelierroute Halderberge. Zijn collectie stoommachines trok veel aandacht

zondagen opengesteld voor het publiek. Alles was in het werk gesteld om de bezoekers – rekening houdend met corona – zo veilig mogelijk door de kerk te leiden. Heemkundekring 'Het Land van Gastel' leverde tijdens de Bernardusdagen een bescheiden bijdrage doordat een aantal leden optrad als suppoost.

De expositie van Kunst- en Atelierroute Halderberge werd druk bezocht

Jet en Jan, jong in 1910

De Heemkundekring Het Land van Gastel heeft samen met Erfgoed Brabant, voor basisscholen groepen 5, een educatief programma ontwikkeld. Hierbij gaan de kinderen eerst met behulp van een leskoffer op school aan de slag. Als afsluiting kunnen de kinderen het museum bezoeken en gaan met de klas meer dan een eeuw terug in de tijd. Hoe was het dagelijks leven toen voor de tweeling Jet en Jan?

In dit project gaan de leerlingen in hun eigen woonplaats spelenderwijs meer dan honderd jaar terug in de tijd. Samen met de tweeling Jet en Jan maken de kinderen kennis met het dagelijks leven in 1910. Daarbij komen de thema's kleding, wonen, werk, school, voeding, vervoer en spel aan bod.

Het project is op maat gemaakt voor de plaats waar de leerlingen op school zitten. Het voorleesverhaal speelt zich daar af en aan de hand van oude foto's kunnen de leerlingen vroeger en nu vergelijken.

Ze leren niet alleen veel over het dagelijks leven in 1910, maar reflecteren ook op het heden, op hun eigen dagelijks leven: hoe is dat anders of hetzelfde als bij Jet en Jan?

En dat allemaal vooral door te doen! In ons museum gaan de leerlingen zelf aan de slag met voorwerpen uit de tijd van Jet en Jan. Ze doorlopen een 'parcours' van 6 opdrachten: zelf zeep kloppen en de was doen, koffiemalen, schrijven met een griffel op een leetje, jezelf wegen met behulp van oude gewichten en een bascule, sokken stoppen en in de mooie kamer kijken wat er daar anders is dan tegenwoordig en als klap op de vuurpijl mag je daarna ook nog even in de bedstee.

Het Jet en Jan seizoen start bij het begin van het nieuwe schooljaar zo rond eind september en eindigt aan het einde van het schooljaar zo rond begin juni. Schooljaar 2019/2020 was een bijzonder jaar. We waren vol enthousiasme met het project begonnen totdat begin maart 2020 Covid roet in het eten gooide. Sinds het begin van het project in 2007 is het nog niet eerder voorgekomen dat het project moest worden gestaakt, maar dat was nu echt noodzakelijk.

Vanuit het bestuur van de Heemkundekring Het Land van Gastel werd besloten om het Jet en Jan project voor de rest van schooljaar 2019/2020 stop te zetten. Helaas bleek dat bij aanvang van het nieuwe schooljaar 2020/2021 het project nog niet kon worden gecontinueerd. Het was en bleef voor de heemkundekring moeilijk om deel te nemen aan projecten waar kinderen, ouders van kinderen en leden van de heemkundekring aanwezig zijn. Voor dit project zou het erg lastig worden om voor onze vrijwilligers een veilige omgeving te creëren.

De leskoffer ligt momenteel rustig te wachten totdat we Covid hebben overwonnen en we onze dagelijkse gang van zaken weer kunnen oppakken. Maar hoe eerder hoe beter, het is nu erg stil in het museum. En het Jet en Jan project brengt kinderen in aanraking met hun verleden en het is goed om het verleden te kennen om het heden te begrijpen.

De huidige Jet en Jan vrijwilligers zijn: Jacqueline Bartelen, Jan van den Berg, Adrie Broos, Tom Bus, Nel Doomen, Sandra de Kock, Leo van Leengoed, Christ Luijkx, Marja Roozen en Lia Stoop.

De activiteiten van het vrijwilligers-team

Ondanks corona is de harde kern van de vrijwilligers op dinsdagochtend toch doorgegaan met het uitvoeren van klussen die volgens hen nodig gedaan moesten worden. De corona-maatregelen eisten dat het museum dicht ging en dat was vervelend. Echter, hierdoor werd het mogelijk klussen uit te voeren die niet werden onderbroken door museumbezoek en de inrichting van tentoonstellingen.

Zo werden zowel de noodverlichting als de rookmelders in het gehele gebouw vernieuwd. Een lang gekoesterde wens van het team was om de geluidsinstallatie te kunnen bedienen vanaf de bar. Dankzij goed overleg tussen de verschillende betrokken partijen en de technici binnen het vrijwilligersteam, is ook deze klus tot een goed einde gebracht. Zowel microfoon, geluidsboxen evenals de beamers zijn vanaf een schakel/versterker-installatie bij de bar te bedienen.

De website van 'Het Land van Gastel' is door beheerder Rien Voorbraak verder geoptimaliseerd en up-to-date gemaakt. De site kan zich inmiddels meten met de besten en dat is goed te merken aan het aantal bezoekers.

Een klus van geheel andere aard was het digitaliseren van de films van Corry van den Bosch. In Jaarboek 2019 hebt u bij de 'Nieuwe aanwinsten' van het museum kunnen lezen dat we de beschikking hadden gekregen van het beeldarchief van Corry. In de loop van de 35 jaar dat zij onderwijzeres was op de St. Bernardusschool heeft zij heel veel films gemaakt en foto's genomen. Naast opnames van de St. Bernardusschool maakte zij ook films van carnavalsfeesten en de viering van 700 jaar Gastel.

Deze – op Super 8 gemaakte films – zijn inmiddels gedigitaliseerd. Vooral met het oog op de komende viering van 750 jaar Oud Gastel, is dit een welkome aanvulling op het beeldarchief van onze heemkundekring. De hierbij afgedrukte beelden geven een impressie van wat er zoals is gefilmd.

Informatie Heemkundekring 'Het Land van Gastel' 2020/2021

Heemkundekring 'Het Land van Gastel' is opgericht op 25 november 1980

De vereniging stelt zich ten doel:

- Het dorp Oud Gastel en haar inwoners op elk gebied, dat onder heemkunde valt, te bestuderen en te onderzoeken;
- In brede kring belangstelling te wekken voor de geschiedenis van Oud Gastel en haar inwoners;
- Te ijveren voor het behoud van het eigen karakter en de schoonheid van Oud Gastel en omgeving.

De vereniging tracht dit doel te bereiken door:

- Het houden van vergaderingen, lezingen, tentoonstellingen en excursies;
- Het benaderen van en samenwerken met instanties en personen, die kunnen helpen het gestelde doel te bereiken;
- Het verzamelen en conserveren van voorwerpen, foto's, films en geschriften, die betrekking hebben op heemkunde in de ruimste zin. (Statuten van de Heemkundekring, artikel 2).

Dorpsmuseum 'In de Drie Snoeken'

Heemkundekring 'Het Land van Gastel' beschikt over verschillende expositieruimten, diverse archiefstukken en een werklokaal.

Dorpsmuseum 'In de Drie Snoeken'

Dorpsstraat 50

4751AM OUD GASTEL

0165-855966 (alleen bereikbaar op dinsdag 09.00 tot 12.00 uur en zaterdag 10.00 tot 12.00 uur)

Het museum is geopend op zaterdagmorgen van 10.00 tot 12.00 uur.

Lidmaatschap

De jaarcontributie bedraagt : € 15,00 per persoon of € 20,00 per gezin

Bankrelatie Rabobank IBAN : NL52RABO0141137126

Voor opgave als lid of informatie kunt u bellen of mailen naar:

Mevrouw Sandra de Kock: Telefoon 0165-512581

Of e-mail: hetlandvangastel@ziggo.nl

Samenstelling Bestuur:

Dhr. L. van Leengoed	voorzitter	Oudendijk 73	0165-518234
Vacature	secretaris		
Dhr. J. Vermeeren	penningmeester	Laurier 43	0165-513789
Dhr. A. Schijvenaars	lid	Roosendaalsebaan 34	0165-553558
Dhr. J. Kepers	lid	Dorpsstraat 53	06-14240194
Dhr. A. van Poeijer	lid	Irenestraat 23	0165-512264
Mevr. S. de Kock	lid/notuliste	Emmastraat 19	0165-512581
Dhr. R. Tak	lid	Dreef 13	0165-511355

Werkgroepen

Redactiecommissie:

Dhr. F. van Merriënboer
Dhr. A. Schijvenaars
Dhr. R. Tak
Dhr. P. Peeters
Dhr. R. Voorbraak
Dhr. C. Rademakers (eindredacteur)

Reiscommissie:

Dhr. J. Vermeeren
Dhr. R. Bus
Dhr. T. Bus

Beheer website: www.heemkundekringhetlandvangastel.nl

Webbeheerder: R. Voorbraak
Dhr. R. Tak
Dhr. J. Vermeeren
Dhr. A. Schijvenaars

Werkgroep scholen (Jet & Jan-project):

Mevr. J. Bartelen
Dhr. J. van den Berg
Mevr. A. Broos
Dhr. T. Bus
Mevr. N. Doomen
Mevr. S. de Kock
Dhr. L. van Leengoed
Dhr. C. Luijkx
Mevr. M. Roozen
Mevr. L. Stoop

Werkgroep Inrichting:

Dhr. J. van Eekelen
Dhr. J. Kepers
Dhr. F. van Merriënboer
Dhr. J. van Oosterhout
Dhr. A. van Poeijer
Dhr. C. Rademakers
Dhr. A. Schijvenaars
Dhr. R. Voorbraak

Genealogiegroep:

Dhr. J. Kepers

Verkoopprijs Jaarboek 2020/2021:

Leden : € 15
Niet-leden : € 20
Verkoopprijs overige jaarboeken op aanvraag.

Colofon Jaarboek 2020/2021

Uitgave van: Heemkundekring ‘Het Land van Gastel’

Redactie en Publicisten Jaarboek 2020/2021:

Wim van den Broek
Marius Broos
Kees de Bruijn
René Hermans
Bea Hoeks-de Laat
Evert Jan van de Kaa

Sandra de Kock
Leo van Leengoed
Frans van Merriënboer
Piet Peeters
Kees Rademakers
Richard Tak
Jan Vermeeren
Rien Voorbraak

Bea Hoeks-de Laat : (tekstcorrectie)
Andrien Schijvenaars : (drukwerkvoorbereiding)
Kees Rademakers : (eindredactie en lay-out)

Lay-out kaft en drukwerk:

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's – voor zover de eigenaar niet is aangegeven – komen uit het archief van onze heemkundekring.

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van

